

АБДИЖАМИЛ НУРШЕИСОВ

ҲАЛОҚАТ

«Қон ва тер» трилогиясининг
учинчи китоби

ТОШКЕНТ—1979

Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти

ББК 84Қоз
Н 87

Русчадан
Лола Тожиёва
таржимаси

70303—106
Н М 352(04)—79 96—79—3703050100

© Гафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1979 й.
(Таржима.)

БИРИНЧИ ҚИСМ

I

— Киравер! Ким? — деди овозини кўтариб Мюльгаузен, даҳлиздаги тапир-тупир этик овозларини эшитиб.

Мюльгаузен бетоқатланиб, ўрнидан туриб эшик томон юрди, аммо даҳлиздагилар киришга шоңилишмасди. Келгучилар ичкарига кириш олдидан қия очиқ эшик олдида бир зум йўталиб, ғала-ғовур гаплашиб туриб қолишди. Аллаким, гўё қўшиқ айтишга ҳозирланаётган одамдек, шамоллаган томоғини қириб олди. Бошқа бирови ўзи ўраган тамакисини бир-икки қаттиқ тортиб, кейин туфлаб ўчирди, кир полга ташлаб, пошнаси билан эзғилади. Ниҳоят, ҳар хил кийинган олти чоғлиқ командир хонага кириб келишди.

«Жангчилар!» — дея хаёлидан ўтказди Мюльгаузен йигитларига қараб туриб. Хона бўм-бўш, уч-тўртта қўпол скамейка билан столни ҳисобга олмаганда, ҳеч нарса йўқ. То бошқалар жойлашиб ўтириб олишгунча Мюльгаузен полни гичирлатиб у ёқдан-бу ёққа юриб турди.

— Ҳамма йиғилдимми? — деб сўради қаттиқ овозда юришдан тўхтаб. — Одамларингизни тайёрлаб қўйинг, юришга ўтамиз.

— Қаёққа?

— Жем водийсига.

— Оз... озиқ-овқат отрядидан хабар борми? — деб сўради Ознобин. Овози бўғилиб, уни бирдан йўтал тута бошлади.

— Биздан ёрдам сўрашяпти.

— У ёқлар тинч эди-ку, нима бало, яна Дутов пайдо бўлибдимми?

— Хуллас, жангчиларни ҳозирланглар. Зудлик билан!

Командирлар шоша-пиша ўринларидан туришиб, эшик томон юришди-да, бирпасда тапир-тупир қилишиб, зинадан тушиб кетишди. Ознобин ичкарида қолди. У қишин-ёзин бошидан қўймайдиган, қорамой босиб кетган кепкасини томирлари ўйнаб кетган қўлида қаттиқ ғижимлаб, Мюльгаузеннинг гап бошлашини, кутиб ўтирарди. Баланд бўйли, қадди букчайган бу қария шу букчайиб ўтиришида худди тунги кўланкага ўхшаб кетарди.

— Хўш, сен нима дейсан?— деб сўради Мюльгаузен унга қараб.

— Ўзи аҳволлари қалай?

— Мен қаёқдан билай! Ҳар қалай, дуруст бўлмаса керак-да...

— Уқлари ҳам оз... Сен дивизия билан боғланишмадингми?

— Лаббай?

— Дивизия билан боғланишмадингми, деяпман...

Мюльгаузен миқ этмади. Ознобин эса қайтариб сўрашга журъат қилолмади. У Мюльгаузеннинг афтини бужмайтиришини ёмон кўрарди, бундай пайтларда у билан гаплашиш жуда қийин бўларди.

— Дивизия билан боғлан,— деди у юрак ютиб.— Улар Жем водийсига биздан кўра яқинроқ туришибди, тезроқ ёрдам кўрсатишлари мумкин.

— Ҳм... Яна қанақа маслаҳат берасан?

— Ахир у ерда озиқ-овқат отрядларимиз ҳам бор. Агар улар бирлашишса борми! То Дутов уларни тинчитаман дегунча, бу ёқдан биз ҳам етиб бориб қолардик...

Мюльгаузен бориб жойига ўтирди-да, қовоғини уйди. Аллақандай қоғозни қўлига олиб, ўқий бошлади, кейин уни бир чеккага қўйиб, мийиғида кулди.

— Мундай қарасам, бизга четдан комиссарнинг ҳожати ҳам йўққа ўхшайди. Узимиздан ҳам чиқиб қопти.

Ознобин йўл-йўлакай кепкасини бошига қўндириб, хонадан чиқди. Унинг боши қуйи солинган, қўллари икки ёнида шалвираб ётибди. «Вой қари тўнка-ей!»— деб кўнглидан ўтказди Мюльгаузен.

Ознобин ҳали узоқ кетиб улгурмаган ҳам эдики, эшик тарақлаб очилиб, хонага ҳовлиқиб телефончи қиз кириб келди. Мюльгаузен ташвишланиб унга қаради.

— Отрядимизга комиссар жўнатишибди!

Қиз телеграф лентасини Мюльгаузенга узатди, аммо у лентани олмай, ҳаяжонланаётган қизга совуқ тикилиб турарди: «Тентак! Нимасига бунчалик хурсанд бўлади? Бизга комиссар жўнатгунча, ўқ-дорилардан кўпроқ юборишса бўлмасмиди...», Телефончи қиз телеграммани столга қўйиб, Мюльгаузенга ҳайрон бўлиб қаради-да, хонадан чиқди.

Мюльгаузен хонада ёлғиз қолгач, стулига ястаниб олди-да, узоқдан кўз қирини лентага ташлади. «Кимни бўларди, чарм камзул кийган бирон юзсизни юборишди-да!» — деб кўнглидан ўтказди. У ўрнидан турди, столни айланиб ўта туриб, лентани қўлига олди ва ғижимлаб ташлади. Полни ғичирлатиб, яна у ёқдан-бу ёққа асабий юра бошлади.

Мюльгаузеннинг назарида аллаким зинадан кўтарилаётгандек бўлиб туюлди. У юришдан шартта тўхтади. Унинг буқаникига ўхшаш йўғон бўйни қайрилмасди, шунинг учун бутун гавдаси билан кетига ўгирилди-да, бўридек олайиб, эшикка қаради. Бироқ ҳеч ким кирмади. Мюльгаузен дераза ёнига бориб, тирсақлари билан дераза рафига тиранди.

Қишин-ёзин бинога соя ташлаб турадиган қари қайрағоч шамолдан эгилиб-букилади, қуруқ япроқлари шитирлаб, шохлари қисирлайди. Станция томондан паровоз гудоги қулоққа чалинди.

Мюльгаузен папирос тутатиб, устма-уст тортиди. Кўчадаги ғала-ғовур овозларми, ё папирос тутуни таъсир қилдими, ишқилиб, сал хотиржам тортиб, дивизия командири кўнгилисиз воқеалардан хабардор қилиб қўймоқчи бўлди. Шундай хаёл билан қўлини телефон трубкасига узатди-ю, аммо ўша заҳоти бу фикридан қайтди. Дивизиянинг олдинги командири Эмба бўсағасидаги жангларда ҳалоқ бўлган эди, янги командир билан эса, Мюльгаузен сира чиқишолмасди. Аслида улар ҳали бир-бирлари билан кўришишган ҳам эмас, аммо командирнинг ёлғиз фамилиясининг ўзиёқ негандир зардасини қайнатиб юборарди. Хон-Дауров! Буни қаранг-а — Хон-Дауров!

Хон-Дауров билан телефон орқали бўладиган суҳбатлар Мюльгаузеннинг нуқул қонини қайнатиб юборарди. Командирнинг трубкадан эшитиладиган йўғон, айиқларникига ўхшаш қўпол, яна бунинг устига

кавказча акцентли овозини сира ҳазм қилолмас, суҳбат асносида трубкани қулоғидан сал нари тутиб турарди.

Худо шоҳид, у отрядига комиссарни жўрттага, оёқ-қўлидан боғлаб қўйиш учун юборяпти. Майли, келса келаверсин! Қани, қўл-оёғини боғлайман деса, боғлаб ҳам кўрсин! Ҳм... Хон-Дауров! Собиқ чор офицери. Энди қизилларнинг товонини ялаяпти. Ахир у янги одам бўлса, бу ердаги шарт-шароитларни мутлақо тушунмаса. Аҳолининг нони йўқ, ишчи отрядларда эса ўқ-дори етишмайди! Ҳозир биринчи навбатда шуларнинг ташвишини ейиш зарур. У бўлса мана шулар ҳақида ўйлаш ўрнига комиссар жўнатиб ўтирибди!

Атаман Дутов Оренбургни эгаллаб олганидан бери ишчи отрядларнинг аҳволи оғирлашиб қолган. Москва билан алоқа узилиб қолган. Уқ-дори, қурол, озиқ-овқат олиб келиш тўхтаган. Бундан беш кунча муқаддам бир амаллаб Ознобиннинг бир қўллик ўғли бошчилигида ишчи отряди тўплаб, Жем дарёси бўйига дон-дун йиғиб келишга жўнатишган эди. Отряд эрта ё индин нон билан келиб қолиши керак эди. Мана энди, бу орада, атаман Дутовнинг жангари йигитлари яна пайдо бўлиб қолибди, деган мудҳиш хабар эшитилиб қолди. Бу малъунлар ишқилиб отряднинг бошини ейишмаса гўрга эди!

Мюльгаузен барибир дивизия штабига қўнғироқ қилишга мажбур бўлди. Ишчи отрядининг бошига тушган оғир аҳволни энди ҳикоя қила бошлаган ҳам эдики, штаб бошлиғи унинг гапини бўлиб, ундан ҳам муҳимроқ хабарни маълум қилди: Дутов қисмлари яқинлашиб келаётганини эшитиб Оқбулоқ ва Мартукдаги казаклар қўзғолон кўтаришибди.

— Жангчиларингни эшелонга юкла-да, қўзғолонни йўл-йўлакай бостириб боравер!— деб буйруқ қилди штаб бошлиғи.

Мюльгаузен ғириллаганича станцияга қараб кетди. Ёз бўйи иссиқ сира тушмади. Бироқ кечадан ҳаво ўзгарди, шимолдан совуқ шамол эса бошлади. Изғиринли шамол енг, ёқа орқали кишининг ичига кириб, этни жунжитарди. Кўчага чиқиши билан Мюльгаузеннинг кўзлари ёшлана бошлади. У енги билан юзини тўсиб ёнламасига юриб кетди. Сал очди дегунча юзини қум тимдалаб қўймасди.

Шамол ерни ялаб, рандаланган тахтадек теп-текис қилиб қўйибди. Юрса оёқдаги этик худди тош устидан юраётгандак, тақ-тақ қилади.

Мюльгаузен тишлари орасига кириб гижирлаётган қумни тупуриб тащлар экан, ҳозир ҳар қандай қўзғолон, ҳатто энг кичик норозилик ҳам худди олов ялаган порохдай хатарли, арзимаган баҳона билан гур этиб кетиши мумкин, деб кўнглидан ўтказди.

Мюльгаузен станцияга яқинлашиб қолганида кўзи одатдагидек ғала-ғовур, тўс-тўполонга тушди. Қулоққа шошилинч командалар, бақариқ-чақариқ, котелок, сувдонларнинг тарақа-туруқи чалиниб қолди. Жангчилар ўқдонларни кўтариб, пулемётларни чопачопа судрашади, вагонларга чиқиб олишга унналишади. Икки платформада, вагонларнинг охирида иккита замбарак ўрнатилган. Қоронғида узоқдан қараган кишига улар кул устига чўккан туяга ўхшаб туюларди.

Мюльгаузен вагонларни ёқалаб юриб кетди. Маузерининг ясси қутиси узун камарда осилиб турганидан, сонига тап-тап урилади. Қизил бантли юмалоқ шапкаси чаккага сурилиб кетган. Узидан-ўзи завқланиб, вақт-вақти билан соатига қараб қўяди, ҳали у-ҳали бу жангчини ёнига чақириб шоширади, шамолдан бўғилган овози билан пўписа қилиб қўяди.

Ниҳоят, ғала-ғовур, шовқин-сурон тиниб, энди жўнашга команда бермоқчи бўлиб турганида Мюльгаузенни телефонга чақириб қолишди. Чақираётган Хон-Дауров экан.

— Биз қўзғолонни босишга Тошкент отрядини ташлайдиган бўлдик...— дерди дўриллаб трубкадаги кавказча акцентли овоз.

— Биз бўлсак, вагонларга жойлашиб бўлувдик...

— Зарари йўқ, вагонлардан тушаверинглар! Отряд қуролини қўймасин, тушундингми? Дутов кавалериясининг оёғи узун: бугун бу ерда бўлса, эртага у ерда! Биз эса, азизим, сизларнинг шаҳарларингни қўлдан бой бериш ниятида эмасмиз.

— Ким билади, балки бу ёқларга ўтмас?

— Билиб бўлмайди, азизим.

— Нима, бошга тушганни кўз кўради, деб қараб ўтираверамизми?

— Нега бундай дейсан, нега қараб ўтиравераркансизлар? Қайфиятинг чоғ эмас, жигар! Бошга тушган-

ни кўз кўрар, деб ўтиравермасдан, отрядда жанговар ва сиёсий тайёргарлик билан шуғулланмоқ даркор. Айтгандай, комиссар тўғрисида ҳам ҳеч нарса демардинг? Етиб бордимми?

— Етиб келганича йўқ ҳали...

— Нега энди? Алло! Алло! Аллақачон етиб бориши керак эди. Қидир, барча станцияларга телефон қил, унинг учун калланг билан жавоб берасан-а, уқдингми? Ал-ло... Алло!..— деб бақирарди Хон-Дауров у томондан туриб.

Мюльгаузен трубкани жойига улоқтириб, кўчага чиқди. Гижиниб, ичида сўкина-сўкина бир зум папирос чекиб турди, кейин қўлини чўнтагига тиқиб, отряд штаби томон кетди. Тугилган муштлари тошдай юмалоқ ва қаттиқ эди. Тез-тез юриб, отряд штаби жойлашган икки қаватли бинога етай деб қолганида бир отлиқ ёнига келиб тўхтади. Мюльгаузен бу пўстинли, тумоқ кийган қозоққа кўз қирини бир ташлади-ю, отряддагилардан бирон нарса ундириш илинжида юрган овулнинг хира қозоқларидан биридир-да, деб унча аҳамият бермай четга қаради. Пўстинли қозоқ эса ёнма-ён юриб келаверди-да, охири:

— Ассалому алайкум, Петька!— деди.

Мюльгаузен ҳайрон бўлиб қозоққа қаради. Қозоқнинг териси бориб устихонига ёпишган. Соқол-мўйлови ўсиб кетган. У неча кундан бери отдан тушмаган бўлса керак, эгарда зўрга ўтирибди. Тагидаги оти изғирин совуққа дош беролмай, юзини тескари қилади, ёллари, думи қотиб, диккайиб қолган. От ҳар қимирлаганда устидаги одам отнинг ёлига ёпишади.

«Касалми, нима бало?»— деб ўйлаб қўйди Мюльгаузен.

— Ҳа... Яхшимисан! Менда ишинг бормиди?

— Ҳа, сенда...

— Хўш, нима ишинг бор эди?

— Отрядингга кирмоқчидим.

— Туя боқишгами?— Мюльгаузен кулди-да, йўлида давом этди.— Бизда туя бўлмайди.

Эломон яна ёнма-ён юриб кетаверди. Тош қотиб ётган ерда тақаларнинг тақиллагани эшитилди. Мюльгаузендан сал олдинга ўтиб, Эломон отдан тушмоқчи бўлган эди, йиқилиб кетаёзди. Агар Мюльгаузен ушлаб қолмаганида йиқилиб кетиши ҳам мумкин эди.

Мюльгаузен бир қўли билан Эломонни ушлаб, иккинчи қўли билан пўстинининг тугмасини ечиб юборди. Кир чит кўйлагининг чап елкасида қон қотиб қолибди.

— Ие, бу нимаси? Нима қилди?

— Шундай, ҳечқиси йўқ...

— Яраланганмисан?

Эломон энги билан пешанасидан чиққан совуқ терни артди. У қуруқшаб, бир-бирига ёпишиб қолган лабларини аранг очиб, нимадир демоқчи бўлган эди, Мюльгаузен оғзини очирмади.

— Зудлик билан лазаретга жўна, тез-тез, кейин гаплашамиз!— У шундай дея штабга жўнаб кетди.

II

Эломон кейинги вақтларда жуда эзилиб кетди. Утган йили туркманлар талаб, янчиб, оёқ ости қилиб кетган балиқчилар овулидан Чолқорга жўнар экан, унинг фикр-хаёли Мюльгаузенда эди. Умуман олганда Мюльгаузен унга озмунча яхшилик қилганми. Кўзини очиб, уни янгича бир оламга бошлаб кирди, деса ҳам бўлади. Бироқ ўз уй-жойларидан узоққа келиб қолганидан кейин дўпписини ерга қўйиб, бундай ўйлаб қараса, ўрталарида ҳеч қандай дўстлик, бирлик йўқ экан, бир-бирларини дурустроқ тушунишмас экан. Мюльгаузен ҳукмдор, қаттиққўл, ўз билганидан қолмайдиган, ҳеч ким билан ҳисоблашмайдиган одам. Ҳатто ўз дўстлари, яқинлари билан ҳам қўпол, қаттиқ муомалада бўлади. Унинг олдида қадр-қимматингни йўқотиб қўйишинг ҳам ҳеч гап эмас, бу эса Эломоннинг нафсониятига тегарди. Аммо энди отини кетига буриб, овулига ҳам қайтиб кетолмасди, чунки улар билан хайрлашиб келган эди.

Бу шипшийдан, кимсасиз чўлда Эломон ўзини боши берк кўчага кириб қолгандек ҳис қила бошлади. Ана шунда у карвонларга дуч келиб қолди. Совуқ тушиши муносабати билан овуллар қишлов жойларига кўчиб ўтишмоқда эди. Олдинда эса оғир қиш кунлари турибди. Бир неча овулнинг энг бақувват, жангари йигитлари бир бўлиб олишиб, қанор-қанор юкларни ортиб, дон-дунга алмаштириб келамиз, деб Қўнғирот, Чимбойга қараб йўл олишибди. Эломон ҳали ҳам Айғаншани зора топсам, деган умидидан воз кечгани-

ча йўқ эди. Ахир у Жунаиджоннинг босмачи йигитлари қўлидан Қорақалпоғистон чегарасига яқин ерда қочиб қутулиб кетган эди-да. Зора қизнинг бирон ердан дараги чиқиб қолса... У карвонга қўшилиб олганича бегона юртларда бир йилча сарсон-саргардон юрди.

Эломон бир неча ой Қўнғиротда ишлади. Кейин муқимроқ иш қидириб Хива, Хўжайли, Ургенчни роса изғиди. Аммо бешчала машҳур шаҳарнинг биронтасидан ҳам паноҳ тополмади. Иш қидириб юриб-юриб чарчаб ҳам кетди. Айғаншани ҳам тополмади. Энди уни топама деган барча умидлари пучга чиққан, ўзини бутун оламда якка-ёлғиз, бахтсиз ҳисоблаб юрган кунлар эди. Баҳорга бориб жангари қозоқ уруғи — адайларга қўшилиб олди. Аммо адайларнинг ичида ҳам ўзига муносиб иш тополмади. Бирон касо-корсиз яшаш ниҳоятда оғир эди. Ёлғиз отда овулма-овул юрганида, Чолқор яқинида ўғриларга дуч келиб қолди. Эломон улардан қочиб қутулмоқчи бўлди. Аммо қароқчилар изма-из қувлаб милтиқдан ўқ узиб, уни елкасидан ярадор қилишди. Эломон, энди шу билан тамом бўлдим, деб ўйлаган эди, аммо қашқа тойи унинг жонига ора кирди.

Ҳа, у шу бир йиллик дарбадарлик билан ўтган умрида озмунча азоб-уқубатни бошдан кечирмади. Аммо энди буларнинг ҳаммаси ўтиб кетди. Мана энди у яна Чолқорда, бир вақтлар ёнма-ён туриб ишлашган қадрдонлари ёнида, энди улар билан ишлаб, бирга яшайди.

Эломон шуларни ўйлаб бораркан, бир аллақандай илонизи кўчага кириб қолди, аммо бу кўчани танимади. У лазарет қаерга жойлашганини сўраб олмагани учун ўзидан хафа бўлди. Осмонни қалин булут қоплаб олган, қай палла-ю, кеч қачон киради, сира ажратиб бўлмасди. У осмонга яхшилаб разм солган эди, уфқнинг қорамтир булут қопланган жанубий этагида кўзга элас-элас чалинаётган қирмизи ранг шафақни илғади. Демак, ҳадемай қоронғи тушади.

Эломон қоронғида бутунлай адашиб қоламанми, деб қўрқиб, қадамини тезлатди. Отнинг устида гарчи яраси оғриб, боши айланаётган бўлса ҳам бошида телпаги, устида пўстини бўлгани учун жони анча тинч эди. Мана энди отидан тушиб, уни етаклаб олгани учун бирпасда терлаб-пишиб, ҳолдан тойиб қолди. Ахир

чидолмай, барра телпагини ечиб, қўлига олволди, терлаган бошига муздек шамол тегиб, ҳузур қилди.

Темир йўлдан сал нарида пастак-пастак ғиштин бараклар кўзга чалинди. Эломон негадир, лазарет шу уйлардан бирон каттароғига жойлашган бўлса керак, деган қарорга келди-да, бошқа уйларга эътибор бермай, ғиштин уйларни ёқалаб кетаверди. Тўсатдан димоғига саҳройи халқ учун бегона бир ҳид гуп этиб урилди. У тўхтаб, пешанасини тириштириб у ёқ-бу ёғига қаради. Эломон оппоқ бир уйнинг олдида турарди. Эломон бундай кичкинагина, одатда ташландиқ ҳолатга келиб қолган ва лазарет деб аталадиган уйларни Туркияда жуда кўп кўрган эди. Бундай лазаретларда матрацдами ё бўлмаса шундоққина ернинг ўзидами, юзлаб ярадорлар чўзилиб ётишарди. Бечоралар соч-соқоллари ўсиб кетган, кир-чир, қолдан тойган бўлишарди. Ҳамма ёқни шовқин-сурон, сассиқ ҳид, дори иси босиб кетган бўларди. Бирининг боши танғилган бўлса, бошқа бировининг оёқ-қўллари танғилган. «Ишқилиб узоқ ётиб қолмай-да бу ерда», дея ташвишланиб хаёлидан ўтказди Эломон ва бирдан эти увишиб кетди. Қароқчилар билан бўлган тўқнашувдан кейин Эломон, ярасининг қонини тўхтатиш мақсадида, унга бир парча кигизни куйдириб босган эди. Энди яраси яллиглаб, аламга кирган, ундан қўланса ҳид кела бошлаган эди.

Ёшгина ҳамшира қизлар ярасини кўриб афтларини бужмайтиришди, Эломонга ачиниб, уни койиган бўлишди. Ярасини тезда ювиб, аллақанақа қўнғир ранг доридан суриб, елкасини бинт билан таранг қилиб боғлаб қўйишди. Толеини қарангки, икки кундан кейин келиб, бошқатдан боғлатиб кетарсан, деб жавоб бериб юборишди. Эломон лазаретдан кайфи анча кўтарилиб чиқди.

Шаҳарни зулмат қоплаб олди. Изғириннинг забти анча қайтган бўлса ҳам шамол ҳали қаттиқ эсарди. Лазарет узра қад кўтарган тераклар тинмай чайқалади, барглари шамолда шитир-шитир қилади. Эломон дарвозани ёпмай кетган экан, унинг ғийқиллаб очилиб-ёпилиши муюлишга етгунча ҳам эшитилиб турди.

Эломоннинг дили анча равшан тортди. У тун қоронғиси дам сайин ўз домига тортиб бораётган кўчадан тез-тез одимлаб, жилмайиб борарди. У шу кетиб бори-

шида учрашувда омади юришган йигитларга ўхшаб кетарди. Ҳозир унинг учун энг муҳими, у яна Чолқорга қайтиб келган, яна ишчи биродарларини топиб олган эди. Шунгача озмунча иккиланишларни бошидан кечирдим у! Озмунча кечаларни мижжа қоқмай тонг оттирдими! Утган йили босмачиларнинг ҳужумидан кейин ҳатто яшашнинг ҳам қизиғи қолмаган эди-да унга. Бутун олам кўзига тор бўлиб қолган эди. Мана энди ўша тушкун кайфиятлари учун ўзидан-ўзи кулиб кетапти.

Инсон боласи хўп қизиқ яратилган-да. Баъзан киши шундай ғам-андухга ботиб кетадики, юраги худди кузги дарахт баргидай дув тўкилиб кетаётганга ўхшайди. Ушанда чек-чегараси йўқ бу олам ҳам кўзингга кафтингга сиғадигандай тор кўриниб кетади. Тор дунё ис-канжага олиб, қўл-оёғини сиқаверади, сиқаверади. Бу сиқувга чидаш беролмаганлар мўрт ёғочдай синиб кетаверади. Эломоннинг ҳам шундай синиб кетишига оз қолди.

Ҳозир у ўзини бир оз тутиб олди, гўё осмонни қоплаб ётган булутнинг бир чеккаси кўтарилгандай, келажакда ҳаёт дурустроқ бўлишига унда бир оз умид пайдо бўлди. Ахир тақдир уни синдириб юборишига озгина қолмаганмиди яқингинада. Айниқса ўша дарбадар юрган, бечора бошини қайси ковакка уришини билолмай гаранг бўлиб, оламдан қўлини ювиб қўлтиғига урган кезлари не кунларни бошидан кечирмади. Ушанда на ҳаётнинг илиқ-иссиқ-лигини, на ер юзидаги бор мавжудотга қувонч келтирадиган қуёшу ойни ҳис қилди.

Мана энди кўнгли озроқ таскин топиб, қалбидаги муз эрий бошлаганда кўзи яна бирдан ярқ этиб очилгандай бўлди! Қарасаки, олам худди болалигидагидай чексиз ва ёруғ экан! Худди болалигидагидай кечалари чўл узра ой кўтарилади, кундузлари қуёш илиқ нури-ни сочади. Ҳамма нарса бояги-боягидай. Кимдир омадли, бой эди. У бойнинг ҳисобсиз мол-қоли, боши узра иссиқ томи, қўйнида офатижон хотини бўларди. Бир одам эса омадсиз, қашшоқ эди. Ана шу бечора одамнинг бирдан-бир ишонгани ўз кучи ва меҳнатдан қабарган қўллари эди. Меҳнат қилиб-қилиб, меҳнати ўвазига арзимаган ҳақ олиб кун кечириб келарди. Ҳа, ер юзидаги жамики тирик жон, хоҳ у одам бўлсин,

хоҳ парвоздаги қуш, хоҳ чўлда ўз насибасини ахтариб изгиб юрган ҳайвон бўлсин, ҳамма-ҳаммаси ҳаёт учун, келажак авлод учун, келажак насл учун курашади. Шунинг учун ҳам токи тирик экансан, қўрқмаслигинг, титраб-қақшаб ўзингни бурчакка урмаслигинг керак.

«Мана, етиб ҳам келибман», деб кўнглидан ўтказди Эломон отряд жойлашган казармага кўзи тушиб. У солдатлардан биридан Мюльгаузенни суриштирди. Мюльгаузен йўқ экан. Эломон ҳайрон бўлиб туриб қолди: у бу ерда ҳеч кимни танимас, ўрин-кўрпани кимдан сўрашини билмасди.

Жангчилар овқатланиб бўлишган, энди бири шинелига тугма қадаш билан овора бўлса, бири тамаки чўғида ё гулҳанда куйдирган иштонини ямаш билан андармон. Баъзилари икки-уч киши бўлишиб, суҳбатлашиб, баъзилари қўшиқ айтишиб ўтиришибди... Отхонага ўхшаш катта казармада биттагина лампа липиллаб ёниб турибди. Узоқдаги бурчакда олти жангчи доира ясаб, ётиш олдидан мириқиб чекиб олишяпти: битта катта қилиб ўралган тамаки қўлма-қўл.

Эломон барча чўлликлар сингари унчалик инжиқ табиатли эмасди. Катта почапўстинининг бир этагини тагига ёзиб, ечинмасдан ётиб қўя қолди.

Кун бўйи қанчалик чарчаб, ҳолдан тойиб қолганини мана энди ётганидан кейингина билди: бутун аъзойи баданида ҳорғинлик ҳис қилди. Кўзини уйқу босиб келаётган бўлса ҳам лабларида боя лазаретдан қайтаётганидаги табассум жилва қиларди.

«Оқбола ҳали ҳам шу ердамикан-а; — деб хаёлидан ўтказди у. — Ҳали ҳам ўша малла йигитникидамикан ё у ердан кетиб қолганмикан? Ё Чолқордан бутунлай жўнаб кетганмикан-а? Ҳай майли, нима бўлсаям энди эртага биламан... Энди ухлаш керак...» У шундай хаёллар билан иссиққина пўстининг ичида жони ором олиб уйқуга кетди.

Эломон тонг ёришар-ёришмас уйғониб кетди. Бундай разм солса, уйқуга ҳам тўймабди, чарчоғи ҳам ёзилмабди. От устида узоқ ўтирганидан ҳорган аъзойи бадани лўқ-лўқ оғрир, суяклари сирқирарди. Жангчилар бирин-сирин уйғониб, ўрниларидан тура бошлашди. Эломон ҳам турди. Бу пайт аллаким этикларини

тўқиллатиб, кўчадан кириб кела бошлади. Эломон бир пўстинига, бир эшикдан кираётган жангчиларга қараб, ҳайрон бўлиб турарди. Эшик ёнида кечасидаги пилиги қўсқа бўлиб кетган, шишаси қорайган лампа ўчай-ўчай деб липиллаб турибди. Лампанинг хира нурида одамларнинг баҳайбат соялари у ёқдан-бу ёққа сурилади.

Эломон полдаги пўстини билан тумоғини олиб, сўрига қўйди. Уйқудан карахт бўлиб турганиданми, нима қилиши кераклигини билолмай турган эди, ҳамманинг ҳовлига чиқаётганини кўриб, у ҳам битта кўйлагига ташқарига қараб юрди. Ҳовлида уриниб-суриниб юз ювадиган краннинг олдига ўтиб олди-да, муздаккина сувга бет-қўлини ювиб олди. Кейин казармага қайтиб кириб, устига пўстинини, бошига тумоғини илиб, яна ташқарига чиқди. Ташқарида жангчилар қаторга тизилишаётган экан. Эломон бир зум этаги ерга теккан рўдапо пўстини билан қаерга туришини билолмай қолди. Бирдан эсига қаторга бўйига қараб туриш лозимлиги тушди, кўзи билан ўзидек баланд жангчини қидирди. Ўзи тенги келадиган жангчини топгач, бориб оралиққа туриб олишга ошиқди. У бу ердаги шарт-шароитга мослашолмай гаранг эди. Бошқа нарсани ўйлашга унда вақт ҳам йўқ эди. Ўзини сув оқими билан оқиб кетаётган кемага ўхшатиб ҳайрон қоларди холос. Назарида қудратли тўлқин уни дарёнинг ўртасига суриб кетгану, энди қирғоққа чиқиб олишига имкон бермай, суриб кетяпти. Энди бу тўлқин уни қаерга олиб бориб улоқтирилиши билмасди у. То бу тала-тўполонда аҳволни аниқлаб олгунингча қудратли тўлқин сени етти ухлаб тушингга ҳам кирмаган қирғоққа олиб чиқариб улоқтириши ҳам ҳеч гап эмас.

— Сми-р-р-рнааа!— деган буйруғи эшитилди командирнинг, кейин ўша заҳоти ҳайрон бўлиб: — Ие, бу қанақаси бўлди?— деб сўради Эломонга қараб.

Эломоннинг юраги шув этиб кетди, ўзи томонга қараб келаётган Мюльгаузенга кўз қирини ташлаб дарҳол четга қаради.

— Нега уни стройга шу аҳволда қўясизлар? Қани, стройдан чиқ-чи!

Эломон барча жангчилар ўзига қараб турганидан хижолат бўлиб четга чиқди. Мюльгаузен шошилмай

стройни айланиб чиқди, кейин «вольно» деб команда берди-да, бўлинма командирларини ёнига чақирди.

Жем водийсига жўнатилган озиқ-овқат отрядининг ҳамон дом-дараксиз эканлиги кечадан бери сира хаёлидан чиқмай қолганди. Агар дўппини ерга қўйиб ўйлаб кўрилса, озиқ-овқат отрядининг атаман Дутов чангалидан омон қолиши амримаҳол. Ознобиннинг ёлғиз қўллик ўғлидан бир оз умид қилса бўлади. Герман фронтини кўрган тажрибали бу жангчи балки сиртмоққа илинмасликнинг бирон чорасини топар.

Отрядни шаҳарда ушлаб тура туриш ҳақидаги кечаги буйруқ унинг баттар ғазабини ошириб юборган эди. Аллақерда қолиб кетган янги комиссарни ўйласа, ундан баттар фиғон бўларди. Комиссар кеча кечқурун етиб келиши лозим эди, у бўлса Актюбинскдан ўтишгандан кейин касал бўлиб қолибди. Уни Эмба яқинида поезддан олиб қолишибди. Телеграмма орқали шундай хабар қилишди. Хуллас, ишларининг мазаси йўқ.

Ознобин комиссарнинг ёнига вакил юборишни таклиф қилиб кўрди, аммо бу Мюльгаузенга маъқул тушмади. «Ўлиб қолмас!»— деди тўнғиллаб. Бунини эшитиб ҳаммалари ҳам ҳайрон қолишди, бироқ Ознобиннинг таклифини қувватлашга ҳеч қайсилари ҳам журъат қилишолмади. Ознобин эса бошини эгиб, қовоғини уйиб олди. У командирининг аҳволини ҳаммадан ҳам яхшироқ тушуниб турарди: ҳокимиятни бўлашиш унинг учун ўлим билан баробар эди. Бундан ташқари Мюльгаузен умуман комиссарларни хушламасди. Партия ғоялари билан илҳомланган бундай кишиларни наинки ўзимизникилар, ҳатто душманларимиз ҳам ҳурмат қиладиган бўлиб қолишган эди. Мюльгаузен эса комиссарларни оёққа солинган кишан деб биларди. Ҳатто кийимлари ҳам: чарм камзул, хром этик, бунинг устига доимо озода юришлари унинг қонини қайнатгани қайнатган эди.

Телефончи қиз ҳовлиқиб югуриб келганида Мюльгаузен шуларни ўйлаб асабий у ёқдан-бу ёққа бориб келар, командирлар эса индамай уни кузатиб туришарди. Рангида қон қолмаган телефончи қиз йиғлаб юбормаслик учун лабини тишлаб турарди. Ташвишга тушиб қолган командирлар қизни зумда ўраб олишди. Мюльгаузен қизнинг қўлидан лентани юлқиб олди:

— Мана, комиссарлик ҳам бўлди! Эҳ...

Ознобин ранги қув ўчиб, Мюльгаузен томон юрди. Аммо мадори келмай, қоқилиб тушди. Қўлини телеграммага узатган эди, Мюльгаузен тишларини ғичирлатиб, лентани майда-майда қилиб улоқтирди. Қоғоз парчаларини шамол зумда учириб кетди. Ознобин таассуф билан командирига қаради-ю, аммо чурқ этмади...

III

Эломон пешинга бориб бутунлай қолдан тойиб қолди. Эрталаб ҳамма билан бирга умумий қозондан овқатланиб олгач, ҳаммомга қараб йўл олди. Ҳаммомга тушиб чиққач, сартарошхонани қидириб кетди. Соч-соқолини олдириб, шаҳар чеккасига жойлашган омборни қидириб кетди. Эшик-деразаси йўқ қопқоронғи хонада уюлиб ётган эски, сассиқ шинеллар ичидан ўзининг бўйига лойиқ келадиганини узоқ қидирди.

Оғир почапўстинининг ўрнига шинель киевдики, ўзини алланечук енгил ҳис қила бошлади. Фақат бир томони борки, шинелнинг елкаси унга торроқ экан. Эломон омбордан чиқиши билан қаддини ростлади, шунда шинелнинг ўзига анчагина торлигига яна бир карра ишонч ҳосил қилди, энги ҳам анча калта экан. Шинелнинг ўзидан ҳам аллақандай бегона, ёқимсиз ҳид келарди.

Эломон кимсасиз, изғиринли совуқ кўчадан ёлғиз кетиб борар экан, янги кийимини энгашиб томоша қилар, у ёқ-бу ёғини ушлаб кўрарди. Ҳозир унга бир нарса алам қиларди: зил-замбил пўстини билан тумоғидан тезроқ қутулиш мақсадида шошилганидан қоронғи омборда шинелнинг дурустроғини ҳам қараб олмабди. Ким билади, ҳали бу шинель билан умрининг охиригача юришга тўғри келадими! Шинелнинг тор, калталиги ҳам майли-я, уни Эломондан олдин ҳам неча киши елкасига илган бўлса керак. Енглари туклос тортиб, кўкраги билан елкасини шўр босибди, кир бўлиб кетган елкаси ялтиллайди, бўйнига муздай ботади.

Эломоннинг кайфи бузилди. У ўзини чалғитиш мақсадида балиқчилар овулини ўйлай бошлади. Ма-

на, бир йилдирки, овулдан ҳеч қандай хабар йўқ. Эски қадрдони Дўс қандай юрганикин? Ризо билан алоқалари дурустмикан? Ализа-чи, бечора Ализа соғомонмикан?

Денгиз ёқасидаги қияликда қолдириб келган дўст-биродарларини бир-бир хаёлидан ўтказар, эслар экан, Эломон барибир вақт-вақти билан шинелининг у ёқ-бу ёғини пайпаслаб қўярди. Шинелининг ён томонида битта бармоқ сиггудек тешик борлигини у эндигина пайқади. Ким билади, гулханда куйганми ё ўқ тешиб ўтганми... «Ишқилиб, ўликнинг устидан ечиб олинган шинелмасмикан-а?» — деб хаёлидан ўтказди у даҳшатга тушиб. Ўша заҳоти овули ҳам хаёлидан кўтарилди. Бу шинелни унғача нечта одам кийганикин? Мана энди ўша одамларнинг ҳаммаси ҳам ҳаётмикан? Ё бу бебақо оламнинг аччиғиниям, чучугиниям аллақачон татиб бўлиб, бу поёни йўқ чўлнинг бирон ерида шоша-пиша қазилган гўрда ётишибдими, сарсари шамол ер бағирлаб қолган гўрларини аллақачон ялаб, текислаб кетдими?

Ҳа, сени қучоғига олгунга қадар ҳам бу шинелнинг ичида қанчадан-қанча юраклар гупиллаб урган, у қанча одамларни паноҳида асраган, то сенинг елкангга илинганига қадар унинг ичида қанчадан-қанча одам жон таслим қилганикин? Энди сен ҳам ундан осонликча айрилиб бўпсан! Сўнгги қадамнинг қирқилгунга қадар қанча қолганини ўзинг қаёқдан ҳам билардинг. Умрингнинг нозик ипи чирт этиб узилганига қадар яшайвер, умид қил, кут.

Бироқ инсон табиати жуда қизиқ экан-да. Инсон умрининг сўнгги бўсағасига етганда ҳам, ундан у ёғига бир одим қўйса ҳалокату барча кўрган-кечирганлари оддий бир саробдай йўқ бўлиб кетадиган ҳолатда турган бўлса ҳам, барибир, гўё ҳали ҳеч нарсани кўрмагандай, уни олдинда поёни йўқ қувноқ бир ҳаёт кутаётгандай, олдинга қараб интилаверади-интилаверади...

Пастак, ярмигача ерга кириб, чўкиб кетган уйлар оралаб кетиб борар экан, хаёлини шундай нохуш ўйлар қамраб олган эди. Онда-сонда учраб қоладиган йўловчилар таниш-панишларданмасмикан, деб бўлса керак, унга диққат билан тикилишади. Аммо Эломон уларга парво ҳам қилмай, ерга қараганича жадаллаб

кетаверди. У ҳозир Райни эслаганди. Бечорага ҳузур-ҳаловатда яшаш у ёқда турсин, тупроғида дафн этилиш ҳам насиб қилмади. Кейин кўз олдидан Қултума, Мунке, Тилевларнинг мунгли чеҳралари бир-бир ўта бошлади... Ҳа, озмунча дўст-биродарлари Туркия уруши деб, денгизда балиқ овлайман деб, кейин эса, босмачиларнинг ўқидан ўлиб кетдими! Эҳ-ҳе, ҳисоблайман деса, ҳисобига етолмайди уларнинг!

Ё тангри, бунча очофат бўлмаса бу она тупроқ?! Дунё яратилибдики, ер ҳали ҳаёт маъносини тушуниб етмаган гўдаклару оқ-қорани таниган қарияларгача домига ютиб ётибди. Асрлар оша у бир-бири билан тинч-тотув яшолмайдиган, арзир-арзимасга бир-бирларини икки ямлаб бир ютиб юборишга ҳозир турган одамларни авлод-аждодигача домига тортиб келади, оний умрларини бир-бирини кўролмаслик, хундорлик билан ўтказиб келаётганларнинг жазосини бериб келади! Пинагини ҳам бузмайди. Шунча ютгани билан тўймайди ҳам, қонга ҳам беланиб кетмайди, биронта ўликни сассиқкекирдек бўлиб қайтармайди ҳам.

Одамлар дунёда бор қурол-яроғни ахлат уюмига ташлашгунга қадар, солдат елкасидаги кул ранг сўнги шинелини ташлагунга қадар ҳали қанчадан-қанча қон тўкилишини ёлғиз яратганнинг ўзигина билади холос.

Эломон ўзини, омадли йигитман, жоним қаттиқ, деб хурсанд бўлиб юрарди. Тўғри-да, у неча марта ўлим билан юзма-юз келди, лекин ҳар гал ҳам омади келиб, қармоққа чап бериб қочган балиқдай, омон қолди. Аммо энди бу ёғига нима бўлишини билмайди. Қанчалик омадли бўлма, қанчалик жонинг қаттиқ бўлмасин, токи елкангда кул ранг шинелинг бор экан, барибир бир кун эмас-бир кун панд ейишинг, паймонанг тўлиши турган гап. Кимнингдир тўппончасидаги ўқ сенга ҳам аталгани муқаррар.

Эломон биқинидаги тешикка яна бир разм солди-да, кейин туфлаб четга қаради. Худди ҳамма ёғидан шамол ғўриллаб уриб турган илма-тешик ўтовда ўтирган одамдек, бирдан тушкунликка тушиб кетди.

Эрталаб унинг қалбида ёлғиз бир фикр ҳукмрон эди: тезроқ кийимини алмаштира, ҳаммомга тушиб, соч-соқолини олдирса, кейин Оқболани қидирса. Мана энди бирдан ҳамма нарсдан ҳафсаласи пир бўлди,

ҳеч қаергайм боргиси келмай қолди. «Наҳотки одамлар бир-бирларини хўрлаш, ўлдириш учунгина туғилишса?— деб ўйлаб борарди у қаршисидан бир-бир ўтиб турган қуролли кишиларни зимдан кузатиб борар экан.— Ахир буларнинг ҳаммасининг ҳам қаердадир очдан тиришиб қолаётган болалари, хотинлари, оналари бор, кўзни қонга тўлатгунча ўшаларни боқишса бўлмайдими? Ахир ҳаммаларининг ҳам йўллари битта-ку: ё ўлдиришади, ё ўзлари ўлишади. Мана энди ўзи ҳам эгнига шинель илиб, қўлига қурол олди, урушга жўнамоқчи. Хўш, нима учун шундай қиялпти?...»

Эломон казармага етиб келгандагина ўзига келди. Бояги қаттиқ исканжага олаётган фикрлари бир оз тингандек бўлган бўлса ҳам хаёлидан бутунлай кўтарилиб кетмади. У бу хаёлларига андак таскин бергандек бўлди холос.

Эломон совуқ, тунд қиёфада ичкари кириб, у ёқ-бу ёққа аланглади. Казармада на Ознобин, на Мюльгаузен кўринарди. Жангчиларнинг бири ўтирса, бири ётибди. Хонада илгариги жонланиш йўқ, худди ўлик чиққандай, жимжит. Эломон ўз жойига ўтишгайм журъат қилолмай, остонада туриб қолди. Хижолатпазликда биронтаси жилмайиб қараб қолмасмикан, шунда нима гаплигини суриштирарман, деб дам у жангчига, дам бу жангчига қараб кўрди, аммо биронта жангчи ҳам унга назар ташламади. Юзидан мулоиймроқ бир қариянинг олдига гаплашмоқчи бўлиб борган эди, у ҳам тескари қараб олди.

Эломон ҳеч нарсага тушунолмай, турган ерида бирпас саранг бўлиб турди-да, кейин уҳ тортиб, яна ташқарига чиқди. У ерда шинелининг этагига теккан қоракуяга равм солиб турди, кейин битта кесакни қўлига олиб, қора доғнинг устидан ишқалай бошлади. То битта айланиб келгунича бу ерда қандай воқеа содир бўлди экан-а? У турли хаёлларга бора-бора яна кўча айлангани кетди. Бир ерда тўхтаб, пастак-пастак ўйлар томи узра эринчоқлик билан сузиб юрган булутларга разм солди. Шу пайт хаёлига шубҳали бир фикр келди: «Юзларини тескари қилишларига қараганда, мендан жирканишаётган бўлишса-я?»

Кўча ҳам кимсасиз, руҳсиз. Муз устидаги сариқчанг сингари шамол тўзонни учиради. Шамол шинел-

нинг ичигача киради, юзни чимчилайти. Эломон эти жунжикиб, ёқасини кўтариб олди. «Мюльгаузен қаердайкин-а?— деб ўйлаб борарди у.— Нега энди бутун отряд казармада, нега походга чиқмаётган эканмиз-а?»

Эломон энди кетига қайтмоқчи бўлиб турган эди, кўзи кўчанинг нариги бетида турган оппоққина қозоқ жувонга тушди. Аёл дафъатан Оқболага ўхшаб туюлди. Ташқи кўринишиям, қадди-бастини мағрур тутишиям, кийим-кечаклариям Оқболаникига ўхшаб кетарди. Иккита қилиб ўрилган сочлариям орқасида худди Оқболаникига ўхшаб тўлганиб ётибди. Аммо у Оқбола эмасди...

Эломон тасодифан учратиб қолган, энди ўзидан жуда узоқлашиб кетган қадимги Оқболага ўхшаб кетадиган бу жувоннинг орқасидан анчагача қараб қолди. Бир вақт ўзига келиб, жилмайиб қўйди. Бирдан Оқболани кўргиси келиб кетди. Эломон ёқасини тушириб, шамолга қарши юриб кетди. Шунда икки юзи уззукун денгизда юрадиган чоғларидагидек қип-қизариб кетди.

Бир йил кўрмаганига у шаҳарни таниёлмай қолди. Қимсасиз, файзсиз кўчаларни айлаиб юрар экан, қайси кўчада кетаётганиниям ажратолмасди. Бу ёғига бирдан йўлчи юлдуз йўл кўрсатгандай, бехато қозоқ маҳалласига қараб йўл олди. Кўчалари қинғирқийшиқ, тор, уйлари лой томли, сувалмаган, бир-бирига ўхшаб ерга қапишиб ётибди. Биронтасиникида дов-дарахт кўринмайди.

Эломон эски пахса деворли уйнинг олдидан чиқиб қолгунига қадар бу нурсиз уйлارни бир-бир томоша қилиб кетаверди. Шамол, ёмғирдан бир ҳолатга келиб қолган уй ташлаворай деб турибди. Эломоннинг юраги бирдан гупиллаб уриб кетди. Дарбадарликда юрган кезларида Эломон бу уйни озмунча эслаганмиди.

У бу уйни сира қийналмай осонгина топиб келганига ажабланмадиям. Аллақандай ички бир туйғу бехато етаклаб келган эди уни. Эломон кўзлари чақнаб, тез-тез юриб эшик ёнига борди, итарган эди, очиқ экан. Энгашишни ҳам унутиб ўзини ичкарига урган эди, боши эшик кесақисига тегиб кетди. Оғриқиниям сезмай, йўл-йўлақай шинелининг этаги билан челакни ағдариб, шоша-пиша ичкарига кирди.

Уйда учта сочлари тўзгиган малла болалар уйнашайтган экан, унинг ваҳимасига тарракдек қотиб қолишди.

— Қани... уй эгалари қани?— деб сўради бўғиқ овоз билан Эломон зўраки жилмайиб.

— Дадам кетди. У энди ишлаяпти.

— Яна... ким бор уйларингда?

— Опамизни сўраяпсизми?

— Опам, дедингми? Опанг ким бўлади?

— Оқбола.

— Ҳа... Оқбола сизларга опа бўладими?

— Оқбола бизга ойопа бўлади.

— Шунақами? Сизлар уни ойопа деб чақирасизларми?

— Ҳа, ойопа деб чақирамиз. Ановиям, буям, менам ойопа деб чақирамиз.

— Жуда соз. Опаларингнинг ўзи қани?

— Опамиз иш қидириб юрибди.

Болалар худди оталарига ўхшаш озгин, бичимсиз эди. Эломон болаларнинг бошларини силади, кейин маъюс жилмайиб хонадан чиқди. У бу сафар чиқишда энгашишни унутмади, ҳовлига чиққандан кейингина бошини кўтариб, парча-парча булутли осмонга қаради. Кўчага чиққанида сабри чидамай, деворлари нураб ётган уйга яна бир қараб қўйди. Учала малла болакай ойналари синган деразага пучуқ бурунлари билан тиралиб, уни кузатиб туришарди. Эломон кетига қараганида болалар бараварига унга қараб жилмайишди. Эломон ҳам уларга жавобан маъюс жилмайиб қўйди.

Кейинги йилларда Эломон ўзидан-ўзи ҳайрон бўлиб юрарди. Оқбола иккалаларининг йўллари аллақачон айри тушган бўлса ҳам, гўё Оқболанинг ундан бўлак ташвиши йўқдай, Эломон ҳамон уни тинч қўймасди. Шу аёл туфайли Эломон нималарни бошидан кечирмади. Бирга яшаган вақтлариям, йўллари айри тушган вақтлариям бўлган, жонидан ортиқ севган, кўргани кўзи бўлмаган кезлари ҳам бўлган, лекин шуларга қарамай ачинади унга, аммо кўпинча пешанамга ёзилгани шу бўлса нима қилай, деб ўзига-ўзи таскин беради. Оқбола унинг ҳаётига бир умрга дард билан кирганга ўхшайди. Сира-сира хаёлидан нари кетмайди. Чолқорда бир йил бўлмади, бегона юртлар-

да дарбадар юрди, мундай ўйлаб кўрса, ўша кезларда уни ўйламаган, эсламаган куни бўлмаган экан. Ўйлагани сари юраги шундай сирқираб оғрирдикки, ҳатто баъзан уни дилидан оғриган тишни суғургандай суғуриб ташлагиси келарди. Эркак кишининг ҳаётида аёллар жуда кўп учрайди, бироқ улар тезда унутилиб ҳам кетади. Ҳақиқий муҳаббат бир мартагина келса керак, ҳақиқий муҳаббатингни қозонган аёлгина бир умр ёдингдан чиқмаса керак.

Эломон дарвоза ёнида турган навбатчининг ёнидан ўтиб, ичкари юрди. Казармага кирар-кирмас қулоғига Мюльгаузеннинг бўғиқ, дўриллаган зардали овози, чалинди. «Ишқилиб мёндан жаҳли чиқмаётганми-кан?» — деб кўнглидан ўтказди Эломон ва қўрқа-писа казармага кириб, жангчиларнинг орқасида тўхтади.

— Ҳамма айб ўшанда! — деб бўкирмоқда эди у жангчилар даврасида туриб. — Ҳаммасига ўша айбдор! Оёқ-қўлимиздан боғлаб ўтирибди... Энди қоқилган қозиқдай бир ерда тураверамизми!

— Ўзидан бирон хабар борми?

— Қачон келадиган экан?

— Ҳали шошмай турсин! Мен у итга хром нима-лигини кўрсатиб қўяман! Хромини шилволаман...

— Кимни айтяпти? — деб сўради Эломон ёнида турган жангчидан секингина.

— Комиссарни.

— Кимни? Комиссарни дедингми?

— Ҳа-да, комиссарни айтяпти...

— Э-ҳа... — деб бошини силкиб қўйди Эломон гарчи ҳеч нарсага тушунмаган бўлса ҳам.

— У кишини қачон олиб келишаркан? — деб сўради бир ёшгина жангчи йигит.

— Бугун. Кечга томон, — деди ғудиллаб Мюльгаузен.

— Рости билан ҳам ҳеч қайсиниси омон қолмаганми-кан-а?

Мюльгаузен чурқ этмади. Бундан бир неча дақиқа муқаддам емоқда-ичмоқда бўлиб турган одам бирдан дами чиққан пуфакдай бўшашиб, энкайиб қолди, солдатларнинг орасини ёриб, эшикка қараб йўл олди. Казарма ичи сув қуйгандек жимжит бўлиб қолди. Жангчилар бир-бирларининг кўзларига қарашга ҳам журъат қилишолмасди.

Эломон ҳеч нарсани тушунолмай, жангчиларнинг орасида бир зум саросимада турди-да, кейин нима қилишини билмай, ўзининг ўрнига қараб кетди. Жойига ётиб, пахтаси юмалоқланиб қолган ёстиғини бошининг тагига қулайроқ қўйиб олди-да, кўзини юмди. Киприклари орасидан шифтга қараб ётиб Оқболани ўйлай бошлади. Ҳозир у уйга қайтиб келган бўлса керак. Бирпас кута қолганида нима қиларди? Кўчадан қайтиб келганида болалар унга менинг тўғримда нима дейишди экан-а? Битта баланд бўйли амаки келиб сени сўради, дейишганмикин? Эломон Оқболани ўйлаб ётиб, кўзи илингагини ҳам билмай қолди. Қўли сўри четидан осилиб қолди...

Кечқурун отряд саф тортиб, станцияга йўл олди. Станцияга деярли бутун шаҳар тўпланибди. Ҳамма бетоқатлик билан жануб томонга кўз ташлаб-ташлаб, жим турарди. Орадан озроқ фурсат ўтгач, узоқда одам ташийдиган битта вагонни тортиб ялтиллаб келаётган паровозча кўринди. Паровоз пишиллаб, ҳамма ёққа оқ буғ таратиб, станцияга келиб тўхтади. Перронда турган одамлар ҳаракатга келди. Эломон ҳам бўйнини чўзиб ташвиш билан паровозга қараб турарди. Машинистнинг кабинасидан оқ темир зина бўйлаб бадқовоқ бир киши тушиб кела бошлади. Нағал қоқилган этиклари сукунатда қаттиқ тақиллаб эшитиларди. Бадқовоқ киши ҳеч кимга қарамай вагон ёнига борди. Оломон бир қалқиб, вагонга яқинроқ борди-да, сукунат ичида у одамнинг нима қилишини кузатиб турди. Вагон эшиги ғирчиллаб очилди. Эшик орқасида яраланиб, қонига беланган жасадлар кўринди. Оломон орасидан бир аёлнинг фарёди эшитилди, кейин бошқа аёлларнинг ҳам дод солганлари қулоқни қоматга келтирди... Эркаклар кўзларини пирпиратишиб, четга қарашди. Бир вақт Эломоннинг кўзи дод-фарёд қилаётган ёшгина жувонга тушди. Аёлни икки қўлидан ушлаб туришибди. У бўлса нуқул вагонга интилади, қўйиб юборишмагач, ҳолсизланиб ушлаб турганларга суяниб қолади.

Аёлнинг юзи Эломонга танишдек туюлди-ю, аммо уни қаерда кўрганини сира эслолмади. Аёлнинг ёнида негадир Ознобин чол ҳам турарди. Кечадан бери чол ўзини бутунлай олдириб қўйибди. Чакаклари ичичига кириб, сийрак сочлари тўзғиб кетган, ингичка

бўйни таранг тортилган. У йиғлаётган аёлга нимадир демоқчи бўлди-ю, ўпкаси тўлиб гапиролмади, одамларни нари-бери суриб, вагон томон ўта бошлади. У худди кўр одамдек пайпаслаб юриб борар, ёш ғилқиллаб турган кўзлари ҳозир ҳеч нарсани кўрмасди. Унга одамлар ҳар томондан ҳар нарса дейишар, аммо у ҳеч кимнинг гапига қулоқ солмай, қўл силтаб илгарилаб борарди.

Эломон ҳам одамларни нари-бери суриб, шошапиша Ознобиннинг кетидан эргашди, унга вагоннинг олдига боргандагина етиб олди. Эломон қарияни қўлтиғидан олди. Аммо Ознобин уни билмади, унга қайрилиб ҳам қарамади. Ознобин тирмашиб вагонга чиқаётганида яна бошқа бир неча киши ҳам ёрдамлашиб юборди. Қонига беланиб ётган жасадлар орасидан Эломон Ознобиннинг бир қўлли ўғлини таниб қолди. Ознобиннинг дарров кўзлари ёшланиб, кўзойнаги терлаб кетди. Чол ўғлининг ёнига аста чўк тушди. Бир зум тикилиб тургач, қалтироқ қўллари билан эҳтиётлаб сочлари, пешанаси, юзларидан силаб қўйди.

— Андрю... Андрю... шенька...— Эломоннинг қулоғига қариянинг беҳол овози чалинди.

Жасадларни вагондан олиб чиқа бошлашди. Перронда оналар ўзларини фарзандларининг жасадига отиб дод солишади, хотинлари уввос солиб йиғлашади, бола-бақралар ҳам ҳар томонда додлаб йиғлашади. Эломоннинг ҳам кўнгли бузилиб, худди болалик давридагидек йиғлагиси келиб кетди. У умри давомида жуда кўп ўлимларни кўрди. Бундай вақтларда ранги ўчиб, бурун парраклари керилар, қовоқлари уйиларди-ю, аммо кўзларидан қатра ёш чиқмасди. Ҳозир эса чидаб туrolмади, бўшашиб, томоғига аллақандай аччиқ нарса қадалиб туриб олди, кўзларини ёш пардаси қоплаб, теварак-атрофидаги ҳеч нарсани кўролмай қолди. Ҳозир у ҳам гўё энг яқин кишисидан жудо бўлган одамдек ҳис қиларди ўзини.

Бир неча киши бир-бирларини итаришиб, Ознобиннинг ўғли жасадини кўтариб олиб чиқа бошлашди.

— Юзи... Юзини бирон нарса билан ёпа қолишсачи, эй худойим-эй!— деган овозлар эшитилди.

Эломон шаҳдам устидан шинелини ечди-да, сакраб перронга тушди ва уни аъзойи бадани қилич билан тилка-пора қилинган кичик Ознобиннинг устига ёпди.

IV

Эломон Совдепга икки марта бориб келди, ammo иккала сафар ҳам Селивановни учратолмади. Ҳар борганида секретари қоғозлардан кўз узмай:

— Уртоқ Селиванов депога митингга кетган,—деб жавоб қилади.

Эломон ўйлаб туриб, депога боришга қарор қилди. Кўчада, депо атрофида ҳеч зоғ кўринмайди. Бироқ катта бинонинг ичи одамга тўлиб кетибди. Депонинг ланг очиқ дарвозасигача кийимлари қорамой ишчилар тирбанд. Кўкимтир тутун пардаси қоплаган ичкарида эски паровоз кўзга чалинади. Ўша томондан аллакимнинг ёқимли овоз билан қилаётган маърузаси эшитилади. Эломон соғ елкаси билан йўл очиб, ўша томонга сурилиб бора бошлади. Олдинда турганлар норози бўлиб кетларига қарашиб, пўнғиллаб сўкиб қўйишарди уни. Эломон уларга жавобан гуноҳкорона жилмайиб қўя қоларди. Бир вақт Эломон барзангидай йигитнинг орқасида туриб қолди. Бир амаллаб ундан нари сурилиб олган эди, кўзи тез-тез, баланд овозда гапираётган нотиққа тушди. Хонанинг тўридаги омонатгина қилинган трибунада Селиванов гапирмоқда эди. Эломон уни анчадан бери кўрмаган эди, унинг шунча вақтдан бери сира ҳам ўзгармаганини кўриб ҳайрон қолди.

Ҳар гал ўнг қўлини дам кўтариб, дам силкитиб гапирганида, энги орқага сурилиб, ингичка билаклари кўриниб кетарди. Селиванов ўзини каттароқ қилиб кўрсатишга ҳаракат қиларди, овозини ҳарчанд йўғонроқ қилиб чиқаришга ҳаракат қилмасин, йигитчаларга хос жарангдор овози унга бўйсунмасди.

Эломон рус тилини энди анча тушунадиган бўлиб қолганди. Бироқ мураккаб ё у унча тушунмайдиган нарсалар устида узоқ гапириладиган бўлса, мияси ғовлаб, ҳеч нарсани идрок қилолмай қоларди. Эломон ҳозир ҳам Селивановнинг нутқини ярмидан бошлаб эшитаётгани учун унинг бойлар ва камбағалларнинг сув билан оловдай тўқнаш келган синфий курашлари тўғрисидаги, уларнинг сира ҳам бир-бирлари билан келишолмасликлари, олдинда қонли жанглар тургани ҳақидаги гапларини тушунишдан кўра идрок этиб турмоқда эди. У яна ер юзида озодлик ва адолат

учун курашиб жон фидо қилган номаълум ва маш-
ҳур жангчилар ҳақида гапирмоқда эди.

Эломон бу гапларни эшитиб одамларнинг чеҳра-
лари борган сари тундлашиб, ғазабдан мушлари ту-
гилиб бораётганини кўриб турарди. Кечаги аъзойи
бадани қиймаланган жангчиларни эсласа, ўзининг
ҳам дам иссиғи чиқиб, дам вужудига сирқироқ туриб
кетарди.

Митингдан кейин Селивановнинг олдига келгани-
ям ёдидан кўтарилиб, Эломон бир ўзи уйига қараб
жўнади. Кеч ғира-ширада у ҳам бошқа ўнлаб ишчи-
лар сингари боши ҳам бўлиб, кайфи бузуқ кетиб бо-
рарди. Ҳозир уни умрида хаёлига келмаган фикрлар
безовта қилмоқда эди. Бу унинг учун шундай кутил-
маган янгилик эдики, бир неча марта тўхтаб, ҳайрон
бўлиб бошини силкитиб ҳам қўйди.

Қадим замонлардан ер юзида турли хил халқлар
яшайди, улар нималари биландир бир-бирларига ўх-
шаб кетадилар, лекин мен сира бу тўғрида ўйлаб кўр-
ган эмас эканман, деб ўйларди Эломон. Бу халқлар
бир-бирларини танишмайди, бир-бирлари билан борди-
келди ҳам қилишмайди. Бироқ улар битта осмоннинг
тагида яшашади. Шунинг учун ҳам ҳаётларининг
кўпгина томони ўхшаш бўлса керак: қувончлариям,
қайғулариям. Бироқ уларнинг ота-боболари руслар
тўғрисида нималарниям билишарди? Уларнинг бил-
ган гаплари шу эдики, русларни кофир, ғайридин деб
аташарди. Бироқ улар шу рус халқининг дилини би-
лишганми, унинг қайғу, ташвишларини тушунишган-
ми? Мана энди маълум бўлдики, русларнинг ҳам бой-
лари, камбағаллари бор экан. Уларнинг ҳам бизнинг
Жонхўжа ботир, Сирим ботиримизга ўхшаган ўз халқ
қаҳрамонлари бор экан, халқининг бошига шўр иш
тушганда мана мен, деб кўксини қалқон қилар экан.
Русларда ҳам Сари Бетоқовга ўхшаш исёнкорлиги
учун умри сургунда ўтган қанчадан-қанча қўзғолон-
чилари бўлган экан. Афтидан, одамлар бир-бирлари
билан озодлик йўлидаги курашдагина бирлашишса
керак.

Кеча оқлар томонидан ваҳшиёна ўлдирилган йи-
гирма саккиз жангчини дафн этиш маросимида рус-
лар ҳам йиғлади, қозоқлар ҳам. Дафн чоғида ёлғиз
бир кишигина йиғламади. У ҳам бўлса Ознобин чол.

Унга битта-яримта таскин бермоқчи бўлиб ёнига борса, нуқул тескари қарарди. У иложи борича ўзини қўлга олишга ҳаракат қилди. Ким билади, балки дафн маросимигача кечаси билан йиғлаб чиққан бўлиши ҳам мумкин. Бироқ маросим чоғида кўзига қатра ёш олмади-ю, вақт-вақти билан кўзойнаги терлаб турди. У тобутда ётган ўғлидан кўзини узмасди. Тобутни лаҳадга тушираётганларида бир сапчиб тушиб, кўзини олиб қочди. Қабрга тупроқ тортилаётганида ҳам у дам қабрга, дам одамларга қарагани билан ҳеч нарсани кўрмаётган, идрок этолмаётгандек гаранг турарди. Буни кўриб, Эломон нима деб ўйлашиниям билолмай қолди. Мана шундай чидаб бўлмайдиган жудоликка учраган чоғда фарёд уриб йиғлаб юбормаслик учун киши қанчалик мустаҳкам иродага эга бўлиши керак-а!

Кимсасиз кўчани изиллатиб совуқ ел ўйнайди, Музлаган тупроқни элаб учиргани-учирган. Шамолнинг зўридан теракларнинг барглари шитирлаб, шохлари у ёқдан-бу ёққа эгилади. Эломон совуқдан эти жунжикиб, шинелининг ёқасини кўтариб олди, ҳали ёз палласи бўлишига қарамай, совуқ куз шамоли эсиб қолганига ҳайрон бўлди. Бир томони яхши ҳам эди: етишиб юрсангиз бас, манзилингизга ўзи итариб элтиб қўяди.

Эломон олдига қараган эди, кўзи нимжонгина, ҳорғин одамга тушди. Ранги ўнгиб кетган кенг, қўнғир пальтоси устида ҳалпиллаб ётибди. Ўткинчи бўйнига қалин йўл-йўл шарф ўраб олган. Афтидан, пальтосининг тугмаси бўлмаса керак, олди ҳадеб очилиб кетаверади, у бўлса нуқул олдини беркитиш пайида. Эломон ўткинчини орқасидан диққат билан кузатиб борар экан, каторгадан яқингинада келган бўлса керак, деб кўнглидан ўтказиб қўйди. Фёдоровни ўлдирганида ўзини ҳам оёқ-қўлини кишанлаб, Орскка ҳайдаб кетишганида мана шунақа озғин, юпунгина кийинган одамларни кўп учратган эди. Бир етволай ҳам деди, кейин тузукроқ разм солиш мақсадида бир от оралиғида масофа қолдириб, яна орқасидан кузата бошлади. Энди йўловчининг катта қулоқлари, ингичка бўйни, энсасидаги чуқурчасини пайқайди.

Эломон ўткинчини босиб ўтиб кетишга журъат қилолмай, секин кетидан кетаверди.

«Инсон тақдири азалга осонгина бўйин эгмайди, — деб ўйлаб борарди Эломон. — Наинки инсон! Ер юзидаги тирик жон, ҳатто эндигина ниш уриб чиқаётган кўкат бўлсаям, ҳаёт билан жудолашишни истамайди. Куз киради, қиш ҳам забтига олиш тараддудига тушади, аммо йўл чеккасидаги чанг босган, сарғайиб кетган ўт ҳали ҳам яшайман, дейди. Уни одамлар, отлар, мол-ҳоллар босиб-янчиб ўтишган, араваларнинг ғилдираги эзган, аммо у барибир таслим бўлмайди, то битта-яримта юлиб ташламагунча ё қалин қор босиб қолмагунча яшайман, деб қуёшга интилаверади.

Аристонларнинг пальтосини кийиб олган бу одам ҳам ўша кўкатга ўхшар экан... Ҳаёт уни минг чийриқдан ўтказибди, қийноқларга солибди, у бўлса сира бўш келмай, қуёшдан таскин топиб, таслим бўлмай яшайверибди. Афтидан, унинг уйи, қариндошлари шу ерда бўлишса керак», деган қарорга келди ичида Эломон.

Худди шу пайт йўловчи кетига ўгирилиб қолди. Эломонни кўриб тўхтади. Эломон ҳам тўхтади. Уткинчи ҳарбий формадаги қорачадан келган қозоққа ялт этиб қаради-да, сўради:

— Ўрисчага тушунасанми?

— Оз-моз...

— Ишчи отряд қаерга жойлашганини билмайсанми?

— Юр! — деди Эломон йўл бошлаб.

Эломон аввалига бу касалманд, нимжонгина одамнинг ҳарбий отрядни сўраганига ҳайрон қолди, кейин отрядда бирон танишими ё қариндошими бўлса керак, деган фикр ўтди хаёлидан. У билан ёнма-ён юриб бораркан, зимдан кузатиб келаётганини пайқаб қолди. Эломон ҳатто қадини ростлаб, камарини тортиб қўйди.

— Қайси миллатдансан, йигит? Қирғизмасмисан?

— Қозоқман.

— Сен ҳам ўша отрядданмисан? Отрядда қозоқлардан яна борми?

— Йўқ.

— Шунақами? Қани, танишиб қўяйлик бўлмаса: Пётр Дьяковман. Сенинг исминг нима?

— Эломон.

— Мана энди бу шаҳарда битта таниш ҳам орттириб олдим,— Дьяков жилмайиб қўйди.

— Сен бу шаҳарда ҳеч кимни танимайсанми?

— Демак, сендан бўлак ҳеч кимни танимайман.

— Шунақа дегин!

— Нимайди?

— Шунчаки ўзим... Штаб ҳов ана, кўрдингми?— Эломон унчалик катта бўлмаган икки қаватли бинога ишора қилди.

— Ҳозирча хайр, ҳали яна учрашиб қолармиз,— деди Дьяков ва Эломон кўрсатган бино томонга қараб кетди.

Мюльгаузеннинг эшиги тагида қуролли жангчилар тўпланиб туришибди. Бу тамаки тутуни босиб кетган ҳарбий хонада Дьяковнинг кўриниши шу қадар ғалати туюлдики, жангчилар худди туяни кўргандай унга қараб анграйиб қолишди. Дьяков одамларнинг ўзига бундай ажабланиб қарашларига ўрганиб кетган эди, ўзи эса иложи борича уларга қарамасликка ҳаракат қиларди. У одатдагидек елкасидан сирғалиб тушиб кетаётган пальтосини кўтариб, барини тортиб қўйди. Кейин эшик ёнига бориб, очмоқчи бўлиб тутқичга қўлини узатган эди:

— Ҳой, тўхта,— деди унга баланд бўйли милтиқ тутган йигит.

— Мен шу ерга...

— Йўқ, отахон... Сен Совдепни қидириб юрган бўлсанг керак, бу ерда эса командирумиз ўтиради.

— Мюльгаузенми?

— Худди шундай.

— Менга ҳам худди ўша ўртоқ Мюльгаузен керак.

— Ҳа-а... Ундай бўлса кут. Унинг ҳузурига киришга қанча одам навбат кутиб турганини кўрмайсанми?

Дьяков одамларга бир разм солиш учун кетига ўгирилди. Одам чиндан ҳам кўп эди. Хонанинг ичи дим, ҳамма ёқни махорка тутуни босиб кетган. Этик мойи ҳиди келади. Дьяковнинг кўнгли беҳузур бўлиб кетди, қовоғини уйиб, мандатини олиб узатди.

— Отахон, мен сенга кутиб тур, дедим-ку!— жангчи ишшайиб туриб Дьяковнинг қўлини нари итарди.— Бу ерда ҳамманинг ҳам мандати бор.

— Ҳар қалай, сиз бир ўқиб кўринг!— деди Дьяков дағаллик билан ранги қув ўчиб.

Жангчи ўша менсимай ишшайишида давом этиб, мандатни олди. Мандатга кўз югуртирди-да, бирдан жиддий тортди. Шоша-пиша эшикдан нари сурилиб, қаддини ростлади, гимнастёркасини тортиб қўйди.

— Утаверинг ўртоқ...— деб гўлдиради у қип-қизариб ва эшикни очиб берди.

Дьяков ичкарига киришдан олдин эски кепкасини бошидан олди. Шунда ҳамманинг кўзи унинг тепакал бўла бошлаган рангпар бошига тушди. У жангчиларни яна бир кўздан кечириб, хонага кирди ва кетидан эшикни ёпди. Эшик ёпилар-ёпилмас соқчи ўзини стулга ташлаб, бошини чангаллади.

— Биродарлар, мен энди тамом бўлдим!

Дьяков Мюльгаузеннинг ҳузурига ҳадиксираброқ кириб борди. У худди ўқитувчиси ҳузурига кирган талабадек бошидан кепкасини олганига энди ачина бошлади, аммо хонага киргандан кейин кийиб олишни ноқулай билди. Кейин кийимлари ҳам мутлақо ҳарбийча эмаслигига ҳам хижолат чека бошлади.

Мюльгаузен олдидаги қоғозларга тикилиб ўтирарди. У қоғозлардан бошини кўтармаганича эшикдан кирган одамнинг оёғига қаради. Кирган одамнинг этиклари дабдала бўлиб кетган экан.

— Хўш, хизмат?— деди жиддий туриб, бошини қоғозлардан кўтармай.

— Шу, мени сизларнинг отрядингизга юборишган эди.

— Хон-Дауровми?— деб сўради Мюльгаузен миёнигида кулиб.

Мюльгаузен қовоғини уйиб, жиддий тортди. Асабий тортганидан ҳатто кўзлари қисилиб кетди. Дьяков унинг бу қарашига дош беролмай, вазиятини ўзгартирди. У ёқ-бу ёққа қараган эди, кўзи ёнида турган стулга тушди, ўтириб, кепкасини тиззасига қўйди. Дьяков Мюльгаузенга ёнламасига ўтирган эди, унинг дағаллик ва нафрат билан кузатаётганини сезиб, ўзини ноқулай ҳис қилди, кепкасини ғижимлай бошлади.

— Хўш, эшитаман...

— Мен сизга айтсам, йўлда бетобланиб қолдим...

— Лаббай?

— Бу ёққа келатуриб, йўлда бетобланиб қолдим, деяпман.

— Ҳа-а...

— Касалхоналарни ўзингиз биласиз, қўлларига тушсангиз бас... Зўрага қочиб қутулдим.

— Ким қочди?

— Ўзимни айтяпман, касалхонадан чиқволганимни...

— Тушунолмадим. Кимсиз ўзи?

Дьяков ўрнидан турди-да, стол устига мандатини қўйди. Мюльгаузен мандатни шошилмай ўқиб чиқди, кейин уни бир чеккага суриб қўйди, чўнтагидан тамакидонини олиб, тамаки ўрай бошлади. Қўллари қалтираганидан тамакиси тўкилиб-тўкилиб кетарди. Ёндираман деса, гугурт ҳам нуқул синади. Дьяков ҳам сездирмай унинг ҳолатини кузатиб ўтирарди. У командирнинг жаҳли чиққанидан ҳатто қулоқларига-ча қизариб кетганини сизди. Ниҳоят, Мюльгаузен тамакисини тутатиб олди, бир-икки қаттиқ сўриб, бурнининг иккала катагидан қуюқ тутун қайтарди. Дьяков тутунни кўриб пешанасини тириштирди ва беихтиёр секин кепкасини силкитиб, тутунни ўзидан қувламоқчи бўлди.

— Шаҳарларинг анча каттагина экан, мен бўлсам уни...— деб жонланиб гапира бошлади у ва тугилиб қолди.

Мюльгаузен индамай тамакисининг тутунини ҳидлаб ўтирарди. Дьяковни йўтал тута бошлаганди. Унинг бўйни, юзи бўғриқиб кетди, томирлари бўртиб, оппоқ дўнг пешанасидан тер чиқиб кетди.

— Кечиграсиз... Астма лаънати...

Мюльгаузен бу сафар ҳам индамади.

— Депенларингни кўрдим, каттагина экан... Қанча ишчи бор?

— Хўш...— деди негадир Мюльгаузен ва деразадан ташқарига қарай бошлади. Ҳозир унинг юзи шу қадар бефарқ эдики, гўё Дьяковни ҳам батамом унутгандек эди.

— Менинг исми шарифим Пётр Яковлевич. Сизники-чи, ўртоқ Мюльгаузен?

Мюльгаузен ўрнидан туриб, деди:

— Музика билан кутволлмадик, бизни кечир.

— Музика билан дедингизми?

— Намунча шунчалик куттириб қўймасанг ўзингни? — деб бақирди тўсатдан у.

— Куттириб?.. Мени кутиб нима қилардиларинг?

— Бизга сени кутиш буюрилган! Қанча одамларимиздан бекорга жудо бўлдик! Эҳ, комиссар!

Дьяков энги билан пешанасининг терини артди. Уни яна йўтал тутиб қолди, юзига қон қуйилиб кетгандек бўлди. У нафаси қисилиб, икки букчайиб қолди. Оббо лаънати-е! Нуқул бемаврид келади-да бу йўтал қурғур. Бу Мюльгаузен нима деяпти ўзи? Қанақа одамларидан жудо бўлибди? Нега энди мен туфайли жудо бўларкан? Ие, чиқиб кетяптими? Дьяков: «Тўхтаган!» — демоқчи эди, Мюльгаузен бу орада эшикни тарақлатиб ёпиб, чиқиб кетиб бўлди.

Дьяков хонада ёлғиз қолгач, кепкасини силкитиб, папирос тутунини ҳайдай бошлади. Лаблари қуруқшаб, томоғи қичишарди унинг. У у ёқ-бу ёққа аланглаб сув қидирар экан, командирнинг қўполлиги сабабини сира тушунолмасди. Эшикка қараб, командирнинг қайтишини, ўртадаги англашилмовчиликнинг ҳал бўлишини кутиб ўтирарди. Дьяков ҳозир Хон-Дауров Мюльгаузенни ҳаддан ташқари амалпараст, қўпол одам деганини эслади. «Унга тобе бўлиб қолишдан худо асрасин!» — деб тайинлаган эди Хон-Дауров у билан хайрлаша туриб. «Ахир у синфий душман эмас-ку, қуролдош биродар, революционер-ку, — деб ўйлаб ўтирарди. Дьяков, — бир биримиз билан чиқишиб, ишлашиб кетолмаслигимиз мумкин эмас. Серзарда, амалпараст бўлса нима бўпти. Бўшашган командир бўлса, унда ёмонроқ бўларди-ку...»

Дьяков умр бўйи хўрликда яшаб келган одам, чидайверади. Болалигида етим қолиб, холаси билан поччасининг қўлида роса хўрликларни кўрган. Бола вақтидаёқ «Скороход» фабрикасига ишга кириб кетган. Бир йилдан кейин ишчи тўғарақларида қатнашганликда айбланиб, Сибирга сургун қилинди. Сургунда ўн йил шахтада ишлади, кейин бир иложини қилиб қочди. Бироқ озодликда узоқроқ яшаш насиб қилмади. Қўлга олиб, яна сургун қилишди. Бу сафар Ўрта Осиёга сургун қилинган эди. Фақат Октябрь революциясидан кейингина бутунлай озодликка чиқди. Уша дарбадар юрган кезларида на фабрикант, на уста, на полициячи, на қамоқ бошлиғи, на конвой уни одам

ўрнида кўрмадилар. Аксинча, қўполлик, шафқатсизликда бир-бирларидан ўтардилар. Улар душман эдилар...

«Қаёққа ғойиб бўлди экан-а?» — деб ўйлади Дьяков даҳлизга мўралаб. Даҳлизда соқчидан бўлак ҳеч ким йўқ эди. Умуман, уй бўшаб қолганга ўхшайди, ҳеч қайси хонадан овоз ё шарпа эшитилмасди. Дераза ортида шамол увиллайди. Девордаги соат бир маромда чиқиллайди. Шаҳарни зулмат қоплаб келмоқда. Штаб биносининг ҳам бурчак-бурчаклари хира торта бошлади. Хонанинг жанубга қараган иккала деразасидан уфққа бош қўйган қуёшнинг сўнгги нурлари кўзга чалинади. Дьяков Мюльгаузеннинг қайтиб келмаслигини тушунди. У қоронғи тушганда ташқарига чиқди, эшикда турган соқчи билан гаплашди, бироқ бу юпқагина пальтоси билан шамолда узоқ туролмади. Яна штабга қайтиб кирди. Соқчи у билан ғоз туриб гаплашди, ҳамма саволларига: «Шундай, ўртоқ комиссар...» деб жавоб берарди. «Комиссар!» — дея мийиғида кулиб қўйди Дьяков аҳволини кўз олдига келтириб. Ҳа, мана энди у комиссар. Марҳамат қилиб танишиб қўйинглар. Ишчи отрядининг комиссари. Ҳозир унинг қорғин юзида табассум ўйнамоқда эди. Уни уйқу элита бошлади. Аъзойи бадани бўшашиб, боши билан бурканиб ётгиси, исиниб олгиси келиб кетди. У стол ёнига ўтириб, билакларига бошини қўйди. Чакка томирлари бўртиб, гуп-гуп ура бошлади. Йўлакда чиқиллаб соат юриб турибди.

Дьяков ўрнидан туриб, қоронғи хонада у ёқдан-бу ёққа бориб кела бошлади. Йўтали вақт-вақти билан хуруж қилиб қоларди. Унга сари бирон ерга ётиб, ором олгиси келарди. У шавкатли Туркистон армияси ҳақида жуда кўп яхши гапларни эшитган эди. Аммо унинг илк таассуроти унча кўнгилли бўлмади. Хон-Дауров янги командир, дивизияни янгигина қабул қилган. У баланд бўйли, яғриндор, қушбурун одам эди. Нимжонгина, касалманд Дьяковнинг жисмоний соғлом одамларга доим ҳаваси келиб юрарди. Хон-Дауровга ўзи маъқул бўлди чамаси, у билан узоқ, самимий суҳбатлашиб ўтирди. Дьяков Хон-Дауров билан суҳбатдан билдики, Туркистон армияси ташкил топганга қадар Актюбинскнинг бу яқин теварак-атрофида биронта ҳам йирик отряд бўлмаган, бир нечта

майда-чуйда тарқоқ отряд бўлган экан холос. Худди Чолқор ишчи отрядига ўхшаб, бу отрядларнинг ҳаммаси расмий жиҳатдан олий қўмондонликка бўйсунган, аслида эса, кўпинча мустақил, бошбошдоқлик билан иш кўрган. Аҳволни тузатиш, жангчилар ўртасида интизом ўрнатиш мақсадида уларни полк ва дивизияларга бирлаштиришган. Шу тариқа Туркистон армияси вужудга келган. Чолқор, Казалинск, Жусали, Оқмачит, Тошкент темир йўлларининг қуролли отрядлари энди Туркистон армияси штабига бўйсунарди. «Мюльгаузен эса норозилик билдирипти, бўйсунгани истамапти», деган эди ўшанда Хон-Дауров унга.

Тонгга яқин Дьяковнинг ҳоли қолмади, столга бошини қўйиб, уйқуга кетиб қолди. Шу ухлаганча икки соат қимирламай ухлади. Ташқарида тонг ёриша бошлади. Уй ичи эса совуқ ва жимжит... Фақат даҳлиздаги соатгина вақтнинг ўтишини ўлчаб, чиқиллаб ётибди.

Дьяков юзини ишқалади, ўрнидан туриб, оёғининг чигиллини ёзиб у ёқ-бу ёққа юрди. Қўллари увишиб, боши оғриб қолибди, худди биров савалаб ташлагандек, аъзойи бадани сирқираб оғрийди. У кеча кечқурундан бери туз тотмаган эди. Шунга қарамай, қорни очмабди, оғзи қуриб, тахир бўлиб қолибди. Уни фақат ташналик қийнади. Сув қидириб кўрган эди, тополмади. Бир сз ўтиргач, ҳовлида қудуқ кўрганини эслади, юз-қўлини ювиб, сув ичиб келиш мақсадида ҳовлига чиқди. Пальтосини штабда қолдириб чиққан экан, бирпасда совқотиб қолди. Кечаги булутлар тарқаб кетган, осмон фируза рангда товланади, бироқ тонг изғирини этни жунжиктиради. Этиги билан тақтуқ қилиб, дарвозадан аллаким кирди. Ҳали унча ёруғ бўлмагани учун Дьяков азвалига камлигини ажратолмади. Келган одам ёнидаги икки командир билан қаттиқ-қаттиқ гаплаша бошлаганидагина унинг Мюльгаузен эканлигини таниди. Сўрашмоқчи бўлди-ю, яна Мюльгаузен алик олмайдами, деб қўрқиб, индамай қўя қолди.

Дьяков муздек сувда аранг ювинди. У ҳали ҳам Мюльгаузеннинг отрядига комиссар бўлишга розилик бериб хато қилмадиммикан, деб ўйламоқда эди. Ювиниб, сувдан тўйиб ичиб олгач, аъзойи баданига қалтироқ туриб, штабга кирди. Йўлакда у семиз, елкадор йигитга дуч келди. Йигит ўзини старшина деб танитди,

— Касални тузалгиси келса, табиб ўз оёғи билан келади,— деди жилмайиб Дьяков.— Сиз менга керак эдингиз.

— Кечирасиз, ўртоқ комиссар, ҳозирча алоҳида хонамиз йўқ,— деди старшина.— Майли десангиз, бир младший лейтенант билан туриб турасиз.

— Бунинг аҳамияти йўқ...

— Ҳали нонушта қилмаган бўлсангиз керак?, Юринг мен билан, ҳозир сизни овқатлантиришади.

— Кейинроқ... Ҳозир менга...— Дьяков гапини тугатолмади. Қаттиқ йўтал тутиб, юзига қон қуйилиб кетди. Старшина унга ҳайрон бўлиб қараб, кутиб турди.

— Ўзингиз биласиз,— деди у.

Эртасига Эломон бир оз бўш вақт топиб, яна Совдепга борди. Яшил томига қизил байроқ осилган катта бинонинг олди одамларга тўла. Эломоннинг кўзи кепка ва фуражкалар орасида ажралиб кўринаётган икки тумоққа тушди. Саҳройи қозоқлар отлари билан бемалол зинанинг олдигача боришибди-да, уларни зина панжарасига боғлаб, бошлиқнинг олдига кириб кетишаётган экан. Уларни бошлиқ олдига киргазишмаган эди, улар кенг енгларини ҳилпиратиб, алланималар деб бақира бошлашди.

Маълум бўлишича, бу икки қозоқ Қабрға бўлисидан бўлиб, бозорга мол ҳайдаб келишган экан. Бироқ аллақандай ҳужжатлари тўғри бўлмагани учун саргардон бўлиб юришган экан. Бозор хўжайинлари саводсиз овул қозоқларидан доим бир айб топиб туришарди. Мана, бир неча кун бўлибдию келишганига, ҳали ҳам молларини сотишга рухсат беришмас экан. Қозоқлар Эломонни кўришлари билан узоқданоқ унга қараб илтижо қила бошлашди. «Ўй-бай, чироғим,— дея узун чопонларининг этагига ўралашиб унинг истиқболига қараб югуришди улар.— Бу ерда хўжайинлардан танишинг йўқми, а? Ёрдам берсанг-чи, биродар!»

Эломон хўжайинларнинг ичидаям, умуман шаҳардаям сира таниш ошна-оғайнилари йўқлигини айтди. Аммо қозоқлар унинг бу гапини эшитишни ҳам ишташмади. Эломоннинг икки томонидан маҳкам ёпишиб олиб, нуқул:

— Ёрдам бер, чироғим, ёрдам бер! Эшитишимизга қараганда сен ҳатто Селивановнинг ўзи билан ҳам таниш эмишсан-ку? — деб тихирлик қила бошладди.

— Танишманми, танишмасманми, ишқилиб, озгина биладан уни.

— Бўпти-да! Бизга нима керак? Ишимизни тўғри-лаб берса бўлди-да. Бўлмаса бизга унинг нима кераги бор? Биз унинг ҳузурига совчиликка келганимиз йўқ-ку...

— Майли, гаплашсам, гаплашиб кўрарман.

— Раҳмат-э чироғим! Худо умрингни узоқ қилсин!

— Барака топ, умрингдан барака топ!

— Ёпирай, сени учратганимиз хўп яхши бўлди-да! Ғайридинларнинг ичида бўлсанг ҳам дўстинг бўлсин, деб бекорга айтишмайди-да!

Селиванов шаҳар идораларининг раҳбарлари билан мажлис ўтказаетган экан. Дерматин қопланган кенг қора эшик ортидан Селивановнинг ёш жарангдор овози эшитилиб турарди.

Эломон, мажлис узоққа чўзилиб кетса нима қиламан, деб ташвишланиб турган эди, тўсатдан тугаб қолди. Эшик орқасидан ғала-ғовур овозлар, стулларнинг нари-бери сурилгани эшитилди. Эломон ҳали шинелини тўғрилаб ҳам улгурмаган эдики, эшик ланг очилиб, кабинетдан ҳамма чиқиб кела бошлади. Селиванов ҳаммадан кейин чиқди.

— Ие, чиндан ҳам сенмисан?

Селиванов жилмайиб, икки қўлини чўзиб Эломонга қараб кела бошлади. Эломон ҳам Селиванов таниганидан хурсанд бўлиб кетди-да, у билан қучоғини очиб кўришди. Улар жилмайишиб, бир-бирларининг елкаларига қоқа-қоқа деразалари кўк катта хонага киришди. Эломон остона ҳатлаб ичкари кирди-ю, ҳайрон бўлиб туриб қолди: у бундай жиҳозни умрида кўрмаган эди. Хонанинг тўрида полировка қилинган катта стол турибди. Столнинг устига қизил мовут ёпилган. Девор тагига қатор қилиб янги стуллар терилган. Стол устида телефон ярақлаб турибди.

— Бундан чиқди, сен ҳам бизнинг отрядимизда экансан-да? — деб сўради хурсанд бўлиб Селиванов ва Эломоннинг ҳарбий шинелига завқ билан қараб қўйди.

Эломон беихтиёр хахолаб кулиб юборди.

— Қараб турсам, шаҳардаги энг катта бошлиқ бўлиб кетибсанми? Ишинг жуда зўр-ку!

— Шошма, биродар, бу ўринга келгусида сен ўтирасан! Хўш, ишларинг қалай, менга нима хизмат билан келувдинг?

— Сенинг ҳузурингга...— деб энди гапини бошлаган эди Эломон, Селиванов унинг гапини бўлди.

— Менга қара, кеча мен сени қаердадир кўрган-дек бўлувдим...

— Сен кеча нутқ сўзлаган эдинг-ку!

— Митингдан кейин кўрмоқчи бўлиб сени қидиртирган эдим, кетиб қолибсан.

Эломон бу пайт бошқа нарсани ўйлаб ўтирарди. Бир-икки гапини бошламоқчиём бўлди-ю, Селиванов ўа иши билан бандлигини кўриб индамай қўя қолди. Селиванов кенг хонада нималарнидир ўйлаб у ёқдан-бу ёққа бориб кела бошлади. Кейин тўсатдан Эломоннинг тепасига келиб тўхтади-да, қўлларини унинг елкасига қўйди. Эломон Селиванов менга қандайдир муҳим бир гап айтмоқчи, деб ўйлаб, индамай унинг юзига қаради. Бироқ Селиванов ҳозир Эломонга эмас, бир қўли билан сариқ сочларини орқага тараб, қаёққадир бошқа ёққа қараб турарди. У сочларини чангаллаб, анчагача кўзларини юмиб, индамай қолди. Эломон ҳам чурқ этмади.

— Қанча одамлар ҳалок бўлиб кетди!— деди ниҳоят Селиванов.— Қанча қурбонлар бердик! Бироқ иложимиз қанча? Уруш бу... Азизим, уруш!

— Ҳа, уруш...— Эломон унинг гапини маъқулади.

— Лаббай? Ҳа, уруш! Айтгандай, Мюльгаузен қаерда?

— Шаҳарда.

— Аниқроғи-чи?

— Балки станциядадир...

Селиванов Эломонни худди қўлидан чиқиб кетиб қоладигандай қаттиқ қўлтиқлаб олди-да, у билан бирга қабулхонага чиқди.

— Мюльгаузен ҳозир чиндан ҳам станцияда бўлса керак,— деди у секретарь аёлга.— Ё қўнғироқ қилинг, ё битта-яримтани юборинг — тезда ҳузуримга етиб келсин.

— Хўп бўлади, ҳозир...

— Фақат... одатини биласиз-ку, нафсониятига тегмайдиғанроқ, мулойимрқ қилиб чақиринг...

— Тушунаман.

— Фейли оғир-да, қурмағурнинг... Хўш,— Селиванов Эломонга ўғирилди,— гапир, нима иш билан келувдинг?

— Айтишга ҳам ҳайронман... Битта таниш аёл бор эди...

— Хўш?

— Бир таниш аёл бор эди, деяпман...

— Эшитаман.

— Турмуши оғир-да. Агар иложи бўлса...

— Ердам берайликми?

— Йўғ-е, бирон иш топиб берилса...

Телефон жириглаб қолди.

— Кечирасан,— деди Селиванов ва трубкани олди.

У аллаким билан қаттиқ-қаттиқ гаплашди-да, трубкани зарда билан жойига қўйди. Чехрасига ҳорғинлик аломати югурди.

— Сен ўзи асли қаерликсан?— деб сўради Селиванов тўсатдан Эломондан.

— Аральскдан бўламан.

— Хўш... Сенинг ҳамшаҳарларинг билан кўнгилисиз воқеа юз берибди. Бозорга пуллагани от олиб келишибди-ю, ҳужжатлари жойидамас. Рухсат қоғозига отларнинг ҳаммаси ёзилмаган экан.

— Овулда ҳужжат нима қилади?

— Билмадим, билмадим... Бордию ўғирлик отлар бўлса-чи?

— Йўқ-йўқ, ўзларининг отлари.

— Сен қаердан биласан?

— Боя зинада гаплашган эдим улар билан. Қўшнилари ҳам сотгани битта-биттадан от беришган экан. Сотиб, ўрнига мато, чой, шакар олиб кетишади-да бозордан...

— Билмадим, билмадим...

— Рост айтаман. Ахир бутун овул бозорга тушмайди-ку. Бизда одат шунақа, ким бозорга кетаётган бўлса, ўшандан илтимос қилинади... Буюр, отларни қайтариб беришсин.

— Иложим йўқ, азизим.

— Ахир сен бошлиқсан-ку.

— Ҳамма гап шунда-да. Мен буйруқ берганим би-

лан Мюльгаузен рози бўлмайди. Унинг қанақалигиний ўзинг ҳам биласан-ку.

— Бунинг Мюльгаузенга нима алоқаси бор?

— Нега алоқаси бўлмас экан? Отрядга от керак, сотиб олгани эса пулимиз йўқ.

— Бундан чиқди, зўрлик билан тортиб оларкансизлар-да?

— Биз камбағалларнинг ҳеч нарсасини олмаймиз. Фақат бойларникини мусодара қиламиз холос.

— Хўш, ҳозир нима қиляпсизлар?

— Бу отлар расмийлаштирилмаган, демак, қонунсиз отлар, уқдингми?

Кабинетга ёнламасига юриб, папкалик бир Совдеп ходими кириб келди. Селиванов уни кўриши билан қовоғини уйиб олди. Ходим оёқ учида юриб келиб, катта столни ҳурмат билан кўздан кечирди ва папкани узатди. Селиванов қоғозларни ўқиб ўтирмай, кетмакет катта-катта қилиб қўл қўя бошлади, қўл қўйиб бўлгач эса, папкани ходимга узатиб, эшикка ишора қилди.

Эломон Селивановни зимдан кузатиб ўтирарди: Селиванов бошлиқларга хос жиддий, совуқ бир қиёфада ҳужжатларга қўл қўяр экан, бирдан чеҳраси юмшаб, жилмайди. Шунда Эломон тушундики, Селиванов яна уни эслади, ҳозир унга қараб мурожаат қилади... Селиванов Эломонга ўгирилиб ҳам улгурмаган эди, у оёқ учида юриб, эшикни аста ёпиб чиқиб кетаётган ходимнинг кетидан қаради. Эломон негадир Селиванов билан юзма-юз учрашишни истамай қолди. Тавба, одам ҳам шунчалик адашадими? Ҳозиргина катта кабинетдаги катта стол ортида ўтирган бу одам кеча депода жўшқин нутқ сўзлаб, кўп сонли оломонда янгича фикр, янгича туйғулар уйғота билган йигитчага жуда-жуда ўхшаб кетаётган эмасмиди? Кеча ишчилар орасида маъруза айтган йигит қишиларга ҳақ гапни гапирган, уларни ўзига ром қилиб олган, одамлар энди у курашгами, ўлимгами чақирса, кетидан эргашадиган бўлган эмасмиди? Ҳозирги Селиванов эса тамом бошқача: бир қарасанг, худди бойларга ўхшаб назари совуқ, димоғдор, бир қарасанг, ўзининг отбоқар йигитларингдек содда ва хушчақчақ. Кечаги ўзини тутиши қанчалик табиий туюлган бўлса, бугунги ўзини тутиши ҳам ўшандай табиий.

Эломон шундан кейин уни бирдан ёмон кўриб қолди. У бир нарсани яхши тушуниб олган эди: Селиванов юз чандон Совдепга раис бўлмасин, барибир Мюльгаузенсиз бир иш қилолмайди... Мюльгаузеннинг ҳузурига бориб, ундан бирон нарсани илтимос қилишга эса, Эломоннинг бўйни ёр бермасди. Шуларни ўйлаб ўтирар экан, Эломон бу ерга нима иш билан келганини ҳам унутиб қўйди. У ҳозир отларини олдириб қўйган овулдошларини ўйлаб ўтирар экан, бирдан юраги сиқилиб, кайфи бузилди. Бечора одамлар. Умр бўйи иссиқ демай, совуқ демай мол боқшадикю, аммо ҳузурини кўришмайди. Умр бўйи ҳузурини бошқалар кўради. Кўзини тиккан ҳар қандай одам қозоқнинг бир уюр молини ҳайдаб кетиши ҳеч гап эмас. Мана энди катта ўзгаришлар юз берган, ер юзида ҳақиқат қарор топгандек эди. Афтидан, баъзи халқларга бунинг таъсири бўлмайди шекилли:

Эломон кетмоқчи бўлиб ўрнидан турди, аммо Селиванов унинг кетишига тўсқинлик қилди.

— Қаёққа? Сенда ишим бор, деяётган эдинг-ку...

— Тўғри, ишим бор эди... — деди чайналиб Эломон.

— Айт гапингни. Қулоғим сенда.

— Уша танишимни ишга жойлаштириб қўйсанг...

— Ҳа-я, айтгандай, — деди Селиванов ва ниманидир эслаб, столи устидаги ҳар хил қоғозларни жой-жойига жойлаштира бошлади. Унинг узун тик сочлари нуқул пешанасига тушиб, кўзини тўсиб қолар, у бўлса бошини тинмай орқага силтаб, сочини йигиб олишга ҳаракат қиларди.

Эломон ишончсизлик билан маънос тикилиб турарди унга.

Селиванов қоғозларини тартибга солиб бўлгач, қозикдан шинели билан фуражкасини олди. Столдаги телефон қаттиқ жиринглади. Селиванов телефонга қараб пешанасини тириштирди-ю, олмади, эшик олдида кайфи бузуқ, бетоқат кутиб турган Эломонни қўлтиқлаб, у билан ташқарига чиқди. Эломон билан шамолга қарши юриб борар экан, йўл-йўлакай шинелининг тугма ва илгақларини илиб олди.

— Биз кўчманчиларни ўтроқ турмушга ўтказмоқчимиз, шаҳар маданиятига кўниктирмоқчимиз. Шунинг учун ҳам сенинг келганинг жуда вақтида ва кўнгилдагидек бўлибди. Биз ҳозирнинг ўзидаёқ ерли

аҳолини муқим ишга жалб қилмоғимиз керак. Қозоқ аёлларини эса, биринчи навбатда ишга жойлаштирамиз. Тушундингми? Бу бизнинг биринчи даражали вазифамиз!

— Ундай бўлса, анави аёлни...

— Сен уни менинг ҳузуримга бошлаб кел. Мен темир йўлчиларнинг ошхонасида бўламан. Мени ўша ердан топарсизлар.

Эломон шахдам одимлар билан Оқболаникига кетиб борар экан, беихтиёр мийиғида кулиб қўярди. Қоратўри юзи шамолда ял-ял ёнади, катта-катта кўзларида қувонч жилваланади. У Оқболаларнинг кўримсизгина уйларига бир зумда етиб борди, аранг илиниб турган ғийқилдоқ эшикларини шартта очиб, ичкарига кирди. Малла болалар турган ерларида тирракдек қотиб қолдилар. Оқбола қуёш нури тушиб турган деразанинг тагида ўтириб, қиз вақтидаги кўйлагини ямаётган экан. У хонага тўсатдан бостириб кирган Эломонга қараб қўрқиб кетди, итгани тезда кўйлагига қадаб, ўрнидан турди. Ҳали оғзини очиб, бирон нарсани сўраб ҳам улгурмаган эдики, Эломон уни қўлидан ушлаб ташқарига етаклади.

— Омонмисан... севгим!..— деб гўлдиради у.

— Нима гап? Нима бўлди ўзи?— деб номига қаршилиқ кўрсатган бўларди Оқбола унга.

Оқбола ўткинчилардан уялиб кетди, аммо Эломон бўлса сира унинг қўлини қўйиб юбормасди.

— Биласанми, мен сенга иш топдим! Сенинг иш қидириб юрганингдан хабарим бор эди... Мана энди ҳеч кимга тобе бўлмайсан! Тўғри, авваллари қийин бўлар... Аммо сен чида, сабр қил.

Оқболанинг хушрўй чехрасида йилт этиб сўник табассум пайдо бўлди ва ўша заҳоти сўнди. «Шунча вақтдан бери чидамаётган эканманми!— дегандек бўлди унинг табассуми.— Энди яна чидар эканман-да!»

— Майли, ўрганиб кетсанг, ҳаммаси жойида бўлади!— дея гапида давом этди Эломон.

Оқбола яна жилмайди.

— Ўрганиб кетаман... Ўзинг қаёққа олиб кетяпсан мени?

— Бошлиғимизнинг олдига. Юра қол тезроқ, бизни кутиб ўтирибди.

Оқбола ҳарчанд тез юрмасин, барваста, йирик-

Йирик одимлаб кетаётган Эломоннинг кетидан зўрга етиб юрарди. У борган сари орқада қола бошлади. Аммо у бундан хурсанд эди, негаки, бундайда у Эломонни яхшироқ томоша қилиб борарди. Эломоннинг чаккасидаги сочлари оқариб, ўтган йилдагига қараганда кўз атрофидаги ажинлари ҳам анча чуқурлашиб қолибди. Ёноқ суяклари яна ҳам бўртиб, юзи яна ҳам қорайган, кекоайиш нуқси ура бошлабди унга. Оқболанинг бирдан унга раҳми келиб кетди. Бундай юмшоққўнгиллик унга кўпдан бегона эди. Кейинги вақтларда у феъли отасиникига ўхшаб кетаётганини сезиб юрарди. Агар бир жаҳли чиқадиган бўлса, ҳеч қандай ғам-андуҳ ҳам унинг кўнглини юмшатолмасди. Қалби тошга айланарди-қўярди. У босиб ўтган йўлига, ўтмишига назар ташлашни ёмон кўрарди. Яхшилик билан ҳам, ёмонлик билан ҳам хайрлашса, бир умрга хайрлашарди. Худди ўлган одами, яқин кишиси билан бир умрга хайрлашгандек хайрлашарди.

— Мана, етиб ҳам келдик...— деди Эломон.

Оқбола Эломон қараган томонга қаради. Худди шу пайт туяга қўшилган арава ўтиб кетаётгани учун у ҳеч нарсани кўролмади. Арава ўтиб кетгандан кейингина унинг кўзи баланд бўйли ёш рус йигитига тушди. У темирйўл ошхонасига кираверишда оқ халатли малла рус аёли билан гаплашиб турарди. Аёл билан суҳбатлашиб тургани билан кўзи аланг-жалаңг, кимнидир қидирарди. Эломонни кўриб, хурсанд бўлиб кетди. Оқболага кўзи тушганда чехраси яна ҳам ёришди.

— Э-ҳе,— деди у Оқболани маҳлиё бўлиб кўздан кечирар экан.— Дидинг ёмон эмас-ку, биродар! Қани, мен билан таништир-чи...

Эломон тишини ғичирлатиб, индамади. Селиванов Эломонга ҳайрон бўлиб қаради, унинг туси ўзгариб кетганини кўриб, хахолаб кулди-да, Эломоннинг орқасида турган Оқболага яқинроқ борди.

— Нима қиласан? Тегма унга!— деб тўнғиллади қовоғини уйиб Эломон. Селиванов тўхтади.

У Оқболага яна бир қараб олиб, бояги оқ халатли аёлнинг олдига қайтди-да, кўзи билан Оқболага ишора қилиб, тез-тез унга нималарнидир тайинлади. Аёл қип-қизил қўлни фартугининг этагига артди-да, му-

лойим жилмайиб, Оқболанинг олдига келди. Оқбола Эломонга қаради.

— Қўлингни бер унга,— деди Эломон қозоқчалаб.

Саҳройи халқ танишганда бир-бирига қўл бермагани учун Оқбола ҳам уялиб ерга қаради. Қўлини аёлга журъатсизгина узатиб, дарров яна тортиб олди ва қипқизариб кетди.

— Исмингни айт,— деди Эломон унга.

— Оқбола.

— Нима дединг? Акбала? Мени эса Марфа хола деб чақирасан...

Оқбола ҳамон ерга қараб турарди.

— Мен овқат пишираман, сен эса менга ёрдам берасан. Сув ташийсан, ўтин ёрасан, идиш ювасан... Розимисан шунга?

Оқбола худди оғзига толқон солгандай индамади. Бир дам ўйлаб туриб, итоаткорлик билан ўтинхонага қараб кетди, саржинларнинг орасида ётган болтани қўлига олди.

V

Дьяков сўнгги вагонда кетаётган эди. Бу вагонга Ознобиннинг взводи жойлашган. Жангчилар вагонларида комиссар кетаётганини гўё сезмаётганга ўхшашарди. Кўпчилик уни ҳали умуман танимасди, кейин комиссарнинг ўзи ҳам бирон томони билан бошқалардан ажралиб турмас, устидаги кийими ҳам эл қатори эди. Эски шинель, қўсқаси чиққан шапкасида Чолқорда эндигина жойидан жилган поездга етиб олиб, охириги вагонга ирғиб чиқиб олганида унга ҳеч ким эътибор ҳам бермади.

Отрядда ҳозирча мана шундай кўзга ташланмай юриш Дьяковга маъқул эди. Вагоннинг ланг очиқ эшиги олдида уч-тўрт жангчи ўтирган эди. Дьяков уларнинг орқаларида туриб теварак-атрофни томоша қилиб кета бошлади. Мана, бир неча разъездларни босиб ўтиб, Улпон станциясини ҳам ортда қолдириб кетишди. Поезд филдираклари тинмай тақиллайди, йўл ёқасидаги телеграф устунлари лип-лип қилиб, орқага югуриб ўтади. Устунлар ортида эса чексиз чўл ястаниб ётибди, кўз илғагудек ҳеч вақо йўқ бу дала-ларда. Ўтлари аллақачон қуриб қолган. Чалав, ёвшон-

лар ҳам аллақачон қуриб, бошлари эгилиб қолган. Разъезд, кичик станцияларни ҳисобга олмаганда ҳаёт нишонаси бу чўли азимда деярли сезилмайди. Баъзи-баъзида уфқнинг этагида турнақатор тизилиб кетаётган кўчманчилар карвони кўзга чалиниб қолади холос. Бир мартагина чўлдаги ёлғиз ўтовга кўвлари тушди. Ўтовдан ингичка, рангсиз тутун ўрламоқда эди. Ўтовдан сал нарида устига ёпиқ ташланган туя бўталоғи билан ўтлаб юрибди. Поезд шовқини тинчиги бузган туя эринчоқлик билан бошини буриб поездга қаради-ю, турган жойидан қимир этмади.

— Мана буни ҳаёт деса бўлади!— деди ҳайрат билан чеккада ўтирган кекса жангчи.— На ғами, на ташвиши бор унинг...

Жангчилар яна жим бўлиб қолишди. Папирос чёкиб, саҳрони томоша қилиб кетаётган жангчилар тўсатдан ҳаяжонга келишди.

— Йе, қаранглар!

— Кимлар экан-а, ўзимизникилар эмасмикин?

— Ўзимизникилар эмиш, оқлар-ку!

Ҳов наридаги малла тепалик устида ўн-ўн беш чоғлиқ отлиқ казак пайдо бўлди-да, темир йўл ёқалаб елиб кетишди. Улар ўзларини анча узоқда тутишганидан, ўқ егиши қийин эди. Аммо бекорчиликдан зерикиб ўтирган жангчилар милтиқларини қўлларига ола, зора етиб қолса, деб отаверишди. Казаклар отларини тезлатиб, анча жойгача эшелон билан ёнма-ён елиб боришди, кейин орқада қолиб кетишди. Жангчилар казакларни сўка-сўка, яна жой-жойларига ўтириб олишди.

— Разведка бўлса керак!

— Ҳа, шунақага ўхшайди...

— Асосий кучлари қаердалигини билганимизда эди!

— Ким билади дейсан қаердалигини! Ҳар қалай, шу яқин атрофда бўлса керак...

— Билинтирмай, қўққисдан ҳужум қилишмоқчи-да...

— Ўртоқ комиссар, сен у дастмоянгни яшириб қўй!

Дьяков оғир наганини қўлида ушлаб турганини шундагина сизди. Бояги тала-тўполонда ўзи ҳам жон ҳолатда наганини қўлига олганини, аммо битта ҳам ўқ узмаганини эслаб, қип-қизариб кетди ва шоша-

пиша уни кобурасига солиб қўйди. «Тавба, бу ердагилари мени билишар экан-ку!» — деб кўнглидан ўтказди Дьяков ва енгилтаклик қилганидан хижолат тортиб кетди. Бироқ ҳарбий бўлмаган одам учун бу кечирарли, деб ўзига-ўзи таскин ҳам бериб қўйди. Ҳар қалай у шу бир неча куннинг ўзидаёқ ерли шароит билан анча танишиб олди-ку.

У отрядга келаётганида зиммасига юкланган ва-зифанинг қанчалик муҳимлигини билмаган экан. У Мюльгаузеннинг отряди кичкинагина, тинчгина бир шаҳарча аҳолисини оқ казакларнинг турли таҳдидларидан ҳимоя қилиб турибди, деб ўйлаган эди. Аммо орадан икки кун ўтар-ўтмас унинг бу фикри тамомила ўзгарди. Энди билса чўл орасига жойлашган бу Чолқор шаҳри бутун Туркистон армияси учун жуда катта аҳамиятга эга экан. Темир йўл ёқасига жойлашган бу шаҳарча Оренбург, Самара ва Москвага қатнайди-ган эшелонлар ҳаракатини назорат қилиб турар экан. Бу томонда еса, Аральск, Оқмачит, Авлиёота ва Тошкентга қатнайди-ган эшелонлар ҳам унинг назоратида экан. Бир қарашда кичкинагина туюладиган бу темир йўл станцияси аслида Марказий Россия билан Урта Осиёни боғлаб турган звено экан. Бундан ташқари Чолқорда вагон ремонти цехи ва катта паровоз ремонти депоси бор. Шаҳар аҳолисининг ярмини ишчилар ташкил қилади. Шунинг учун ҳам Чолқорни атаман Дутов отличларига бой бериб қўймасликнинг аҳамияти жуда катта экан.

Дьяковга ҳали Дутов казакларини кўриш nasib этганича йўқ, аммо эшитишига қараганда, казаклар ўз ҳаракатлари билан қадимги мўғулларни эслатишармиш: булар ҳам худди қадимги мўғул аскарларига ўхшаб қўққисдан, тез ҳужум қилишармиш, ўшаларга ўхшаш ёвуз ёмиш. Уларнинг отлари ҳам сара, қурол-яроғлари ҳам яхши. Бу казаклар ҳам худди мўғулларга ўхшаб тева-рак-атрофни айланганини қулай вақтини топиб, бўш-тоброқ жойидан ҳужум қилиб қолиш учун биқиниб кутиб ётишни маъқул кўришар экан. Казаклар бирон марта ҳам катта очик жангга киришмади. Улар шаҳар ё станцияга ҳужум қилиб келишаётганда қўлларидан келган нарсани талаб, ёқиб юборишади, кейин яна қўққисдан ҳужум қилиш учун

қулай фурсатни пойлаб, бир муддатга йўқ бўлиб кетишади.

Туркистон армияси гарчи кўп сонли бўлса ҳам, бепоён чўлининг ҳар қаер-ҳар қаерига жойлашган эди. Унинг қисмлари яққа-яққа ҳаракат қилар, разведкаси яхши ташкил қилинмаган, шунинг учун ҳам учқур Дутов отличларининг кетидан кузатиб улгуришининг вира иложи йўқ эди.

Худди шу пайтда ҳаракатдаги ишчи отрядлари ташкил этилганди. Бундай отрядлар ичида энг жанговари ва яқдили Чолқор темирйўлчилари отряди эди.

Дьяков Мюльгаузеннинг ҳарбий билими яхши эгаллаганига дарров тан берди. Отрядда темир интизом йўлга қўйилган. Дьяков келганидан бери отряднинг бекор ўтирганини сира кўрмади. Жангчилар нонушта қилиб бўлишлари билан саф чекиб, шаҳар ташқарисига қараб йўл олардилар. Мюльгаузен уларга куни билан отиш, қилич солиш санъатини ўргатарди.

Минг кишилик отряд икки эшелонга жойлаштирилди. Қурол-яроғ жойлашган платформалар пахта тойлари билан ўраб қўйилган. Отряд тузилганидан бери Мюльгаузен Эмба, Аральск, Чолқор оралиғида неча марта жангга кирди. Душман қайси станцияни эгаллаганини эшитиши билан у ўз отрядини эшелонга ортиб, станцияни душман қўлидан озод қилишга жўнаб кетарди.

Отряд ҳозир Соль-Илецкда тўхтади.

Чолқор отряди шарқдан Соль-Илецкка яқинлашиб келаётганида шимоли-ғарбдан зудлик билан оренбургликлар ҳам етиб келмоқда эдилар. Чолқор отряди разъездда тўхтади. Поезд шу қадар қаттиқ тормоз бердики, вагонлар тақира-туқур қилиб, буферлар шарақлаб кетди. Мюльгаузен ерга сакраб тушиб, паровоз томонга югуриб кетаётган эди, бир темирйўлчини учратиб қолди.

— Нима бўлди?— деб қичқирди у.— Нега тўхтадик?

— Йўл бузилган.

— Қаерда?

— Икки чақирим нарида...

— Ремонт қилишяптими?

— Анчадан бери...

— Қалай? Тезда битадими?

Темирйўлчи елкасини қисди, кейин кимгадир қўл силкиб, олдинга қараб югуриб кетди. Паровознинг пишқириғи орасидан Соль-Илецк томондан отишма овози қулоққа чалинди. Сал фурсат ўтмай, қасирқусур милтиқ овозига пулемётнинг тариллаши ҳам қўшилди.

— Оббо лаънати-е! — аламига чидолмай сўкинди Мюльгаузен.

Чолқор эшелони ёнида яна бир ҳарбий состав турган эди, Мюльгаузен уни Тошкент отряди деб ўйлади. Паровозларининг секин, онда-сонда пишқириб қўйишига қараганда, улар бу ерда анчадан бери туришганга ўхшашарди.

Тошкент отрядининг командири Жасанжонни Мюльгаузен ёмон кўрарди. Бу командир мирза, бой уруғидан, яқиндагина қизиллар томонига ўтганлардан. Жасанжоннинг устидаги кийимлари, ўзига тўқ қозоқ хонадонидида ўсган зиёли кўриниши, асилзодалиги Мюльгаузеннинг ғашини келтирарди. Бориб, Жасанжон билан бир маслаҳатлашиб кўриш керак эди, деган фикрнинг ўзиданоқ Мюльгаузеннинг афти бужмайиб кетди. Шу пайт Хон-Дауров ҳам ёдига тушди-да, ичида: «Оғайнилар зап топишибдими: бири собиқ офицер, иккинчиси бойнинг арзандаси!» — деб ўйлаб қўйди алам билан.

Мюльгаузеннинг ёнига Дьяков билан командирлар келиб қолишди.

— Энди нима қилмоқчисиз? — деб сўради Дьяков ундан.

Мюльгаузен қовоғини уйди. У гўё бу ерда Дьяков йўқдек, унинг томонига қайрилиб ҳам қарамади, зардали нигоҳини командирларга тикди.

— Одамларни тушираверинглар, қуролларни ҳам! Шаҳарга ҳужум бошлаймиз!

— Шошилма, азизим! — деган йўғси овоз эшитилди орқасидан.

Овозда сезиларли даражада кавказ акценти бор эди. Мюльгаузен ранги қув ўчиб, секин кетига ўгирилди. Рўпарасида ўзига бир яримта келадиган баланд бўйли паҳлавон одам турарди. Мюльгаузен унинг юзига қараш учун бошини баланд кўтаришга мажбур бўлди. Унинг бароқ қошлари бошқа бировга мўйлов ўрнида ўтиши мумкин эди. Катта-катта кўкиш ва юм-

юмалоқ кўзлари худди уккининг кўзларига ўхшаб кетади. Жағ пайлари ўйнаб турибди.

— Сен Мюльгаузен бўласанми?!— деди йўгон овоз билан у.— Салом, биродар!

— Шундай! Узинг ким бўласан?

Паҳлавоннинг вақтичоғ кайфияти ўша заҳоти йўқолди.

— Нима, танимаяпсанми?— деб сўради у сирли овозда ва зилдек қўлини Мюльгаузеннинг елкасига қўйиб, бармоқлари билан шундай қисдики, Мюльгаузеннинг назарида елка суяги ҳозир қирс этиб кетадигандек туюлди.

— Қўйвор!— деб бақирди у оғриқдан пешанасини тириштириб.

Дьяков Мюльгаузеннинг ёнига борди-да, қулоғига шивирлади. Мюльгаузен хижолат тортиб, юмалоқ шапкасини пешанасига бостириб кийди, истехзоли жилмайди.

— Хўш? Танидингми?

— Танидим...

— Ҳа... таниганинг маъқул бўлди. Энди буйруғимни эшит. Оқ казаклар энди орқамизга ўтишди.

— Қандай қилиб? Биз келаётганимизда ҳамма ёқ тинч эди-ку...

— Тинч эди, ҳозир эса телеграф орқали хабар қилишди: улар Григорьевка станциясига ҳужум қилиб, темир йўлни ишдан чиқаришибди. Энди жангчиларинг билан ўша ёққа қараб бос.

— Бу ер нима бўлади?

— Бу ерни ўзимиз уддалармиз, деб ўйлайман.

Мюльгаузен истар-истамас кетига ўгирилди-да, ўз эшелони томон кетди. Хон-Дауров унинг йўгон бўйнига, чорпахил гавдасига зимдан тикилиб, қараб қолди. Кейин катта кўзларини Дьяковга ўгирди.

— Хўш, қандай жойлашдинг?

— Раҳмат, ёмонмас.

— У билан қалайсан? Чиқишяпсизларми?

— Менимча...— деб энди гап бошлаган эди у Хон-Дауров гапини бўлди:

— Бўпти, тушунтирмасанг ҳам бўлади. Шундай ҳам маълум.

Дьяков аввалига комдивнинг бу гапига унчалик аҳамият бермади. Кейинроқ, поезд орқага зудлик би-

лан қайтиб кетаётганида, очиқ эшикнинг олдида туриб, қуёш жизғанагини чиқариб юборган сап-сарияқ чўлни томоша қилиб борар экан, беихтиёр Хон-Дауровнинг сўнги сўзлари устида ўйлай бошлади. Унинг комдивга Мюльгаузеннинг устидан шикоят қилиш хаёлида ҳам йўқ эди. Шунинг учун комдив мени нотўғри тушунмадимикан, деб хижолат чека бошлади.

Казаклар, маълум бўлишича, Григорьевка станциясини батамом вайрон қилиб ташлашибди, қизилларга сал-пал бўлса ҳам тарафдорларни талаб, уйларига ўт қўйиб, кулини кўкка совуришибди. Жуда кўп оилалар уй-жойсиз қолишибди.

Мюльгаузен отряднинг кичик бир қисмини шу ерда қолдириб, яна йўлда давом этди. Аммо ўн чақиримча юрилар-юримас поезд тўхтаб қолди: олдинда излар, шпаллар жойидан қўпориб ташланган эди. Жангчилар вагонлардан туша солиб лом ва белкуракларни ишга солишади. Улар бир соатча ишлашар-ишлашмас уфқ тарафда чанг кўтарилди ва чўлда казаклар кўринишди. Ингичка узун найзаларини ярақлатиб, узоқроқда чарх уриб юришди-юришди-да, кейин кўздан ғойиб бўлишди. Бу разведка эканлигини, ҳадемай икки ўртада тўқнашув бўлишини улар сезиб туришарди. Шунинг учун ҳам улар қуроолларини қўлдан қўйишмади, иложи борича йўлни тезроқ тузатиш ҳаракатига тушишди. Платформалардаги замбаракларнинг оғзи казаклар ғойиб бўлган томонга қаратиб қўйилди.

Эломон шпалларни ташиди. У ҳам ҳамма қатори ўша казаклар ғойиб бўлган томонга қараб-қараб ишлаётган эди, бир вақт казаклар ёдидан бутунлай чиқиб кетибди. У елкасига шпални олаётганида тўсатдан Оқболани эслади, озгин, шамолдан қорайган юзида табассум пайдо бўлди. «Энди у ошхонада ишлаяпти, ўзи ҳам, болалари ҳам тўқ. Яхши бўлди-да!» — деб ўйлади у. Чоққорда бўш вақти бўлди дегунча, ундан ташвишланиб, югуриб олдига борарди. Худди ўша балиқчилар овулида туришган вақтларидагидек, унга ёрдам беришни яхши кўрарди. Унга сув олиб келиб берар, ўтинини ёришарди. Бир куни кўзли, қаттиқ ғўла тўғри келиб қолди. Болта ургани сари иргиб кетади, болта темирга уриляптими дейсиз. Жаҳли чиқиб, болтани ғўлага қулочкашлаб бир урган эди, елкасида турган оғриқдан инграб юборишига оз қолди.

Болтани улоқтириб, яраланган елкасини чангалланганча ўтириб қолди. Ташвишланиб Оқбола югуриб келди. Эломон оғриқни зўр-базўр енгиб, қўлини яна болтага узатаётган эди, Оқбола йўл қўймади, шахт билан нари итариб қўйди.

— Керакмас. Шунча ёрганинг ҳам етар!— секин ёлборди у.

— Унда мен нима иш қилай?— деб хижолат бўлди Эломон.

— Иш қилишинг шартми! Шунчаки... ёнимда далда бўлиб турсанг бас...

Уша куни ундан бахтиёр одам йўқ эди! Оқбола бир нарса демасди-ю, ҳаяжонланганиданми ё меҳри товланиб кетганиданми, рангсиз юзига қизил югуриб кетди. У ҳаяжонланаётганини сездирмаслик учун ерга қараб оларди-да, яна сабри чидамай ярқ этиб Эломонга қарарди, шунда кўзлари ғалати чақнаб кетарди.

Оқболанинг кўзларида чақнаган ўт ҳозир унинг қалбида ёнгандек бўлди, аъзойи баданини ёқимли ҳаяжон ларзага келтирди. Ё таңгрим, деб ўйлади у, бундай меҳр, бир-бирларининг кўнглидагини сўзсиз тушуниш нега ўшанда, балиқчилар овулида яшаб юрганларида бўлмади? Нима, Эломон ўшанда ҳам шунақамасмиди? Нима, у озгина бўлса ҳам ўзгарганми? Нега ўрталарида фақат совуқ муносабат ҳукмрон эди?

«Чиндан ҳам ўшандаям шунақамидим?— деб ўйлади тўсатдан Эломон ва елкасидаги шпалниям унутиб, тўхтади.— Шунақамидим?.. Албатта, бунақа эмасдим, у вақтларда мен ёшроқ, яхшироқ, сахийроқ эдим, сочимда оқ ҳам йўқ эди, ажинларим ҳам...» Эломон маънос жилмайиб қўйди. Яхшироқмиди, ёмонроқмиди, ҳар қалай, Оқбола ўшанда унга ҳозиргидай муносабатда бўлганида, бсшларидан кечиришган бу ғам-ташвишларни етти ухлаб тушларида ҳам кўришмасди.

Аммо бу афсусли фикрлар Эломоннинг хаёлига энди, чўлда, ўша қуёш чарақлаб турган кунда, ошқона ёнида ўтин ёришаётганда келди. Эломоннинг кўзлари фақат Оқболани, унинг қўлларини, кўзи, юзинигина кўрарди холос. У Оқболанинг хурсандлигини, Эломон ёнидалигидан боши осмонга етаётганини кўриб турарди. Уша куни улар бир-бирлари билан жуда яқин бўлиб қолишди. Энди бундан бу ёнига нима бў-

лишини на Эломон, на Оқбола биларди. Эломон қанча ўйламасин, қанча тахминлар қилмасин, келажақда ҳаётлари қандай бўлишини сира кўз олдига келтиролмади. У фақат бир нарсанигина аниқ билади: инсон бөласи ер юзида кўрадиган шу қисқагина умри давомида фақат азоб-уқубат тортибгина қолмай, роҳат ҳам кўриши керак-ку! Ахир озгина бўлса ҳам қувончли кунларни ҳам кечириши керак-ку инсон? Бас, шундай экан, сен бир умрга севган, қалбингнинг ёлғизгина ардоғи бўлган, кўнглингнинг эса бирдан-бир овунчоғи бўлган аёлдан ҳам қимматлироқ нарса бўлиши мумкинми бу фоний дунёда? Худди шу туйғу туфайли, ана шу аёл туфайли дунёнинг нариги чеккасига ҳам боришга, уни деб яна янгидан-янги азоб-уқубатларга дучор бўлишга ҳам тайёрсан. Бироқ ана шу жон-жаҳонингдан ҳам ортиқроқ яхши кўрган кимсангни нега баъзан ўз қўлинг билан бўғиб ўлдиргинг келиб қолади-я? Нега шундай? Ахир айна чоқда ҳам севиш, ҳам ёмон кўриш мумкин эмас-ку! Муҳаббат билан нафрат айна чоқда бир юракка сиғиши мумкин эмас-ку!

— Оқлар!

— Қани?

— Ҳов ана, биз томонга бостириб келишяпти...

— Белкуракларни ташланглар...

— Жанг-га!..

Эломон, худди чўғ босиб олган одамдек, елкасидаги шпални улоқтира, жон ҳолатда милтиғини қўлига олиб югуриб кетди, бориб тепаликнинг нариги томонига ётиб олди. Пешанасининг терини сидириб, олға қаради. Казаклар кенг, теп-текис чўл бўйлаб селдек оқиб келарди. Отларнинг туёғи остидан кўтарилган чанг орасида яланғочланган қиличлари ярақлайди. Темирийўл томонга қараб қуюндай учиб келаётган казаклар бирдан чуқур дарага тушиб, кўздан ғойиб бўлдилар. Гўё ер ёрилди-ю, бир йўла казакларнинг ҳаммасини ютиб юборгандек бўлиб туюлди уларга. Бир зумнинг ўзида отлар ҳам, одамлар ҳам, ялтиллаб келаётган қиличлар ҳам; отларнинг тапира-тупури ҳам ғойиб бўлди-қўйди. Фақат осмонда осилиб чанглари қолди холос.

Эломон ёнига граната тайёрлаб қўйиб, милтиғини, тўғри турибдими, деб бир-икки текшириб қўйди.

— Замбараклар ўт очсин! Яқинроқ келтириб, битта-биттадан қулатилсин!— деган буйруғи эшитилди Мюльгаузеннинг орқадан.

Дарадан, ниҳоят, казаклар отилиб чиқа бошлашди. Эломон милтигини нишонга тўғрилаган эди, бироқ нишонга уролмади: юраги гул-гул уриб кетаётган эди. Ўзини бир оз босиб олиш мақсадида Эломон ёнида шамолдан енгил чайқалаётган ёвшанни узди. Казаклар елдек учиб келяпти, энди отличларни кўз бемалол илгарди. Эломон улардан кўзини узмай, ёвшанни ҳидлай бошлади. Бу уни озгина бўлса ҳам тинчителиши мумкин эди.

— Ўт оч!— деган команда янгради қаторларидан, ўша заҳоти гумбурлаган тўп овози чўлни ларзага солди.

Эломон ёвшанни ташлаб, тўқ қўнғир ранг от минган казакни нишонга ола бошлади. Серсоқол казак алланималар деб бақириб, қилич силтаб келарди. Эломон ўқ узди, казак сесканиб, қўлидан қиличини тушириб юборди. Жилови эгасининг қўлидан чиқиб кетган от олиб қочди, икки оёғига турган эди, казак эгардан тушиб кетди.

Қанотлардаги тўплар ишга тушди, замбараклардан ўқ узила бошлади...

Бир неча дақиқадан кейин отличлар қора довонда сочилиб юришарди, яна бир оздан кейин эса бутунлай кўздан ғойиб бўлишди.

— Яшанглар, йигитлар!— деди биров бўғиқ паст овозда. Эломон овозни танимади.

Жон ҳолатда душман билан олишар экан, ёнида ётиб ўқ узаётганларни сезмабди ҳам. Ёнига қараган эди, кўзи Ознобинга тушди. Ўғлининг ўлиmidан кейин Ознобин бирдан қариб кетди. Ёғи чиқиб кетган эски кепкасининг тагидан чиқиб турган сочлари оппоқ оқариб кетган. У илгарилар ҳам камгап одам эди, энди эса нафаси ичига бутунлай тушиб кетган. Кейин, одамлар ҳам у билан ортиқча гаплашишга уринишмасди ҳам... Илгарилари шалвираброқ юрадиган бу найнов чол ҳозир эпчил, чаққон тортиб, қолган, ҳатто қаншарига тушиб турадиган кўзойнаги ҳам ҳозир ёпишиб туради, нигоҳи ҳам қатъий. «Шу важоҳати бўлса, худо билади нечта казакни ер тишлатган экан!»— деб ўйлаб қўйди Эломон.

Дьяков жангчилар қаторини айланиб келиб Эломоннинг ёнига ётди. Дьяков қаттиқ ҳаяжонланган, ҳорғин юзига қизил югурган эди.

— Хўш, ишлар қалай?— деб сўради у қувноқлик билан, Эломоннинг биқинига туртиб қўяркан.

— Ҳозирча тирикмиз...— деб жилмайди Эломон ҳам.

— Зўр олишдикми, а? Нима дейсан, яна келишмасмикан?

— Қайдам.

— Менингча, энди келишмаса керак. Узимиз ҳам бошлаб саваладик-да.

Эломон тўлқинланиб ҳансираб нафас олаётган қувноқ комиссарни қизиқсиниб кузатиб ётарди. Эломон Туркияда юрган чоғларидаёқ бир нарсани сезган эди: урушда қайтага мана шунақа кўримсиз одамлар кутилмаганда катта жасорат кўрсатишади. Мундай қараб турсанг юмшоқлигидан пашшага ҳам озор бермаса керак дейсан, оғир дақиқаларда эса ундан довярак киши топилмайди.

— Ҳавони қара!— деди Дьяков салмоқлаб, чўл билан қуёшни энди кўриб турган одамдек кўзлари чақнаб.

Чиндан ҳам ёз қуёши ўзининг сўнгги илиқ нурларини сочиб турмоқда эди. Шамол тинган, осмонда сийрак оқ булутлар эринчоқлик билан сўзиб юрибди. Гарчи тепалик узра ҳали порох ҳиди анқиб турган бўлса ҳам, чўл ҳозирги жангдан кейин яна ҳам кенг, яна ҳам осуда туюлади кишига. Сал наридаги ёвшан тагида чигиртка чириллади. Худди шу пайт темирйўл тарафдан бутун бир гала чигирткалар чириллаб жавоб қайтарди унга, уяларидан каламушлар тумшуқларини чиқаришди.

Дьяков дам сайин жонланиб бораётган чўлга кўзларини катта-катта очиб, суқланиб қараб ётарди. Бу чексиз мовий осмон, бу чек-чегараси йўқ инсон қўли тегмаган чўл, сахий ёз қуёши эркалаб турган мусаффо кун — буларнинг ҳамма-ҳаммаси Дьяков учун ажиб бир олам эди, у бутун умри давомида ҳам бундай фараҳли кунни кўрмаган бўлиши ҳам мумкин.

Петербургда ўтган болалиги, йигитлик чоғи ҳам ҳозир унинг ёдида йўқ. Унинг бутун онгли умри Сибирда, гўрдек қоп-қоронғи шахталарда ўтди. Шахта-

ларнинг штреклари эса пастаккина бўларди, ишлаганда киши икки букилиб юришга мажбур эди. Оёқ тагида сув чилп-чилп қилади, ҳўл кўмир қисирлайди. Юкининг оғирлигидан ёғоч тирговучлар эгилиб, қисир-қисир қилади. Баъзан эса оғирликка дош беролмай, қирсиллаб синиб кетар, ишлаётган одамларни эса тупроқ тириклайин кўмиб қоларди. Зим-зиё қоронғиликда одамларнинг чинқириғи, дод-фарёди эшитилади. Тирик қолганлар эса фонарчиларнинг хирагина нурида шарпалардай уймалашишади...

— Замбараклар, ўт оч!— деб қичқирди Мюльгаузен.

Юмалоқ шапкасини пешанасига бостириб кийиб олган Мюльгаузен тўппончасини қўлида ушлаганича ўнг қанотга қараб югуриб келарди. Узоқда яна чанг булути кўринди. Казаклар бу сафар дарагача келишолди холос. Уларни замбарак ўти зумда тирқиратиб юборди.

VI

Дьяков бу сафардан анча бардам тортиб, жонланиб қайтди. У умрида биринчи марта жангда иштирок этиши эди. Олдинлари у жангда аҳволим ёмон бўлиб қолса, жангчиларга кулги бўламан, деб қўрқарди. Аввалига чиндан ҳам қўрқди, жангчиларнинг ичида нима қилишини, титроғини қандай босишни билолмай зириллаб юрди. Бироқ икки ўртада отишма бошланиши билан бирдан ўзини эркин, бардам ҳис қилди.

Ҳар қалай, биринчи синовдан у яхши ўтди. Чўлда, тоза ҳаводаям биринчи бўлиши, шунинг учун ҳам ёвшаннинг нордонгина ҳиди ҳали ҳам димоғидан кетганича йўқ. Ўтларни, улардан анқиб ётган қаётбахш ҳидларни айтмайсизми! Ҳазо ҳам жуда ажойиб эди, иссиқ ҳам эмас, совуқ ҳам. Ёз оёқлаб, куз ўз ҳуқуқини қўлига олаётган, табиат беғам тортиб, мудроқ ҳолатга кирган палла. Кейинги вақтларда Дьяковни астма қийнади, бошқалар олдида касалини яширишга жуда қийналарди. Бу сафардан кейин эса у касалини бутунлай унутиб юборди, ўзини енгил ва бардам ҳис қила бошлади.

Сафардан қайтгач, Дьяков сира тиниб-тинчимаёй қолди. Ҳарбий машқлардан бўш вақтларида дам у,

дам бу взводга келиб, жангчиларга мамлакатимизнинг ташқи ва ички сиёсати тўғрисида ҳикоя қилади.

Мюльгаузен эса унга ҳали-ҳануз сира эътибор бермасди. Дьяков Мюльгаузеннинг хушламаслигини билгач, ўзи ҳам унинг кўзига кўринмасликка ҳаракат қилди. Фақат сафардан кейин бир куни улар учрашиб, юзма-юз ўтириб гаплашиб олишди. Дьяков жангчиларини чарчаганлари ҳақидаги шикоятларини эшитиб, командирнинг ҳузурига ўзи борди. Мюльгаузен уни қовоғини уйиб кутиб олди.

— Жангчилар чарчашибди, — деди Дьяков. — Уларга дам берсак бўлармиди. Бундан ташқари анчадан бери ҳаммомга тушишмаган. Мен, жангчилар дам олишлари керак, деб ҳисоблайман...

Мюльгаузен миқ этмади. Кабинет жимжит бўлиб қолди. Илгари кабинет жимжит бўлиб қолганида, қабулхонадан соатнинг чиқиллаши эшитилиб турар эди. Бироқ соат яқинда бузилиб қолди, шунинг учун ҳам Мюльгаузеннинг сукути айниқса оғир туюлди.

Мюльгаузен эса комиссарнинг оғир-оғир, хириллаб нафас олишига қулоқ солиб ўтирар ва ичида: «Нима бало, яна йўтали тутиб қолдимми?» — деб ўйлаб ўтирарди гижиниб. Йўталани ўйлаб ўтирар экан, бундай комиссардан қўрқмаса ҳам бўлади, деган қарорга келди. Бордию бирон соғлом, жонсарак комиссар келиб, ҳамма ишингга аралашаверганида нима бўларди? Бу бўлса, кексасифатгина одам экан. Иссиққина уй, юмшоққина ўрин қилиб берилса, ўзидан тинади-қўяди. Эсимдан чиқмасидан комиссардан хабардор бўлиб туринглар, деб тайинлаб қўйсам бўлар экан. Агар ўлиб-нетиб қолгудек бўлса, бошқа ўтқирроғини юборишади.

Шундай қарорга келгач, у комиссарнинг таклифига қувноқлик билан рози бўлди.

— Буни яхши ўйлабсан. Чиндан ҳам жангчиларимизга дам беришимиз керак. Отрядга эълон қила қол...

Дьяков шу қисқагина суҳбатларидан кейин, командир билан яқинлашиб кетсак ажаб эмас, деб умид қила бошлади. Бироқ уларнинг муносабатлари илгаригича қолаверди. Дьяков отряд жангчилари унга касалманд одам деб қарашларини, шунинг учун ҳам у билан яхши муносабатда бўлишга ҳаракат қилишла-

рини сезиб турарди. Отрядга келганига ярим ой бўлибди ҳамки, олдига биронтаси ҳам маслаҳат билан келмади, унга дардини айтмади. Отряддаги барча ишларни, катта-кичиклигидан қатъий назар, Мюльгаузеннинг ўзи ҳал қиларди. Шундай бўлдики, комиссар келган кунидан бошлабоқ худди оиладаги ўғай боладек, отряддаги ҳамма ишлардан четда бўлиб қолди. Унга бир нарсагина таскин берарди: унга ҳамма кўникиб қолган, келадими, кетадими, ҳеч кимнинг иши йўқ. Ундан ҳеч ким ҳайиқмас, ҳеч ким тортинмасди. Бу ҳам майли-я! Уни худди ўз тенгқурларидек кўришарди: бири овқатига таклиф қилса, бири нари сурилиб, ёнидан жой берарди... У ҳаммаларига оддий қуролдош дўст эди.

Аслида эса, Дьяков шу кунлар ичида анчагина нарсаларни тушуниб олди. Билса, Совдеп билан отряд ўртасидаги муносабат кўнгилдагидек эмас экан. Мюльгаузен Селивановни яхши билгани учун уни бир тийинга ҳам олмас экан. Бу ҳам майли-я, Мюльгаузен одамларни ҳам менсимас экан. Унинг тушунчасига қараганда халқ ўз йўлига, қуролли отряд ўз йўлига. Мюльгаузен учун ўз отрядида нималар содир бўлаётгани муҳим эди, бу ерда яшайдиган қозоқлар эса уни қизиқтирмасди.

Дьяков эса биринчи қарашда қобил, журъатсизгина кўринадиган қозоқ халқи халқ қаҳрамонлари хотирасини муқаддас сақлашини дарров билиб олишга муваффақ бўлди. Шу ўлканинг ўзидан Қутибор, Аристон, Асат номли машҳур халқ қаҳрамонлари чиққан экан. Масалан, Эломоннинг катта бобоси Тўйхўжа ҳам қаҳрамон ўтган экан. Тўйхўжа тез-тез бўлиб турадиган жангларнинг бирида оёғидан найза ейди. Бориб-бориб найза еган жойи ирий бошлайди. Шунда у овул табибини ҳузурига чақиртириб, оёғини кесиб ташлашни илтимос қилади. Шу-шу унинг лақаби Оқсоқ бўри бўлиб кетади...

Бу ўлканинг одамлари қўлларига таёқ билан ёғоч пақирни яқингинада олиб, мол боқишга тутинишган. Қадимги замонларда эса бу ўлканинг йигитлари вақтларини юришларда ўтказишган, ватанларини босқинчилардан ҳимоя қилишган. Наҳотки ота-боболарининг қаҳрамонлик руҳи буларнинг дилларида сўниб қолган бўлса, энди буларнинг ораларидан қаҳрамонлар

чиқмаса? Мана, Эломоннинг ўзини олайлик. Унга ҳар қандай ишда ҳам бемалол суянса бўлади.

Бир неча кундан бери Дьяковга ерли камбағал қозоқларни ҳам оқ казакларга қарши тортсак қандай бўларкан, деган фикр тинчлик бермайди. У бу масалани яхшилаб бир муҳокама қилиб олиш керак, деган фикрда Мюльгаузеннинг олдига жўнади. Мюльгаузен Дьяковнинг гапини одатдагидек қовоғини уйиб, индамай ўтириб эшитди. Кейин масхараомуз жилмайди.

— Яна қандай гапинг бор?— деб сўради тишларини гириҳ қилиб.

— Йўқ, мен сендан билишни истайман! Сен бу гапга нима дейсан?

— Бундан чиқди, бир огиз ҳам русча билмайдиган қозоқларга...

— Ўрганишади.

— Йўқ, ўрганишолмайди... Мен уларни биламан, ёввойи улар, ёввойи! Ҳеч балони тушунишмайди.. Нима, жангда мен улар билан кар-соқовлар билан гаплашгандек тиллашаманми?!

— Зарари йўқ, бир амаллаб тиллашармиз.

— Бемаъни гапингни қўй! Улар то тилимизни ўрганишгунча...

— Ўрганишади. Кейин ўзимиз ҳам қозоқча гаплашишни ўргансак ёмон бўлмасди.

— Бу менга нимага керак экан? Хаёлимга ҳам келтирмайман ўрганишни! Улар рус тилида гапирадиган бўлишгунча эса, уруш тугайди.

Мюльгаузен алам қилганидан лавлагидек қипқизариб кетди.

— Халқ... халқ...— деб тўнғиллади у.— Шундан бўлак гап қуриб қолдимиз?

— Сен нима десанг дейверу, бироқ ҳоқимиятни халқ ушлаб туради.

Мюльгаузен ўрнидан туриб, хонада у ёқдан-бу ёққа юра бошлади, папирос тутатди, кейин қўлларини чўнтағига тиқиб, юришдан тўхтади. Қизиқсиниб комиссарга тикилди.

— Ихтиёр ўзингда, бироқ қозоқларнинг ёрдамсиз туриб беришимиз қийин,— дея ишонч билан яна такрорлади Дьяков.

— Комиссар сенсан,— дея ачитиб гапирди Мюльгаузен,— қозоқларингнинг ёрдамини уюштираман десаңг, уюштиравеҗ.

— Ундай бўлса мен Эломонга овулларни айланишни буюраман. Юртдошларидан отряд тўпласин.

— Борса кетаверсин, мен уни ушлаб ўтирганим йўқ.

Дьяков чиқиб кетди. Мюльгаузен ўша уйнинг ўртасида туришида анчагача туриб қолди. У комиссарни отряд ишларига сира ҳам яқинлаштиришни истамасди. Мана энди Дьяковни мот қилолмаганига, унинг етовига юриб қолганига ҳайрон бўлиб қолган эди. Аммо унга ҳозир бир нарса таскин бериб турибди: комиссарнинг бу ишидан барибир ҳеч қандай натижа чиқмайди. «Ҳали ўша қозоғи қайтиб келмаслиги ҳам мумкин. Улар бешбармоқ деган жойда томдан ташлашади ўзларини. Бешбармоғини ташлаб келиб бўпти!— деб ўйларди у Эломоннинг тўғрисида.— Бу кўксов комиссар билан ана ўшанда гаплашиб қўяман!»

VII

Оқбола бугун уйга одатдагидан кечроқ қайтди. Ошхонага сув ташиб берадиган мужик яна ичиб қўйиб, фақат кечга томонгина келди. Юз челақка яқин сувни битта Оқболанинг ўзи ташишга мажбур бўлди. Умуман, Оқбола ишда жуда чарчайди, елкалари, белига сирқираб оғриқ туриб кетади, кечга томон оёғини босолмай қолади. Озгина шўрва-шултами, бўтқами солиб қайтадиган челақча ҳам баъзан малол келиб қолади.

Оқбола уйига бир амаллаб етиб олди-да, остонага ўтириб, қоп-қоронғи кўчага кўзини тикиди. Кўл яқин бўлгани учун бу ёқлар кечалари салқинроқ бўларди. Сув ташийман, деб Оқбола этакларини ҳўл қилиб юборган эди, мана энди ҳўл этаклари оёғига ёпишиб, этини жунжиктиряпти.

Нима деганда ҳам иши оғир эди. Кейин шунча руснинг ичида биттагина қозоқ бўлгани учун ҳам оғир эди. Оғир меҳнатга ўрганмаган Оқбола ҳамма нарсадан қўрқаверарди. Лекин кўз қўрқоқ, қўл ботир деган халқ мақоли тўғри бўлиб чиқди. Яна толеига Марфа холага ўхшаш меҳрибон аёлнинг қўлига тушиб қолди.

Оқбола Марфа холанинг исми қийинлигидан, ҳамманинг олдида айтиб чақиролмасди, ичида эса уни Сарик опа деб чақирарди. Сарик опа анча яхши аёл чиқди. Худонинг Оқболага раҳми келган бўлса керак... Борди-ю, бирон бақироқ, уришқоқ аёлнинг қўлига тушиб қолганида нима бўларди? Иложи қанча — чидашга мажбур бўларди. Аммо бу масалада Оқболанинг омади келди, Сарик опа уни ўз фарзандидек яхши кўриб қолди. Оқболанинг уйда ёш болалари борлигини билгач, Сарик опа унга челақчага ҳар куни озгина шўрвами, бўтқами солиб берадиган бўлди. Оқболанинг чарчаб қолганини пайқаса, ё идиш юзадиган аёллардан бирортасини ёрдамга чақирар, ё ўзи чиқиб ёрдамлашиб юборарди.

Эломонни эса, гапириб ўтирмаса ҳам бўлади. Эломон шаҳардалигида бўш қолди дегунча ошхонага қараб югуради. Бироқ Оқболанинг ёнига дарровгина бора қолмайди. Худди кичкина боладай бирон уйнинг ё дарахтнинг панасида кузатиб турганини Оқбола неча марта пайқаган. Яширинган жойидан Оқболанинг чарчаганини кўргандагина чиқарди у. Оқболанинг қўлидан болтани олиб, гўлаларининг ҳаммасини ёриб берарди-да, кейин ҳатто пешанасининг терини ҳам артмай кетиб қоларди.

Кеча станцияга ҳарбий эшелон қайтиб келди. Жангчиларни ўша заҳоти овқатлангани олиб келишди. Сарик опа бошқа аёллар билан бирга плита билан овқат тарқатадиган жой ўртасида қатнайвериб оёқдан қолишди. Ошхонага икки челақлаб сув таширман, деб Оқбола ҳам қолдан тойиб қолди. Худди ўша пайтда Эломон келиб қолди. Уни кўриб Оқбола енгил тин олди, рўмоли тагидан чиқиб қолган сочларини тўғриллаган бўлди.

Оқбола чит рўмолининг бир учини тишлаганча Эломоннинг у ёқ-бу ёққа ўтиб, сув ташиб юришини томоша қилиб ўтирди. Эломон жиддий, бошини кўтармай сув таширди. Қизиқ, шундай бақувват, ёши анчага бориб қолган одам ҳам Оқбола қараб ўтирганига хижолат тортиб, қизариб-бўзариб ўтирса-я!

Оқболанинг чеҳрасида мулоим табассум пайдо бўлди. У ишнинг тугашига ҳам озгина вақт қолди, балки бугун мени кузатиб қўяр, деб ўйлаб ҳаяжонлана бошлади. Ким билади, балки кўл томонга бошлаб

борар ва у ерда... Энди Оқболанинг бирдан-бир тилаги, у билан бирга бўлиш эди. Эломон нима қилса ҳам, қаерга бошласа ҳам чурқ этмай кетаверарди, ҳамма-ҳаммасини унутиб юборган бўларди. Ҳатто нима қилмоқчисан, қандай яшамоқчисан, деб сўраб ҳам ўтирмасди, кўзини чирт юмиб, дунёнинг нариги бурчагига деса ҳам сира иккиланмай кетаверарди. Бу хаёллардан Оқболанинг юраги така-пука бўлиб, ширин тепа бошлади. У умид ва чидам билан Эломоннинг: «Қани, юр!» — дейишини кутиб ўтирарди.

Эломон сувнинг ҳаммасини ташиб бўлди-да, четга қараб оғир нафас оларкан:

— Бўпти, мен кетдим! — деди.

— Майли, бора қол, раҳмат... — деди тарвузи қўлтиғидан тушиб Оқбола.

Эломон бир дақиқа иккиланиб турди-да, кейин орқасига ўгирилиб, жўнаб кетди.

— Жазманингми? — деб сўради Сариқ опа кетидан қараб қолар экан.

Оқбола тескари қаради.

Бугун у жуда кўп ўйлади, кўп нарса аниқлашгандай бўлди унга. У тушундики, Эломон уни илгаригидек яхши кўрарди-ю, аммо кечиролмайди. Энди улар бир-бирларига ҳар қанча интилишмасин, бирга яшашларининг сира иложи йўқ. Уларнинг бир-бирларига муҳаббатлари ҳар қанча зўр бўлмасин, ўтмиш хотираси ундан зўрлик қилади. Оқбола энди бунга қатъий ишонди. Энди қўлидан ҳеч нарса келмаслигини ҳам тушунди. Шу фикрга келди-ю, бирдан ҳафсаласи пир бўлиб, дами ичига тушиб кетди. Оқбола Эломонни айбашга журъат қилолмасди, унинг ҳеч нарсада айби йўқлигини яхши билади. Бироқ бекордан-бекорга куяверини ҳам истамайди. Шунинг учун ҳам у Эломон келаси сафар келганида: «Ортиқ келма!» — дейишга қарор қилди.

— Хаҳ, ҳаммасиям қуриб кетсин-а! — дея алам билан шивирлади у ва қоронғида челақчасини пайпаслаб топиб, ўрnidан турди. Кеча кечаси ҳам мижжа қоқмай чиққан эди. Бугун барвақт ётиб, ҳеч нарсани ўйламай, ухлашга қарор қилди у.

Хонада мойпилик хирагина нур сочиб турибди. Шу нурсиз хонада Анварнинг малла болалари бир ерга гуж бўлиб, уни кутиб ўтиришарди. Улар ёлғиз эди.

Ҳар куни кечқурун Анвар эски милтигини қўлига олиб ишга кетарди. У кечаси қоровул бўлиб ишларди.

Болалар Оқболани кўришлари билан хурсанд қичқиришиб, опажонимиз келди, деб унинг истиқболига югуришди.

— Чой ичасанми? Анчадан бери қайнаб ётибди...

— Йўқ, чироғим, ичмайман.

— Унда, ухлайсанми? Урнингни солиб берайми?

— Кераги йўқ, ҳеч нарса керакмас менга...

— Опажон... Чарчаб кетдингми жуда?

Оқбола шўрва солинган челақчасини иссиқ печканинг устига қўйди. Кўзларидан тирқираб ёш чиқиб кетди. Йиғлаётганини яшириш учун тескари қараб, болаларни эркалай бошлади.

Оқбола муғамбирликни билмасди, болаларни ҳам ортиқча яхши кўрмасди. Бирон нарсадан юраги сиқилиб турганида эса, аламини болалардан оларди. Бордию ана шу қаттиққўл опажонлари сал эркалаб қолса борми, болаларнинг бошлари осмонга етиб кетарди. Атрофида парвона бўлишиб, мушук боладай унга суйкалишгани суйкалишган эди...

— Қани, болалар, юз-қўлларингни бир ювиб юборинглар-чи! Идишларингни олиб келинглар. Мен сизларга ҳозир ширин шўрва қуйиб бераман...— деди ҳорғинлик билан уларга Оқбола.

VIII

Бўбек беш кундан бери қияликдаги балиқчиларнинг овулида меҳмон бўлиб юрибди. Уларнинг овуллари билан балиқчиларнинг овули бир-бирига анча яқин эди-ю, лекин эрга текканидан бери уйдан камдан-кам бирон ерга чиқишга муяссар бўларди. Аммо опаси Ализанинг бетоблигини эшитганидан кейин сира тоқат қилиб туролмади. Овуллардан бирида меҳмон бўлиб қолиб кетган эрининг келишини ҳам кутиб ўтирмай туясини эгарлади, эмизикли боласини қўлига олиб, ҳайё-хуйт деб йўлга тушиб келаверди.

Мункенинг ҳалокатидан кейин Ализа ёлғиз қолган. Эримнинг хотираси, чироғи ўчмасин, деб ҳали ҳам эски ертўлаларида яшайди. Касал Ализани бутунлай енгиб қўйди. Фалаж бўлиб қолганидан бери унинг оёқ-қўллари ишламайди, шунинг учун бир жой-

дан иккинчи жойга сира қимирлолмайди. Бўбек келди-ю: унга бир оз жон кирди. Бўбек кирларини ювиб, ўрин-кўрпаларини офтобда қуриштиб берди. Ализага анча ранг кириб, кундан-кунга ўзига кела бошлади.

Бир куни кечаси тўсатдан Бўбекнинг қайнағаси келиб қолди. Қўпол, баджаҳл бу одам итларни савалаб, йўлидаги тоғора, челақларни ағдариб, қоронғи ертўлага бостириб кириб келди. Аёллар эндигина уйғонишган бўлса ҳам у:

— Уйми бу ё гўристонми? Тирик зот борми ўзи бу ерда?— деб бақира бошлади.

Бўбек қалтироқ қўллари билан пиликни ёқди ва йиғлаётган боласини қўлига олиб, аллалай бошлади.

— Бўл, зудлик билан отлан!— деб қичқирди яна қайнағаси.

Бўбек ирғиб ўрнидан туриб кетди.

— Қайнаға, эрининг чироғини ёқиб ўтирган бемор аёл бор. Сиз бўлсангиз сўрамай-нетмай бостириб кирдингиз, бунинг устига бақирасиз!— деди қатъият билан ва боласини бағрига қаттиқроқ босди.

— Ҳе, менга ақл ўргатадиган бўлган ота-бобонгни сани... Бу итвачча нима деяпти ўзи?— деб қичқирди қайнағаси у ёқ-бу ёққа аланглаб. Сочини узун ақли калта аёллар экан-ку, оёғидан ўт чақнайдиган баҳодир йигитлар ҳам унга ғинг деб гап қайтаришга журъат қилишолмасди! Бу ерда эса аллақандай бир қанжиқ акиллаяпти-я!—Қани, илдам бу ёққа чиқ-чи! Сен манжалақининг бир кунингни кўрсатиб қўяй! Ҳали уйга борганиндан кейин сени савалаб итдай овулни айлантиришга эрингни мажбур қилмасам хўп юрган эканман!

— Бетоб опамни қаровсиз қолдириб кетолмайман!— деди Бўбек қатъият билан ва ўрнига ўтириб олди.

— Ҳали шунақами?

— Шунақа!

— Шошмай тур, ит!— қайнаға ғазабдан қип-қизариб кетди.— Ота-бобонгни гўрига сенинг... Ҳозир кўрсатиб қўяман сенга!

Қайнаға илдам юриб унинг ёнига борди-да, сочини қўлига бураб олди, кейин сочидан тортиб, ўрнидан тургазди.

— Худодан қўрқсанг бўлмайдимми!..— деди чинқи-

риб Ализа ва бир амаллаб сурилиб, қудасининг этагига ёпишиб олди. Қуда Ализани бир тепиб юбориб, Бўбекка қамчинини ўқталди, аммо ўша заҳоти ярқ этиб кетига қаради. Қайнағанинг овозидан уйғониб кетган балиқчилардан Али билан Ризо кириб келишган эди ертўлага. Улар қайнағани бир уриб ерга йиқитишди-да, индамай қўлини орқасига қилиб, ертўладан олиб чиқиб кетишди. Ташқарига олиб чиқиб, оғзибурнини қора қонига белаб, роса савалашди, индамай отига мингаштиришди. Отини чўлга етаклаб чиқиб ҳайдашаётгандагина Ризо:

— Омон қолганингга шукур қилиб жўнаб қол!— деди.

— Ҳа ота-бобонглари сени... Ҳали шошмай турларинг, сен газандалар,— деди йиғламсираб қайнаға муштини кўрсатиб йигитларга ва этигининг пошнаси билан отини қаттиқ ниқтади.

Ализа шу билан тонг отгунча ҳам мижжа қоқмади. Бўбек ҳам дам боласини эмизар, дам аллалар, аммо опасига чурқ этиб оғзини очмасди. Эртасига ҳам бир-бирларига тунги воқеадан чурқ этиб оғиз очинмади. Фақат эрталаб Ализа унга уйнингга жўнаганинг маъқулмиди, деб кўрган эди, Бўбек ўзини эшитмаганга олди.

Биринчи йиллари қўпол, бағритош одамларнинг ичига тушиб қолган Бўбек аввалига ўзини анча олдириб қўйди. Бечора озмунча хўрликларни бошидан кечирдими! Аммо бора-бора унда аллақандай янги куч пайдо бўлди, унинг чеҳрасида илгариги ўжарлик, шаддодлик ифодаси акс эта бошлади. Ализа куёвининг серзарда, уришқоқ феълини яхши биларди, шунинг учун ҳам сингисиянинг кечаги шаккоклиги унга қижматга тушишини яхши идрок этарди. Бугун бўлмаса эртага йигитлари билан етиб келади-да, ўшанда кўрсатади бор нағмасини! «Оҳ, бечора сингилганим-а!— деб ўйлаб ётарди юраги туздек ачишиб Ализа.— Ўзи-ку, турмушинг шундай ҳам оғир эди, энди бу воқеадан кейин нималар кутаётган экан сен бечорани? Ҳали сен бечора жигарим яна неча ўлиб, неча тириларкинсан?!»

Ализа икки кечаю икки кундузни таҳлика остида ўтказди. Учинчи кеча чарчаб, азонга яқин энди кўзи илинган эди, бевақт юрган йўловчи шарпасидан безов-

та бўлган итларнинг қаттиқ ҳуришидан уйғониб кетди. Кўзини очар-очмас Ўжирайни эслади-да, юраги шув этиб кетди. Бўбекка қараган эди, у ҳам апил-тапил ўрнидан туриб, рўмолини ўраётган экан. Чиройликкина чехрасидан қон қочиб, юзи чўзилиб кетибди. Боласи ҳам уйқусираб ғингший бошлади. Бўбек боласини Ализага тутқазиб, ҳатто қора бахмал тўнини ҳам кийишни унутиб, гандир-гундир юриб ертўладан ташқарига чиқди.

Аллақандай ҳарбий кийимдаги одам ертўлаларининг олдида отдан тушаётган экан. Бўбекнинг оёққўли бўшашиб кетди. «Ё тангрим... — қалт-қалт қилиб туриб меҳмонни танигандек бўлди у, — ахир бу Райжоннинг акаси-ку!» Бўбек ҳолсизланиб эшик кесакисига суяниб қолди. Ҳарбий оёғини узангидан ола туриб, орқасига қаради. Ертўлага кираверишда тошдек қотиб қолган ихчамгина гавдани кўриб, юраги орқасига тортиб кетди. Отининг жиловини қўйиб юбора унга ташланди. «Бўбек, жигарим!..» Бўбек қувончидан йиғлаб юборди ва бошини унинг елкасига қўйди. Эломон Бўбекнинг сочларидан силар экан, беихтиёр Райни эслаб, кўнгли бузилиб кетди. Кўзларига ёш қалқди. Яна кўз олдига тошлоқ турк ерлари, қиш, изғиринли совуқ, тоғда аранг судралиб кетаётган юпун кийимли одамлар, уларнинг дармонсизликдан йўл ёқада йиқилиб қолишлари, йиқилиб қолганларни чуқурга судраб бориб, зудлик билан кўмиб ташлашлари келди...

— Чироғим Бўбек... Шўрпешана! — деб шивирларди Эломон қуруқшаб қолган лаблари билан. У бошқа сўзларни қидирмасди ҳам. Аллақачонлар ерга қўйилиб бўлган, унутилиб кетган ғам-аламлари яна қайтиб жунбишга келиб кетганди, юрагига қайта сирқироқ солганди.

Балиқчилар овули уйғона бошлади. Қорахотин худди овулдаги янгиликдан хабар топгандек, югуриб ташқарига чиқди. У уйғониб кетган неварасининг йиғисига ҳам парво қилмади. Қорахотиннинг сочлари ёйилган, узун кўйлагининг этаги оёғига ўралишиб, судраларди. У бошидан сирғалиб тушган рўмолини йўл-йўлакай тузатиб келарди.

— Уй-бай, уй-бай! Бу қанақаси бўлди, а? — деди ғазаб билан худди бир уят ишнинг устидан чиқиб

қолган одамдек.— Бу қанақаси бўлди, а? Уй-бай!— Қорахотин энди қичқира бошлади.

Унинг чинқироқ овозидан овулнинг нариги чеккасида истиқомат қиладиган Аҳмат эзма ҳам уйғониб кетди. Аҳмат эзма тура солиб, ички кийимда эшикка қараб югурди. Сассиққўзанга ўхшаб бошини эшикдан чиқариб, ҳузур қилиб Қорахотиннинг овозига қулоқ тутди. Бу турқи совуқ аёл бекордан-бекорга овулни бошига кўтармаслигини билгани учун жилмайиб ҳам қўйди. Охири сабри чидамай отилиб ташқарига чиқди. Биринчи кўзи тушган одами Қорахотин бўлди. Кейин кўзи Мунке билан Алининг ертўласи олдида отдан тушган ҳарбийни илғади. Синчиклаб разм солган эди, ҳарбий одам Эломонлигини таниди, унинг бўйнига осилган Бўбекни ҳам кўрди. Шуларни кўргач, қони қайнаб, сўкина бошлади.

— Тфу... тфу! Бу худобезорилар яна бирга бўлиб олишибди-да!

Аҳмат эзма нима қилишини, кимга боришини билолмай гаранг бўлиб қолди.

Ертўлалар орасида у ер-бу ерда балиқчилар кўрина бошлади. Улар денгизга чиқиб кетишадиган эди, овулларида тўхтаган Эломонни кўриб, кетларига қайтишди.

Эломоннинг келгани тўғрисидаги хабар овулга бир зумда тарқалди, ҳатто болалар ҳам Мункенинг ертўласига қараб югуришди. Али билан Ризонинг-ку, оғзилари қулоқларида эди. Қорахотин ҳатто қулоғини рўмоли тагидан чиқариб олган. Унинг митти кўзлари Эломон билан Бўбекни нишонга олгани олган. У дамбадам ёнидаги кампирни чимчилаб, шивирлаб қўяди:

— Уй-бай, ўй-бай... Шу суюқоёқ қаерда бўлса, ўша ерда бир қор-қол юз бермай иложи йўқ. Мана кўрасан, яна уруш бўлмай қолмайди. Улай агар ҳаммамизниям ер тишлатишади!

— Овозингни ўчир! Эшитиб қолишади...

— Эшитса эшитар!

— Жим дейман, уят бўлади...

— Қирғинбарот бошланадиган бўлса, уятингга бало борми? Қайнағаси қидириб келганини, бу бўлса уни қувлаб юборганини эшитгандирсан.

— Қўй, унақа бўлиши мумкинмас! Шундай нимжонгина бир аёл давангирдай бир эркакни қандай қувлаб юбора оларкан?

— Нима бало, жиннимисан? Унинг жодугарлигини билмайсанми? Худди Оқболага ўхшаб эркакларни йўлдан оздиради. Ана, Алининг ҳам бошини айлантириб қўйган.

— Тилинг қурғур ҳам бор-да...

— Вой овсар! Ўй-бай, ўй-бай, сен нега менинг китиқ-патимга тегасан-а? Ахир бу суюқоёқни бутун бўлисдагилар билади-ку. Шуни деб икки овул бир-бирлари билан қирпичоқ бўлишган-ку! Кошки жан-жаллашишганига арзиса! Бошқа аёллардан нима ортиқлиги бор экан?

— Қўйсанг-чи!

— Қўйсанг-чи, эмиш! Эркакларнинг қип-қизил аҳмоқликлари ҳаммага маълум. Сал кўҳликкина аёлни кўришди дегунча дарров сўлаклари оқиб кета қолади. Худди асалари гулга ёпишгандек ёпишишади-қўйишади. Аммо унинг чиройига нон ботириб ейишадими, билмайман.

— Овозингни ўчира қолсанг-чи? Уят бўлиб кетди-ку...

— Рост айтасан, жуда уят-а! Жуда уят-а! Гўё унда бор нарса бизда йўқдек...

Али Эломонни зўрлаб ўз уйига олиб кириб кетди. Эломоннинг кетидан дувва балиқчилар киришди. Уй бир зумда торлик қилиб қолди. Ташқарига шолча ёзишга тўғри келди. Бу ўлкада, денгиз ёқасида ҳаво ҳали илиқ эди, ўтлар ҳам тиззадан ўсиб ётибди. Гарчи энди чивинлар қолмаган бўлса ҳам ертўлаларда, офтоб қиздираётган сокин жойларда пашша гувиллайди.

Балиқчилар Эломондан даставвал бозорда нима арзону нима қиммат, ҳатто қўтир эчкилари бўлмаса ҳам, мол-қолнинг баҳосини суриштира бошлашди. Бозор-ўчардан гаплашиб бўлишгач, бошқа мавзуга ўтишди. Янги ҳокимият қачон тартиб ўрнатади? Бойлар билан қачон шуғулланади? Агар оқ подшоникни йиқитиш қўлларидан келган экан, бойларнинг додини қачон беришади?

Балиқчилар кўп нарсаларни билишга қизиқишарди, Эломонга савол устига савол ёғдириб ташлашди. Ҳаммадан ҳам Аҳмат эзманинг овози қаттиқроқ эшитиларди. Овози шу қадар қаттиқ эдики, ёнида ўтирганлар у гапирганда беихтиёр қулоқларини беркитишарди. Аммо Аҳмат эзма бунга мутлақо эътибор

бермасди. Бир вақт қалқиб кетиб, ўтирган ерида тирчиллаб қолди. Ингичка бўйинини чўзиб, милдираб қайнаётган қозонни кузата бошлади. Алининг катта семиз осётрни майдалаб қозонга ташлашига киприк қоқмай қараб турди. Қозоннинг атрофида эса овулнинг деярли барча аёллари тўпланишганди. Қозон ертўла яқинидаги печкага ўрнатилганди. Ундан шўрваннинг ёқимли ҳиди димоққа урилади. Қорахотин пинагини бузмай, енгини шимариб қозоннинг ёнига ўрнашиб олибди, бир ёқ тирсаги билан печкага тираниб ҳам олган. Чўмич билан дам шўрваннинг кўпинини олган бўлади, дам тузини кўрмоқчи бўлиб ундан бир хўплам ичиб кўради. Аҳмат эзманинг назарида у шўрваннинг тузини жуда кўп кўраётганга ўхшаб туюлди. Бир вақт қараса, Қорахотин шўрваннинг ичида сузиб юрган уградан олдига тортиб, қошиққа солди-да, у ёқ-бу ёққа бир аламлиб олиб, оғзига ташлаб юборди.

— Ие,— деб бир ирғиб тушди Аҳмат эзма буни кўриб.— Бу юзсиз аёл худди қарғага ўхшаб пишгунча қозондагининг ҳаммасини чўқилаб бўлади!

Балиқчилар хахолаб кулиб юборишди, Эломон ҳам пиқ этиб кулиб қўйди. Ҳа, бу турмуш унга жуда яхши таниш! Ҳамюртлари сира ҳам ўзгаришмаган — ўша-ўша урф-одатлар, ўша-ўша қилиқлар. Бироқ уларнинг ҳаётлари ҳар қанча майда, маъносиз бўлмасин, улар ҳам, қон-қони билан тутаниб кетган шу она тупроғи ҳам унинг учун барибир жонидан ҳам азиз. Эломон бу қадрдон тупроғидан узоқларда юрганида фақат эътиборли овулдошларинигина эмас, мана шу Аҳмат эзмони ҳам соғинган вақтлари бўлган. У бўш дақиқаларида денгиз ёқасидаги мана шу каламуш уясига ўхшаш ертўлаларни, балиқчиларнинг ночор турмушларини, уларнинг яланг оёқ, тупроққа қоришиб юрадиган болаларини, денгизни, чўлни жудажуда кўп эслаган... Буларнинг ҳамма-ҳамма ишлари: ютуқлариям, муваффақиятсизликлари ҳам, араз, ғийбатлариям беҳад кўнглига яқин.

Кечгача, Алининг ёшигина хотини унга ташқарига ўрин солиб бергунича ҳам Эломоннинг лабидан табассум аримади. Ҳатто овулдошлари бироқ нарсдан шикоят қилишганда ё ноҳақликдан газабга келиб гапиришганда ҳам жилмайганча бошини силкиб эши-

тиб ўтирди. Фақат бир-икки мартагина бошини кўтариб, узоққа синчковлик билан тикилиб қўйди, афтидан, у бир вақтлар Оқбола билан бирга яшаган ертўласини излаган бўлса керак. Яна баъзи-баъзида: «Айганша қайси ертўлада турар эди-я?» — деб кўнглидан ўтказиб қўярди. Бундай дақиқаларда унинг чехраси тундлашиб, қовоғи уйилиб кетарди. Аммо унинг бу оғир ўйлари ўша заҳоти оғайниларнинг ҳазил-ҳузули билан унутилар, у яна хахолаб кулишга тушарди.

Осётрнинг пишишини узоқ кутишди. Аммо уни еб бўлишгандан кейин ҳам улар алла-паллагача тарқалишмади, уларнинг қаттиқ-қаттиқ гаплари, кулгилари, бутун овул бўйлаб ярим кечагача эшитилиб турди.

Бутун кеча давомида Эломон Кенжекейга бир неча марта қараб қўйди. Бу аёл нимаси биландир овул аёлларига ўхшамасди, аёлларнинг ҳам пинжига киравермайди, қозоннинг олдига ҳам тикилмайди. Кийимлари ҳам жуда бечораҳол. Эломоннинг тўсатдан унинг ёнига ўтиргиси, у ёқ-бу ёқдан гаплашгиси келиб кетди. Эломон бу аёлнинг уч боласи билан ёлғизгина туришини, Тилевнинг ўлиmidан кейин корхонага ишга кирганини, балиқ тозалашини биларди. Бу мўмингина аёл умри давомида қанчадан-қанча калтак ва ҳақоратларга чидаганини, неча марталаб совқотиб, оч қолиб кетганини, шунга қарамай ҳамон олижаноблигича қолганини ҳам биларди. Қозон ёнида тўпланиб олишиб, аёллар шивир-шивир қилишиб, ниманингдир ғийбатини қилишар, Кенжекей бўлса, уларнинг гапларига қўшилишни хаёлига ҳам келтирмасди. Кичкинагина қизалоғини бағрига босиб, бир чеккада паришон ўтирарди... «Ёлғиз қолиб жуда қийналиб қолган бўлса керак?» — дея афсусланиб кўнглидан ўтказиб қўйди Эломон.

Эртасига Эломоннинг илтимоси билан Ризо билан Али овулдаги барча балиқчиларни — икки юздан ортиқ эркакни овул орқасига тўплашди. Эломон ўрнидан туриб, тўпланганларни кўздан кечирди-да, томоқ қириб — йўталиб қўйди. Дўс, Қалов ва яна ўнга яқин эркаклар бир чеккада алоҳида ўтиришарди. Дўснинг қовоғи солиқ. У Эломонни совуқ кутиб олди, саломига индамай бош силкиб ўтиб кетди.

Эломон гапира бошлади. У дунё иккига — оқлар

ва қизилларга бўлиниб кетганини гапирди. Қизиллар камбағаллар тарафдори, оқлар эса бойларни қўллаб-қувватлаяпти. Бу икки қарама-қарши куч бир-бирига сув билан оловдай тўқнаш келди. Ана шундай олата-сир бир даврда бечораҳол камбағаллар кимнинг томонида бўлишларини ҳал қилишлари керак. Қизиллар камбағаллардан ёрдам беришларини сўрайдилар. Қозоқ йигитларидан қизил қуролли отряд тузмоғимиз даркор. Бу ерга у шундай тошшириқ билан келган.

Балиқчилар сукутда қолишди. Ҳамманинг кўзи ерга қадалди.

— Отрядга мажбурий ёзилмайди...— деди Эломон. Шу гапдан кейин оломонга жон кирди.

— Худога шукур-эй!— деб қичқирди қувноқлик билан Дўснинг ёнида ўтирган йигитлардан бири.

— Ахир бу руслар билан уруш-ку? Шундай бўлгандан кейин ўзлари урушаверишсин: биз уларнинг ишларига аралашиб нима қиламиз?— деб унинг гапини маъқуллади ёнида ўтирган йигит ҳам.

Ғўлабирдан келган, яғриндор бир йигит ирғиб ўрнидан турди.

— Руслар деганинг нимаси?— деди бўғилиб.— Уруш бойлар билан камбағалларнинг ўртасида кетяпти, буни Эломон оғамиз тушунтириб берди-ку...

— Урушишни истасанг урушавер!— деб қичқиришди унга Дўснинг теварагида ўтирганлар.

— Урушаман ҳам!

— Кетавер, ҳеч ким этагингдан тортаётгани йўқ!

Балиқчилар кулиб юборишди. Бояги яғриндор йигитнинг жаҳли чиқиб кетди. У шаҳдам юриб олдинга чиқди-да, қичқирди:

— Эломон оға, мени отрядингизга ёзинг!

— Раҳмат, чироғим!

— Эломон оға,— деди ҳаяжон билан Али,— хотиржам бўлавер, отрядга кўпчилик ёзилади! Ҳамма гап шундаки, овулимизда битта ҳам от йўқ-да! Ҳаммамиз пиёдамиз...

— Отларни ўзим топаман.

— Унда бошқа гап!

Балиқчилар енгил тин олишди. Дўс балиқчиларнинг кайфияти ўзгарганини кўриб, йигитларини олиб овулга жўнади. Эломон унга қайрилиб ҳам қарамади, у бу пайт Ризони, яхши отларидан бир уюр ажратсин,

деган буйруқ билан Тангрибергеннинг ҳузурига жўна-
таётган эди. Ризо топшириқни олиб жўнаб кетди. У
кетгач, Эломон иккиланиб қолди: «Бордию бермасачи?
Унда нима қиламан?»

Эломон қариялар билан бирга фотиҳа ўқигани
Мункеникига кирди. Меҳмонларнинг ичида Аҳмат
эзма ҳам бор эди. Ализа уйда йўқ экан. Меҳмонлар
бирпас иккиланиб туришди-да, кейин тўрга ўтиб ўти-
ришди. Бўбек типирчилаб қолди. Аҳмат эзма унинг
чой қўймоқчи бўлаётганини пайқаб:

— Бўбекжон, овора бўлмай қўя қол. Эломонимиз,
ўзинг биласан, шошиб турибди. У биз томонларга
большавойларнинг муҳим топшириғи билан келган
экан. Чойни қайтиб келганидан кейин ичамиз, ҳозир
эса, ноннинг ўзини қўя қол... Хижолат бўлма, қоида-
сини келтирсанг бас!— деди жиддий туриб.

Бўбек меҳмонларнинг олдига дастурхон ёзди, нон
ушатди. Ҳеч кимнинг томоғидан ушоқ ўтмасди. Нони-
гагина нондан тишлаган бўлишди. Қозонида гўшт
қайнамаётган жойда Аҳмат эзманинг умуман ўтир-
гиси келмасди. Бўбек дастурхонни йиғиштириб олиши
билан ирғиб ўрнидан турди ва чопонининг этагини
қоқиб қўйди.

— Қани юринглар, кетдик!

Қариялар чиқиб кетишди, Эломон эса Ализани ку-
тиб қолди. Кўп ўтмай Ализа қайтди. Уни ёшгина қўш-
ниси етаклаб келди. Ализа Эломонни кўриб саломлаш-
ди-да, шундоққина пойгакка, совуқ ўчоқнинг ёнига
чўкка тушди. Унинг кўриниши бир ҳолатда. Рўмол-
нинг тагидан оппоқ оқариб кетган сочлари тўзғиб чи-
қиб ётибди. Эломон бир нафас маънос ўтирди, кейин
ҳол аҳвол сўраган бўлди, соғлигини суриштирди.

— Э, чироғим-а, менда соғлиқ нима қилсин...
Ўзингнинг ишларинг қалай?

— Худога шукур, ёмонмас.

— Ҳарбий хизматда дейишади сени?

— Ҳа, шундай...

— Нима ҳам дердим... Ут қамишни асрайди де-
ган гап бор. Худонинг иродасисиз ўлиш бўлмайди. Биз
томонларга анчага келдингми?

— Ун кунча турсам керак.

— Оҳ, жигарим-а, қаерда бўлаётган ҳам бошинг
тошдан бўлсин,— деди аста Ализа. Кейин жиддий ту-

риб сўради: — Эшитишимга қараганда Оқболанинг олдига бориб турармишсан? Шу ростми?

Эломон қип-қизариб кетди.

— Раҳмдил бўлганинг яхши, чирогим. Оқбола адашган аёл, аслида ёмон эмас.

Эломон яна киришни ваъда қилиб, ертўладан чиқди. Бўбек ҳовлини супуриб юрган экан. Эломон ёнидан ўтиб кета туриб, унга зимдан разм солди. Унинг қиз вақтидагидек жингалак сочлари рўмоннинг тагидан патила-патила чиқиб ётибди. Бўбек ҳали ҳам илгаригидек чиройли бўлса ҳам чеҳрасида маъюслик бор. Бўбек Эломоннинг кўнглидагини сизди шекилли, бошини ердан кўтармади.

IX

Ризо жуда тез қайтди. Ризонинг ҳикоя қилишича, Тангриберген Эломоннинг буйруғини индамай эшитибди ва ўша заҳоти хизматкорини чақиртирибди. Хизматкори бир зумда бир уюр отларни ҳайдатиб келибди. Тангриберген отларни индамай Ризога топширибди.

— Наҳотки ҳеч нарса демаган бўлса?

— Чурқ этиб оғзини очмади!

Эломоннинг озғин чеҳрасида истеҳзоли табассум пайдо бўлди. Ҳозир мирзанинг омади кетган, бутун ҳақ-ҳуқуқи, кучини йўқотган. Лекин итвачча отдан тушсаям эгардан тушмайди.

Югургилаб Аҳмат эзма етиб келди. Эломон аввалига унга аҳамият бермади, Аҳмат эзма бўлса уни енгидан тортқилаб ўзига қаратди.

— Нима дейсан?

— Бу ёққа қара, биродар, гап бор!

«Доим бир сири бўлмай иложи йўқ бу одамнинг!» — деб кўнглидан ўтказди Эломон энсаси қотиб, четга қараб унинг кетидан юриб борар экан. Алининг уйи олдида икки отлиқ отдан тушаётган экан. Отлар тез чопганидан қора терга тушиб, кўпик бўлиб кетибди. Ҳамма негадир ўша томонга югурарди. «Ким бўлди экан булар?» — деб ўйлади Эломон дам-бадам отлиқларга қараркан.

Аҳмат эзма қайғули қиёфага кириб, бурнини тортди, кўзига ёш олган бўлди.

— Ҳаммамиз ҳам бу фоний дунёда меҳмонмиз, — дея гап бошлади у. — Ҳеч ким бу дунёга устун бўлолган эмас...

Эломон Аҳмат эзмани яхши билади: ҳар қандай қайғули гапдан кейин ҳам унинг кулиб юбориши ҳеч гап эмас. Аммо унинг ҳозир дудуқлана-дудуқлана гапни узоқдан бошлаётгани Эломонни сергаклантирди.

— Бардам бўл, Эломонжон... Бардам бўл, жигарим! Эсбўл бобонг сени, умри узоқ бўлсин, деб алқаган... Бобонг оламдан ўтибди, раҳматлик яхши одам эди. Жойи жаннатда бўлсин.

Эломон ёнига Али билан Ризони олиб, ўша заҳоти йўлга отланди. Аҳмат эзмани ҳеч ким таклиф қилмади. Шундай бўлса ҳам ўзи дарров кўримсизгина қора отини эгарлаб, биринчи бўлиб йўлга тушди. Йўл бўйи индамай кетишди. Отларининг жиловини тортиб, елдириб кетишди, фақат кечга томонгина ғамбода овулга етиб боришди.

Эломон кечаси ҳеч нарсани пайқамаган эди. Эрта-лаб барвақт туриб ташқарига чиқса, ҳамма ёқни одам босиб кетибди. Шунда билдики, бобосининг ўлимини яқин-атрофдаги барча овулларга хабар қилишган экан. Халқ молининг ташвишида куз келди дегунча ўзига иссиқроқ, шамол ўтмайдиганроқ жой қидириб қолади. Ҳамма сой, пастликларга кўчиб ўтади. Куз ва қишда бу ерликлар бир-бирлари билан камдан-кам учрашишади, шунда ҳам маърака, тўй ёки ниқоҳда.

Эсбўл қариянинг маъракасига иккала бўлиснинг деярли ҳамма овулларидан одам келган. Гарчи қиш бўронларига ҳали анча эрта бўлса ҳам келганларнинг ҳаммаси қиш фаслига монанд кийинган. Ҳаммада пўстин, почапўстин, телпак. Овул жонланиб кетган: йигитлар маъраб, турган мол, қўйларни йиқитиб, сўйишмоқда, аёллар у ёқдан-бу ёққа чопиб, ичакларни тозалаб, гўштларни ювишяпти...

Кўмиш маросимида бош-қош бўлиб туришга яқин қариндошлардан ўн беш киши тайин қилинди. Булар қирқ уруғдан тўпланган одамларни яхшилаб кутиб олишлари, уларни жойлаштиришлари, иссиқ-совуқларидан хабардор бўлиб туришлари, отларидан ҳам хабар олиб, таҳорат олишлари учун қумғонларда сув ҳозирлаб туришлари лозим. Шундай қилишлари лозим

эдики, токи келган меҳмонлар бирон нарсадан ҳам ранжмай кетишсин.

Пешинга гўшт тайёр бўлди. Ташқарида ўралашиб юрган меҳмонларнинг ҳаммаси ўтовларга кирди. Бақувват-бақувват йигитлар катта-катта ёғоч тоғоралардаги гўштларни меҳмонларнинг олдига таший бошладилар. Ҳаммага бир чеккадан товоқларда буғланиб турган гўшт узатилди.

Дафн маросими яқинлашиб қолди, овулда шовқин-сурон кўпайди. Бояги маърака мутасаддилари овул орқасидаги тепаликда тўпланиб, кўмиш маросимининг иқир-чиқирларини муҳокама қилишди.

Кўмиш маросими қозоқларда серташвиш ва мураккаб иш. Ҳозир бўлганларнинг ҳаммасини хурсанд қилиб юбориш учун талайгина мол, озиқ-овқат керак бўлади. Эсбўлда эса мол кам, бошқа нарсалари ҳам деярли йўқ эди. Шунча йил умр кўриб, ҳеч нарса ортиролмаган экан қария. Бироқ у халқ орасида эътиборли одам эди. Шунинг учун ҳам яқин ва узоқ қариндошлари ҳар қанча ўзларини у ёқ-бу ёққа ташлашмасин, қарияни ҳурмат ва эътибор билан кўмишга қарор қилинди.

Мутасаддиларнинг оқсоқоли Суев чол Эсбўлнинг эски қадрдонларидан эди. Улар қуда ҳам эдилар. Суев камгап одам эмасми, қариянинг кийим-кечаги ва мол ҳолларининг тақсимотида гапга аралашмай, индамай ўтираверди. Ҳар гал мутасаддилар овул орқасидаги тепаликка тўпланиб, бирон нарсани муҳокама қиладиган бўлганида, у ҳам индамай келиб, узун чопонининг этагини оёғининг тагига буклаб, чўкка тушарди-да, чурқ этмай ўтираверарди. Теварак-атрофдагилар шовқин-сурон кўтаришиб, тортишиб кетишганда ҳам у чурқ этмай, бир нуқтага тикилиб ўтираверарди. Ҳамма Эломонни қучоқлаб, Эсбўл қарияни хотирлаб йиғлай бошлаганда ҳам Суев чол ўзини бардам тутди. Бу оғир табиатли қария хурсандчилигини ҳам, хафалигини ҳам пинҳон тута биларди. Эломон билан Эсбўлнинг жасади тепасида тўсатдан учрашиб қолганида ҳам чехрасида бирон ўзгариш юз бермади.

— Ҳа!.. Сен ҳам келдингми? Дуруст-дуруст... Насиб қилса келар шому ироқдан, деб шуни айтишади-да, — деди қария Эломон билан қўл олишаркан юзига тикилиб. — Ўғлинг ҳам катта бўлиб қолди. Ўзингга

ўхшайди... Ўзингга ўхшаган бўлаликкина! — Суев мийиғида кулди ва ўша заҳоти жиддий тортиб, ортиқ бир нарса демади.

Суевдан кейин ҳурматли ва эътиборли қариялардан яна бири Алибий эди. У Эсбўл қарияга қариндош бўлмаса ҳам балиқчилар билан аллақачон қариндош тутиниб кетган, улар билан аҳил яшарди. Табиатан юмшоқ кўнгилли одам бўлганиданми, умрида бировга ёмонлик қилган эмас, доим мулойим, мулоҳазали, ҳақиқатпарвар. Ота-боболарининг қадимий урф-одатларини яхши билганиданми, қалин қора соқолини силаб, кам гапириб, кўпроқ эшитиб ўтирарди. Борди-ю гапирадиган бўлса ҳам ақлли ва ўринли гап гапирарди.

Суев билан Алибийнинг атрофига ўн бешга яқин одам тўпланиб, қуръонни қайси муллага ўқитишни муҳокама қилишаётган эди. Тўдага Аҳмат эзма билан укаси Неъмат келиб қўшилишганда, қариялар ҳали бир фикрга келиб улгуришганича йўқ эди.

Ўғлини суд маҳкамасидан ҳайдаб юборишгандан бери, Неъмат шаҳардан қайтиб келиб, қариндошлариникида яшаб юрган эди. Неъмат сира бир ерда тиниб-тинчиб ўтирмасди, қаерда қариндоши бўлса, пиёдами, отдами бориб меҳмон бўлар, эски-туски кийимларини сўраб келарди.

Улар келишганда гап энди қариянинг озгина қолган кийим-кечаги устида кетаётган эди. Неъмат уларнинг гапларига бир зум қулоқ солиб турди-да, ҳеч нарса тегмаслигини билиб, кайфи бузилиб кетди. Аммо ўша заҳоти ўзини қўлга олди-да, ёнида ўтирган Аҳмат эзманинг қулоғига алланималар деб шивирлади. Аҳмат эзма ҳиҳилаб, хурсанд бўлганидан ўтирган ерида типирчилаб қолди. Неъмат: «Сен ҳозирча индамай тур!» — дегандек унинг сонидан чимчилаб қўйди ва ўзи гапга аралашди.

— Оғажонимнинг энг яхши кийимларидан бири менга тегиши керак! — деб қичқирди у.

Эломоннинг ёнида Али билан Ризо ҳам ўтиришган эди. Қариялар бу гапни эшитиб, данг қотиб қолишди, Али эса чидаб туролмади.

— Ҳа, ярамас, — деди у энсаси қотиб. — Умр бўйи ҳаммадан тиланчилик қилганинг қилгану, нафсинг ўлгур сира тўймайди-я!

— Ие! Биродарлар, бу нима деяпти...— деб шаллақилик қила бошлаган эди, Али яна жеркиб берди:

— Овозингни ўчир! Сен итга тириклар камлик қилдим, энди ўлганларнинг ҳисобига бир нарсалик бўлиб олмоқчимсан?

Озгина нафи тегадиган жой бўлса бас, на Неъматни, на акаси Аҳмат эзмани сира ҳам тинчитиб бўлар эканми?! Неъмат Алининг гапидан кейин қалт-қалт қалтираб ўрнидан туриб кетди. Савлат тўкиб ўтирган мутасаддиларнинг ўртасига кириб, бошидан қалпоғини олиб ерга урди. Унинг кўр кўзи баттар қисилиб, иккинчиси яна ҳам катталашиб, қонга тўлди.

— Мен-а? Уйбай-ов... Мен шундай мўътабар одамнинг, яқин жигаримнинг латта-путтасига кўз олайтирибманми, а?!— У қоп-қора, ажин босган бўйинини чўзиб, бурнини тортиб қўйди. У ёлғиз кўзи билан ҳаммага бир-бир ўқрайиб чиқди. Ҳеч ким чурқ этмади, ҳаммалари четга қараб ўтираверишди. Неъмат тўсатдан йиғлашга тугинди, бир сакраб Суевнинг олдига бориб, чўккалади.

— Уйбай-ов, марҳумнинг кийимини мен нима қиламан? Мен нимага жон куйдирыпман? Муқаддас расм-русмларимизга амал қиляпман холос!— деб қичқирарди Неъмат тупугини юзига суйкаб.

Суевнинг милки қизил кўзлари бирдан юмалоқ тортиди, оппоқ киприклари пирпираб уча бошлади.

— Жим! Ўчир овозингни!— деб жеркиб берди у чопонининг этагини силкиб.— Бу худо беҳабарнинг гапларини қаранг! Ота-боболаримизнинг муқаддас расм-русмларидан гапириш сенга тушиб қолибдими? Тур-е!..

Неъмат кўзларини пирпиратиб Алибийга қаради. Кейин:

— Эсбўл о-ғам қан-дай о-дам э-ди-я!— дея фарёд уриб йиғлаб юборди.— Мен унинг тирноғигаям... тирноғигаям арзимаيمان! Шундай олам-паноҳимдан, суянчиғимдан айрилиб қолдим-а... Шундай жигарим нариги дунёга кетай деб турганида, бутун қавм жудалик аламида қоврилиб ётганида мана булар мени ҳақорат қилишди, хўрлашди... Эй парвардигори слам, мен шарманда бўлдим! Шарманда бўлдим! Уй-бай, уй-бай...

Неъмат кетма-кет бошига урди-да, ўзини Алибий-

нинг оёғи тагига ташлади, озгин гавдаси билан узала тушиб ётиб олди. Алибийнинг кўзлари соққасидан чиқиб кетай деди, у бу икки ака-уканинг қўшни овулда ҳам бир шунақа жанжал чиқазганларини эслади.

Ака-ука овулларда меҳмон бўлиб юришиб, овуллардан бирида шунақа эътиборли бир қариянинг кўмиш маросими устидан чиқиб қолишади. Овул аҳли қаттиқ мотамда бўлгани учун бу ака-укага ҳеч ким эътибор бермайди. Ака-ука қаттиқ хафа бўлишади.

Йиғи-сиғи билан ўликни олиб чиқишади. Шунда марҳумнинг ўғиллари халққа қараб мурожаат қилишади:

— Халойиқ! Отамиз ҳаётлигида ҳеч кимдан қарз эмасмиди? Бемалол айтаверинглар, тагин отамиз нариги дунёга бўйнида қарз билан кетмасин...

Шу пайт ўртага Неъмат чиқади-да:

— Марҳумнинг мендан озроқ қарзи бор эди!— деб қичқиради.— Ўғлим Кабежон судья вақтида оталаринг олдига борган эди, қайтишда меннинг отимни миниб кетган.

Марҳумнинг қариндош-уруғлари йиғлашдан тўхтаб қолишди. Марҳумнинг ўғиллари нима қилишларини билмай, саранг бўлиб қолишди. Марҳумнинг қарзини узиш, уни сўнгги йўлига ҳурмат-эътибор билан узатиб қўйиш лозим. Ҳеч ким унинг ер юзидаги қарзидан халос қилмагунча, ерга қўйишга журъат қилолмайди.

— Оталарингнинг қарзини узинглар!—деб яна ҳам қаттиқроқ қичқирди Неъмат.

Бу пайт Аҳмат эзманинг жаҳли чиқиб кетди.

— Кел, қўй! Уйингга азиз меҳмон ташриф буюрганда, шундай ҳам чопон кийгазиб, от миндиришинг лозим эди-ку. Кеч ўша отингдан! Уни марҳумга совға қилдим, деб ҳисоблайвер!

Алибий ака-ука бу ерда ҳам марҳумни олиб чиқиб кетилаётганда жанжал кўтариб қолишадими, деб қўрқиб кетди. Неъматни ўкинига солмоқчи бўлиб, деди:

— Эсбўлни бутун халқ севиб, ҳурматларди. Энди уни сўнгги йўлига ҳурмат билан кузатайлик. Шундай пайтда шовқин-сурон кўтаргани уялмайсанми? Қўй, ақлингни йиғ!

— Нега энди мен ақлимни йиғарканман? Ҳечам-да! Аксинча, овозим борича қичқираман! Ҳаммангни дабдала қилиб ташлайман? Кулларингни кўкка совураман...

Аҳмат эзманинг ҳам борган сари жаҳли чиқа бошлади, охири сабри чидамай, алпон-талпон юриб у ҳам оқсоқолларнинг устига бостириб келди.

— Ау!.. Ау!.. Нега энди ҳаммаларинг бечора Неъматга ёпишиб олдиларинг? Кимни масхара қиляпсизлар ўзи, а? Сизлардан сўраяпман, кимни? Агар истасак, сенларнинг сассиқ товонларингга тикан бўлиб ёпишиб оламиз-а! Биз қорниларингни ёрадиган қора пичоқ бўламиз-а! Билдиларингми!

Тепалик бирдан тўполон бўлиб кетди.

— Секин, биродарлар, секин!— деб бақриб берди Алибий қўлларини кўтариб. Ҳамма жим бўлганидан кейин Алибий ёнида ўтирган йигитга нафрат билан деди:

— Майли, бу кўр кўпакни ҳам ювгичиларнинг рўйхатига тиркаб қўя қол...

Аҳмат эзма бу қарорни эшитиб, ўзида йўқ хурсанд бўлиб кетди, аммо ўша заҳоти укаси рўйхатга киргани билан унга миси ҳам юқмаслигини эслади. Қовоқ-тумшуги осилиб, у ҳам Алибийнинг олдига йўрғалади.

— Ау! Ау, Алибий... Бу қанақаси бўлди? Неъмат Маралбойнинг ўғли бўлса, нима, мен ернинг тагидан ёриб чиққан эканманми? А? Нима, мен шундай эътиборли оғамнинг бирон кийимини олишга муносиб бўлмабманми? Мен ҳам бирон нарсалик бўлиб қолсам, марҳум жигаримнинг хотирасини бир умр эъзозлаб юрган бўлардим!

— Ҳа, фалакат босган худобехабарлар, тўймас олчоқлар!— деб инграб юборди Алибий ва қўллари билан юзини яширди.— Эй парвардигор, бу ярамаслардан ўзинг халос эт бизни... Келинглар, шу ювиндихўрга ҳам бирон нарсани атаб юбора қолинглар...

— Алака! Бунисига нега берар эканмиз?

— Биладан, бунинг улуши йўқ... Шунинг учун гўрковларнинг рўйхатига тиркаб қўя қолинглар буни.

— Тўғри!— деб хурсанд бўлиб кетди Аҳмат эзма.— Гўр қазишга мендан ҳам устароғини қаердан

топасизлар? Эсбўл оғамга мендан бўлак ким ҳам қа-
зирди гўрни?

Али қизиққон йигит эди. У қўлидаги хом теридан
қилинган саккиз қиррали қамчинини қаттиқ қисиб,
афсусланиб қўйди:

— Эсизгина, кўмиш маросимидамиз-да, йўқса бу
икки ярамасни қони чиққунча бошлаб савалаб, бир
адабини бериб қўярдим!

Ака-уканинг бу қилмишидан кейин қариялар ан-
чагача ўзларига келолмай ўтиришди. Ҳаммалари ҳам
уялиб кетишди, бир-бирларининг кўзларига қаролмай,
бошлари ҳам бўлиб қолди. Алибий Суевга савол
назари билан қараб қўйди. Бу дақиқада Суевнинг
чеҳрасида нафрат акс этмоқда эди. Алибий энди
унинг кайфияти ҳали-бери жойига тушмаслигини ту-
шунди. Алибий қаддини ростлаб, жамоага кўз таш-
лади.

— Эсбўл қария ёлғиз эди. На бир бола-чақаси, на
бир меҳрибони бор эди, на ҳузур-ҳаловат, на рўзгор
кўрди. Бор буд-шуди бир нечтагина тўғи эди. Мана
энди бу мўътабар қариямиз бу оламнинг ғам-ташвиш-
ларидан кўз юмиб, нариги дунёга қараб йўл олганида
биз, унинг уруғ-аймоқлари бирдан унинг буд-шудига
кўз олайтириб қолдик. Ахир бу уят эмасми? Ахир бу
бизнинг шаънимизга иснод келтирмайдими? Биз
ҳозир унинг мутасаддиларимиз-ку! Биз унинг жаса-
дини ерга барча иззат-икромини жойига келтириб
қўйишимиз керак-ку. Келинлар, биродарлар, унинг
бир ғалтак ипини ҳам олмайлик. Марҳумдан қолган
барча нарсалар энг камбағал жигаримиз Ағис билан
Кўгисга бўла қолсин. Бир қисм нарсаси ювғичиларга,
бир қисми муллаларга. Яна бир қисми гўр қазий-
диган кетмончиларга тегади. Розимисизлар менинг
бу фикримга?

— Тўғри! Розимиз!

— Жуда тўғри ҳукм чиқардинг!

— Шундай бўла қолсин!

Суев билан Алибий ўрниларидан туриб, этакла-
рини қоқишди. Уларнинг кетларидан бошқалар ҳам
туришди. Али билан Ризо гўрковларни ёнларига олиб,
овул орқасидаги мазорга қараб кетишди. Мазорнинг
ери қаттиқ, тошлоқ жой экан. Энг бақувват йигит ҳам
чорак метр қазир-қазимас ҳолдан тойиб қоларди. Кет-

монни ҳар қанча қаттиқ уришмасин, худди тошга урилгандек, учқун сачратиб учиб кетаверди.

Гўрни белгача қазиб бўлишганда зерикиб юрган Аҳмат эзма келиб қолди. У кетмончиларнинг ишига бирпас разм солиб турди-да, тўсатдан жаҳли чиқиб кетди, ирғиб гўрнинг ичига тушди ва биттасининг кетмонини тортиб олди.

— Чиқларинг ҳаммаларинг! — деб қичқирди у. — Бундай кунда кучни аяб бўларканми, ўй-бай? Мана бундай чопиш керак!

У қулочкашлаб туриб кетмон ташлади, ундай уриб кўрди, бундай уриб кўрди, бўлмади, кетмон тошлоқ ерга тегиб, бир бўғин ҳам ерни тишламай отилиб кетаверди. Орадан беш дақиқа ўтар-ўтмас Аҳмат эзма ҳарсиллаб қолди, кетмонни қўлимдан ким оларкан, деб кута бошлади. Аммо қўлидан кетмонни олишга ҳеч ким шошилмасди. Ниҳоят, Аҳмат эзма дам олишга қарор қилди.

— Бу лаънати кетмони ўлгур жуда оғир эканку, — чуқур-чуқур нафас олиб туриб нолиди у. — Уни қаердан олишган экан-а? Дастасига қўрғошин қуйишганми, нима бало?..

Тўпланганларнинг аллақачон кулгиси қистаб турар, аммо гўрнинг тепасида кулиш мумкин бўлмагани учун, ўзларини аранг тутиб туришарди. Ахир аллаким чидаб туrolмади. Аҳмат эзмага ачинган бўлди.

— Ҳа, ўтмас кетмон нима-ю, ақлсиз хотин нима, сира фарқи йўқ. Фақат кучинг бекор кетади...

Бу гапдан кейин Аҳмат эзмага яна жон кирди.

— Э, биродарлар, қани энди ҳозир ўзимизнинг ўт-кир жайдари кетмонимиз бўлса... О!

Аҳмат эзма жайдари кетмон ҳақидаги гапини айтиб бўлар-бўлмас, йигитлардан бири ғир этиб нари кетди-да, янги жайдари кетмон кўтариб келди. Аҳмат эзма кетмонни қўлига олиб, уни завқ билан томоша қилди, кейин кафтига туфлаб, жон-жаҳди билан ерга урди. Йигирма мартача ургандан кейин қора терга тушиб кетди. Эски чолон, кўйлагини ечиб, ташқарига улоқтирди. Озгин, қовурғалари саналиб ётган Аҳмат эзма худди янгигина териси шилинган сассиққўзанга ўхшаб кетарди. Шўр тер кўзини ачиштириб, зўриққанидан қип-қизариб кетди... гўрни атрофидан ўраб ол-

ган тентаклар бўлса, ҳар кетмон урганида жигига тегиб ха-халашларини қўймайдилар.

— Ҳа, бўл!

— Э, яшавор!

— Ишлаганга яраша Аҳмат эзмага ўхшаб ишланган-да!

— Аҳмат оғамизнинг ҳалол меҳнатини кўриб, марҳумнинг руҳи ҳам шод бўлаётган бўлса керак!..

— Ҳа, итваччалар! Бекордан-бекорга ириллаб томоқ йиртгандан кўра, кекса одамга ёрдамлашиб юборсаларинг бўлмайдими! Э, буларда уят бормиди? Худойим кечирсину, шу иштонсизларда-я? Бу зоти паст итлар мўътабар қарияларни ҳурмат қилишармиди? Йўқ! Булар худониям ҳурмат қилишмайди!

Аҳмат эзма шунчалик чарчаб, хафа бўлиб кетдики, кетмонни улоқтириб, чўкка тушиб, гўрни тирноғи билан қазий бошлади.

— Ўйлаб топишган кетмонларини қарангу...— деб қичқирди у бўғиқ овоз билан.— Мана бу меҳнаткаш қўлларга нима тенг кела оларди?..

Али сртиқ чидаб туролмади, ирғиб гўрнинг ичига тушиб, Аҳмат эзмани ташқарига чиқариб қўйди-да, кетмонни қўлига олди.

Х

Эсбўл қарияни кўмиб келгандан кейин одамлар уй-уйларига тарқала бошлашди. От, туя минган хотин, эркаклар ҳар томонга қараб йўл олишди. Қариндошлар Эломондан бобосининг еттизини ўтказиб кетишни илтимос қилишди, бироқ унинг бир кун ҳам қолишга фурсати йўқ эди. У жўнаш олдидан мозорга яна бир бориб, қуръон ўқиб келмоқчи бўлди. Эсбўл қариянинг қора овчи ити унга эргашди. Ит Эломонга шундай мунг билан қарардики, гўё ҳамма нарсани тушуниб турганга ўхшарди.

Мозорда гўрнинг тепасида чўкка тушиб уч-тўрт қария ўтиришарди. Ит бетоқат югуриб, увиллай бошлади. У шу қабр тагида ётган хўжайинига аза тутиб йиғлаётган одамлардан ражот сўраётган эди. Эломон, итга қарайман, деб қуръондан неча марта адашиб ҳам кетди. Ит афтидан оч бўлса керак, биқинлари ич-ичи-

га кириб кетибди. У янги тупроқни ҳидлаб, дам у, дам бу одамга қарайди, кўзлари тўла ғам-алам.

— Епирай, мунча илтижо билан қарамаса бу ит! — деб юборди Али. — Азага озмунча одам келдими, бироқ ҳеч ким шу жониворчалик куймаган бўлса керак...

Баъзи кўнгли бўш йигитлар кўзларининг ёшини артишди. Эломон қуръонни ўқиб бўлиб ўрнидан турди. Тиззаларининг чангини қоқиб бошқалар ҳам туришди. Ит ерни искашдан тўхтаб, чўнқайди. Кетаётган одамларнинг кетидан қараб туриб маънос увиллай бошлади.

Эломоннинг кайфияти бузилди. Кўнгли тинчиш ўрнига тўсатдан ўзиниям, ҳамманиям ёмон кўриб қолди. Инсон боласи табиатан бағритошими, юмшоқ-кўнгилими, самимийми ё сохтами? Ё қалбига унисиям, бунисиям сиғиб кетаверади, кўринишдан юмшоқкўнгил бўлса ҳам ичи қорами? Балки ҳамма ёқни тутиб кетган ҳисобсиз ёвузликларнинг ҳам сабаби шундандир? Мана бу тинимсиз урушлар, ёвлашиш, норозилик, зўравонлик, ҳуқуқсиз одамни хўрлаш — буларнинг ҳамма-ҳаммаси инсон табиатига хос нарсадир? Ё инсон буларнинг ҳаммасини тушуниб етмайди, ё буларнинг ҳаммаси одамзодга сут билан киргану, бир кун эмас-бир кун ҳамма ерда ва ҳамма нарсада устун келаворади. Хўш, келажакда қандай бўлади? Инсон ўзидаги бу иллатни енгиб кетишга қодир бўлармикан?

Эломон Эсбўл бобосининг уйига етиб келгандан кейин ҳам шуларни ўйларди. Иштаҳаси ҳам бўғилиб қолди. Яна қуръон тиловат қилинди, ҳар ким бир-бирдан кўнгил сўраган бўлди. «Бу ҳам сохталик! Бу гапларни кўнгил учунгина гапиришяпти», деб кўнглидан ўтказди Эломон. У кетишдан олдин ўтказиладиган кейинги маросимлар тўғрисида гаплашмоқчи бўлди-ю, кейин айниди. Уликка бу расм-русмларнинг сира кераги йўқ. Еттисиниям, қирқи, йил ошисиниям яхшилаб ўтказиш мумкин, аммо бунинг Эсбўлга сира кераги йўқ, аксинча, бу маросимлар тирикларга мазали ва тўйиб овқатланиб олиш учун бир баҳона холос. Эсбўл бобоси оламдан ўтди. Кампири ўтган йилиёқ қазо қилган эди. Мана энди қариянинг уйи бўшаб, ҳувиллаб қолди, битта ҳам тирик жон қол-

мади хонадоида. Яқин орада бу одамлар ҳам кетади, уйининг эшик-деразасини миҳлаб кетишади. Ким билади, балки ора-чора қора ити келиб, ҳувиллаб қолган уйнинг остонасини искаб-искеб, қарияни хотирлаб увиллаб, яна чўлга кетиб қоладими...

Ҳовлидан чиқа туриб Эломон Эсбўл бобосининг уйига яна бир марта қайрилиб қаради. Бобосининг бор-йўқ уйи шу деразаси жанубга қараган биттагина хонадан иборат эди. Шунга қарамай қандай бағри кенг оила эди! Кампири тириклигида бундай меҳмондўст хонадон йўқ эди бу атрофларда. Уйда ўтирганларнинг ҳаммаси Эломонни кузатгани гурра ташқарига чиқди. Эломон ҳамма билан маънос ва меҳрибонлик билан хайрлашди-да, йигитларини ёнига олиб йўлга тушди.

Совет ҳукумати ўрнатилганидан бери бўлисликка камбағаллардан сайланадиган бўлган. Бу ернинг бўлиси ҳам ишчангина ёш камбағал йигит эди. Эломон ярим оролга жойлашган овулга келиши билан даставвал бўлиснинг олдига кирди. У бир кун олдин бўлиснинг ҳузурига Алини юбориб, камбағал қозоқлардан отряд тузишга ёрдам беришини элтимос қилган эди.

Бўлис ишга қаттиқ киришиб кетди. Барча овулларга хабарчи юбориб, кимда-ким отрядга ёзилишни истамаса, куч билан ҳузурига олиб келишни буюрибди.

Эломон ўша заҳоти Алини ёнига олиб, овулларни айлангани жўнаб кетди. У овулларда балиқчиларга гапирган гапларини қайтарди. Эломон ҳозирги вақтда мамлакатда юзага келган вазиятни қунт билан тушунтирар, айниқса отрядга мажбуран ёзмасликларини қаттиқ таъкидлаб, уларга ўйлаб кўргани яна бир кун муҳлат бериб, кейинги овулга ўтиб кетарди.

Эломон овулларни айланиб қайтиб келса, ҳар ёқдан оқиб келаётган отлиқ, пиёдаларга бўлиснинг овули торлик қилиб қолибди. Ёш-ёш, абжир йигитлар тўпланибди нуқул. Қуни кечагина тонг палласидан то қора кечгача бировнинг молига подачилик қилиб, молларнинг орқасидан қобилгина асо кўтариб юрган йигитларга бугун жон кириб қолибди. Эломон теварагидаги шунча ёш, жўшқин йигитларни кўриб, хурсанд бўлиб кетди. Отини бостирманнинг тагига боғлай

туриб бўлиснинг аллакимни қаттиқ койиётганини эшитиб қолди.

Эломон қувноқлик билан ҳаммани яна бир кўздан кечириб, бўлис ижрокомига кириб кетди. Овулнинг ўртасига жойлашган олти қанотли ўтов одамга тўлиб кетибди. Бу тўпланганларнинг биронтасини ҳам Эломон танимас экан. Аммо уларнинг жулдур кийимлари, қотма, қора чехраларию ёрилган лабларини кўриши билан бу йигитларнинг ҳаммаси ҳам бой овулларнинг отбоқар, туябоқар подачилари эканини фаҳмлади.

— Ўжар Усмоннинг подачилари қани? Нега улар кўринмайди? — деб ғазабга олмоқда эди бўлис.

— Келишгани йўқ...

— Хабарчи борганмиди?

— Борган...

— Хўш?

— Йигитларда айб йўқ. Ўжар Усмон рухсат бермапти уларга...

— Ҳали шунақами! — бўлиснинг ранги оқариб кетди. Митти кўзларида ўт чақнади. У кўзи билан милтиқ ва қилич таққан йигитни қидириб топди-да: — Қани, отингга мин. Подачилар билан Ўжар Усмоннинг ўзини ҳам ҳайдаб кел бу ерга! — деди.

Эломон бўлисни завқ билан кузатиб турарди. Ҳа, энди янгича замонлар бошланди! Кечаги батрак бугун ўз феълени кўрсатяпти. Ақли ҳам ўзига етарли, тутган йўли ҳам тўғри. Энди у ҳам бойлар билан қаттиқ-қўллик билан гаплашади. Ҳа, афтидан, узоқ йиллар давомида қалбини қоплаган муз ҳали эриб улгурганича йўқ. Бунинг устига қасос туйғуси ҳам пайдо бўлди унда... Ҳа, ҳар нарса ҳам юз бериши мумкин. Ҳали овулларда бойлар бор экан, ҳамон камбағални илгаригидек хўрлаб, уларнинг қисматларига эгалик қилиш ҳаракатида эканлар, онда-сонда бўлсаям битта-яримтаси уларнинг томоғидан олиб турса, ёмон бўлмайди.

XI

Эломон бўлиснинг овулидан жуда эрта йўлга чиқди. У Чолқорда қхшилаб дамани оловган қашқа оти бу ерга келганидан бери анча этидан тушиб қол-

гани учун ҳам балиқчилар овулига қуёш ботмасданоқ етиб олишни мўлжалларди. Эломон одамга баҳо беришда тез-тез адашиб турса ҳам от масаласида кўзи анча ўткир эди.

Қашқа тезоб эди, чавандоз қайиш жиловини ҳар қанча тортмасин, қўнғир отнинг динг қулоғи тагидан тер чиқдимиди, тамом, уни сира ушлаб бўлмасди. От сувлиғини чайнаб, лабларини қонатиб юборар, бўйнини чўзиб, жиловини қўйиб беришни сўрар, борган сари одимини тезлатиб, елиб борар, ҳатто тепаликларда ҳам қадамини секинлатмасди. Эломон кечки намозга яқинлашиб қолганда Белараннинг кул ранг шувоқ билан қопланган қиялигига етиб олган эди. Бу ердан балиқчиларнинг овулигача йўлнинг чап томонидан мовий денгиз ястаниб ётибди. Денгиз томондан кишига ҳузур бағишлайдиган енгил шамол эсади.

Эломон овулда Алининг уйида тўхтатмоқчи эди. Бироқ Алининг ертўласига етмасидан отини Дўснинг ўтовига қараб буриб юборди. У тўсатдан Дўс билан ярашишга қарор қилди ва шундай фикр хаёлига келганидан хурсанд бўлиб кетди. Тўғри, кейинги вақтларда негадир Дўснинг димоғи кўтарилиб қолди. У кеккайса, сен бошингни эг. Эгилган бошни қилич кесмайди... Бошингни эг, сен унга яраш қўлини чўз.

— Аллаким келяпти... — деди Қорахотин отнинг дупурини эшитиб.

Дўс ўчиб қолган ўчоқ ёнида олачанинг бир чеккасини тагига буклаб, бамайлихотир тамаки эзиб ўтирган эди. Уйига кимнингдир келаётганини билса ҳам миқ этмади. Қорахотин эса шошиб қолди, қўлидаги ишини ташлаб, ташқарига югурди. Отини ертўла ёнидаги қозиққа боғлаётган йўловчини у дарров таниди. «Ё тангрим, бу Эломон-ку! Вой худойим-эй, кимларга ўхшаб кетибди у? Бошидан оёғигача ҳарбий кийимда, нега бунини олдин фаҳмламаган эканман-а? Тфу, тфу, кўрган кўзга жуда уят-а! Эркак эмас, боқувсиз қолган туянинг ўзгинаси-ку, озғинлигидан оёқ-қўллари шалвираб қолибди-я». Қорахотин ҳиринг этиб кулиб, оғзини қўли билан беркитди. Ҳайрон қолганидан, тескари қараб, юзини чимчилади.

— Ҳой, қимирласанг-чи, Эломон келяпти! — деб қичқирди у эрига, ертўлага қайтиб кираркан.

Дўс пинагини бузмай, тамаки эзиб ўтираверди. Уйнинг ивирсигига ит турмайди. Қорахотин меҳмонга ёзгани кўрпача қидириб уйнинг ичида у ёқдан-бу ёққа югура бошлади. Одатдагидек, оғзидан қарғиш тушмайди.

Меҳмон ичкарига кириб, салом берди. Қорахотин, энди уйни йиғиштиришнинг фойдаси йўқ, деган фикрга келиб, енгил тортди. Меҳмонга қараб жилмайган бўлди. Меҳмон билан саломлашиб бўлгач, у уйнинг ўртасида ивирсиб ётган нарсаларни оёғи билан тепиб, четга сура бошлади. Ҳар қалай уйнинг ивирсиб ётишидан меҳмони олдида хижолатда эди у. Яна бунинг устига-устак, эри уйни носвой ҳиди қилиб юборган, меҳмон келди-ю; деб ўтирган еридан қимирламайдиям. Вой ярамас-эй! Вой бетамиз-эй!

— Бу ёққа ўт, иним... — деди мулойимлик билан Қорахотин.

— Раҳмат, янгажон.

— Бир вақтлар остонамизга қадам босмасдинг, иним, мана; бугун ўз оёғинг билан келиб қолибсан бизникига, ҳеч ким мажбур қилмаган. Ут, чироғим, ўтавер!

— Ҳой, кўп сайрайвермай, чой қўйиб юборсанг-чи!

— Оғангнинг қанақалигини кўрдингми... — Қорахотин мийиғида кулди.

— Ҳой, алвасти...

— Мени нима деб ҳақоратлашини кўрдингми?

Дўс хотинига ўқрайиб қараб қўйди. Унинг қовоқлари шишиб кетибди. Қорахотин эрига тилини чиқариб кўрсатиб, қора қумгонни олиб ташқарига югурди. Дўс меҳмон билан ёлғиз қолганидан кейин ҳам индамади. Аччиқ носвой унинг димоғини қитиқламоқда эди. Оғзини очиб чучкирмоқчи бўларди-ю, сира чучкиролмасди. Мезбоннинг совуқ кутиб олиши Эломонни хижолат қилиб қўйди, маъюс тортиб, у ёқ-бу ёққа аланглаб ўтираркан, гапни нимадан бошлашини билмай қолди у. Ёнига қараб, орқасидаги ёстиқни олиб, ёнбошига қўйди-да, девор тагига чўзилди. Бирпасда чой тайёр бўлди. Бироқ чой устида ҳам гаплари қовуша қолмади. «Бекор буларникига тушибман!» — деб афсусланиб кўнглидан ўтказди Эломон. Бироқ чойдан кейин Дўс бир оз очилгандай бўлди.

— Уғлингни бориб кўрдингми? Қалай экан, бечора?

Чойнакни олиб, чайқагани ташқарига чиқиб кетаётган Қорахотин эрининг саволини эшитиб, останада тошдай қотиб қолди.

— Бор, бор! Ишингни қил.

Аммо Қорахотин кетига қайтиб, эрининг ёнига келиб ўтириб олди.

— Негадир нимжонроқ-да,— деди Эломон.

— Чала туғилган бола-да. Шунинг учун ҳам нимжон бўлса керак,— деди Дўс.

— Нега чала бўларкан...— Қорахотиннинг сабри чидамади.

Дўс хотинига қараб қаттиқ ўқрайди, аммо Қорахотин ўзини сезмаганга олди.

— Бировнинг боласига бировнинг жони ачирмиди? — деди у яна гапга аралашиб. — Худонинг ўзи воқиф, Суевнинг кампири уни битта чалоп билан боқади.

— Бас қил, кимга айтяпман?

— Сен ўзинг овозингни ўчир!

— Ҳой хотин! Нима, жонингдан тўйдингми?

— Вой тавба-ей, бунинг дўқ уришини қаранг!

Вой қари...

Бироқ эрининг қўли қаерга чўзилганини кўриб, Қорахотин тилини тишлади. Дўс ҳовонча дастасини ёнига ҳозирлаб қўйган эди. Қалта оёқ Қорахотин кир кўйлагининг ичида гужанак бўлиб олди. Энди у вақт-вақти билан кўз қирини ўша дастага ташлаб қўярди. Бу орада Эломон билан Дўс ўртасидаги суҳбат яна бир оз жонланди.

— Энди уйланмасанг бўлмайди, йигит, уқдингми? — деб насиҳат қила бошлади меҳмонига Дўс.

— Ўзимнинг ҳам шундай ниятим йўқ эмас.

— Сен ниятим йўқ эмас, деб чўзилиб юраверма, уйлан — вассалом!

Қорахотин билинтирмай дастанинг устига этагини ташлади. Кейин қулай пайтини пойлаб туриб, уни секин ўчоқнинг ичига тиқиб қўйди.

— Бу иккиланишларингни қўй... Уйлан! Хотинсиз уй уй эмас, деб бекорга айтишмайди...— Ҳамон гапини уқдиришга ҳаракат қиларди Дўс.

— Гапинг ҳақ, Дўс ога. Бироқ битта уйланганим-ни ўзинг кўрдик, охири нима билан тугаганини ўзинг яхши биласан.

— Сен чиройлигига учма. Сенга маслаҳатим шу.

— Энди, насиб қилгани бўлади-да...

— Насиб қилгани бўлса бўлару, лекин ўзимизнинг овулимизда ҳам сенга муносиби бор.

— Қайдам...

— Қайдаминг нимаси! Тилевнинг катта хотинини биласанми? Олсанг ана шу аёлни ол.

— Вой мана бунинг гапини қаранглар, вой худойим-эй! — Қорахотин ҳарчанд ўзини тутишга ҳаракат қилмасин, бу гапга сира тоқат қилиб туролмади. — Анқовсан!

— Хўш, нима қипти?

— Унинг номигина хотин-ку, уни эр нима қилади?

— Бу қанжиқ нима деяпти ўзи?

— Сен ўзинг қанжиқсан! Сен, иним, унинг гапига қулоқ солма! Бировлардан қолган хотинни нима қиласан? Яна ёлғиз бўлганидаям гўрга эди... Орқасида бир этак бола!

— Ҳой ит эмган... Овсингни ўчирасанми, йўқми?

Қорахотиннинг бирдан фиғони чиқиб кетди, қора косовни олиб, ерга тапиллатиб урди.

— Нега сен нуқул менинг оғзимга урганинг-урган? Бир оғиз ҳам гапиргани қўймайсан! «Бас қил!» эмиш! Ҳечам бас қилмайман-да! Бу қайнимга қайси қиз тегмайди, битта им қоқса бас! Сен бўлсанг унга бир хачир эшакни саъя қилиясан!

Дўс қўлини дастага узатди. Қорахотин унинг ҳаракатини кузатиб ўтирарди. Дўс дастанинг йўқ бўлиб қолганидан ҳайрон бўлиб, ён-верини пайпаслай бошлади... «Хўп овсар-да!» Қорахотиннинг қоракуя суркалгандек қоп-қора башарасида истеҳзоли табасум ўйнади. «Аҳ-моқ! Бетамиз ит!»

Дўс кўзи билан дастани қидира бошлади. Эломон буларнинг оилавий жанжалларига гувоҳ бўлишни истамасди. У шинелини елкасига ташлаб, ташқарига чиқди. Қуёш аллақачон уфққа бош қўйган, осмонда эса булут парчалари сузиб юрибди, осмоннинг шарқ қисмининг у ер-бу ерида юлдузлар ҳам милтиллаб кўринади. Денгиз тарафдан эсаётган енгилгина шамол ҳам тинибди, ҳаво анча илиқ. Чивинлар гингил-

лайди. Эломоннинг ертўла ёнига боғланган оти эгасини таниб, пишқириб қўйди.

Эломон отининг эгарини ечди. Оти анча совибди, аммо ёпиқчасининг таги ҳали ҳўл, жунлари жингала биқинлари иссиқ. Эломон одатига кўра отини нозик бўйнидан силади, томоғини қашлади, кейин ёлларини тараб қўйди. Отининг ёли қалин бўлмаса ҳам тикандеккина эди. Эломон отининг яғринини силаб туриб: «Ажойиб от-да, этликкина!» — деб кўнглидан ўтказди.

Эломон отини шувоқ ўт қалин ўсиб ётган ерга, овулнинг орқасига олиб бориб тушовлаб қўйди. Қайтишда Мункени эслади-да, мозор томонга бурилди. Бориб қуръон ўқиди. Мункенинг гўрига на панжара қилинган, на тош қўйилган. Кекса балиқчи бир қучоқ тупроқнинг тагида болаларини бағрига олиб ётибди...

Эломон кайфи бузилиб ўрнидан турди-да, тиззасининг кўзидаги тупроқни қоқди. Денгиз қора тусга кирган, аммо чорлоқлар ҳали уйқуга кирмаган, корхона томонидан уларнинг оч, чийилдоқ овозлари эшитилади. Афтидан, денгизнинг ичкарироғига тўр қўйган балиқчилар ҳозиргина яхши ов билан қайтиб келишган бўлса керак. Балиқчилар денгизга анча ичкарилаб кетишганда корхонада ишлайдиган аёллар ҳам уйга анча кеч қайтишларини Эломон биларди. Демак, Кенжекей ҳам ҳали ишда бўлса керак... Эри Тилев ўлганидан бери қайниси Қалов сира кўзини очирмай қўйган, дейишади. Кечасию кундузи ё менга тег, ё шундай беникоҳ яшайвер, деб тиқилинч қилгани қилган экан. Ким билади, у Айғаншанинг севимли янгаси бўлгани учунми, ишқилиб, Эломон уни ҳурмат қиларди. Энди эса, уч бола билан ёлғиз қолган, деб раҳми ҳам келарди. Дўснинг, шу аёлга уйлангин, деган гапи унга жуда маъқул тушди. Чиройлигига уйланиб, бир оғзи куйган бўлса, яна чиройлигини қидириб нима қилади? Энди унга боласини яхшилаб тарбиялайдиган, уйини саранжом-сарипта қилиб ўтирадиган хотин керак.

Эломон шундай хаёллар билан овулга қайтди. Кўпчилик оилалар ҳозир дастурхон устида ўтирибди, ертўлалардан балиқчиларнинг ҳорғин овозлари эшитилади. Эломон каттароқ ертўланинг ёнидан ўтиб кетатуриб қадамини секинлатди-да, дўмбирадан эши-

тилаётган таниш мунгли куйга қулоқ тутди. Дўмбиракинг овози Алининг ертўласидан келаётганди. Бугун у куни билан балиқ овлаган, энди кечки салқинда жийдадан ясалган дўмбирасини чертиб, ҳордиқ чиқаряпти.

Эртасига Эломон барвақт турди. Даставвал овулниги орқасига чиқиб, отидан хабар олди. Оти ўша кечаги ернинг ўзида ўтлаб юрарди. От кечаси билан яхши дам олган, тумшугини қалин чалавлар орасига суқиб, курс-курс ўт узиб ер, ҳузур қилганидан пишқириб қўярди.

Шамол турди. Кечаси тинчиган денгиз яна қораийиб, кўпириб, тўлқинлана бошлади. «Довул турадиганга ўхшайди!» — деб ўйлади Эломон уфққа қараб. Эломон ўрнидан турганида Қорахотин ҳали ухлаб ётган эди, энди ўрнидан турган бўлса керак, ертўладан идиш-товоқнинг тақира-туқури, унинг бақириқ-чақирғи эшитилиб турибди. Эломон Дўснинг ертўласига худди биров орқасидан итаргандай, истар-истамас кетиб борарди, кўзи эса денгизда. Денгизда чорлоқлар сувга тўш уриб учади, тўлқинлар бағрида эса балиқчиларнинг қайиқлари чайқалиб кўринади.

Барвақт уйғонадиган балиқчилар овули ҳали ҳам гавжум. Уйларининг ишини ҳали тугатиб улгурмаган аёллар корхонага ишга шошиладилар. Эломон диққат билан аёлларга разм солган эди, Кенжекейни таниб қолди. У куни билан ёлғиз қолаётган болалари билан хайрлашаётган эди. Кенжатоёйи йиғлаб, нуқул тархашлик қилади. Кенжекей ўғилчасининг қулоғига алланималар деб шивирлаб, уни овутишга ҳаракат қилди. Кейин бошидан сирғалиб тушиб кетган рўмлини тўғрилаб, анча нарилаб кетган хотинларнинг кетидан юзуриб кетди.

— Эломонжон, сен шу ердამидинг? Сенга айтадиган зарур гапим бор эди,— дея Аҳмат эзма унинг энгидан тортди-да, ҳиҳилаб кулди.

Эломон гарчи бу қарияни унча хушламаса ҳам, унга ортиқча ишонмаса ҳам итоаткорлик билан кетидан эргашди, у сал нарига бориб ўтнинг устига ўтирган эди, Эломон ҳам бориб унинг ёнига чўкди. Атрофда кул ранг шувоқ, ёввойи беда ўсиб ётибди. Аҳмат эзма сал нарида ўсиб ётган қизилоёқ ўтидан чирт этиб узди.

— Эломонжон, сен билан юзма-юз ўтириб, бир нарсани гаплашиб олмоқчи эдим. Қанақа муҳим гап эканлигини билсанг эди! Ҳа-ҳа! Жакаим уруғидан бўлмиш доно Жетес бий бир кун айтган эканки...

Эломон, бу бемаъни қария яна қанақа янгилик топиб келди экан-а, деб ташвишга тушиб қолди. Нима гап экан ўзи? Негадир хаёлига Суев чолнинг тарбиясидаги нимжонгина ўғилчиси Ҳошим келди.

Ҳозиргина хўроз бўлиб қичқиришга ҳозирланаётган Аҳмат эзма бирдан жўхори тиқилгандай тутилиб қолди. Эломоннинг вужуди муз бўлиб кетди. «Чиндан ҳам бирон кўнгилсиз воқеа юз берган бўлса-я!» — деган таҳликага тушиб, юрак ўйноғи билан бир тутам соқолини тутамлаб ўтирган Аҳмат эзмага қаради. Аҳмат эзма қиёфасига сирли тус бериб, ўртадаги сукунатни чўзгани сари, Эломоннинг юраги баттар бежо тепа бошлади. Ахир сабри чидмай, Аҳмат эзманинг этагидан тортди.

— Нима бўлди, гапирсанг-чи тезроқ!

Аҳмат эзманинг бесаранжом кўзи битта хасни судраб кетаётган катта чумолига тушди. У ўтирган ериди бир тўлғаниб олиб, қўлидаги ўтнинг шохи билан чумолини савалай бошлади.

— Мендай яқин дўстингдан сирингни яшириб юрган бўлсанг ҳам мен ҳаммасини билиб олдим! — деди ниҳоят Аҳмат эзма. — Ҳаммасини билиб олдим! Сен Кенжекейга уйланмоқчи эмишсан! Ҳамма ёқда дув-дув гап... Ҳа-ҳа... Мендан ҳеч нарсани яширолмайсан.

Эломон хафа бўлишиниям, кулиб юборишиниям билмай қолди.

— Ҳа-ҳа, жигарим! Кенжекейга кўз солиб юргангни анчадан бери пайқаб юрибман. Ҳа, анчадан бери! Сен, Эломонжон, ҳали бу ишни хаёлингга ҳам келтирмасингдан олдиноқ, мен шундай бўлади, деб башорат қилган эдим.

— Ёлғонингни қўйсанг-чи, Аҳмат оға...

— Нима қипти? Уйланиш оллонинг иродаси. Э, нимасини айтасан... Мен сени Кенжекейга анчадан бери мақтаб юраман! — Гап шу ерга келганда Аҳмад эзма ўзининг ёлғонига ўзи ишониб кетиб, худди шол одамдай Эломоннинг ёнига кети билан сурилиб кела бошлади.

Эломон тупуриб ўрнидан турди. Унинг кетидан Аҳмад эзма ҳам сакраб турди. Эломоннинг кетидан етиб олиб, дам ўнг томонидан, дам чап томонидан, ҳатто баъзан олдига ҳам ўтиб олиб гапини уқдиришга тушди.

— Сени бунчалик яхши кўришимга ўзим ҳам туриб-туриб ҳайрон қоламан. Сенинг ҳақингда гап бошлагудек бўлсам, ҳушим бошимдан учиб кетади. Гапининг ўзи қуйилиб келаверади. Ўзингнинг юзингга ҳам айтавераман — йигитмисан йигитсан-да ўзинг ҳам. Анави жувонгаям сени шунақаям мақтадимки, асти қўяверасан! Энди у жувон бечора... лаббай? Энди сенга ошиқу беқарор бўлиб қолибди, ўрнида тўлғангани тўлғанган!

Эломон юришдан таққа тўхтади, эсанкираб қолган Аҳмад эзмага ўқрайиб қаради-да, шартта ўгирилиб, қияликдан пастга тушиб кетди. Унинг шаҳд билан юришидан оёғи тагидаги тиканлар шарт-шарт синарди. Ё тангрим, бу қанақаси бўлди, а? Подшони ағдардик. Вақтли ҳукуматни ағдардик, ер юзида халқ қўлига қурол олиб, курашга кирмаган жой қолмаган бўлса-ю, унинг ҳамюртлари эса, ҳали-ҳали ўша ҳолича қолган бўлса-я! Чўл, овуллар ўша-ўша мудроқ, одамлари ҳам ўша беғам-бепарво, ҳеч кимнинг ҳеч нарса билан иши йўқ. Ё улар ҳам қора довул турганда ўзларини қамишзор орасига уриб, жон сақлайдиган ёввойи ўрдаклардан сира фарқ қилишмасмикан-а? Йирик, кучли қушларни очиқ денгизда тўлқин чайқатади, дўл савалайди, ёввойи ўрдаклар эса бу орада қамишлар орасига кириб олиб, тинчгина жонини сақлайди, ҳавонинг тинишини кутади...

Эломон хаёллардан бошини силкитиб, олдинга қараган эди, кўзи корхонага тушди. Қишинёзин бирдай зах ва қоронғи саройдай катта бостирмада рус ва қозоқ аёлларининг оқ дурралари кўзга чалинади. Оёқларнинг тагида тузнинг гижирлаши, сувнинг шағиллаши, балиқларнинг шалоп-шулупи қулоққа чалинади. Аёллар бу ерда куни билан балиқ тозалашади. Эркак кишининг кирганини кўриб ҳаммалари жим бўлиб қолишди, кўзлари эса Эломонда. Кенжекей юрагининг аллақажери Силандир Эломоннинг унинг олдига келганини сезди. Қўл, шилимшиқ қўлини пешбандига артиб, секин ўрнидан турди.

Эломон негадир қип-қизариб кетди, қовоғини уйиб олди. «Тавба! Бўлар-бўлмасга қизаравераман-а!» — деб кўнглидан ўтказди фиғон бўлиб.

— Мени қидириб келяпсанми? — деб сўради қўрқа-писа Кенжекей.

— Сени қидириб...

— Бўлмаса ташқарига чиқайлик.

XII

Эломон уйда ёлғиз ўзи кичкинагина Ҳошимжонни олиб қўшниникига меҳмонга чиқиб кетган хотинини кутиб ўтирибди. Унинг Кенжекейга уйланиб, битта томнинг тагида яшай бошлаганига ҳам бир неча кун бўлиб қолди. У аввалига бир вақтлар Оқбола билан бирга яшай бошлаган уйга янги хотинини бошлаб киришни лозим топмади. Аммо Кенжекей илтимос қила-вериб қўймаганидан кейин унга кўчиб киришдан олдин икки кун у ёқ-бу ёғини тузатди. У ертўласида илгариги турмушини эслатадиган биронта ҳам нишон қолдирмасликка қарор қилди. Эломон ертўланинг эшик-деразасини янгилади. Уйни иккига бўлиб турадиган ўчоқни ҳам бузиб ташлади, фиштарини ҳам ташқарига улоқтирди. Урнини лой билан суваб, деворларни ҳам оқлаб юборди.

Эломонга балиқчилар овулининг деярли ҳаммаси ёрдамлашди. Эломоннинг ўчиб қолай деган ўчоғида яна олов ёнди, деб айниқса қариялар хурсанд бўлишди. Ертўла тайёр бўлганида Эломонникига уч овулдан меҳмонлар келишди, зиёфатдан кейин Эломонни хотини билан бирга тантанали равишда ертўласига олиб кириб қўйишди.

Қалов Кенжекейга ўрин-кўрпаси экан-ку, ҳеч нарасини бермади. Кундузи ертўла одам билан тўлган вақтида эр-хотин уйларининг шип-шийдамлигини пайқашмаган экан. Аммо меҳмонлар кетишгандан кейин мундай қарашса, ҳатто болаларини ётқизгудек ҳам ўрин-кўрпалари йўқ экан. Эломон хижолатдан нима қилишини билолмай турган Кенжекейга ҳайрон бўлиб қаради. Шу пайт ташқарида одамларнинг қувноқ овозлари эшитилди ва ертўлага Али бошчилигида Тлев-Қобоқ уруғининг йигитлари кириб келишди. Кўрпа, кўрпача, шолчалар олиб келишибди. Шолча-

ларни ерга солиб, деворга осишди, кўрпачаларни ёзишди, ҳозиргина ҳувиллаб ётган уй бирпасда жонланиб кетди.

Меҳмонлар тарқалгандан кейин уйга яна ноқулай сукунат чўкди. Тилевнинг учала боласи бурчакка тиқилиб олишибди. Каттаси, юзи сепкилли малла бола, Эломонга очиқдан-очиқ ўқрайиб ўтирарди. У кап-ката амаки ўзидан хижолат чекаётганини, уйда оёқ учидан юриб ундан кўзини олиб қочаётганини кўриб турарди. Бу болага маъқул тушди, жўрттага баттар қовоғини сола бошлади. Аммо онасининг ўша амаки билан ўзига алоҳида ўрин солаётганини кўрганда бола ҳайрон бўлиб қолди. Ҳаммадан ҳам даҳшатлиси амаки ҳали чироқни ўчиришмасданоқ оқ ички кўйлак иштонини кўрсатиб ечинди-да, онасининг ўрнига кириб ётиб олди.

Биринчи кеча Кенжекейга ҳам осон бўлмади. Илгарилари доим бирга ётиб юрган болаларига ўринларини алоҳида қилиб солиб бераётганида бечора уялганидан уларнинг кўзларига қаролмай қолди. Устларини ўраб қўяётганида катта ўғлининг кўзига қарамасликка ҳаракат қилди. Ўринлари устида ечиниб ўтирган эри томонга эса мутлақо қарамасди. Кенжекей болаларини ётқизиб бўлиб, эшикка яқин ерда милтиллаб турган қора чироқни ўчирди-да, ташқарига чиқиб кетди. Анчагача қайтиб кирмади.

Эломон ҳам эзилиб кетди, у кўзларини очиб, қоронғи уйда шифтга қараб ётарди. Қизиқ устида уйланиб қўйиб, энди уч онадан туғилган бу болалар бири бири билан чиқишиб кетишармикан, деб ўйлаб ётарди у. Учала катта бола бир бўлиб олиб, унинг Қошимжонини хафа қилишмасмикан? Эломон айниқса малла боладан хавотирда эди. У бошнини кўтариб, бурчакка, битта кўрпанинг тагида ётган болалар томонга қараб ҳам қўйди. Онаси ётқизиб чиқиб кетгандан кейин болалардан биттаси ҳам қимирламади. Аммо малла боланинг ухламай, нафасини ичига ютиб қулоқ солиб ётганини Эломон сезиб турарди. Афтидан, Кенжекей ҳам унинг ухламай пойлаб ётганини сезган бўлса керакки, ичкарига киришга журъат қилблмаяпти.

Эломон бундан кейинги қисматини ўйлаб ётаркан, халқ қўшиқларидан бирида айтиладиган бир сатрни

эслади. «Бўлар иш бўлди, энди бу ёғига худонинг ўзи ёрлақасин!» У шу жумлани хаёлида такрорлаб ётар экан, кўзи илинганини ўзи ҳам сезмай қолди.

Эломон тонгга яқин уйғонди. Тонгга яқингина чиққан ой ёлғизгина дарчадан хирагина нур сочиб турибди, ҳамма ёқ суддек ойдин. Ойнинг нуридан хона ҳам анча ёришиб қолган, хонадаги у-бу нарсаларни кўз илғаса бўлади. Эшик ёнида қўнжи қаққайиб, Эломоннинг солдатча этиги турибди. Уринларининг оёқ томонида сомон ўчоқнинг устида қулоқларини қаққайтириб катта қора қозон кўринади. Болалар кўрпаларининг тагида ширингина ухлаб ётишибди. Ҳатто кўрпа тагидан семиз сонлари чиқиб қолган малла бола ҳам уйқусида қўзичоқдай эркаланиб, қаттиқ ухлаб ётибди.

Эломон уйғона солиб ёнини пайпаслаб кўрди. Аммо Кенжекей ёнида йўқ эди. «Наҳотки ҳалигача ҳам кириб ётмаган бўлса?» — деб кўнглидан ўтказди у. Аммо гижим бўлган ёстиқдан янгигина туриб кетган ёшгина жувоннинг иси келиб турарди. Қоқ саҳар паллада туриб қаёққа чиқиб кетди экан-а? Эломон эшик ортидаги шарпага қулоқ тутди. Ташқаридан барвақт уйғонадиган балиқчилар овулининг шовқинсурони қулоққа чалинди. Аёллар уйқулик овоз билан шанғиллаб гаплашишади, идиш-товоқларни тарақлатишади, балиқчилар бир-бирларига алланималар деб бақирришади...

Кенжекей уйга болалар уйғонишгандан кейингина кирди. У ташқарида чой қайнатиб кирибди. Қоп-қора қоракуя бўлиб кетган чойнакдан буғ чиқиб турибди.

— Қани, болалар, тура қолинглар! Ҳадемай ишга кетадиган вақтим бўлиб қолади, — деди у.

Шундай дер экан, унинг кўзлари Эломонга қувноқлик билан боқиб турарди. Эломон Кенжекейнинг болаларига гапирган бўлиб ўзига ҳам мурожаат қилаётганини тушунди-да, туриб, тезда кийинди.

— Болалар тайёр! — деди у ҳам жилмайиб. — Болаларгаям бирон иш борми?

Эломон кўп ўтмай тушундики, Кенжекей ҳамма болаларни бирдек кўради. Табиатан раҳмдил бу аёл етим деб кундошининг боласига кўпроқ эътибор берар, Ҳошимни эса жонидан ортиқ яхши кўрарди. «Дуруст. Энг муҳими, болаларга яхши бўлин-да...

Қолган ҳаммаси. . . Болаларгаки яхши бўлганидан кейин... Э, нимасини айтаман!» — уйқуга кета туриб, ҳар кун шуни ўйларди Эломон. У йигитларига уй-уйларингга бориб, сафардан олдин уйингдагилар билан хайрлашиб келинглар, деб жавоб бериб юборган эди.

Кенжекей кундузи ишларди. Ишга азонда кетиб, кеч қайтарди. У ишдалигида Эломон уйни йиғиштириб, шолча, ўрин-кўрпаларни қоқиб-суқиб йиғиб қўяр, болаларнинг тушлиги, кечки овқатини тайёрлар, ўчоққа олов ёқиб қўярди. Бир неча куннинг ўзида ертўланинг ёнига ўтиндан тоғ уйиб юборди. Болалар озода, кийимлари бут бўлиб қолди. «Йўқ, уйланиб ҳар қалай яхши иш қилганман. Энг муҳими, болаларга яхши бўлди!» — бу сўзларни у дилида худди дуо ўқиётган одамдек, қайта-қайта такрорлайверарди.

Бу ердаги одатнинг ўзи шунақа: янги келин-куёвникига меҳмон кўп келади. Балиқчиларнинг овулида эса, Эломонни айниқса ҳурмат қилишади. Шунинг учун ҳам Эломонларникидан меҳмон аримасди. Эломонни ҳаммадан ҳам Аҳмат эзма кўпроқ йўқларди. Аҳмат эзма кўзини уйқудан йириб-йиртиб очар-очмас, ҳали тузукроқ кийиниб ҳам улгурмай, ҳиҳилаб Эломонникига чиқаверарди. Яна бунинг устига-устак, остона ҳатлаб ичкари кирмасиданоқ унинг ўзиниям, хонадониниям, ҳатто эшигининг тагида ётган итигача мақтаб кириб келади. Унинг гапида сира тутуриқ йўқ, у мавзудан бу мавзуга сакраб ўтиб кетаверади, гапириб туриб ҳали қовоғини уяди, ҳали кулади, шундан кейин Эломон ҳам овулдаги одатдаги ҳаёт, ундаги янгиликлар билан секин-аста қизиқа бошлайди. Охири шундай бўлдики, Аҳмат эзма бирон ерда ушланиб қолса, Эломон уни соғиниб қоладиган одат чиқарди.

Кеча эрталаб Эломон хотини Кенжекей ишга кетганда Аҳмат эзмани анчагача кутиб ўтирди, охири сабри чидамай, қаёққа ғойиб бўлдикин, деб қараб келгани ташқарига чиқди. Қараса, Аҳмат эзма бесўнақай қора отининг устида ўтириб, бутун овул эшитсин, дегандек шаңғиллаб хотин, бола-чақаси билан хайрлашяпти. Йўлга чиқиш олдидан уларга қайта-қайта панд-насихат қилипти. Аҳмат эзма ертўласининг олдида турган Эломонни кўриши билан отининг биқинига товони билан ниқтаб, эгарда мағрур ўтириб, унинг ёнига келди.

— Ҳа, Аҳмат оға, йўл бўлсин?

— Ҳа, сафарга отланиб турибман! Ҳозир уйда ён-бошлаб ётишнинг вақти эмас...

— Ундай бўлса, оқ йўл тилайман сенга! Қаёқларга сафар қилмоқчисан?

— Омин! Айтганинг келсин, Эломонжон. Қаёқларга йўл тутяпсан, дейсанми? Ўзинг биласан, хотин, бола-чақа эркак киши учун кони зарар. Турган-битгани ташвиш! Мана, ҳадемай совуқ тушади, бу болалари тушмагурлар тухумдан янги ёриб чиққан полапонлардай орзиларини оча бошласалар борми, оҳ, Эломонжоней, буларга овқат етказиб беролмай, жонинг ҳалак бўлиб кетади. Йўқ, қишда жағим тиниб қолмасин, деган одам ғамини кузда ёб қўйиши керак. Мана энди мен бечора бола-чақамга нон-насиба топиб келай, деб йўлга равона бўляпман...

Эломон отининг эгарига катта-кичик ҳар хил қопқанорларни боғлаб олиб, қора отида гердайиб ўтириб кетаётган Аҳмат эзманинг кетидан қараб туриб, жилмайиб қўйди. «Нима ҳам дердик,— деб ўйлади у,— бечора доим яхши ният билан юради. Бироқ, афсуски, унинг яхши нияти доим аксинчасига айланиб кетади».

Эртасига белгиланган вақтда теварак-атрофдаги кўпчилик овуллардан беш-ўнтадан бўлиб йигитлар йиғилиб келаверишди. Эломон уларни таниш балиқчиларникига бўлиб-бўлиб юбораверди.

Бугун эса Кенжекей ишдан кейин қўшнисиникига меҳмонга чиқиб кетди. Қоронғи тушибди ҳамки, Кенжекейдан дарак йўқ. Болалар кўчада ўйнаб юришибди, катта малла ўғил ўйнатиб юрибди укаларини.

Ёлғиз ўтириб, Эломон ўринларига қараб жилмайиб қўйди. У уйланган кунининг биринчи кечаси ёлғиз ухлаб қолганини эслаганди. Кенжекей ўша кун катта ўғли ухлмасидан ичкарига киролмаган эди. Ҳа, ҳар қалай, аёллар эркакларга қараганда анча уятчан бўлишади.

Шуларни ўйлаб ўтираркан, Эломон, беихтиёр Оқбола ўрин солган биринчи кечаларини эслади. Ўша кечани эслар экан, юраги бирдан яна гупиллаб уриб кетди. Юрагининг бежо уришини босмоқчи бўлиб икки қўлини кўксига қўйди. Ўшанда ёшгина гўзал қиз билан хонада ёлғиз қолар экан, Эломон унинг юзига қа-

рашга сира журъат қилолмаган, аммо қайлигининг ҳар бир ҳаракатини зимдан кузатиб ўтирган эди. Оқбола икки буклаб қўйилган кигизнинг устига аввал қалин тўшакни ёзди. Кейин катта парёстиқнинг тагига Эломоннинг эски кийимларини тахлади. Девор тагида турган катта тугундан кўрпача билан кўрпа олди. Кўрпачани тўшак устидан ёзиб, кўрпани оёққа ташлади. Эломоннинг назарида, ўриннинг қалинлигидан, қимирласа йиқилиб кетадиганга ўхшарди. Ҳаяжонланганидан томоғи қақраб кетган. Агар ўша пайтда Оқбола ундан бирон нарсани сўрагудек бўлса, Эломон жавоб беролмаган бўларди.

Оқбола эрига қайрилиб ҳам қарамай, сахтиён теридан тикилган этиги билан аста-аста юриб, бошига чопонини ташлади-да, ташқарига чиқиб кетди. Эломоннинг назарида у ташқарида жуда узоқ қолиб кетганга ўхшади, юраги ғаш бўла бошлади. Эломон ўрнидан туриб эшикнинг ёнига борди-ю, ташқарига чиқишга журъат қилолмади. У эшик тагида туриб, худога нола қилди: «Эй худойим-эй, қаёққа ғойиб бўлди-я, нега шу маҳалгача дараги йўғ-а?»

Эшик ортидаги шарпани сезиб, Эломон дарров ўзини орқага олди. Боядан бери ҳам қўрқув, ҳам қувонч билан тикилиб турган эшиги аста очилиб, остонада Оқбола пайдо бўлди. Унинг ранги қув ўчиб, бурни сўррайган, бутун кўриниши тақдирга тан берганидан далолат бериб турарди. У елкасида осилиб турган чопонини судраб ўрин ёнига келди-да, елкасидан олиб ташлади. Кейин тескари қараб ўтириб, бирин-кетин устидаги кийимларини ечди. Ечиниб бўлиб, қора чироқни пуфлаб ўчирди, Эломонга девор тагидан жой қолдириб, ётиб олди...

— Ҳа, Оқбола-я! — деб инграб юборди Эломон ва ҳозирги уйи унинг кўзига жуда ночор ва бефайз туюлиб кетди унга.

— Мана биз ҳам келдик! Ўтириб қолдикми, а?

Остонада қўлида мудроқ Ҳошим билан Кенжекей турарди.

— Қўшнимиз сира қўймади... Чой-пой қилди, гаплашиб чой ичгунимизча Ҳошимжон ухлаб қолди.

— Дуруст, яхши меҳмон бўлибсизлар.

— Чой қўйиб юборайми?

— Ҳожати йўқ.

— Ул-булдан хафамисан?

— Йўқ, ўзим...

Кенжекей қайтиб эридан ҳеч нарсани суриштирмади. Фақат унинг хижолат бўлгандай четга қараганига хайрон эди у.

Эломон бирпас Кенжекейнинг қилаётган ишларига разм солиб ўтирди-да, кейин туриб, ташқарига чиқиб кетди. У, Оқбола мени шунчалик қийнайди, деб сира хаёлига келтирмаганди. Эломон гарчи у билан турмуши ўнча келишмаган бўлса ҳам барибир юрагига қаттиқ ўрнашиб қолганини сезиб юрарди. Бироқ худди илондек қалбида бир умрга уя қурганини билмас экан. Илонни қирққа бўлиб қиймалаб ташлаш мумкин, бироқ унинг бўлаклари барибир қимирлайверади. Назарида унинг ҳам қалбида ўшанга ўхшаш ола-була бир нарса тинмай ғимирлайди, тинмай оғритади қалбини.

«Йўқ, буларнинг ҳаммасини унутиш керак», деб ўйлади Эломон. Агар у янги оила қуриш ниятида экан, ўтмишни албатта унутмоғи даркор. Бироқ ўтмишни эса унутиши жуда оғир экан. Арзимаган бир нарсаям унинг фикрини тўзғитиб юборар, ҳамма нарса яна бошидан бошланаверарди: ҳамма-ҳамма нарса — юртыдаги осмон ҳам, ер, денгиз ҳам, ҳар битта сўқмоқ ҳам унга нуқул Оқболани эслатаверарди. Ҳатто ертўласининг олдида туриб, узоқдаги Беларан тоғининг чўққиларига тикилса ҳам негадир кўз олдида Оқбола намоён бўлаверарди.

Уз ертўласида туриш Эломон учун уқубатга айланиб қолди. У уйдаги Оқболани эслатадиган ҳамма нарсани бузиб, ташқарига улоқтириб, йўқ қилиб юборсам, унинг бирон изини қолдирмасам кўнглим таскин топади, деб ўйлаган эди. Бироқ унинг сояси уни ҳамон таъқиб қилишини қўймасди. Мана бу ерга улар ўринларини солишарди! Анави ерда эса, уйни иккига бўлиб турадиган ўчоқлари бўлгучи эди. Мана бу янги эшикнинг ўрнида офтоб тафти ва ёмғирдан ранги ўнгган, қуриб, эскириб кетган эшиклари бўларди. Эшик биров кирса ғийқиллаб очиларди, шунинг учун ҳам Оқбола иккалалари унга «йиғлоқи» деб ном беришган эди. Уша эшикдан биринчи бўлиб Оқбола кириб келган эди. Ушанда Оқбола иккалаларининг никоҳ тўйларига тўпланган балиқчи оғайнилари қанча хурсанд бўлиб, роса ўйин-кулги қилишган эди. Улар

ўшанда Эломоннинг қайлигининг чиройлилигига хурсанд бўлишган эди. Оқбола ўшанда ҳеч кимга қиё боқмай кириб келган эди ертўлага, Эломон ҳатто қайлигини эшик кесақисига бошини уриб олмасайди, деб қўрқиб кетган эди. Эшик турмушларининг сўнгги дамигача ҳам ғичирлаб турган эди. Эшикларининг ғичирлаши ғашини келтирганда, Эломон ҳар сафар: «Шошмай тур, сен йиғлоқини бир қўпориб ташлаб, янги эшик қуриб олмасамми!» — деб қўярди. Мана энди у ўша эшикни ҳам алоҳида бир муҳаббат билан эслайди.

«Энди бўлар иш бўлди, ғишт қолипдан кўчди, ҳаммасини эсдан чиқариш керак!» — дерди нуқул ўзига Эломон. Бироқ буни айтишгина осон! Аммо у ич-ичидан уни сира унутолмаслигини сезиб турарди. Ахир у Оқболани ёлғиз қолган чоғларидагина эсласа экан. У Оқболани болалари билан гаплашиб ўтирганида ҳам, ҳатто кечалари хотини Кенжекейнинг ёнида ётганида ҳам эсларди. Шунда назарида тоза ўринга ифлос оёғи билан кириб олган одамдек ҳис қиларди ўзини.

Аввалига Кенжекейни эрининг маъюслиги, ҳардам-хаёллиги ташвишга солар ва у касал бўлиб қолмади-микин, деб ташвишга тушарди. Бора-бора у менга уйланганига ачинаётган бўлса керак, мен унга лойиқ эмасдим, деган фикрга келди. «Балки мен бирон ишни унинг кўнглидагидек қилмаётгандирман? Унга ёқмайдиган ишларни қилаётгандирман?» — деб ўйларди у. Охири эрининг пешанаси тиришиб юришига ҳам кўникиб кетди.

XIII

Эломон Чолқорга фақат бир ойдан кейингина денгиз ёқасида жойлашган осуллардан тўпланган юзта йигит билан қайтиб келди. Ҳар бир йигитнинг тагида яхши от. Йигитлар кейинги вақтларда доим бирга юрганлари учун бир-бирларига ўрганиб кетишган, шунинг учун ҳам отрядларида ҳазил-мутойиба, шўх кулги сира тинмасди. Аммо шаҳарга кириб келишлари билан йигитлар бирдан дамлари ичларига тушиб, жим бўлиб қолдилар.

Эломоннинг отряди тўқ-яшил томли Темиркенинг магазинига яқинлашиб қолганида икки юз кишилик

қуролли отряд йўлларини кесиб ўтиб кетди. Отряд темирйўл станцияси томон кетаётганди. Солдатлар шундай шошилишч кетишаётгандики, қадамларини нотекис ташлаб, сафни бузиб юборишмоқда эди. Таниш, гўлабирдан келган гавдани кўриб, Эломон: «Ие, Мюльгаузен-ку!» — деб ўйлади. Мюльгаузен дам-бадам кетидан келаётган отрядига қараб:

— Тезроқ! Тезроқ! — деб қичқириб қўярди.

Эломон йигитлари билан штаб ёнида тўхтаб, энди ичкарига кирган ҳам эдики, қаршисидан шинелини йўл-йўлакай кийиб Дьяков чиқиб қолди.

— Эломон! Биродар! Ишларинг қалай? Қандай бориб келдинг?

— Бир оз ушланиб қолдим...

— Зарари йўқ! Хўш, нима билан хурсанд қиласан?

— Юзга яқин йигитни олиб келдим...

— Баракалла! Раҳмат! Бу ерда эса ишлар жуда қизгин тус олиб кетди... Чехлар қандай каромат кўрсатишганини эшитдингми?

— Ким? Чехлар?.. Тушунмадим...

— Ҳали сенинг ҳеч нарсадан хабаринг йўқми? Бўпти, кейин айтиб бераман.

— Ўртоқ комиссар...

— Кейин, кейин гаплашамиз, ҳозир иложим йўқ, — Дьяков шундай дея шинелининг тугмасини солиб, дарвоза томон югурди.

Эломон комиссар гапларининг мағзини чақолмай, анчагача туриб қолди. Чех дегани кимлар бўлди? Улар қанақа каромат кўрсатишибди?

Йигитлар Эломонни тоқат билан дарвоза орқасида кутиб туришарди. Қоронғи тушишига оз қолган, йўлдан чарчаган отларни суғориб, уларга ем бериш, ҳориб келган отлиқларни ҳам жойлаштириш лозим эди. Эломон штабга қириб кетди. Иккинчи қаватга чиқиши билан унга штаб мирзаси дуч келиб қолди. Эломон таниш одамни учратиб қолганидан хурсанд бўлди-да, ундан аҳволни суриштира кетди. Мирза негадир ҳадеб у ёқ-бу ёққа аланглаб, аҳволни палапартиш тушунтира бошлади.

Маълум бўлишича, Сибирь темир йўли билан Владивостокка қараб кетаётган чех корпуси ўшанақаси ўз ватанига ўтиб кетиши лозим экану, йўлда қўзғолон кўтарибди. Йўл-йўлакай Совет ҳокимиятини ағдариб.

Сибирь шаҳарларини босиб олаверибди. Революция учун янги хавф туғилиб қолибди. Сибирда энг катта фронт очилибди.

Туркистон армияси қайтадан тузилибди. Тўлдирилган ишчи отрядлар ҳаракатдаги ҳарбий қисмларга — полк ва батальонларга айлантирилибди. Чолқор темирйўлчиларининг отряди Коммунистик полкка айлантирилибди. Шошилинч янги тузилган икки юздан ошиқ кишилик отрядга Мюльгаузен командир бўлибди. Отряд фронтга жўнаш учун ҳозиргина станцияга қараб кетган. Дьяков эса жангчиларнинг фронтга жўнашлари олдидан уларга митинг ўтказгани кетибди.

Эломон отига ирғиб миниб, станцияга қараб елиб кетди. Бироқ у кечиккан эди. Кўнгиллилар поезди жўнаб кетибди, Дьяков билан Селиванов эса депога қайтишибди. Эломон отини станция ёнидаги теракка боғлаб, йўл-йўлакай кўзини ошхона томонга ташлаб, депога қараб кетди. Аммо Оқбола кўринмасди, унинг ўрнига ошхонада семизгина хотин ғимирсиб юрибди, узоқдан унинг кимлигини илғаб бўлмасди. «Бу сариқ опа бўлса керак?» — деб кўнглидан ўтказди Эломон.

Умумий сафарбарлик бўйича армияга деярли ҳамма ишчилар жўнашган эди. Солдатларнинг хотинлари Дьяков билан Селивановни ўраб олишиб, ортиқ бундай яшолмаймиз, деб жанжал қилишаётган экан. Қиш яқин-да, ҳадемай совуқ тушади; ўтин, озиқ-овқат йўқ. Ишдан ўлардек чарчаб қайтишади, уйда эса болаларига қарайдиган одам йўқ...

Селиванов ирғиб битта яшикнинг устига чиқиб олди, узун сочларини орқага силтаб, худди биринчи ёдлаган шеърини декломация қилишга ҳозирланаётган ўқувчи боладек кўзлари чақнаб, нутқ сўзлашга ҳозирланди.

— Қадрли аёллар! Республика хавф остида! Сиз билан биз кечираётган ҳаёт революция даврида табиий бир ҳол... Қурбонсиз революция бўлмайди. Ҳозирги оғир пайтда ҳаммамиз ҳам саботли бўлмоғимиз керак...

У одатига кўра қўлини силкитиб гапирар, ҳар қўлини силкитганида енгининг ичидан ингичка қўллари кўриниб кетарди. Дьяков Селивановни секин туртиб қўйди ва шивирлади:

— Буларни гапириб нима қиласан? Керакмас.

— Тўғри, лекин уларга тушунтириб бериш керак-ку...

— Ўзлари ҳам ҳаммасини тушунишади.

— Хўш, Пётр Яковлевич... Унда сиз нимани таклиф қиласиз?

— Бизнинг вазифамиз ҳозир аёлларга қўлимиздан келган ёрдамни кўрсатиш. Ҳеч бўлмаганда ўтин топиб берайлик...

— Ўтинни қаердан оламиз?

Оқ казаклар Бергочур шахтасини портлатиб юборгандан бери шаҳар кўмирсиз қолган эди. Кўмирнинг унча катта бўлмаган запасини ҳарбийлар қоровул қўйиб, ўз назоратларига олгандилар. Кўмирни фақат паровозлар билан қозонхонага беришарди. Дьяков буни яхши биларди. Шундай бўлса ҳам у шивирлаб, шу ёқилғини аёлларнинг рўзғори билан бўлишиб баҳам кўришни таклиф қилди. Селиванов қовоғини уйиб олди. Ўртага ноқулай сукунат чўкди. Дьяковнинг кўзи тўсатдан оломон орасида турган Эломонга тушди. У оломонни нари-бери суриб, Эломон турган томонга қараб кетди.

— Мени қидириб юрибсанми?

— Мен йигитларим масаласида...

Дьяков шошилигич суратда бир парча қоғозга алланималарни ёзиб берди. Эломон ўқишни билмасди. Дьяковнинг шоша-пиша арзимаган сўзларни ёзиб бергани унга маъқул бўлмади. У, Дьяков менгаям, йигитларимгаям унча эътибор бермаяпти, деган қарорга келиб, ёзиб берган қоғозини истар-истамасгина олди.

Дьяков узоқ мулоҳазадан кейин жавобгарликни ўз бўйнига олиб, аёлларга кўмирдан беришга қарор қилди. Шу кунларда ўтин қанчалик зарур бўлмасин, аёллардан бири кутилмаганда, кўмирни олмайман, деб қолди. Дьяков буни эшитиб, ҳайрон бўлди. Аёл унинг ҳайрон бўлаётганини кўриб, сабабини тушунтиришга ҳаракат қилди. Маълум бўлишича, унинг эри шаҳарга яқин бир овулдан келиб юрадиган қозоқ билан дўстлашиб қолган экан. Аёлнинг эри урушда ҳалок бўлгандан бери ўша дўсти уларга туяда ўтин олиб келиб берааркан. Аёл саксовулнинг чўғи кўмирникидан сира қолишмайди, деб мақтанди.

«Бу жуда яхши фикр бўлди! Балки биз ҳам шу

Йўлни тутсакмикан? — деб ўйлади Дьяков ўша заҳоти шаҳар кўчаларида туяга ўтин ортган қозоқларни кўриб юришини эслаб.— Ҳа, ҳа... Бу тўғрида Эломон билан албатта гаплашиб кўриш керак. Яқин атрофдаги овулларга йигитларимиздан юборсак бўлади... Ҳеч бўлмаганда ёш болали, бемори бор хонадонларга ҳамда урушга кетганларнинг оилаларига ўтин топиб бериб туришимиз зарур. Ўзаро биродарлик қозоқлар билан русларни бир-бирига яқинлаштиради!»

Дьяков мажлиснинг охиригача зўрға ўтирди. У-ку мажлисниям ташлаб кетаверарди-я, пахталигининг яғири чиқиб кетган аёлларнинг ҳорғин чеҳраларини кўриб, чиқиб кетолмади. Мана энди улар ўз ҳам-ташвишларини гапириб беришлари мумкин, уларга ачинадиган одамлар борлигини билиб, хурсанд бўлишадди. Вақти келса, қувватлаб юборишларини билиб қўйишади.

«Ишқилиб, йиқилиб қолмасам бўлгани!» — деб ваҳима билан хаёлидан ўтказди Дьяков, ташқарига чиқишаётганда бошқаларга билингирмай Селивановга суяниб келаркан.

Вақт анча кеч бўлиб қолган, шаҳарни зулмат пардаси қоплаб олган. Бояги парча-парча булутлар ҳозир осмонни қалин қоплаб олган, шунинг учун битта ҳам юлдуз кўринмайди.

— Мендан хафа бўлмадингми? — деб сўради нафасини ростлаб Дьяков.

— Нимадан?

— Ўзинг биласан... Гапингга қулоқ солмай, ишчиларга кўмир бердим.

— Биласиз-ку, хафа бўлганим йўқ. Мюльгаузен билан бўладиган даҳанаки жангларимизни кўрганингизда эди!

— Ҳа, у тўғриси айтиди-қўяди. Балки шундай қилгани ҳам маъқулдир. Мен бўлсам сира шундай қилолмайман, доим бировни хафа қилиб қўйишдан қўрқаман. Шунинг учунми, борган сари бадгумон бўлиб кетяпман. Бўпти, омон бўл... Мен полкка кетдим.

— Йўқ, мен сизга ижозат бермайман. Юринг, бизникига кирамиз!

— Сен мени жиддий таклиф қиляпсанми?

— Албатта-да! Бир гаплашиб чой ичамиз, бирон егулик нарса ҳам топилиб қолар...

— Ундай бўлса қани, кетдик!— Дьяков хурсанд бўлиб кетди. У Селивановни қўлтиқлаб олди.

— Мен сенга айтсам, биродар, жуда кўпдан бери меҳмонга бормаганман. Ун йилча бўлиб қолгандир.. Э, нимасини айтасан! Аслини олганда мен оилавий ҳузур-халоват нималигини мутлақо билмайман!

Дьяков қоронғида жилмайиб қўйди. Селиванов эса хижолат бўлди, уйда Дьяковни меҳмон қилгудек нимаси борлигини эслашга ҳаракат қилди. Тўғри, уйда озроқ уни бор эди. Уйда овқат қилмайдиган бўлгани учун анчадан бери турибди. Кейин қаердаям озроқ тузи бор халтачада... Яна озроқ селёдкаси ҳам бор эди шекилли.

Печкаси ёқилмаган, зах уй қабристондек қоп-қоронғи. Селиванов кўли билан пайпаслаб-пайпаслаб, ичкарига биринчи бўлиб кирди. Гугурт қидираман, деб челақка тегиб кетди, челақдан нари суриламаман, деб скамейкага қоқилди. Дьяков қувноқлик билан кулиб юборди.

— Қойил-е! Меҳмонга ҳам шунақа айтадимиз?

Селивановнинг ўзи ҳам кулиб юборди. У худди кўр одамдек, яна бирон нарсага тегиб кетмай, деб хонада майда қадам ташлаб юра бошлади.

Дьяков у ёқ-бу ёққа аланглаб, скамейкага ўтирди.

— Пётр Яковлевич, сиз унақа бир ерда узоқ ўтира кўрманг. Бу уйда олдин қўл билан ҳаракат қилиш керак, кейин...

— Мен ҳам шуни сезиб қолдим!— деб кулди Дьяков.

— Сиз печкага олов ёқиб юборинг, мен эса уйни йиғиштириб оламан.

Улар бир-бирлари билан ҳазил-мутойиба қила-қила уйни йиғиштириб, печкага олов қалаб юборишди, чой қайнатишди. Бир амаллаб у-бу билан тамадди қилиб, мириқиб иссиқ чой ичиб олгач, Дьяковни яна уйқу элита бошлади. Ҳеч нарса қилмаса, шу стол ёнида ўтириб бўлса ҳам ухлаб олса... Дьяков тўсатдан Эл-омон билан унинг йигитларини эслади. Жойлашиб олишдимикан? У стулни суриб, Селивановнинг ёнига ўтириб олганини билмай ҳам қолибди. Уй эгасининг ачиниб, узоқ тикилиб қолганини ҳам пайқамади. Унинг озғингина гавдаси стулда икки букилиб қолибди. У гарчи бошини кўксига букиб, пинакка кетиб ўтирган

бўлса ҳам, хаёлининг бир бурчида полкка бориши зарурлигини ўйлаб ўтирарди.

— Пётр Яковлевич, ўринга ёта қолинг,— деб елкасидан туртди Селиванов.

— Йўқ, йўқ... — бир ирғиб тушди Дьяков.— Раҳмат, мен ҳозир кетаман.

— Кеч бўлиб қолди, қаёққа борасиз?

— Ҳеч нарса қилмайди... — Дьяков оғзини кафти билан тўсиб, узоқ эснади, оғир бўлиб қолган бошини силкитди. Худди кўзига қум киргандай чироққа қаролмасди.

— Пётр Яковлевич...

— Лаббай?

— Турмушда кўп қийинчиликларни кўрганга ўхшайсиз-а?

— Ҳим!.. Чекининг йўқми?

— Сизга чекиш мумкин эмас-ку?

— Ҳа-я!.. Рост. Соат неча бўлди?

— Бирдан ошди.

— Мен борай.

— Кузатиб қўяйми?

— Қўйсанг-чи... Нима қиласан? — Дьяков тескари қараб яна эснади. Кейин қизариб кетган кўзлари билан уйнинг у ёқ-бу ёғига қаради.— Менинг...

— Шинелми?

— Қаерга қўйибман уни?

— Мана, мен ушлаб турибман, кийиб ола қолинг.

Дьяков шинелини кийиб, камарини тортиб боғлади, оғир кобурасини тўғрилаб қўйди. Селивановнинг «турмушда кўп қийинчиликларни кўрганга ўхшайсиз а?» — деган саволини эслаб, мийиғида кулди ва салмоқлаб деди:

— Биласанми, «... тақдир унга қисқагина умр ато қилди, шуҳратли ном — сил касали билан Сибирни унга йўлдош қилди...». Қисматимиз шунақа, оғайни. Бўпти, хайр бўлмаса!

Дьяков Селивановнинг илиқ ва юмшоққина қўлини қисиб хайрлашди-да, қоронғи кўчага чиқди.

XIV

Дьяков рота ва батальонлар командирларини тўплаб, жангчиларни походга тайёрлашни буюрди. Коман-

дирлар индемай бир-бирларига қараб олишди. Ҳеч ким қаерга жўнашини суриштириб ўтирмади Фрондан эса фақат ташвишли хабарлар келарди. Шунинг учун ҳам ҳаммалари аҳвол кундан-кунга оғирлашиб бораётганини тушунишарди.

Директория бекор қилингандан кейин бош раҳбар қилиб адмирал Колчак тайинланган эди. Иттифоқдошларнинг қўллаб-қувватлашидан фойдаланиб Колчак бутун Сибирь ва Узоқ Шарқда ўз ҳукмронлигини ўрнатиб олди. Қошки ёлғиз Колчакнинг ўзи бўлса! Бу Совет ҳокимияти учун энг оғир дамларда ҳамма ерда турли-туман атаманлар, миллатчилар жонланиб қолган эди.

Бугун эрталаб Коммунистик полк Туркистон армияси штабидан Жем водийсида қулоқлар бор дондунни сотиб олиб (икки миллион пуддан ортиқ донни!) ерли аҳоли ва армияни очарчиликка дучор қилиб қўйгани тўғрисида яширин хат олди. Агар бу донни зудлик билан қулоқлардан тортиб олинмаса, халқ ва Туркистон армияси оғир аҳволга тушиб қолиши муқаррар.

Дьяков қулоқлар бор дондунни ўз ташаббуслари билан эмас, Дутовнинг буйруғи билан сотиб олишганини яхши тушунарди. Подшо ва Вақтли ҳукумат ағдарилганидан кейинги бу бошбошдоқлик ҳукм сураётган оғир кунларда Мономахдек ҳукмдор бўлиш орзусига тушиб қолганлар талайгина эди. Ўша кунлари кимлар омадга умид боғламади-ю, кимлар бир кечанинг ўзида Юлий Цезарь бўлиб қолишни орзу қилмади. Камдан-кам одамлар шухратпарастликка мойил бўлмаса керак. Шоҳга тож ясаган заргар ҳам уни ўзи яширин бир кийиб кўрган бўлса керак.

Дьяковнинг назарида ағдарилган тож худди чўкаётган кемага ўхшарди. Чиндан ҳам одамлар худди чўкаётган кемага ўхшаб, талвасага тушиб, оёқлари остидан кетиб бораётган ҳаётга жон-жаҳдлари билан ёпишишарди. Қасос соати етиб келганда кун кечагина одамларга раҳнамо бўлган одамохун жаноблар, армиясиз генераллар, солдатсиз офицерлар ҳамма нарсани ташлаб ғарбга, жанубга, шарққа — Оренбургга қараб йўл олдилар. Илгариги қудрат, илгариги ҳокимият худди тутун мисол тарқади-кетди. Энди кун кечагина Дутовга ўхшаган ўнлаб атаманларга раҳна-

молик қилишга қодир шундай эътиборли, қудратли одамлар бугунги кунга келиб унинг казакча чопонининг кенг этагида жон сақлаб қолишнинг пайига тушишди.

Дутов ҳозир анча қудратли эди, тақдир унинг обрўйини анча баланд кўтариб қўйган. Офицерлар унинг қўшинида асосий кучни ташкил қилади. Юнкер ва кадетлар унга яхшигина суянчиғлик вазифасини бажаради. Унинг асосий кучи эса Оренбург, Уральск, Троицк казаклари эди. Кўпчилик казак полклари подшо тахтдан ағдарилганидан сўнг Оренбургда уя қурган.

Бу томонларга казаклар 1775 йилда келиб қолишганди. Генерал-губернатор Неплюев замонидаяқ казак қисмлари найза ва қилич ёрдамида ерли кўчманчи халқларни ўзларига қарам қилиб ола бошлаган эди. Мана энди бир юз эллик йилдирки, даҳшатли қилич Оренбург, Уральск, Орск ишчилари боши узра ўйнаб келади. Бу одамлар подшога ҳалоллик ва садоқат билан хизмат қилиб келишар, кимда-ким бўйсунитдан бош тортса, қутурган итдай унинг устига ташланишарди.

Корнилов ёки Деникинга ўхшаш турли-туман генераллар ва уқувсиз дивизия командирлари ичида Дутов энг шафқатсизи ва энг эҳтиётқор эди. Монархияни қайта тиклаш орзусида курашаётган ёки Россияга бошчилик қилиш орзусида ёниб юрган баъзи бир ҳарбий раҳбарлардан фарқли ўлароқ у, — яъни, Оренбург атамани бундай баланд кетмас, ўзини Россиянинг ҳимоячиси ва халоскори қилиб кўрсатмасди. У ўзини олий раҳбар, премьер-министр деб атамас, қўл остидаги ерларни ҳам ўз депара ё республикам, демасди. Бу турган гапки, унинг шуҳратпарастликка мойил эмаслиги ё бориға сабр қилиб ўрганганидан эмас, кўрпангга қараб оёқ узат, деган мақолни яхши билганлигидан эди.

Дутов ҳеч қачон қизгин урушга кирмас, тўсатдан ҳужум қилиб ўлдириб, талаб, ўт қўйиб юборарди-да, отрядини олиб, ўша заҳоти бошқа ёққа кетиб қоларди. Мана энди яна бир найрангни ўйлаб топибди: қулоқларга аҳолидан бор дон-дунни сотиб олдириб, бутун ўлкани нонсиз қолдиришга қарор қилибди.

Коммунистик полк хатни олиши билан шошилгич

равийида Жем дарёси водийсига қараб йўл олди. Тайин қилинган жойга етиб келишгач, Дьяков полкни бир неча майда қисмларга бўлди-да, теварак-атрофга жўнатиб юборди. Камбағал халқ нон яширилган пистирмаларни кўрсатиб, қизил отрядларни қизгин кутиб олди.

Орадан икки кун ўтиб Туркистон армияси штабига қаттиқ назорат остида ўн вагон дон жўнатилади. Коммунистик полкнинг кескин ҳаракатлари ҳақидаги миш-миш тезда казакларнинг қулоғига ҳам етиб борди, шундан сўнг Дутов каттагина кучини Жемга ташлади. Бундан хабар топган Дьяков нима бўлганда ҳам бу тўғрида дивизия штабига хабар қилишга ва ёрдам сўрашга қарор қилди. Хон-Дауров ёрдамга Жасанжон отрядини жўнатишга ваъда қилди. Дьяков Жасанжон билан ҳали танишиб улгурмаган, аммо Мюльгаузеннинг уни бўривачча деб ёмон кўришини биларди. «Майли, келса танишиб олармиз», деб кўнглидан ўтказди Дьяков.

Дьяков Тошкент отряди етиб келгунча бир мириқиб ухлаб олишни орзу қиларди. У полк штаби жойлашган вагон зинасига эндиgina оёғини қўйган эдики, бирдан бўшашиб кетди, зина тутқичини базўр тутиб қолди. Бундай ҳолат унда Сибирда ҳам юз берарди, шунда у турадиган барагига ҳам ета олмай, ярим йўлда ўтириб қоларди. Боши шу қадар айланиб кетдики, ишқилиб, йиқилиб тушмасам бўлди, деб ўйлай бошлади. Пешанасидан муздек тер чиқиб кетди. Аммо орадан бир дақиқа вақт ўтиб ўзини қўлга олволди, пешанасини қаттиқ ишқаб, кетма-кет чуқур-чуқур нафас олди-да, зина билан кўтарилиб вагонга кирди.

Кеч тунда разведкага кетганлар оқлар теварак-атрофга катта куч тўплаганини хабар қилиб қайтиб келишди. Бундан ташқари овуллар ҳам бетинч, дон-дуни тортиб олинган қулоқлар ҳам афтидан ҳужумга ҳовирлик кўраётганга ўхшарди. Штабда ўтган қисқа мажлисдан кейин полкни темир йўл яқинига жойлаштиришга қарор қилишди.

Ниҳоят, Жасанжоннинг отряди ҳам етиб келди. Аммо худди Коммунистик отряд билан аралашиб кетишдан кўрққандек, бир оз нарида тўхтади. Дьяков дарҳол танишгани йўл олди. -

Дьяков Жасанжоннинг бой оиланинг кенжатоий эканини, русча маълумот олганини, катта акаси бўлиб бўлиб ўн олтинчи йилда қўзғолончилар томонидан ўлдирилганини биларди. Унинг кичик акаси, ёш мирза уруғ-аймоқларининг ичида энг бой ва энг эътиборли кишилардан эди. Бундан икки йилча муқаддам Жасанжон ўша акаси билан айтишиб қолиб, у билан муносабатни бутунлай узиб юборган эди. Эломоннинг ҳикоясига қараганда, Жасанжон ўқиб юрган чоғлариданоқ камбағалларга майишиб келар экан.

Жасанжон чой олиб келишни буюрди.

— Полкинғизда қозоқ йигитлар ҳам бор, деб эшитдим, шу ростми?— мэйин жилмайиб қизиқсинди у.

— Ҳа, алоҳида рота бор.

— Командири менинг ҳамқишлоғим бўлади, биз у билан бир овулданмиз.

— Ҳа-ҳа, у ҳам гапириб берган эди.

— Бизда отбоқар бўлиб ишлаганини ҳам гапириб берганми?

— Йўқ, бу тўғрида индамади.

Жасанжон Дьяковга ишонқирамай қараб қўйди. Унинг рангпаргина юзига бирдан қизил югурди-ю, аммо ўша заҳоти сўнди. У ҳаяжонга тушгандек эди, вагоннинг ичида у ёқдан-бу ёққа бориб кела бошлади. Дьяковнинг кўзига Жасанжондаги ғайритабиий бир ҳолат ярқ этиб ташланди: у бошқа қозоқларга ўхшамасди. Унинг ўрта бўйдан келган нозик гавдасига ҳарбий кийим жуда ярашиб тушган эди. Суҳбатдошига сокин, синчковлик билан тикилиб турадиган тимқора катта-катта кўзлари, озгин чувак юзидаги ингичка чиройли бурни, бармоғидаги чиройли олтин узуги — бутун кўриниши унинг саҳройи асилзодалар авлодидан эканлигини кўрсатиб турарди. Бундан ташқари Дьяков унинг рус тилини сув қилиб ичиб юборганига ҳам қойил қолди.

— Сиз, табиийки, қозоқ овулларидаги ҳаёт билан таниш бўлмасангиз керак. Мен эса маданиятли кишилар олдида доим хижолат тортганим тортган...— деди Жасанжон.

Дьяков нима деб ўйлашини ҳам билмай қолди. «Шундай ёш бўлса ҳам жуда асабий, таъсирчан эканми? Бу узоқ вақт оғир бетобликни бошидан ке-

чиргани учун бўлса керак. Ўпкаси касалмикан», деб кўнглидан ўтказди Дьяков. У ишдан гап очди ва бирлашиб, биргалашиб ҳаракат қилишни таклиф қилди, ammo Жасанжон аниқ жавоб қилишдан қочди. Дьяков биргалашиб ҳаракат қилишнинг зарурлигини ҳарчанд тушунтиришга уринмасин, Жасанжон «кўрамиз», деб мавҳум жавоб бераверди.

Дьяков у билан совуққина хайрлашди. Унда Жасанжон тўғрисида ноаниқ таассурот қолди, шу сабаб-лими, у яна Мюльгаузеннинг офицер ва бойлар тўғрисида ёзилиб гапиришларини эслаб қўйди. Фақат битта нарсадан хурсанд эди у: энди қизил жангчилар сони икки бараварга кўпайган эди. Тошкент отряди Коммунистик отряд билан биргами, алоҳидами, ишқилиб, жангга киради.

Аллақачон кеч кирган. Чарчоқ жангчилар қўлларида қуроллари билан ухлагани ётишган. Дьяков соқчиларнинг сонини икки бараварига оширди.

Вагонлар олдида қоровуллардан бўлак ҳеч ким йўқ. Кимсасиз чўл разъездининг аҳолиси кечки овқатдан кейин барвақт нотинчгина уйларига жим-жим кириб кетишган. Вагонлар тун қоронғилигида худди баҳайбат ҳайвонларга ўхшаб кўринади. Дьяков тун қўйнига ҳар қанча тикилмасин, нарироқда жойлашган Тошкент горнизонининг эшелонларини кўзи сира илғамаси. У яна Жасанжон тўғрисида ўйлаб кетди, бу ёш командирнинг асабий ва таъсирчанлигига яна бир марта ҳайрон бўлиб қўйди. Сабабини яхши билмаса ҳам унга негадир раҳми келди. У Эломонга ҳам ҳайрон бўлди. Олдинлари Жасанжон тўғрисида ҳаяжон билан гапириб юрадиган бу йигит ўзини кўриши билан негадир камгап, тунд бўлиб қолди. Икки овулдош бир-бирларига дуч келишганда, гўё гаплашгани гап тополмагандек, бир-икки оғиз у ёқ-бу ёқдан гаплашган бўлишди холос. Нега бундай бўлди экан-а? Ҳа, одамлар ўртасидаги муносабат — жуда нозик масала.

Дьяков тиниқиб ухлаб олди. Энди у тун қўйнига диққат билан тикилиб қисмларни айланиб юрарди. Қисмлар вагонлардаги ўз жойларини яхши билишар, ҳозир ҳам олишмоқда эди. Ҳаммалари аллақачон уйқуга кетишган, баъзан ҳатто хуррак овози ҳам эши-

тилиб қоларди. Фақат узун саставнинг олдинги вагонидангина аста суҳбатлашаётган жангчиларнинг овози келарди. Дьяков тўхтаб ичкарига қаради-ю, аммо кўзи ҳеч кимни илғамасди. Аммо овозларидан қозоқлар эканликларини фаҳмлади.

— Нега ухламаяпсизлар?

— Ҳа, комиссар, бу ёққа кир!

Қозоқлар чекишмасди, шунинг учун ҳам Дьяков кейинги пайтларда уларнинг вагонларида ётарди. Йигитлар нари-бери сурилишди, Дьяков пайпаслаб ораларидан ўтиб, Эломоннинг ёнига ўтирди.

— Оқлар тўғрисида қандай гаплар бор?— деб сўради Эломон.

— Улар ҳам шу томонга сурилишяпти. Аммо биз ҳам қоровулларни кўпайтириб қўйдик. Йигитлар ҳозирча ухлай туришсин. Сен билан мен бўлсак барибир ухламаймиз.

Дьяков бир зум жим қолди, кейин сўради:

— Менга қара, Эломон... Темир йўл ошхонамиздаги анави ёшгина кўҳлик жувон киминг бўлади?

— Нима эди?— Шубҳаланиб сўради Эломон.

— Шунчаки сўрадим-да.

— Илгариги хотиним бўлади.

Дьяков бирдан ўзини ноқулай ҳис қилди, аммо Эломон бирдан жонланиб, Дьяков томонга ўгирилди.

— Менинг бир овулдошим бўларди... Аҳмат эма дейишарди уни. Бечора дом-дараксиз йўқ бўлди-кетди.

— Қандай дом-дараксиз йўқолади, қаерда эди?

— Овулма-овул санқиб юришни яхши кўрарди. Ўша мен борганимда, қишлоқ емиш ғамлайман, деб чиқиб кетган эди. Отини эгарлаб, Чолқор қайдасан, деб йўлга тушди. Одамларнинг айтишига қараганда, бешинчи куни отининг ўзи овулга қайтиб борган эмиш. Эгариям, жиловиям, ҳатто ола хуржуни ҳам жойида турганмиш.

— Бунақа воқеалар бўлиб туради, оти кетиб қолган бўлса керакда.

— Йўқ, ҳар қалай, тирик бўлмаса керак. Уни бутун овул излаган эмиш. Чолқоргача бўлган ҳамма ўтлоқ, дараларни элак-элак қилиб юборишибди, аммо

топишолмабди. Қисматни қаранг-а! Ҳатто ўлганда ҳам мундай одамдеккина ўлмабди-я...

— Биродар, ўлим — ўлим-да, вақт-соати етса, у жой танлаб ўтирмайди. Ўлим қай тарзда содир бўлмасин, барибир киши учун оғир...

Вагоннинг ичи қоп-қоронғи, одамларни кўз илғамайди, фақат бурчак-бурчаклардан хуррак овози эшитилади холос. Чўлда эса шамол кўтарилганга ўхшайди. Дьяков бутун вужўди қулоқ бўлиб ташқаридаги овозга қулоқ тутиб ўтирарди. Унинг юраги бирдан ғаш тортиб кетди, аста ўрнидан туриб, яна эшелонни айланмоқчи бўлаётган эди, Эломон тўсатдан қўлини ушлади.

— Қаёққа?

Дьяков Эломоннинг қўлидан иситмаси баландлигини пайқади, кечадан бери айниқса кайфи бузуқ юрганини эслади. Қоронғида мўлжаллаб туриб пешанасини топди-да, ушлаб кўрди.

— Нима, тобинг қочиб қолдимиз?

— Ким билади, аъзойи баданим қақшаб оғриятти. Шамоллаганга ўхшайман...

— Ҳамма ёринг мис бўлиб қизияпти, иссиғинг баланд!

— Зарари йўқ, чидайман.

— Сен ётавер. Ухлавол, устингни қалин ўраб, ухла.

Ухлаб ётган жангчиларни эҳтиётлаб оралаб ўтиб, Дьяков ташқарига чиқиб олди. Эти жунжикиб, шинелининг ёқасини кўтарди. Чўл томондан ҳуштак чалиб, увиллаб совуқ шамол эсарди. Теварак-атрофга диққат билан разм солиб, қулоқ тутиб, у бирон кимсани кўрмади ҳам, ҳеч қандай шарпани эшитмади ҳам. У состав бўйлаб юриб ўтди. Йўлида ҳеч ким учрамади, ҳатто соқчилар ҳам кўринмасди. «Бу қанақаси бўлди?» — Дьяков бирдан ташвишга тушиб, одимини тезлатди. Аъзойи баданига муз югурди. Битта жангчини уйғотиб, зудлик билан Жасанжоннинг ҳузурига жўнатди. Дам ўтмай жангчи қайтиб келиб, Тошкент отрядининг жойида йўқлигини, состав қаёққадир кетиб қолганини хабар қилди.

Дьяков барча командирларни оёққа турғазди ва шароитни аниқлаш учун бир неча томонга разведкачиларни жўнатди, яна қоронғуларни кучайтириш ва ҳар

қандай тасодифга тайёр бўлиб туришни буюрди. Ҳали буйруғини бериб бўлмаган ҳам эдики, яқин ерда ўқ овози эшитилди.

— Ким отди? Балки разведкачилардир?— деган ташвишли овозлар қулоққа чалинди.

Тунги талатўп бошланиб кетди. Одамлар ҳаракатга келиб, составнинг у бошидан-бу бошига югургилаб қолишди. Ҳар томондан ҳайқириқ, буйруқ берган овозлар кела бошлади, милтиқларнинг затвори шақиллаб, нағал қоқилган этикларнинг тапира-тупури кўпайди. Состав бошидаги тинчгина пишиллаб турган паровоз бирдан жон киргандай қаттиқ пишқириб, иссиқ буғ чиқара бошлади. Қоронғиликдан бир жангчи чиқиб келди.

— Комиссар қани?— деб қичқирди у ҳансираб.— Оқлар! Тезроқ бўлингдар!

Жангчи гапини тугатиб улгурмади, шилқ этиб ерга йиқилди. Дьяков югуриб тепасига борди-да, бошини кўтарди. Қўли иссиқ, шилимшиқ нарсага тегди. Дьяков дарҳол қўлини тортиб олиб, шинелига арта бошлади.

Жангчининг бошини ерга қўйиб теварак-атрофга кимни ёнимга чақирсам ва қандай буйруқ берсам экан, деб кўнглидан ўтказди. Бир неча кишининг ўзи томон югуриб келаётганини сезиб, ўша томонга тикилди. Одамларнинг нега у томон шошилишаётганини тушуниб турарди: улар командани, буйруқни кутишмоқда эди. У эса ҳамон ўзига-ўзи савол берарди: нима қилсин? Нима қилсин? Дьяков Сибирни эслади. Ундан сал кейинроқ Фрунзе ҳам Сибирга сургун қилинган эди. Фрунзе сал фурсатдан кейин у ерда ҳарбий санъатни ўргатадиган тўгарак ташкил қилганди. Сургундагилар ўзаро бу тўгаракни «Фрунзенинг яширин ҳарбий академияси» деб аташарди.

Тўрт киши югуриб келди. Дьяков уларнинг ичидан Ознобинни дарров таниди.

— Комиссар, нима қиламиз?

— Сиз нимани таклиф қиласиз?

— Чекиниш керак. Уларнинг кучлари бизникидан ортиқ.

— Ҳа,— деб унинг гапини маъқуллади комиссар.— Чекинамиз!

Уша заҳоти улардан бири паровоз томон югуриб кетди. Қолганлари ирғиб вагон зинасига чиқиб олишди. Эшелон аста-аста жойидан жилди. Уша заҳоти ҳар томондан ўқ овозлари эшитилди, зув-зув учиб келаётган ўқлар вагонларнинг тахталарини таталай бошлади. Қирмизи ранг яллиғ бериб гранатлар портлай бошлади. Сўнгги вагонлар кетидан отлиқ казаклар келиб, ўқ узишар, вагондагилар ҳам тинмай отишарди.

Поезд тезлигини борган сари ошира борди. Бироқ темир йўлнинг икки томонидан анчагача милтиқдан ўқ узиб отлиқ казаклар эргашиб келаверишди. Улар алланималар деб қичқиришар, тинмай милтиқдан ўқ узишарди.

ИККИНЧИ ҚИСМ

I

Тангриберген уйғонганида тонг анча ёришиб қолган эди. Бой жиҳозланган катта хона ҳали нимқоронги, аммо тахмондаги ўрин-кўрпалар, эшикдан то уйнинг тўригача ёзиб ташланган намаг ва палосларнинг гуллари кўз бемалол илғайди. Уйнинг ўнг бурчагида шифтгача уйиб гиламлар, атлас кўрпа-кўрпачалар тахлаб ташланган. Тахмоннинг ёнида кумуш эгар-жабдуқ турибди. Тангриберген ортиқча шуурсиз уй жиҳозларига кўз югуртириб ётиб, эгар-жабдуқни кўрганда сал жонлангандай бўлди: «Эгарда ўтирмаганимга ҳам талай вақт бўлдими!» — деб кўнглидан ўтказди ва қиши билан уймаланиб уйда қолиб кетганига ўзи ҳам ҳайрон қолди.

Оғир хаёллар ҳеч қачон уни бунчалик эзиб юбормаган эди. Утган куз Эломон денгиз ёқасига Қизил Армия сафига йигитларни тўплагани келганидан бери у тинчини бутунлай йўқотган. Эй худойим-эй, илгариги бир отбоқарининг талаб қилган нарсасини ўзига хос бўлмаган бир итоткорлик билан бажо келтиргани учун у ўзини кейин озмунча койидими! Қишин-ёзин бой хонадоннинг отларини боқиб, эвазига ҳатто меҳнат ҳақини ҳам талаб қилолмайдиған ўша отбоқарининг гапини қайтаролмасая! Мана энди ёнгинасидаги балиқчилар овулида яшаб туриб, янги ёлланган аскарларига ўзи келиб эмас, хабарчисини юбориб яна от беришини талаб қиляпти! Тўғри, бугунча улар илтимос қилиб туришибди, ўз ихтиёри билан берсин, деб аммо эртага отхоналарига рухсатсиз бостириб кириб, қанча керак бўлса, ўшанча отини ҳайдаб кетишдан ҳам тойишмайди. Хўш, ўшанда сен нима қила олардинг? Қайси бий ё ҳокимингга шикоят қиласан?

Эломон жўнаб кетганидан бир оз кейин, Тангриберген чидолмаганидан сўнгги янгиликларни билиб келиш учун Чолқорга жўнади. Илгарилари у шаҳарга борса судьянинг ҳам, уезд бошлиғининг ҳам эшиги унга ҳаммиша очиқ бўлгучи эди. Энди у ўша уйлардан биронгасига ҳам киришга журъат қилолмади. Энди унинг ўша танишларининг катта-катта хоналарида чарм камзул кийган, яхши қуроолланган унга душман кишилар ўтиришибди. У Темиркеникига кириб, ундан сўнгги янгиликларни сўраб билиб олмоқчи, безовта кўнглини бир оз тинчитмоқчи бўлган эди, татар савдогарининг ўзи озиб-тўзиб адоий тамом бўлиб қолибди, митти кўзлари эса ич-ичига ботиб кетибди. Тангрибергенни кўриши билан худди нордон нарса еб қўйган одамдай афт-башараси бужмайиб кетди. Темирке Тангрибергенга оғзини очиргани ҳам қўймай ҳасратга тушди:

— И-и-и, алла... Асти сўрама, ҳеч нарса сўрама. Замон оғир, жуда оғир! Охир замона бўлганга ўхшайди...

Тангриберген ўшанда шаҳардан кайфи жуда бузилиб қайтди. Ўша-ўша тушқунликка тушиб қолди. Ҳамма нарсадан ҳафсаласи пир бўлиб, ҳеч кимни кўришни ҳам истамасди. Яқин қариндош-уруғларидан битта-яримтаси кўргани келиб қолса ҳам, худди биқинидан совуқ шамол ураётгандай, чопонига ўраниб, қунушиб, ерга қараб ўтираверарди. Бой овулларига келиб турадиган ҳисобсиз маза-бемаза меҳмонларни эса умуман қабул қилмасди. Уйининг эшиги онда-сонда келадиган мўътабар кишилар учунгина очиларди. Бошқа меҳмонларнинг ҳаммасини эса сўфи акасиникига жўнатар, вақтини фақат бойвуччаси билан бирга ўтказарди. Унинг қип-қизил башараси ҳамон тунд, аммо қалбидан чуқур ўрин олган ваҳима худди давоси йўқ дарддек борган сари кучайиб борарди.

Тангриберген қиш бўйи умрини хотинлар билан бола-бақралар ичида ўтказиб, борган сари майдакаш ва жиртаки бўлиб кетаётганини ўйлаб, ётган ерида оғир тўлганиб қўйди.

— Мирза, уйғоқмисан? — деб шивирлади бойвучча.

Тангриберген индамади. Қоратўридан келган бойвучча бирпас индамай ётди-да кейин қўлини узатиб, эрининг елкасини силай бошлади.

— Қани, бу ёгинга ўгирил-чи...— деб яна шивирлади у ва тез-тез нафас ола бошлади.

Тангриберген хотинининг иссиқ, титроқ қўлини силтаб ташлади. «Қанжиқ... сира тўймади-тўймади-да!» — деб ижирганиб кўнглидан ўтказди у.

Бойвучча хафа бўлиб, жим ётиб қолди. Эшик гийқ этди, хизматкор хотин кириб, оёқ учида юриб каравот ёнига келди ва мирзанинг этигини олиб чиқиб кетди. Этикни артиб-тозалаб ўзининг жойига келтириб қўйди, орқаси билан юриб, яна чиқиб кетди.

Тангриберген тиржайиб бу ёнига ўгирилган эди, кўзи ёнида тумтайиб ётган бойвуччасига тушиб яна зардаси қайнаб кетди, устидаги ипак кўрпани зарда билан юлқиб ташлаб, ўрнидан турди. Тангриберген керишиб, деразадан ташқарига қаради. Қуёш ҳали чиқмаган, осмон булут, тунд. Мирза ярқиратиб тозалаб қўйилган этигини кийди, чопонини елкасига ташлади-да, ташқарига чиқди. Бой овулнинг моллари подага ҳайдалаётганди. Баъзи хонадонлар ҳали уйғонмаган, деразаларининг пардаси очилмаган. Ҳовлида ҳеч ким кўринмайди. Фақат хизматкор аёллар уйга ўтин, сув олиб кириб чиқиб туришибди. «Наҳотки бутун халқ ақлдан озган бўлса?— деб ўйлади мирза.— Майли, яна, ҳамма озодлик ва тенгликка эришди ҳам дейлик. Қуддий халқ хон, хотинлари эса хонойи бўлишди, дейлик... Қизиқ, унда ким ўчоққа олов ёқиб, кул олади, этик тозалаб, мол боқади? Менми? Ё менинг бойвуччам қиладими бу ишларни?» Мирза яна истеҳзо билан жилмайди, кўзларида ғазаб ўти чақнади. Энсаси қотиб теварак-атрофга аланглади.

Тангрибергенларнинг овули Оқбағир баланд тепалигининг сокин, ўтлоқ томонига жойлашган. Шундоққина овул олдида қўнғир тепалик қад кўтарган. Уфқдан кўтарилган қуёш биринчи навбатда тепанинг илк ўт-ўланлар қоплаган чўққисини ёритади. Тепанинг чап биқинини эса ҳали кумуш ранг қор қоплаб ётибди.

Моллар ўтлагани кетиб, овул яна сукунатга чўмди. Мирза сўфи акасининг ёш тўқолига атаб солдирган янги уйининг ёнидан ўтди. Эшиги ёпиқ, пардалари ҳам кўтарилмаган. Баҳайбат кўппаклари эшик тагида ётибди. Улар қонсираган, қаҳрли кўзлари билан мирзага қараб-қараб қўйишди-ю, аммо ириллашмади. Малла

туя катта молхонанинг бурчагида бўталоғини қўмсаб, ихраб ётибди. Ҳали суюги қотиб улгурмаган бўталоқни кундузи снасининг олдида қолдиришса ҳам кечасига туябоқар уни уйига олиб кетарди.

Тангриберген қуёш нури тушиб турган тепаликка кўтарилган эди, кўзи нариги томондан тепаликка қараб келаётган икки отлиққа тушди. Овулда ҳеч кимни кутишмаётганди. «Бу келаётганлар ким бўлди экан-а!» — деб кўнглидан ўтказди мирза саҳарлаб йўлга чиққан бу отлиқларни танишга ҳаракат қилиб. Хафа бўлиб кетганидан: «Ё тангрим!» — деб овозини чиқариб бақриб юборишига оз қолди унинг. Отлиқларнинг бири раҳматлик бўлис акасининг кўзойнак таққан калтабақай мирзаси эди. Калтабақай ҳам унга қараб келиб, мирзани таниб қолди. Калтабақай ирғиб отидан тушди-да, чанг-чунгини қоқиб, кийимларини тўғрилади. Шериги ҳам дарҳол отидан сакраб тушди. Отларини етаклаб, улар тепага ёнбағирдан пиёда кўтарила бошлашди. Йигитларнинг одоб сақлаб келишлари мирзага хуш ёқди, у меҳмонларни очиқ чеҳра билан кутиб олди.

— Йўлларинг хайрли бўлди, йигитлар?

— Худого шукур, Тангриберген оға! Муҳим иш билан келяпмиз. Туни билан отнинг устидан тушганимиз йўқ.

— Агар сир бўлмаса, айтинглар, қандай муҳим иш экан у? Хушхабарми ишқилиб?

— Хушхабар, Тангриберген оға, хушхабар. Худонинг бизга ҳам раҳми келди. Яна бизнинг кунимиз туғди.

— Ҳим... кунимиз туғди, де?

— Кунимиз туғди, Тангриберген оға, кунимиз туғди.

— Мана буни янгилик деса бўлади! Мен бўлсам, энди бизнинг қуёшимиз бутунлай сўнди, деб юрибман-а...

— Оғзингдан шамол учирсин, Тангриберген оға. Хурсанд бўлавер — Актюбинскка оқ армия бостириб кирди.

— Бу қанақа оқлар бўлди? Атаман Дутов эмасми? У бурчак-бурчакдан туриб ириллайдиган лайча кучуку. У қандай бостириб кирган бўлса, ўшандай чиқиб ҳам кетаверади...

— Йўқ-йўқ! Бу бутуңлай бошқа армия, адмирал Колчакнинг армияси. Аскарлари сон-саноқсиз. Энди бутун Сибирь уларнинг қўлларида. Улар Урал тоғларини босиб ўтиб, ҳамон илгарилаб боришяпти. Худо хоҳласа, шу йилнинг ўзидаёқ Москвани қўлга олиб, Россияни ғаламислардан тозалашади.

Калтабақай лаби лабига тегмай бидирлар, Тангриберген эса энди унга ғижиниброқ қараб турарди. Колчак тўғрисида у аллақачон эшитган эди. Ҳар хил пиёда, отлиқ ўтган-кетганлар Колчакнинг қудрати тўғрисида гапириб ўтишарди. Одамлар уни ҳар қанча кўкка кўтариб таърифлашмасин, қизиллар Туркистон фронтида мустаҳкам туришарди. Шунинг учун ҳам мирза кейинги вақтларда бу мишмишларга эътибор бермай қўйган эди. Пашшадек бу узунқулоқ гаплар у овулдан бу овулга ўтиб, филдек бўлиб кетарди.

— Сен бу гапларни бировдан эшитиб гапиряпсанми ё ҳаммасини ўз кўзинг билан кўрдингми? — Калтабақайга қаттиқ тикилиб, жиддий туриб сўради мирза.

Калтабақайнинг гўштдор башараси қип-қизариб кетди.

— Ростини гапиряпман, Тангриберген оға! Оқ аскарларнинг Актюбинскага кириб келаётганини ўз кўзим билан кўрдим. У ернинг эътиборли, бадавлат одамлари ҳарбий қисмларни катта совға-саломлар билан кутиб олишяпти. Аскарларнинг бошида эса генерал Чернов турибди.

— Наҳотки?!

— Бу эшитганингиз ҳали ҳолва. Оқ подшони ҳам тирик дейишяпти.

— Буни мен ҳам эшитувдим.

— Айтишларига қараганда, Колчак Екатеринбургни озод қилганида подшони ҳам бир йўла озод қилган экан.

— Бу жуда яхши хушxabар бўлди! Оғзингга мой, йигит!

— Тангриберген оға, яна бир гап...

— Бўлди, бўлди, қолганларини кейин гапириб берасан. Олдин шу эшитганларимни ҳам бир ҳазм қилиб олай, — деб кулди Тангриберген бирдан кайфияти кўтарилиб. Отлиқларни уйига таклиф қилди.

Уша заҳоти битта тўқлини сўйиб юборишди. Қўлларини чайиб, юмшоқ гиламлар устига ёзилган кўрпа-

чаларга келиб ўтиришар-ўтирмас мирзанинг нима демоқчилигини бир қарашиданоқ биладиган чаққон аёллар чой дамлаб олдиларига олиб келиб қўйишди. Чой устида Тангриберген чурқ этмади, у яна гамгин-хаёлчан қиёфага кирганди. Аммо меҳмонларига аччиқ-аччиқ чойни ўзи қуйиб, узатиб ўтирди.

— Ичинглар, азиз меҳмонлар, ичинглар.

Чой ичиб бўлиниб, дастурхон йиғиштириб олинганидан кейин, мирза калтабақай томон ўгирилди. Калтабақай энди ёстиққа ёнбошлаган эди, мирзанинг гаплашмоқчи бўлаётганини кўриб, дарҳол туриб ўтирди.

— Боя сен халоскорларни катта совға-саломлар билан кутиб олишяпти, дедингми? — шунчаки сўраётгандек бепарвогина суриштирди Тангриберген.

— Ҳа-ҳа, катта совға-саломлар билан кутиб олишяпти.

— Масалан, кимлар кутиб олди?

— Жем, Ёйиқ, Иргиз, Тўрғайнинг энг эътиборли кишилари. Ҳозир уларнинг ҳаммалари қозоқ тупроғига кириб келган халоскорларни қутлаш учун Актюбинскака тўпланишган.

— Улар қандай қутлашяпти? Гап биланми ё бирон нарса олиб боришганми?

— Ҳар ким баҳоли қудрат ёрдам берапти.

— Хўш, нима билан?

— Масалан, сизга ўхшаганлар, Тангриберген оға, уюр-уюр от билан. Татар, рус савдогарлари эса пул билан...

— Э, энди ақлилари кирибди-да,— Тангриберген мийиғида кулиб қўйди-да, яна хаёлга толди.

Гўшт олиб киришди, ҳаммалари индамай таомга қўл узатишди. Кейин узоқ йўлдан чарчаб келган меҳмонларга ўрин солиб беришди...

... Эртасига Тангриберген ўрнидан туриши билан яқин-атрофдаги қариндошлари, таниш-билишларига хабарчилар жўнатди. Қариндошлари етиб келишлари билан мирза ҳеч кимга ҳеч нарса деб, тушунтириб ўтирмай, ўтовларни йиғиб яйловга кўчиш тўғрисида буйруқ берди. Ҳавонинг қовоғи солиқ, осмонда булут карвонлари сузиб юрарди. Шунга қарамай бой овул зудлик билан йиғиштирилиб, узун карвон билан йўлга тушди. Тангриберген ёнига иккита ишончли йиғи-

тини чақирди-да, ҳеч ким билмасин, деб оғзиларини мустаҳкамлаб, Актюбинскка жўнатди. Тангриберген йигитларга қиши билан боқувда турган бақувват-бақувват отларидан берди. Йўлда алмаштириш учун йигитлар яна биттадан от олволишди. Тангриберген уларни ярим кечаси йўлга узатар экан, қаттиқ тайинлади:

— Отларни аяманглар. Отларинг чарчаб қолса, яна отларинг бор. Назаримда бу Қалтабақай мени лақиллатаётганга ўхшайди. Сиз унинг қайси гапи тўғри-ю, қайси бири ёлғон эканлигини билиб келинглар.

Қалтабақайнинг бу гаплардан хабари йўқ эди. Бежавотир овулма--овул меҳмон бўлиб юраверди. Гарчи у ҳали бу ерга нима муддао билан келгани тўғрисида чурқ этиб оғиз очмаган бўлса ҳам мирза орадан сал фурсат ўтмай ҳаммасини билиб олган эди.

Қалтабақай бир овулда бойларни бир ерга тўплаб, уларга генерал Чернов армиясининг қозоқ ерларига бостириб кирганини гапириб бериб, ҳақиқий мусулмон фарзандлари учун ғайридинларга, Совет ҳокимиятига қарши курашга отланишнинг вақт-соати етганини айтибди, Алашўрда партияси шошилич суратда жасур йигитларни тўплаётганини хабар қилибди. Алаш қисмлари, дебди у, яъни қондош оғанини мусулмонлар, пайғамбаримизнинг мовий туғи остида бирлашиб, оёқ ости қилинган еримиз, хўрланган динимиз ва таҳқирланган номусимиз учун ғайридинларга қарши уруш — ғазавот эълон қиладилар, дебди. Бунинг учун жасур йигитлар, отлар қурол-аслаҳалар, кийим-кечак ва пул керак бўлади, дебди.

Доим бир-бирлари билан гажишиб ётадиган турли бой, бий отгаминарлар Қалтабақайнинг гапларини диққат билан эшитишиб, гўё унинг бу гапларини яқдиллик билан маъқуллашганмиш. Улар Қалтабақайнинг гапи билан сурув-сурув қўй, уюр-уюр от, ҳатто қорамол ҳам беришибди. Талайгина пул ҳам тўпланибди.

Буларни эшитиб, Тангриберген мийиғида кулиб қўя қолди. Бу инъомларнинг кўпи Алашўрдага етиб бормақдан, Қалтабақайнинг ҳамёнига пул бўлиб тушиб кетишига унинг ақли етиб турарди.

Актюбинскка жўнатилган элчилар икки ҳафтачадан кейин қайтиб келишди. Тангриберген уларни қабул қилиб, холи гаплашди. Қолчак армияси Актюбинскни босиб олди, деган хабар ёлғон бўлиб чиқди.

Аммо генерал Чернов бошчилигидаги катта армия Орскни қўлга киритиб, чиндан ҳам қозоқ чўлларига қараб йўл олибди.

Худди ўша куни кечқурун Тангрибергенни кига Калтабақайнинг ўзи ҳам кириб келиб қолди. Мирза уни совуқ кутиб олди, овқат устида ҳам гаплари унча қовушмади. Эртасига Тангриберген одатдагидан барвақтроқ туриб яхшилаб нонушта қилиб олди-да, ташқарига чиқиб, хизматкор йигитини ёнига чақирди. Хизматкор чўлга елдай учиб кетди-да, орадан бирор соат вақт ўтгач, юзта сара отларни ҳайдаб келди. Отларни овулнинг орқасида бир ерга тўплаб, қоровуллаб тураверди. Тангриберген уйдагиларга бир оғиз ҳам гапириб ўтирмади. Фақат бойвуччасини бир ойдан олдин келмаслигини айтиб огоҳлантирди-да, ўн чоғли йигити қуршовида оқ арғумоғига кумуш эгар-жабдуқни уриб, овулдан чиқиб кетди. Ҳатто энг яқин одамлари ҳам унинг қаёққа кетаётганини билишмасди.

Тангриберген йўлга тушиши олдидан Калтабақайни ёнига чақиртирди. Уларнинг ўрталарида шундай суҳбат бўлиб ўтди:

— Мен Актюбинскка кетяпман,— деди мирза.

— Тангриберген оға, оқ йўл тилайман сизга.

— Бориб бир кўрай-чи. Агар Колчак чиндан ҳам бизнинг ерларимизни озод қила бошлаган бўлса, ўлай агар, бор мол-қолимни, ҳатто битта қўйимни ҳам олиб қолмай, унга шахсан ҳадя қилишга тайёрман.

— Оббо Тангриберген оға-е! Қани энди қозоқ халқининг барча ўғиллари сиздака...

— Э, қўйсанг-чи! Хўш, ўзинг бу ёғига нима қилмоқчисан?

Калтабақайнинг тилига калтак келиб, нафаси ичига тушиб кетди. Кейин дудуқланиб, йигитлар ўртасида тушунтириш ишлари олиб бориши лозимлигини айтди. Мирзанинг ишончсизлик билан қаттиқ тикилиб турганини кўриб, Калтабақай қип-қизариб кетди. Кўзларини қаерга яширишини билолмай, у оёғидан-бу оёғига ўтиб турди-да, бирдан тиржайиб, гапни бошқа томонга буриб юборди:

— Мирза, Жасанжонни эшитдингизми?

Тангриберген қовоғини уйди. У укаси тўғрисида ҳеч ким билан гаплашмасди-ю, аммо унинг қилмишидан доим ташвишга тушиб юрарди.

— Жасанжонимиз палағда тухум чиқиб қолди-ю,— деди заҳарини аранг ютиб, куюниб Калтабақай.— Тавба, қизилларнинг томонига ўтиб кетганини қаранг-а!

«Э, жигар, қаерда бўлса ҳам, ишқилиб, омон бўлса бас», деб кўнглидан ўтказди Тангриберген, аммо бу тўғрида у билан гаплашишни истамагани учун индамай қўя қолди.

У Жасанжоннинг қизиллар томонига хизматга бекордан-бекорга ўтмаганини яхши тушунарди. Унинг сал фурсатда Тошкент темир йўл отрядига командир қилиб тайинланганини ҳам биларди. Укасининг бу йўлга нима ниятда ўтганига сира тушунолмасди холос. Бу ҳам сира тагига етиб бўлмайдиган сирли замоннинг ўйинларидан бири бўлса керак-да, деб ўйларди.

Бир муддат сукут қилиб тургандан кейин Тангриберген таклиф қилди:

— Сен рус тилини биласан-а? Биз билан бирга юрмайсанми?

Калтабақай яна кулиб, ерга қаради

— Албатта. Сизлар билан бирга юриш аслида мен учун бахтку-я... Бироқ туғилган юртимга анчадан бери келмаган эдим, соғиниб қолибман.

— Шунақами? Унда, майли, кўнглингни ёзиб юр-вер, кўнглингни ёзиб,— деб ноаниқ гап қилди Тангриберген ва отига қамчи босиб, йигитларининг кетидан елиб кетди.

II

Онанинг уйқуси ниҳоятда зийрак бўлади, аммо қучоғида ўйнаши ётган ёш жувоннинг уйқусини эса ҳеч нарсага қиёслаб бўлмайди. Баҳор тонги яқинлашиб қолди, деб Калтабақай Алдаберген сўфининг ҳузур қилиб ётган оқ танли ёш тўқолининг қўлини аста ўзига тортган эди, у ўша заҳоти уйғониб кетди. Аёлнинг бахмалдай юмшоқ бадани яна ҳам балқиб кетибди. У керишиб, кафтини оғзига тутиб эснади, кейин аёллик бахтидан тантиқланиб, ёйилиб ётиб олди.

Ўтовнинг ичи ҳали қоп-қоронғи эди, туйнуқ ҳам беркитиб қўйилган, эшик ҳам ёпиқ. Калтабақай пишиллаб қалин ўриндан аста пастга тушди. Тўқол уйқулик кўзларини хиёл очиб унга қаради-да, жилмайди.

- Кетяпсанми?
- И-ҳи.
- Намунча вақтли?
- Тонг отяпти.
- Бу ёққа кел. Кела қолсанг-чи!..

Калтабақай ўша заҳоти яна ўринга чиқиб кўзини чирт юмди-да, лаблари билан аёлнинг лабларини қидира бошлади. Тиқмачоқдек юмшоқ қўллар уни бўйнидан қучоқлаб олди. Сочлари ёзилиб кетибди. Калтабақай юзини аёлнинг сочларига тутди, унинг исидан маст бўлиб, ҳузур қилди. Ошиқ-маъшуқлик ҳузуридан боши айланган Калтабақай яна тонг ёришиб қолаётганини ўйлади ва аёлнинг қучоғидан бир амаллаб чиқиб олди.

Қоронғида эшик кўринмагани учун деворни пайпаслаб, эшик томон юрди. Эшикни хиёл очиб, ўғри мушукдай у ёқ-бу ёққа аланглади. Тонги чўл ниҳоят-да сокин эди. Калтабақай яқин ўртада ҳеч ким йўқлигига ишонч ҳосил қилгач, оёғининг учида юриб ўтовнинг орқасига ўтиб кетди. Утовлардан биридан қаттиқ хурраи овози келарди. Калтабақай хотиржам тортиб жилмайди. Юраги безовта уришдан тўхтади, аммо овулдан чиқишда барибир оёғининг учида юриб кетди.

Ҳеч ерда тиқ этган товуш эшитилмайди. Тирик жон борки, ширин тонг уйқусида. Осмон секин-аста ёришиб келмоқда. Ғарбда ҳали сўнгги юлдузлар милтиллаб кўринади.

Калтабақай тепаликка чиқиб, унинг этагига жойлашган бой овулига назар ташлади. У ер-бу ерда ўтга тўйган сигирлар кавш қайтариб, пишиллаб ётибди. Турли-туман ўтларнинг ўткир ҳиди димоқни қитиқлайди. Ўтларнинг ичида шувоқ ўтнинг ҳиди айниқса ёқимли эди. Калтабақай бутун вужуди билан тўйиб-тўйиб нафас олар экан, ҳатто завқдан кўзларини юмиб олди.

Ниҳоят, сўнгги юлдузлар ҳам сўниб, осмон анча ёришиб қолди, энди анча наридаги нарсаларни ҳам бемалол кўрса бўларди. Худди ёлғиз ўзигагина маълум бўлган алланимани кутиб тургандай, ўтлоқда қамишлар орасида чигиртка чириллай бошлади. У анчагача ёлғиз чириллади, биронта ҳам ҳашарот унга жўр бўлмади. Аммо чигиртка чириллашини тўхтатиши билан бошқа бир чигиртка чириллай бошла-

ди, унга бошқа чигирткалар жўр бўлишди. Шу тариқа биринчи бўлиб уйғонган чигирткалар бир-бирлари билан хабарлашиб, ўз ҳаётларига мадҳия ўқишга тушишди.

Калтабақай чопонининг олдини очиб, кўкрагини тонгги майин шабадага тутди, аъзойи бадани яна кучга тўлаётганини сезиб жилмайди. Кейин чопонини бутунлай ечиб, ўзини муздек майин ўтнинг устига ташлади. «Э, шошиб ҳам нима қилдим?— деб ўйлади у.— Кел, яна бир кеча қолсам қола қолай! Эҳ!» У бу фикридан бирдан хурсанд бўлиб кетди.

Баъзан одамнинг ўзи жаҳаннамга қараб интилади. Агар у шу бугун жўнаб кетганида, ҳамма иши жойида бўларди, бу кўргилик йўқ эди. Аммо тунги ишратнинг мазасини унутолмаган Калтабақай яна кетолмай қолди. Аллақайларда меҳмондорчиликда юрган сўфи бугун ҳам келмаса керак, деб ўйлаб у лаззатли тунларини яна бир кечага чўзмоқчи бўлди.

Овулларда миш-миш оғиздан-оғизга жуда тез тарқалади. Оппоққина тўқолнинг Калтабақай билан яширин алоқаси ҳақидаги миш-миш аллақачон оғизга тушиб, ён-вериларидаги овулларга ҳам етиб борган эди. Уларнинг яширин учрашиб юришларини етмиш яшар чолдан тортиб она сути оғзидан кетмаган болаларгача билишарди. Бу миш-миш оғизга тушиб қолганини ёлғиз ўзларигина билишмасди холос. Улар алоқаларини бировларнинг назаридан яширишга ҳарчанд уринишмасин, ҳаммага борган сари аён бўлиб бормоқда эди.

Баъзи бировлар оппоққина тўқолга раҳмлари келиб, унинг ёнини олишарди.

— Шундай қари чолга берилган бу ёшгина жувонга ачынмайсизларми? Эридан унга нима наф бор. Ёшлигида у бечора ҳам ўйнаб-кулиб қолсин-да! Бирон етиб қолган меҳмон кечаси кўрпа тагида у ёқ-бу ёгини ушлаб қўйса, бечора ўшанга ҳам хурсанд бўлиб юрса керак.

Баъзи бировлар эса қари сўфини сўкиб, лаънатлашарди.

— Баттар бўлсин, қари хачир! Бечора қизи тенги бўлса-ю, у эса қучоғига олиб ётса, вужудидан иссиқ олса!

Учинчилар эса Калтабақайни бошлаб сўкишарди.

— Нима, қизлар йўқми бизда, келиб-келиб бир оилалик аёлга ёпишмаса?

— Чинданам овулда нима кўп — қиз кўп. Худди денгиздаги балиқдай. Танлаганингни оласан.

— Э, нимасини айтасан! Одам чўчқага ўхшаб ўзи балчиққа тиқилади. Уни биров итармайди. Бировнинг хотинига нега кўз олайтирди экан-а?

— Баъзиларга бировнинг нишхўрти ҳам овқат. Эркак киши доим оч бўрига ўхшайди. Бўлмаса сасиқ чол эзгилаб ташлаган хотиннинг этагига осилиб нима қилади?

Овулларда бу мишмишлар шундай оғиздан-оғизга ўтиб юрарди.

Бу гаплар қари сўфининг қулоғига ҳам аллақачон етиб борган.

Овулларда дуч келган одамлар хотинини гап-сўз қилишини биларди-ю, шу вақтгача индамай юрганди. Сўфи ниҳоят бугун бир қарорга келди, қўшни овулда тўйиб эт еб олганидан кейин ётиб дам олиш ўрнига, кеч бўлишига қарамай отини эгарлаб, уйига қараб йўл олди. Овулига етиб келганида деярли ҳамма уйқуга кетган эди. Сўфи отидан тушиб, уни тушовлаб қўйди-да, пиёда уйига келиб, ўринга ётиб олди. Тўқолини бир қарич ҳам ёнидан жилдирмади. Ўринга ётганида эса уни ёнига, девор томонга ётқизди.

— Гинг десанг — ўлдираман деб пўписа ҳам қилиб қўйди.

Калтабақай тун киришини бетоқатлик билан кута-кута, ниҳоят, таниш йўлкадан йўлга тушди. Овулнинг итлари бу орада унга ўрганиб ҳам қолишган эди. Бузоқдай итлар муюлишдан чиқишди-ю, уни таниб, гўё: «Ҳа, яна сен келаётувдингми!» — дегандек думларини ликиллатиб қўя қолишди. Калтабақай пусиб сўфининг ўтови ёнига борди-да, теваарак-атрофга бир аланглаб олди. Шу дақиқада булутлар орасидан ой ўз жамолини кўрсатди, Калтабақай уни ўз сирли ишига ҳамроҳликка чақираётгандай, кўзини қисиб қўйди-да, хурсанд жилмайиб, ўтовнинг эшигини аста очди. Туйнук беркитиб қўйилганди, ўтовнинг ичи зим-зиё. Калтабақай қоронғига кўзи ўргангунча бирпас қараб турди.

— Булбулим, қаердасан? — деб шивирлади у.

Қари сўфи ўша заҳоти хотинининг оғзини ёпди.

— Индамайсанми, майли, майли, индама... Ҳозир ўзинг булбулигўё бўлиб сайраб кетасан,— дея эркалаб, Калтабақай секин-аста ўнг бурчакка — парда орқасидаги ўрин баланд қилиб солинган каравот томонга юрди. У икки қўлини олдинга узатганча ҳаяжондан аъзойи баданига ширин титроқ туриб, иссиққина ўрин томон сурилиб борарди. У битта қўли билан пардани тутиб, иккинчи қўли билан шимини ечаётган эди, бирдан аллаким қўлидан шаппа ушлади. Калтабақай даҳшат ичида орқасига юлқинган эди, аммо қаттиқ қисиб ушлаган қўл уни қўйиб юбормади. Шунда у жон ҳолатда:

— Вой!— деб юборди.

— Ҳой хотин, чироқни ёқ!— деган хирилдоқ овоз эшитилди қоронғида.

Қари сўфи жўрттага шошилмасди. У каравотдан шошмай тушди, кейин Калтабақайни ўзига яқинроқ тортиб, шартга ёқасига ёпишди. Ёшгина тўқол қўрққанидан нафасини ичига ютиб, деворнинг тагига тиқилиб олди. Сўфи иккинчи қўли билан унинг ёстиқ устида ёйилиб ётган сочидан чангаллади-да, шартта пастга тортди.

— Ҳой хотин, сенга чироқни ёқ, деяпман!

Зим-зиё хонада чироқнинг липиллаган тили кўринди. Сўфи Калтабақайни қўлидан чиқармай, на бир оғиз гапирмай, на афтига қарамай, бу чақирилмаган меҳмонни худди босиқ, чапдаст қассоб қўйни етаклагандай етаклаб юрарди хонанинг ичида. Сўфи эшикнинг ёнига бориб, уни мустаҳкамлаб тамбалади. Кейин каравотнинг ёнига бориб, иккита катта ёстиқни олди ва устига ўрнашиб ўтириб олди. Шундан сўнг Калтабақайни силтаб ерга йиқитди. У сўфининг оғир қўли остида типирчилаб, қўрга кўмиб қўйилган қора қумғоннинг ёнига ўтириб олди. Гапиришга журъат қилолмасди, омон қолишига кўзи етмаганидан, фикран бу ёруғ дунё билан хайрлашиб ўтирар эди. Сўфининг эса жаҳли чиқаётганга ҳам ўхшамас, кўринишдан хотиржам эди. Аммо Калтабақайнинг юзига ўқрайиб қараганида эса, оппоқ соқоли ҳатто диккайиб кетгандай бўларди.

— Хўш, ифлос, қўлга тушдингми! Энди жонингни суғуриб олайми, а?

Сўфи Калтабақайнинг ёқасига яна ҳам қаттиқроқ ёпишди. Калтабақай нафаси қисилганидан хириллаб қолди. Сигирнинг елинига ўхшаш ялтироқ башарасига қон қуйилиб, кўзларининг тагидаги халта яна ҳам чуқурлашиб кетди. Сўфи унинг башарасига жирканиб қараб турарди. Тўсатдан тинч-тоғув оилавий ҳаётига раҳна солаётган шу одам эканлигини энди эслагандек, газаб отига миниб кетди.

— Ҳа, наҳс! Бўйинг бир қаричгина бўлса ҳам зино ишларига жуда устаси фаранг экансанми? Ҳа, ярамас!

— Оқсоқол... ҳақ... ҳақорат қил-манг...

— Ҳо! Ҳақорат қиламан ҳам-да. Хўш, қўлингдан нима келади?

— Ш... шикоят қиламан...

Хўппасемиз, афт-башарасини оппоқ тук босиб кетган чол алам қилганидан гезариб кетди. У ўқрайиб туриб оғир-оғир нафас олар экан, башарасидан ёглиқ тер чиқиб кетди. Сўфи ёстиққа яна қулайроқ ўтириб олди-да, шошмай Калтабақайни оғзи-бурни, гарданига қараб ура бошлади... Тўқол даҳшатдан қотиб қолди. Унинг тимқора катта-катта кўзларида ёш ҳалқаланди. Лабларини қаттиқ тишлаб, ранги қув ўчиб, эшик кесакисига ёпишиб олди. Ҳансираб кетган Алдаберген бир зум нафасини ростлаб: «Яна қаерига боплаб туширсам экан-а», деб Калтабақайни зимдан кузата бошлади. Чолнинг кўзи бирдан Калтабақайнинг чироқнинг хира нурида ялтиллаб турган кўзойнагига тушиб қолди-да бирдан алам билан инграб юборди.

— Ҳа, лаънати!..

Ҳамма аламини шу кўзойнакдан олмоқчи бўлиб қария жон-жаҳди билан ўша кўзойнакка қараб бир туширди. Ойнанинг синиқлари кўзининг атрофига кириб, Калтабақайнинг башараси қон бўлиб кетди. Сўфи ураман деб ўзининг қўлини ҳам кесиб олганига қарамай, Калтабақайни қўйиб юбормай, орқасига қараб тепа бошлади. У уравериб ҳолдан тойганидан кейин ўлар ҳолига етган Калтабақайни эшик тагига судраб борди-да, итларининг олдига улоқтирди.

Алдаберген сўфи бир оз дамини олганидан кейин оппоққина тўқолини мириқиб калтаклади, кейин итни қувгандай, овулни айлантириб калтаклаб, Кичикқумга — қариндошлариникига ҳайдаб юборди.

Тангриберген ошиғич юрди, ҳеч қаерда тўхтамади. Мирзанинг табиатини яхши биладиган йигитлар ҳам чурқ этишмади. Бир уюр отни олдиларига солиб, бир маромда елиб кетаверишди.

Мирза икки йигити билан анча илгарилаб кетди. Уюрни ҳайдаб кетаётган йигитлар уларга дам етиб олишар, дам орқада қолиб кетишарди. Шунда йигитлар уларнинг баҳорги намхуш қумдаги изларидан боришар эди.

Иккинчи кун кечга томон улар Чолқорга етиб олишди. Бепоен чўлда ҳар гал камдан-кам учрайдиган тепаликларнинг устига кўтарилганларида узоқдан шаҳарнинг чироқлари милтиллаб кўриниб қоларди. Йилқичилар шаҳарга борганларида карвонсаройда тўхташларини, тўйиб-тўйиб чой ичиб, ҳордиқ чиқаришларини ўйлаб хурсанд бўла бошлашди. Аммо Тангриберген Чолқорда тўхтамай, карвон йўли билан Актюбинскка қараб ўтиб кетди.

Мирзанинг азалдан кечалаб юриб, кундузлари дам олиш одати бор эди. Бу сафар ҳам у тунги салқиндан фойдаланиб, йўлнинг каттароқ қисмини босиб олишга қарор қилди. Отларни, у ёқ-бу ёққа чалғишларига йўл қўймай, зич ҳайдашди. Отларнинг яғринлари, худди қиргоққа саёзроқ жойга сузиб чиққан лаққабалиқларнинг орқасидай, ойнинг хира нурида ялтиллаб кўринарди. Отлар пишқирар, чўл йўлларида туёқлари гурсиллаб борарди. Чироқлари ҳамон милтиллаб кўриниб турган Чолқор аллақачон орқада қолиб кетган. Йигитлар ҳам жим-жим кетиб боришади. Қўлларидаги қамчилари чанг йўлда судралиб келмоқда. Ҳаммаларини тонгги ширин уйқу элитган. Йигитлар отларининг бўйнига энгашиб, у ёқдан-бу ёққа чайқалиб, мудраб боришарди. Шунинг учун ҳам бу воқеа қандай содир бўлганини пайқамай қолишди.

Туни билан бир текис елиб келаётган отлар бирдан тўхтади. Йигитлар бошларини кўтариб қарашган эди, кўзлари қуролли аскарларнинг қорайиб кўринаётган гавдаларига тушди. Ҳали хушларига келиб улгурмаслариданоқ уларни қуролсизлантириб, отларининг жиловидан ушлашди.

Тангриберген аввалига бизни қароқчилар қўлга

туширишди, энди бизни уюримиз билан бирга йўлдан нарига — чўлнинг ичкарисига олиб кириб кетишади, деб ўйлади. Аммо уларни қуролсизлантирган ва ярим доира қилиб ўраб олган индамас отлиқлар буларни чўлнинг ичкарисига эмас, шаҳарга ҳайдаганларидан кейин Тангриберген уларнинг қароқчи эмасликларини тушунди.

Шаҳарга яқинлашиб қолишганда отларни Чолқор кўлининг нариги қирғоғида тўхтатишди, асирларни эса шаҳарга ҳайдаб кетишди. Тонг энди ёришиб келаётган палла, шаҳар ҳали уйғонмаган. Тангриберген ҳайдаб келаётган отлиқларга бир-икки кўз қирини ташлаб қўйди-ю, кейин қайтиб қайрилиб қарамади. Отлиқлар яхши қуролланишган-у, аммо шаҳарликларга ўхшаб юпунгина кийинишган. Уларнинг кўпчилиги руслар, қозоқларини эса Тангриберген танимади.

Ҳозир уни олдинда кетиб бораётган бир кишигина қизиқтирарди. «У ким бўлди экан-а? Кўзимга танишроқ кўриняпти...» — Тангриберген йўл бўйи шунинг устида бош қотириб борди. Қўнғир-малла ранг отга минган у одам анча илгарилаб кетди ва бирон марта ҳам кетига қайрилиб қарамади. У қизил аскарларнинг шлёми ва бир оз торроқ шинелини кийган. Қамчи тутган бақувват қўли шинелининг енгидан чиқиб турибди. Кийимнинг фарқига яхши тушунадиган Мирза шинель бошқа кишиники эканлигини дарров тушунди. «Аммо ким бўлди экан-а у?.. — Ҳамон диққат бўлиб ўйлаб боради Мирза. — Наҳотки... Йўқ, бўлиши мумкин эмас!»

Шаҳарга кираверишда ҳам Тангриберген сипоҳгарчиликни қўлдан бермади: на биров билан гаплашди, на у ёқ-бу ёққа аланглади, фақат таниш кўча ва уйларни томоша қилиб кетаверди. Қўнғир-малла отга минган чавандоз ҳеч қаерда тўхтамай, ҳеч қаерга қайрилмай, отини ўшандай елдирганича Темиркенинг яшил томли магазини ёнидан ўтди-да, тўсатдан Чолқор отряди штаби жойлашган икки қаватли уй олдида тўхтади. Тангриберген гумонининг тўғрилигига ўша заҳоти ишонч ҳосил қилди. Шу дақиқагача у номимни, эл-юрт ичидаги обрўйимни эшитиб, қўйиб юборишса ҳам ажаб эмас, деб умид қилиб келаётган эди. Энди унинг ўша умиди бир зумда сўнди-қўйди. У Эломонга илтимос қилиш, тушунтириш у ёқда турсин, башара-

сига қарашни ҳам истамасди. Шунинг учун у яна ўша эски димоғдор, такаббур қиёфасига кирди.

— Қамаб қўйинглар уларни!—деб буюрди Эломон Мирза билан йигитларга кўз қирини ташлаб ва оёғига урилайётган қиличини ушлаб, штаб томон юриб кетди.

Эломон ичкарига кираверишда Дьяковга дуч келди.

— Хўш, қалай?

— Хайдаб келдик.

— Жуда соз... Сизларни ҳеч ким кўрмаганмикан?

— Бутун шаҳар уйқуда...

— Ичкарига кир, гаплашамиз.

Улар полк командирининг хонасига киришди. Хонанинг ичи ўша Мюльгаузен давридагидан сира ўзгармаган. Ўша лиқилдоқ стуллар, беўхшов стол... Эломон Дьяковга ёнлама ўтириб, столнинг чеккасига суяниб олди. Унинг кайфияти яхши эмасди, гарчи комиссар унга қизиқсиниб тикилиб турган бўлса ҳам комиссарга қарамади ҳам.

— Хўш, мирза билан гаплашдингми?— қизиқиб сўради комиссар бир оз сукут қилиб тургач.

— Йўқ.

— Бекор қилибсан...

— Биз у билан ҳамма гаплашадиган гапимизни аллақачон гаплашиб бўлганмиз.

— Бу гапинг ҳам тўғри. Энди нима қиламиз уларни?

— Билмадим. Ихтиёр сизда.

— Шунақа дегин? Агар ихтиёр бизда бўлса, унда менда бир таклиф бор...

Бу суҳбат Эломон учун унча кўнгилли эмасди, шунинг учун ҳам у бепарволик билан деразага қараб ўтирарди. Деразанинг орқасида тонгги шабадада мирзатерак аста чайқалиб турарди. Теракнинг шитирлаши ҳатто ичкарига ҳам эшитиларди.

— Колчак қисмлари қозоқ ерларини босиб олмоқда. Кучи катта! Ғарб армияси ҳам аэроплан ва броневиклари билан бизга қарши урушяпти. Уларга генерал Чернов бошчилик қилмоқда. У Колчакнинг энг яхши генералларидан бири, тушунасанми?

Эломон хаёл суришдан тўхтаб, диққат билан комиссарнинг гапига қулоқ сола бошлади.

— Бу атаман Дутов эмас,— дея гапида давом эт-

ди комиссар.— Эндиги уруш жиддий уруш бўлади. Қонли тўқнашувлар турибди олдинда, тушундингми?

— Бунинг менга нима алоқаси бор?

— Сенингми? Мен генералнинг ҳузурига сени юбормоқчиман.

Бу гапни эшитиб Эломон данг қотиб қолди, комиссар ҳазил қиляпти, ҳозир кулиб юборса керак, деб унга тикилиб қолди.

— Мен жиддий айтяпман,— деди Дьяков Эломоннинг қарашидан нима деб ўйлаётганини фаҳмлаб.— Сен Мирзанинг қийимларини кийиб, ёнингга ишончли йигитлардан оласан-да, оқларнинг ҳузурига борасан. Армиянинг сони, қандай қуролланганини аниқлашга ҳаракат қил, бироқ ниҳоятда эҳтиёт бўл, уқдингми?

Эломон ниҳоят унинг мақсадини тушунди, ўрнидан туриб, чиқиб кетди. Кечга томон улар сафарга отланишди. Эломон ўзининг қўнғир-малла отига Тангрибергеннинг кумуш эгарини урди.

Уларнинг бу сафарларидан полкда Дьяковдан бўлак ҳеч кимнинг хабари йўқ эди. Эломон ҳовлига чиқиб, энди отига минмоқчи бўлиб турган эди, қоровул дарвозанинг олдидан туриб, уни қандайдир бир аёл чақираётганини айтиб қичқирди. Эломоннинг узангига узатилган оёғи бирдан бўшашиб кетди. «Бу ўша,— деган фикр ўтди хаёлидан.— Бўлмаса ким ҳам бўларди. Албатта ўша-да!» Эломоннинг шаҳарда Оқболладан бўлак аёл таниши йўқ эди. Бунинг устига у, негадир, келиб қолармикан, деб уни кунда кутиб юарди.

Йигитларни олдинга, уюр томон жўнатиб юбориб, уларга ҳозир кетларингдан етиб оламан, деди-да, отини етаклаб, дарвоза ёнида кутиб турган Оқболанинг олдига борди. Фонуснинг хирагина нурида Оқбола кўзига рангсиз ва руҳан тушкун кўринди.

Эломон Кенжекейга уйланганидан бери Оқболанинг олдига бормаган эди. Кўчада ҳам камдан-кам учратар, учратганида ҳам совуққина сўрашиб қўя қолишарди. Иккалалари ҳам ўртадаги муносабатлари кундан-кунга совуб бораётганини сезиб юришарди.

— Омонмисан, Оқбола...

Оқбола чуқур хўрсиниб олиб, ҳаяжон билан отаси Суев чолнинг қаттиқ бетоб бўлиб ётганини, ўзи эса

шу бугун кечаси карвон билан бирга овулга кетаётганини хабар қилди.

— Анчадан бери бетоб эканми?

— Билмадим.

— Қандай бетоб экан?

— Уни ҳам билмайман. Ишқилиб ётибди-да...

Эломон нимадир деб бу аёлнинг кўнглини кўтариши кераклигини биларди-ю, аммо шунга муносиб бир сўз тополмас, хижолатдан нима қилишини билмасди. Оқболанинг бирдан жаҳли чиқиб кетди, апил-тапил хайрлашди-да, бошини мағрур кўтарганича зим-зиё тун қўйнига кириб кўздан ғойиб бўлди. Алам қилганидан иккала кўзига жиққа ёш тўлди.

Карвон шаҳар чеккасида тўхтаган эди. Оқбола бориб ўзининг туясига минди. Тагига туякашлар қалин кўрпачани тўрт буклаб солиб беришган эди, ўтириш қулай бўлди. «Эй парвардигор, ишқилиб йўлимни бехатар қил!»— деб шивирлаб қўйди Оқбола. Карвон шошилмай йўлга тушди. Узун арқон билан бир-бирига боғлаб қўйилган туялар йўлдан турнақатор тизилиб борарди.

Карвон тун яримламасиданоқ Улликўмни тор бўйнидан кесиб ўтди. Юк ортилган туялар тиззаларидан қумга ботиб, пишқириб, аранг илгарилаб борарди. Оқбола эса, карвон тезроқ юра қолсайди, деб сиқилиб борарди. У тинмай бемор отасини ўйлар, тириклигида кўролмайд қоламанми, деб қўрқиб, ташвишга тушиб қолган эди.

Ниҳоят, улар чек-чегараси йўқдек туюлган Улликўмни ҳам босиб ўтишди, яна ёвshan ва тикан билан қопланган теп-текис чўл бошланди. Карвонга оқ тумшукли бир ўркачли бичилган туя минган чувак юзли қоратўри одам бошчилик қилиб бормоқда эди. Барханларни босиб ўтиб, тақир йўлга чиқиб олишлари билан карвонбоши туясининг одимини тезлатди. «Мана шундай тезроқ юрсак-ку, яхши бўларди-я...»— деб ўйлаб борарди Оқбола ўзининг туясида чайқалиб ўтириб. Унинг бояги дил ғашликлари ҳам бир оз тарқандай бўлди. Энди отамни кўриб қолсам ҳам ажаб эмас, деб ўйлай бошлади. Кейин у Эломонни эслади. «Унинг олдига бориб нима қилардим-а?— деб отасига ўхшаб, энсаси қотиб, ихраб қўйди.— Энди унинг ўз уйи, ўз оиласи бўлса». Бирдан кўнгли бузилиб, яна

кўзига ёш келди. Ёш келди-ю, ўзидан жаҳли чиқиб кетди, кўзларини пирпиратиб, бирдан қаҳрли, ўжар қиёфага кирди.

Оқбола атрофига аланглади. Кимсасиз чўл сокин уйқу қўйнида. Тонгга яқин кишига ҳузур бағишловчи майин шамол турди. Оқбола ҳатто эти жунжикиб, елкасига камзулини ташлаб олди. Ун тўрт кунлик тўлин ой чўлни ўз нурига фарқ қилиб юборган. Ҳамма ёқ сутдек ойдин. Онда-сонда пакана дарахтларнинг шохлари кўзга чалинади. Баъзан гуж бутазорга дуч келиб қолишар, бутазор ой нурида уларнинг кўзларига яқин-атрофдаги овулнинг тун салқинида ўтлаб юрган подасига ўхшаб туюлиб кетарди.

Оқ тумшуқли туяга минган қарвонбоши қарвонни усталик билан бошлаб борарди. У туясининг устида теварак-атрофга тийрак назар ташлаб, нималарнидир ўйлаб борар эди. Бир туякаш тун сукунати жонига тегди шекилли, қўшиқ айта бошлади. У кутилмаганда Оқболанинг севимли қўшиғи «Қалдирғоч»ни бошлаб қолди. «Айналайин қароғим!..» Тун қўйнида ётган кимсасиз чўлда тўсатдан жаранглаган овоз мудраб кетаётган туякашларнинг уйқусини қочириб юборди, хотиржам кетиб бораётган туялар эса бу кутилмаган овоздан ён-верларига аланглай бошлашди.

Йигит қўшиқнинг бош қисмини баланд пардаларда ижро этиб, кейин гўё сафардош дўстларига ошиқ кўнглини очмоқчи бўлгандай, бирдан паст, сирли оҳангга кўчди. Муҳаббат изтиробларини тўкиб сола бошлади. Оқбола ёшлигида овуллари орқасидаги арғимчоқда учиб юрган қизалоқ чоғида ана шу «Қалдирғоч» қўшиғини паст овозда эзиб айтишни яхши кўрарди:

О, қалдирғочим, сени эслаган чоғда,
Қалбим интилар сенга, жон қолмай танда...

Оқбола бу қўшиқни куйлаганида, бор ошиқ қалбини шу қўшиққа жо қилиб, уни бирдан-бир жондан ортиқ севган йигитига бағишлар эди. Унинг бу қўшиқни кимга атаб айтаётганини дугоналари ҳам билишарди, у бу қўшиқни куйлаганда дил-дилидан яйраб, ширин энтикиб кетарди. Қалби бой овулдан ёш, чиройли Мирза томон интилишини у ҳеч кимдан: худодан

ҳам, одамлардан ҳам яширмасди. Муҳаббат дардида ўртана-ўртана, мана охири нима бўлди?

Оқбола уҳ тортиб қўйди.

Ёш туякаш йигит энди Муҳит билан Сари Бетоқов қўшиқларидан куйлай бошлади. У мунгли бир қўшиқни куйлаб бўлгач, овозини баланд қўйиб янги қўшиқ бошлади. Баланд пардаларда айтиладиган бу қўшиқни йигит гўё ҳамроҳлари учунгина эмас, баланд осмонда чарақлаб им қоқаётган юлдузлар чамани учун ҳам айтаётгандай, бошини мағрур кўтариб, бор овози билан куйларди. У қўшиқни қандай баланд пардада олган бўлса, тўсатдан ўшандай юксак пардада тамомлади.

Ойдин тун яна сукунатга ғарқ бўлди, карвон эса ҳамон устидаги одамларини бир зайлда бир орқага, бир олдинга чайқатиб, илгарилаб боради... Тонгги шабада бир оз кучайди. Оқбола шамолга орқасини ўгириб, чопонига дурустроқ ўралиб олди, ичида туякаш йигитнинг қўшиқларини дарров тамомлаганига ачиhib қўйди.

Туякаш йигит эса бир нафас тўхтаб, яна янги қўшиғини бошлади. Янги қўшиғи «Алима» деб аталарди. Бу қўшиқ ниҳоятда мунгли бўлиб, унда бир қизни отаси қирқ бош мол эвазига узоқ бир юртга, чолга бериб юборгани, у ерга на отда, на туяда етиб бўлмаслиги ҳақида куйланарди.

Йигит бу қўшиқни бошлаши билан нотаниш бир қизнинг йиғи ва оҳ-воҳи Оқболанинг юрагини ўртаб юборгандай бўлди. Оқболанинг қисмати ҳам ўша Алиманинг қисматига ўхшаб кетарди, унинг ҳам ёшгина юраги худди Алиманикига ўхшаш дард-аламга тўла эди. Қизнинг дард тўла қалбига тил тегиза кўрма, фарёд уриб юборади.

Оқбола бу қўшиқни жуда кўп марта эшитган ва ҳар гал эшитганида гўё ўша қиз ўрнида ўзи ҳасрат қилаётгандай, уни ичида биргалашиб айтарди. «Мағрур эди, ўжар эди Алима...» — деб ҳамон куйлашини қўймасди туякаш йигит. Ҳа, дея ич-ичидан унинг сўзларига қўшилиб ўтирарди Оқбола, шундай ҳам қисқанига умрим худди ит таталаган теридай чок-чокидан сўкилиб кетди. Қайси қиз ёшлигида мағрур бўлмайди, ўжар бўлмайди?

Эрталаб карвон қамишзор билан ўралган сойликда

ҳордиққа тўхтади. Туякашлар бирпасда туялардан юкларни туширишди. Соё бўйига чопонларини тўшаб, мизғиб олгани ётишди. Туякашлар бошларини ёстиққа қўяр-қўймас хуррак торта бошлашди. Ёлғиз Оқболагина уйғоқ эди.

Отаси умри бино бўлиб касал бўлган эмас эди. Туякашларнинг айтишларига қараганда, касал уни бир куннинг ўзида енгиб қўйибди. Шу бир ётганича қайтиб турмабди. Ахир кампирини ёнига чақириб қизини соғинганини айтиб, тезроқ чақиртириб олишни тайинлабди. Оқбола юраги сирқираб отасиникига ошиқар экан, номимни аташни тақиқлаб қўйган отам гуноҳимдан ўтиб, тезроқ етиб келсин, соғиндим, деб тайинлаган экан, демак, касали жиддий экан, деб ташвиш тортарди.

Оқбола ошхонада ишлаб юрганидан бери озроқ пул тўплаган эди. Рус аёллар ҳам бошига тушган ташвишни эшитиб, қўлига у-бу тўплаб беришган эди. Мана энди у уйига чой, қанд, кўйлак, рўмолга ўхшаш совға-саломлар олиб кетяпти... Отаси бутун умр камбағалчиликда яшаган эди, туякашларнинг гапига қараганда, янги ҳукумат давридаям бирини икки қилолмабди.

Оқбола тезроқ уйига етиб олишга ошиқарди. У кўп ўтмай туякашларни уйғотди. Туякашлар кўзини очгиси келмай, ихраб; тескари қараб олиб Оқболани роса қийнашди. Оқбола чой қайнатиб қўйиб, уларни ялиниб-ёлбориб уйғотди, улар охири эснаб, керишиб туришга мажбур бўлишди. Туялар ҳам бир оз дам олиб улгуришган эди, туякашлар кун қизиб кетмасидан олдин яна юкларни туяларга ортиб, йўлга тушишди.

Уч кунлик уқубатли йўлдан кейин карвон пешинга яқин бир вақтлар Бўбек узатилган, ҳозир эса Суев чол истиқомат қилиб турган Жаманбўташ тоғининг шимолий ёнбағрига етиб келишди. Овулнинг сийраккина подаси тоғ этагида баҳорнинг илк ўтларини чимдиб, ўтлаб юрибди.

Оқбола отасининг аҳволини сўрамоқчи бўлиб подачи боланинг олдига борди. Отаси тирик, эс-ҳуши жойида экан, кўргани келганларни танир экан. Буни эшитиб, Оқбола сал хотиржам тортди. Бироқ отамнинг кўзига қандай кўринаман, деб яна юрагига ғулғула тушиб қолди. Оқбола уйига кириб борганида Суев чол

баланд ёстиққа суяниб, оғир-оғир нафас олиб ётарди. Чолнинг ранги бир ҳолатда, катта бурни сўррайиб қолибди, қовурғалари саналиб ётган кўкраги бир кўтарилиб, бир тушиб турибди.

Чакказарб қария бетобланиб қолганидан бери бу уйда ҳеч ким овозини чиқариб гаптиришга журъат қилолмасди. Ҳамма оёқ учида юриб кириб, оёқ учида юриб чиқарди. Утов олди ғала-ғовур бўлиб қолганидан, аёл кишининг кўйлаги шитирлагандай бўлганидан Суев чол кечаю кундуз йўлига интиқ бўлиб кутиб ётган ёлғизгина зурёди, болажони келганини тушунди. Оқбола қўни-қўшнилари билан ўтовга кириб, қўрқапаса отасига қараганида Суев чол туриб ўтирмоқчи бўлди-ю, аммо кўкрагидаги оғриқ қимирлагани қўймади. Мадорсизлигидан хафа бўлган чолнинг оқ киприклари пирпираб, кўзлари совуқ чақнаб кетди.

Бирдан Оқболадаги бояги журъатсизлик йўқолди, назарида отаси ўлиб қолаётгандай бўлиб туюлди. У отасининг оппоқ киприк, қизарган кўз, ингичка, сўррайган бурнига қараб туриб, бирдан унга раҳми келиб кетди-да, ўзини тутолмай, йиғлаб юборди.

Ниҳоят, ўзини қўлга олиб, кўзларининг ёшини артди-да, Оқбола отасининг бошига бориб ўтирди. Иккалалари ҳам лом-лим дейишмади. Оқболага қўшилишиб кирган қўни-қўшнилари юқорига ўтишга журъат қилмай, эшик тагида туриб қолишди. Келин бўлиб тушганидан бери ҳали ота-онасини кўролмаган келинчаклар ҳам, кўнгли бўшроқ аёллар ҳам ота-болага қараб юм-юм йиғлаб кўз ёшларини рўмолларининг учига артиб туришарди.

Суев чол иссиқ қўли билан қизининг жонсизгина қўлини қисиб, нимадир деб уни юпатмоқчи, кўнглини кўтармоқчи бўлди-ю, томоғига аччиқ бир нарса тиқилиб гапиролмади, кейин нафаси қисилиб, девор томонга ўгирилиб олди. Суев чол қизининг қўлини қўйиб юбормай, кафтларини силаб ётган эди, қадоқларини пайқаб қолди. «Ҳа жигарбандим-а, — деб кўнглидан ўтказди қовоғини уйиб, пешанасини тириштириб, йиғлаб юборишдан ўзини аранг босиб. — Болажоним... Росаям қийналганга ўхшайсан-а!»

— Бора қол... Онангнинг олдига бора қол, — деди ота ҳазин, нимжонгина овозда ва қизининг қўлини қўйиб юборди.

Кейинги пайтларда чолнинг олдига узоқдан келган, эътиборли одамларгина киргизилар, яқин-атрофдан келганлар эса чолнинг соғлигини уйдагилардан билиб кетаверишарди. Оқбола келганидан кейин чолнинг аҳволи бир оз дурустлашгандай бўлди, аммо кейин яна эски аслига тушиб қолди. Оқбола рўпарасига келиб ўтирганида, гўё унинг чехрасини бир умрга жо қилиб олмоқчи бўлгандай, сира кўзини ундан узмас, чиқиб кетди дегунча деворга ўгирилиб оларди. Оғриги ҳар қанча зўр бўлмасин, чурқ этиб овозини чиқармасди. Қия очиқ эшикдан дам-бадам мўралаб, ҳолидан хабар олиб турадиган жигарлари унинг жимгина ётишини кўриб, ухлаб қолган бўлса керак, деб ўйлашарди. Ёлғиз Оқболагина отасининг қандай қийналаётганини билиб турарди. Оқбола ҳар гал оёғининг учида юриб кириб, отасидан хабар олганида унинг деворга қараб ётиб, тишларини гижирлатишини эшитар, отасининг жони қандай қийналаётганини кўриб, юраги туздай ачишиб кетарди. «Эй парвардигор, ўзингнинг раҳминг келсин, имонини басаломат қил!» — деб худога илтижо қилгани қилган эди.

Аммо эртасига бориб чолнинг аҳволи яна бир оз бери қарагандай бўлди. Оқбола кечаси билан отасининг теласида ўтириб чиқди. Офтоб чиқиб, ўтовнинг ичи ёришиб кетганда Оқбола худди ёш боладай отасининг тепасида гужанак бўлиб ётиб ухлаб қолди. Оқбола ўтовнинг ичидаги гала-говурдан уйғониб кетди ва кўзини оча отасига қаради. Отаси ёстиққа суяниб ўтирибди. Кўрпасининг бир чеккасини Оқболанинг устига ёпиб қўйибди.

— Мана... менинг вақт-соатим ҳам етди... — деди чол ва бирдан яна қовоғини уйиб олди.

Оқбола келганидан бери отасини эски аслида биринчи кўриши эди, хурсанд бўлиб кетди. «Хайрият, зора шу билан яхши бўлиб кетса...» дея умид қила бошлади.

IV

Эломон йигитлари билан тўртинчи кун деганда Актюбинскка етиб борди. Оқлар шаҳарни эгаллаганларича йўқ, аммо мудрофаадаги қизил аскарлар ортиқ туриб беролмайдиганга ўхшарди. Катта, яхши қуролланган оқ армиянинг мададга келаётгани тўғрисида-

ги миш-миш гаплар ҳамманинг юрагига гулгула солиб қўйган эди. Эломон душмanning кучига дош бера оладиган куч қизилларда йўқлигини дарров тушунди. Қизиллар Жанубий армиянинг сони тўғрисида аниқ тасаввурга эга бўлишмаса ҳам таҳликага тушиб қолишганди. Дьяков юборган разведканинг қанчалик аҳамиятга эга эканлигини Эломон мана энди тушунди.

Актюбинскка яқинлашиб қолишгандаёқ Эломонга айрим оқ қисмлар дуч кела бошлаганди. Эломон барча кўрганларини эслаб қолишга ҳаракат қилди. Бу орада олдига бир уюр отни солиб ҳайдаб келаётган башанг кийинган қозоқ йигитларни ҳар қадамда тўхтатиб, шубҳа билан сўроққа тутат бошлашди. Охири Эломон бир офицерга мурожаат қилиб, уни совғасаломлари ва йигитлари билан бирга қўмондонлик ставкасига кузатиб қўйишни илтимос қилишга мажбур бўлди. Офицер уларни кузатиб қўйишга рози бўлди, шундан кейингина улар бу ёғига қийинчиликсиз етиб олишди.

Аммо уларнинг ҳали бу кўрганлари оқ армия эмас, унинг олдинги отрядларигина эди холос. Рота, батальони билан чанга ботиб пиёдалар ўтиб боради, уларнинг кетидан юки оғир аравалар ғижирлаб эргашиб кетяпти. Уларнинг кетидан боши-кети кўринмай олиқлар йўлга тушган. Тез-тез пулемётли тачанкалар елиб ўтиб қолади. Оғир юклар ортилган туялар карвони ҳам кўзга ташланади. Гаубица ва тўплар батареяси орасида ерни ларзага қелтириб олти дюймлик инглиз тўплари ўтади. Мана шу барча ҳисобсиз қисмлар Актюбинскка қараб оқиб келяпти. Бу оқимнинг гўё кети йўққа ўхшарди.

Эломон қовоғи солиниб кетиб борарди. У энди бу йилги ёз қизил аскарлар учун ниҳоятда оғир бўлишини тушуниб қолди. У билан ҳамроҳ бўлиб келаётган йигитлар ҳам индамай, теварак-атрофларига зимдан разм солиб келишарди.

Ваҳимага тушиб қолган Али ёнида келаётган оқ офицерга кўз қирини ташлаб олиб, Эломонга ёнма-ён келди-да:

— Епирай! Нима бўляпти ўзи, Эломон оға!— деди.

Эломон сал бўлмаса уни сўкиб юборай деди, ялт этиб офицерга қараб қўйди. Али унга маъқул йигитлардан эди. Эломон эҳтиётсизлиги учун гарчи уни

ичида сўкиб қўйган бўлса ҳам, ташида дўстона жилмайди. Бошини Али томонга сал буриб, жилмайиб, эшитилар-эшитилмас деди.

— Али, ҳозир ким бўлиб кетаётганимиз ёдингдан чиқмасин уқдингми? Йигитларни ҳам огоҳлантириб қўй, улар ўзаро суҳбатлашганда ҳам мени мирза деб аташлари лозим.

Али хижолат тортиб, қип-қизариб кетди. Эломон уни хижолатдан чиқариш мақсадида кулиб юборди.

— Қизиқ... Мен гарчи Тангрибергеннинг терисига кириб олган бўлсам ҳам, исми менга сира ярашма-яптими, а?

Жанубий армия штаби руслар эскидан келиб ўрнашиб қолган қишлоққа жойлашган эди. Эломон ҳайдаб келган уюрни шу ерда қабул қилиб олишди. Ўзини йигитлари билан бирга ўзига тўқроқ бир деҳқонникига олиб бориб қўйишди. Қозоқлар уйнинг олдига отларини боғлаб, чанг-чунглари қоқиб, энди муздак кина қудуқ сувига ювинишга тутинишган ҳам эдики, бир ёш офицер ёнига татар тилмочни олиб келиб қолди.

— Ассалому алайкум, биродарлар,— деб икки қўлини кўксига қўйиб саломлашди тилмоч.

Ёш офицер нимадандир жуда хурсанд эди. У узоқданоқ бахмалдан пешмат, қизил белбоқ, юмалоқ қундуз телпак кийган қозоқларни кўриб, кулгидан ўзини тутолмай, уларга ишора қилиб, тилмочга алланималар деб гапира бошлади. Офицер буларнинг олдига етиб келганидан кейин кулгисини базўр босди-да, Эломонни кўриб, отларни ҳайдаб келган шу бўлса керак, деб тахмин қилиб, унга қўлини узатди. Эломон унинг узатилган қўлини пайқамаган бўлиб, Али тавозе билан тутиб турган сочиқни олиб юз-қўлини артди-да, қайтариб берди, шундан кейингина офицернинг узатиб турган қўлини олиб, такаббуруна қисиб қўйди.

— Омонмисан,— деди қуруққина.

— Ў!— дея олди офицер.

Эломон офицердан назарини олди, мирзанинг одатларини эслаб, ўша заҳоти совуқ, жиддий қиёфага кирди. Офицер Алининг Эломоннинг елкасига чет элдан келтирилган пешматининг устидан яна қора бахмал тўн ташлаётганига ҳайратланиб қараб турарди. «Бу итлар,— деб кўнглидан ўтказди Эломон,— сийлаб

туриб ҳам биздан нафратланишларини яширишмайди. Энг сўнгги махлуқи ҳам биздан юқориман, деб мағрурланади. Моллар!» У офицерга ўгирилиб:

— Отларни қабул қилиб олишдими? — деб сўради.

— Ҳа. Қабул қилиб олингани тўғрисидаги актни эртага оласизлар...

— Кераги йўқ. Генерал қаерда? Бизларни қачон қабул қилади?

— Қўмондон бетоб, грипп бўлиб қолибди, — офицер ўзини тутолмай яна жилмайиб қўйди. — Грипп нималигини биласизми?

— Эртага-чи?

— Эртага балки қабул қилар. Бироқ бугун узр сўрайди.

Эломон бош силкиб тескари қаради. Тилмоч мирза ишонмади, деб ўйлади шекилли, гапга аралашди.

— Рост, рост, — деб тасдиқлади у офицернинг гапини, — Омскдан келганидан бери ўзига келолмаяпти.

Офицер билан тилмоч кетиши билан Али хахолаб кулиб юборди.

— Бошлаб таъзирларини бердикми-а? Оббо мирза-е, лекин қойилман сенга! Баттар бўлишсин! Будар бизни чиндан ҳам тўқимфаросатли деб ўйлашарми-кан-а?

Эломоннинг хаёли эса бошқа нарсада эди. Оқларнинг ҳисобсиз армияси қозоқ чўлини ҳар томондан қисиб келяпти, деган ташвишли фикр унга тинчлик бермай қўйганди. У нохушлиқ билан юриб, уйга кирди. Оппоқ, кўҳликкина жувон уларга дастурхон тузаётган экан. Ошхонага кириб-чиқиб хизмат қилиб юрган жувоннинг қизил кофтасини туртиб турган тиқин сийнасига беихтиёр Эломоннинг назари тушарди. Аёл Эломоннинг зимдан назар ташлаб қўйганини пайқаб, шартта тўхтади-да, мовий кўзларини олмай, бир зум унга тикилиб турди. Эломон хижолат бўлганидан ўзини қаерга қўйишини билмай қолди. Эломон азалдан аёлларнинг олдида ўзини ноқулай ҳис этгучи эди, ҳозир эса қип-қизариб кетиб, кўзини бутунлай кўтаролмай қолди. Бу хушсурат, барваста қозоқ йигитнинг ёш боладай довдираб қолгани жувоннинг кулгисини қистатиб юборди. Аёл яна бир нафас шўх жилмайиб турди-да, кейин жўрттага думбаларини серкиллашиб, соллона-соллона юриб чиқиб кетди. «Булар бизнинг

қозоқ аёлларимизга сира ўхшашмайди,— деб кўнглидан ўтказди Эломон эркин нафас олиб.— Отаси тенги келадиган одам бўлса ҳам менга қараб кўзини сузади-я!»

У умри бўйи таниган икки аёлини — Оқбола билан Кенжекейни эслади. Улар билан янги турмуш қурган кунларини эслади. Униси ҳам, буниси ҳам ўрин солгандан кейин бошларига чопонларини ёпиниб ертўладан чиқиб кетарди—да, ичкарига киргани журъат қилмай, ярим кечагача ташқарида ўтириб қолишарди. Кейин, иккалалари ҳам ўлардек тортинчоқ эдилар.

Эломон эртасига қуёш чиқар-чиқмас ўрнидан туриб ташқарига чиқди, юз-қўлини ювиб, молларни подага ҳайдашларини томоша қилди. Йигитлар ҳали нонушта қилиб бўлганларича ҳам йўқ эдики, кечаги офицер келиб уларга қўмондон кутаётганини хабар қилди. Эломон чойга фотиҳа ўқиб, йигитлари билан туриб ташқарига чиқди.

Генерал Чернов уларни штаб ўрнашган катта оқ уй олдида кутиб турарди. Эломон қўмондонни бир тўда офицерлар орасида дарров таниб ололмади. Турк фронтда у бунақа генералларни кўрган эди. Уларнинг ҳаммаси аксари семиз бўлиб, орден, аксельбантлар, олтин погонлар таққан бўлишгучи эди. Чернов эса озгин, пайдор оддийгина кийинган одам экан. Эски, офтобда ўнгиб кетган кители устида қопдай шалвираб ётибди. Афт-ангоридан худди ҳаётдан тўйган одамдай ҳорғин кўринади. Эломон беихтиёр тилмочнинг кечаги: «Қўмондон Омскдан қайтганидан бери ўзига келолмайди», деган гапини эслади.

Генералнинг битта сифати Эломонга маъқул тушди: у хотиржам босиқ одам кўринади. У бошқаларга ўхшаб олачинор тўн кийган саҳройи қозоқларга очиқдан-очиқ қизиқсиниб ё масхараомуз қарамади, аксинча, уларга хотиржам, хайрихоҳ назар ташлади. Генерал Эломонга сўрашиш учун қўлини узатиб, ёнида одоб билан турган тилмочига гапирди:

— Мирза бизларга инъом этган отларни кўрдим. Ҳаммаси сара, яхши боқилган отлар экан. Мен Колчак ҳукумати номидан унга миннатдорчилик билдираман.

Тилмоч унга қозоқчалаб тушунтира бошлаган эди, Эломон унинг гапини бўлди:

— Керак эмас, ҳаммасини тушундим.

— И-е...— деб ҳайрон бўлди қўмондон.— Мирза русча гапиришни биласизми?

— Шаҳарга бот-бот тушиб тураман. Рус савдогарларидан танишларим ҳам бор.

— Шунақа денг. Жуда соз. Хўш, овулингиз...— шундай деб генерал дудуқланиб қолди.— Овулингиз бу ерга яқинми?

— Йўқ, мен бу ердан узоқда тураман. Орол денгининг бўйида.

— Шунақами? Ундай бўлса сизнинг бу совғангиз яна ҳам қадрлироқ бўлиб туюлади менга. Хўш, неча кун йўл юриб келдиларинг бу ерга?

Эломон берилиши мумкин бўлган саволларни олдиндан ўйлаб, уларга ҳозирлик ҳам кўриб қўйган эди. Веш кун йўл юрдик, деб жавоб қилди у! Генерал Чернов бошини ирғаб қўйди-да, кейин Эломоннинг совғаси — оқ арғумоқ томон ўгирилди. Икки йигит, Али билан Ризо икки томондан оқ арғумоқни жиловидан маҳкам ушлаб туришарди. От ер депсиниб, пишқириб турарди. Отнинг узун бўйни камондай букилган. Йўгон гарданида ёли сийраккина.

Эломон генералнинг кўзлари завқдан чақнаб кетганини кўрди. У офицерларининг ҳай-ҳайлашига қарамай оқ арғумоққа яқин келди.

— Жаноб қўмондон, эҳтиёт бўлинг,— деб огоҳлантирди улардан бири ўзини тутолмай.

Генерал арғумоқни ёлидан ҳузур қилиб силади, кейин ялтиллаб турган биқинига эркалаб шапатилаб қўйди. Айғирнинг вужудига титроқ туриб кетди, пишқириб, турган ерида депсиниб, биқини билан генерал томон сурилди. Арғумоқнинг силлиқ, қалин жуни эрталабки қуёш нурида кумушдек товланар, кумуш эгар-жабдуқлари эса ялтиллаб кўзни оларди. Генерал бу ажойиб отдан кўзини ололмай қолди. У бундай ажойиб отларни Петербургда энг бой гвардиячи офицерларда кўрар эди ва уларни узоқдан завқланиб томоша қиларди. Бундай асил зотли, мағрур отга ўзи сира ҳам эга бўлган эмас.

Генерал Чернов бу совғадан ўзида йўқ хурсанд бўлиб кетди ва Эломоннинг қўлини яна бир карра миннатдорчилик билан қисиб қўйди.

— Раҳмат, мирза!

Кейин генерал Эломонни озода, кенг меҳмонхона-сига овқатга таклиф қилди ва у билан узоқ пинҳона суҳбат қилди.

Шошилмай, эҳтиёткорлик билан бошланган суҳбатнинг бошида генерал шунчаки қизиқсинган бўлиб Орол бўйидаги аҳволдан гап очди. У ёқларда одамлар нима билан машғул бўлишларини, балиқ тутиш-тутмасликларини суриштирди.

— Халқимиз асосан чорвачилик билан шуғулланади. Аммо балиқчилик корхоналари ҳам бор.

— Қизилбалиқ ҳам тутишадими?

— Тутганда қандоқ!

Чернов қошиқча билан чойини ковлаб, хаёлга чўмиб қолди. Хонага деразадан чарақлаб қуёш нури тушиб турарди. Чернов исиб кетиб, бир-икки терчираб кетган пешанасини рўмолчаси билан артиб қўйди. Эломон одатига кўра апир-шапир овқат ейишга тушди, кейин бирдан мирза эканлиги ёдига тушиб ўзини қўлга олди-да, таомини шошмай сиполик билан тановул қила бошлади.

— Хўш, сизнинг қозоқлар қизиллар тўғрисида қандай фикрда?— деб сўради генерал.

Эломон бундай саволни кутмаган эди. Шу вақтгача бепарво ўтирган генерал шу саволни бергандан кейин унга совуқ тикилиб қараб қолди. Эломон ўзини йўқотиб қўйди, сир бой бериб қўймаслик учун заҳархандали жидмайди.

— Нега куляпсиз?— деб сўради генерал ўшандай жиддий туриб.

— Ўзим, шундай,— деди Эломон соддадиллик билан.— Шундай савол беришингизни билар эдим-да.

— Э-ҳа... Ундай бўлса, саволимга жавоб бермай қўя қолинг.

— Нега?

— Олдиндан тайёрлаб қўйилган жавобда ҳақиқат кам бўлади.

— Бу гапингиз ҳам тўғри,— деб унинг гапига қўшилди Эломон.

— Хўш, бўлмаса айтинг-чи, ичингизда ўқимишли одамлар кўпми?

— Жаноб генерал... ҳар қалай... бояги саволингизга жавоб берсам...

— Майли. Ўзинг биласан.

— Ҳозир қозоқлар ҳам худди русларга ўхшаб иккига бўлиниб кетишган.

— Турган гапки, камбағаллар қизилларни ёқлаётган бўлса керак?

— Ҳа-да.

— Демак... Бундан чиқди, қозоқларнинг кўпчилиги қизиллар томонида экан-да?

— Топдингиз.

— Ҳим... Хўш. Мирза, қани, менинг яна битта саволимга жавоб беринг-чи: халқ қизилларнинг нимасига бунчалик учар экан-а?

Эломон игнанинг устида ўтиргандай бўлаётганини сездирмаслик учун чойини қўлига олиб, энди битта хўплаган эди, пиёлани ўша заҳоти жойига қўйди. Эломон бу икки ўртада муқаррар бўлган суҳбат мавзусини неча кундан бери ичида пишитиб келарди. Аммо бундай савол тушиб қолиши мумкинлиги унинг хаёлига сира ҳам келмаганди. Эломон бир зум ўйлашиб ўтириб, жавоб қилди:

— Улар озодлик ваъда қилишади-да.

Чернов ўрнидан туриб, папирос тутатди, кейин меҳмонхонанинг у бошидан-бу бошига бориб кела бошлади.

— Сизнинг халқингиз ҳам худди бизнинг халқимиз каби алданибди. Чин маънодаги озодлик йўқ ерда озодлик тўғрисида айниқса кўп қичқиришларини халқ билмайди-да.

— Қизиллар...— деб гап бошлаб туриб, Эломон тутилиб қолди. Ичида ҳозир айтадиган гапларини кўнглидан ўтказиб турар экан, фикрини дурустроқ ифода этишга қийналарди.— Менимча, қизиллар камбағал халқнинг дилига йўл топа олганга ўхшайди.

Чернов юришдан тўхтаб, Эломонга жиддий тикилди.

— Демак, гапингизга қараганда, қозоқлар озодликни яхши кўришар экан-да?

— Ҳа,— деб унинг гапини маъқуллади Эломон ва ўша заҳоти генералнинг кўзидан бояги меҳр йўқолиб, уларда совуқ ўт чақнаганини пайқаб қолди. «Эсизгина, у билан нотўғри гаплаша бошладим, у билан бу тарзда гаплашиб бўлмайди», дея кўнглидан ўтказди Эломон. Генералнинг совуқ назаридан аъзойи бадани музлаб кетди. У тезроқ хатосини тўғрилашга шоши-

либ қолди.— Қуръонда: «Оллои таоло барчанинг на-
сибасини бир хил қилиб яратади. Аммо мўминлар уни
ўзаро тенг бўлашишмайди», деб ёзилган.

— Ҳим...— Чернов томоғини қириб қўйди.— Яхши
гап экан.

— Қуръонда шундай дейилгандан кейин авом
халқ буни оллои таолонинг ўз оғзи билан айтилган
ҳақиқат деб тушунади. Шунинг учун ҳам очлигидан
тиришиб ётган камбағал бечора биринчи навбатда очли-
гига мен билан сизни айблайди-да.— Эломон «сизлар-
ни», демоқчи эди, вақтида хатосини тушуниб қолди.

Чернов суҳбатдан зериккан одамдек, дераза томон
ўгирилди. Унинг ранги девор бўлиб кетган эди. Эрта-
лабки қуёш нури оқиб кириб турган деразадан боғ
устидаги осмон кўриниб турарди. Осмонда, сийрашжи-
на булутлар сузиб юрибди. Тиқ этган шамол йўқ, ҳаво
дим. Деразадан тушиб турган қуёш нури кўзни қа-
маштиради. Чернов хўрсиниб, пардани суриб қўйди-да,
хонасида ўтирган меҳмони тўғрисида ўйлай бошлади.
Бу қорамўйдов, қадди баланд мирза одоби, ўзини ту-
та билиши билан унга ёқа бошлаган эди. Неча кундан
бери кўп сонли Жанубий армия қозоқ ерларига борган
сари ичкарилаб бормоқда. Нотаниш, сирли, шунинг
учун ҳам баттар ўзига оҳанрабодай тортаётган бу
тупроққа биринчи марта қадам қўйиши эди. Яқинги-
нада у бошқа хизматдошлари каби бу ўлкада ёввойи,
жоҳил одамларгина истиқомат қилади, деб ўйлаб юр-
гучи эди. Илгарилари у бу халқ тўғрисида нима ҳам
биларди? У фақат бу ёқларда Ермак Кучумхон ҳоки-
миятини тор-мор келтирганида омон қолган айрим
кўчманчи уруғларгина яшайди, деб юрмасмиди? Тўғ-
ри, яқинда Харбинда муҳожирликда юрганида эски
оғайниси генерал Рошаль унга қандайдир бир Чўқон
Валихонов деганнинг девонини ўқигани берган эди.
Муҳожирликда зерикиб юрган Чернов девонни қўлига
унча қизиқмайгина олди-ю, кейин жуда қизиқиб қол-
ди. Шафқатсиз Чингизхон авлодидан бўлган, рус ар-
миясининг ажойиб офицери зиёли, олим, йигирма уч
ёшида Россия империяси география жамиятининг
аъзоси даражасигача кўтарила олган Валихонов ўз
халқининг ғурури эди, уни ҳалигача ҳам ҳурмат би-
лан тилга олишади. Қозоқларнинг ҳам орасида шун-
дай ақлли одам дунёга келиши мумкин, деб ким ўй-

лабди дейсиз. Чернов Харбинда тушкунликка тушиб, эзилиб юрган кезларида Колчак ўз ҳукуматини таъсис этди. Чернов буни эшитиши билан Омскка қараб йўл олди. Омскда у уч-тўртта миллатчи қозоқлар билан танишди. Бу илмли кишилар ташқи кўринишлари билан ўз миллатларидан сира фарқ қилмас эдилар, аммо уларнинг ўзларини тутишлари, муомалалари, кибор ва димоғдорликлари европалик бой зодагонлардан сира қолишмасди.

Бироқ Чернов ўз армияси билан қозоқ чўлларига қадам қўйганидан бери бутунлай бошқача бойлар билан танишяпти. Уларда ғурур деган нарса йўқ, улар одатда энг кичик офицерлар олдида ҳам икки букилишиб, кўнглига ёқишга ҳаракат қиладилар. Ёлғиз мана шу мирзагина обрў сақлаб, ўзини мағрур тутмоқда эди. Черновга айниқса унинг босиқ, хотиржамлиги ёқди. Унинг катта-катта йирик кўзлари суҳбатдошига дадил ва очиқ боқади.

Черновнинг турган гапки, мирзага ишонмасликка ҳеч қандай асоси йўқ эди, аксинча, у мирзага жуда-жуда ишонгиси келарди. Аммо негадир юрагининг аллақасерида унга нисбатан ишончсизлик туйғуси бош кўтариб қўярди. У европалик саёҳатчи-миссионерларнинг эсдаликларида осиеликларнинг фириблари тўғрисида жуда кўп ўқиган эди. Агар у бу масалага ўша осиеликлар фириби нуқтаи назаридан ёндошадиган бўлса, чиндан ҳам бу ҳамма томондан ёқимли бўлган бойнинг шундай узоқдан — Орол денгизи ёқасидан уни сўроқлаб келиши айниқса шубҳали бўлиб туюлади. Фақат оқларга муҳаббат, умуман муҳаббат туйғусимикан уни шунчалик машаққатли сафарга етаклаган? Ҳатто ўз ҳамюртларинг сендан юз ўгириб кетаётган шундай оғир замонда ҳақиқий дўст, ишончли одамни ғайримиллатлар орасидан топиб бўлармикан, аввал Ермак кейин турли рус отрядлари томонидан Жиличдан ўтказиб турилган халқ орасидан-а? Шундай бўлиши мумкинми ўзи? Агар мирза чиндан ҳам оқкўнгил бўлса — Чернов эса бунга жуда-жуда ишонишни истарди — унда бу қозоқнинг дўстлиги ҳар қандай бошқасининг дўстлигидан мустаҳкам бўлади. Борди-ю, ҳадемай унга бу чўли биёбонда ҳақиқий дўст керак бўлар экан, нима учун у шу мирзанинг дўстлигига суянмасин?

Генерал Чернов кўпдан бери буюк мамлакат вакилларига манзур бўлиш осон эмаслиги устида бош қотириб юрарди. Улар билан ёвлашиш ҳам хатарли, иноқ бўлиш ҳам осонмас. Сал кўнглига ўтиришмайдиган иш қилиб қўйсанг гинахонлик, дўқ-девара бошланади, ҳатто мутлақо парво қилмай қўйишлари ҳам ҳеч гап эмас. Соддадил қозоқ бойлари эса бутунлай бошқа гап, деб ўйларди Чернов, улар дўст бўлишса бирон илинж билан дўст бўлишмайди, кейин уларнинг олдида қарздор ҳам бўлиб қолмайсан. Улар билан дуч келганигда хушмуомала бўлсанг бас.

Чернов майин одимлар билан хонанинг у бошидан-бу бошига бориб келар экан, ҳар гал Эломоннинг ёнидан ўтиб кетаётганида унга зимдан разм солиб қўярди. Яқин кунларда иттифоқдош мамлакатларнинг ҳарбий маслаҳатчилари етиб келишлари лозим эди бу ерга. Бу қозоқ бойини ўшаларга бир кўрсатиб қўйсам зарар қилмас эди, деб кўнглидан ўтказди. «Майли, большевикларга қарши курашда бизнинг ёлғиз эмаслигимизга ўзлари ишонч ҳосил қилсинлар, бизни узоқдаги чўл халқлари ҳам қўллаб-қувватлашаётганини билиб қўйишсин. Ҳа-ҳа, бу мирзани уларга кўрсатса арзийди, у ҳижолат қилиб қўймайди!» — деган қарорга келди Чернов ичида ва Эломонга қараб мурожаат қилди.

— Мирза...

Худди шу пайт йўлакда илдам юриб келаётган қадам товушлари эшитилди. Меҳмонхонага бояги қувноқ офицер йигит кириб келди.

— Жаноби олийлари, кўчада анча қирғизлар тўп-ланиб туришибди, улар сизга...

— Яна қанақа қирғизлар?

— Ўйил деган жойдан келган бойлар экан. Беш юзта қўйни олдиларига солиб ҳайдаб келишибди. Колчак армиясига инъомимиз дейишяпти. Сиз уларни қабул қиласизми?

— Йўқ. Миннатдорчилигимни билдириб, жўнатиб юбораверинглар.

— Хўп бўлади, жаноби олийлари.

Генерал Чернов Эломонга ўгирилиб, бир зум жиддий тикилиб қолди. Эломон негадир жилмайиб қўйди. Черновнинг ёдига яна бояги саволи тушди.

— Халқим ҳаммадан ҳам чорвачиликни яхши кўради, дедингизми?

— Йўқ.

— Унда нимани яхши кўради?

— Тенгликни.

Чернов мийиғида кулди. Халққа нима бўлган ўзи? Очликка ҳам, совуққа ҳам чидайди, аммо уларнинг ҳар бирига тенглик, озодлик зарур эмиш. Ҳатто мана бу сахройи халққа ҳам тенглик керак бўлиб қолибди. Ё тангрим, нималар бўляпти ўзи?!

V

Генерал Чернов Омскка эрта баҳорда келган эди. Қиши билан тўнғиган ер юзини қоплаб ётган қалин Сибирь музи аста-секин эрий бошлаган. Энди қорлар тоғларнинг шимолий томонларидагина қуёшда ярқираб кўзни олади. Аксинча, қуёш, тушиб турган сойлик, тепалик жойларда эса буғ кўтарилиб, ерлар тепакал бўлиб, қорайиб ётибди. Уша қиши билан қор босиб ётган сойлик ва тепаликлардаги қорнинг тагида энди жилғалар оқиб ётибди.

Уша Харбиндан поездга ўтирганича Чернов ҳали тўйиб ухлаганича йўқ. У муҳожирликдаги икки йиллик зерикарли ҳаёти тугаб, худо яна ўз юртига қайтишни насиб этганига қувониб тўйолмасди. У яна давр шамоли орага айрилиқ солган дўст-биродарлари билан учрашади, синашта, турли-туман жанггоҳларда қанчадан-қанча урушларда бирга қатнашган ҳарбий дўстлари билан қучоқ очиб кўришади. Мана энди ҳақиқат учун, муқаддас Русь учун қисматларига нима тушмасин, сўнгги томчи қонлари қолгунча, сўнгги нафасларигача елкама-елка туриб курашади улар билан бирга.

Ана шу қувончли онлар унинг уйқусини тамоман ўғирлаб қўйган эди. Поезд чегарага яқинлашиб қолганида эса у ўзини қўйгани жой тополмай қолди. Қийналиб, эзилиб кетганидан худди ёш боладай тўсатдан ухлаб қолди. Эрталаб уйғониб қараса, тонг отиб қолибди. Чернов шоша-пиша деразага ёпишди. Аммо ташқари туман бўлгани учун ҳеч нарсани кўролмади. Қуёш кўринмагани учун вақтни аниқлаш ҳам қийин эди. Туманнинг қалинлигидан теварак-атрофидан лип-

лип ўтиб турган ўрмонлар ҳам, тоғ тизмалари ҳам гўё қалин булут тагида қолиб кетгандек бўлиб туюларди, Орадан бир ярим соатча вақт ўтгандан кейингина, қуёш анча баланд кўтарилиб, туман тарқагандан кейингина осмон очилиб, диллар анча равшан тортиди. Аммо ҳали ҳам дарахтзор сойлик, дара ва жарликларни кўкимтир ҳарир парда ўраб ётар эди.

Чернов деразадан кўзини узмай келарди. Нафасидан дераза терласа, худди ёш боладай ўша заҳоти кафти билан артиб олар ва яна ташқарига тикилиб тураверарди. Гўё бир умрга қорнинг тагига кўмиб юборилган ер буғланиб, ҳаёсизлик билан яланғочланиб, бўртиб турарди.

«Ер ҳам худди одам боласига ўхшайди-я!— деб ўйларди Чернов.— Бамисоли ёш, соғлом хотинга ўхшайди, туғаман, деса туғаверади. Ер қанча сукунатга толмасин, қанча мудрамасин, вақт-соати етганда бирдан очилиб, яшнаб кетади. Ям-яшил либосга ўралади. Йўқ, ер қариш нималигини билмайди, ҳар йили қайта туғилади, янгиланади. Асрлар оша шундай. Ҳар баҳор худди янги келинчаклардай ҳусн-малоҳатини кўз-кўз қилиб, ясан-тусан бўлаверади. Аммо сен-чи...» Шундай деб ўйлаб, Чернов кўримсизгина купесига кўз югуртирди. Харбиндан бери бирга ҳамроҳ бўлиб келаётган қўшниси девор томонга ўгирилиб, ҳамон ухлаб ётибди. Қўшни купедан ҳам аллакимнинг бир текисдаги хурраги эшитилади. Пастда вагоннинг тагидан оғир ғилдиракларнинг тақира-туқури эшитилади. Поезд ғарбга қараб учиб кетяпти. Генералнинг эти уюшгандай бўлди ва у шинелини елкасига ташлаб олди. Поезд секинлашиб, ўрмонзор орасига жойлашган аллақандай кўримсизгина бир станцияда тўхтади.

«Худога минг қатла шукур! Мана, яна рус тупроғига қадам қўядиган кунларга ҳам етдим!»— деб ўйларди Чернов вагон зиналари орқали пастга тушар экан. Ерга оёқ қўйиши билан юраги аллақандай ширин тепа бошлади. Ташқарида ҳаво тоза, баҳор нафаси уриб турибди. Чернов шамолга юзини тутиб чуқур-чуқур нафас олди.

Икки кундан бери ғала-ғовур, ғилдиракларнинг тарақа-туруқидан қоматга келган қулоғига кичкинагина станция ниҳоятда сокин туюлди. Чернов у ёқ-бу

ёққа аланглаб, оёғининг тагига қаради. Яна юраги орзиқиб кетди, шу пайт бирдан тиз чўккиси, оёғи остидаги майда тошчаларни ушлаб кўргиси, уларни тўплаб, тупроқ билан бирга ҳовучига олиб, кўзларига суртгиси келиб кетди. У аста ерга энгашди, бирдан аъзойи бадани бўшашиб кетгандек бўлди. Уша заҳоти кўлини ердан олиб, қаддини ростлади. У кекса провонникнинг мийиғида кулиб кузатиб турганини пайқаб қолди. Чернов хижолат тортиб кетди, Преображенский полки маршини хиргойи қилиб нари кетди. Ҳозиргина кафтига олмоқчи бўлиб турган тошчани этиги билан тепиб, ўйнаб кетди.

Поезднинг олдида ҳеч зог кўринмайди. Станциядаги беш-олтита уйда истиқомат қиладиганлар ширин уйқуда. Эшик-деразалари ёпиқ бу уйларнинг гўё ўзлари ҳам қаттиқ уйқуга кетгандек эди. Ёлғиз станцияга энг яқин турган бостирмада бир сигир бетоқат маърайди. Чернов молни яхши кўрарди. Революциядан олдин Калуга губернасида ўзларининг мулклари бўлгучи эди. Ҳозир у сигирни овозидан соғилмаган тумса эканини билди. Янги бўшанган тумсанинг елини кичкина бўлади, вақтида соғилмаса, маъраб ҳамма ёқни бузиб юборади.

Поезд станцияда узоқроқ туриб қолди. Паровозга сув олишди. Генерал хиргойи қилиб, вагонлар ёнида у ёқдан-бу ёққа бориб келиб юрарди. У кўлмак жойларни эҳтиётлаб айланиб ўтса ҳам баъзан оёғи сувга тушиб кетар, аммо совуқни сира сезмасди. Сигирнинг маъраши эшитилаётган бостирма атрофига қорағат билан олча дарахтлари экилган экан. Қорағат билан олчанинг шохлари захдан қорамтир ва оғир бўлиб кўринадди. Чернов вагондан тушганида Қорағат билан олчанинг шохларига чуғурлашиб қушлар қўниб ўтирган эди. Кейин улар нимадандир чўчишди шекилли, бирдан галаси билан гур этиб учиб кетишди. Дарахтларнинг оғир чайқалиб кетган шохларидан совуқ йирик томчилар дув томиб кетди. Вагонларнинг тунги шудрингдан нам тортиб қолган томлари ҳам ҳўл эди. Вагон томларидан ҳам ерга чак-чак томчилар томиб турибди. Ерга оқиб тушаётган томчиларнинг овози узоқдан ҳам эшитилади. «Ҳаммаси худди Манчжуриядагидақа! — бирдан кайфи бузилиб, хаёлидан ўтказди Чернов. — Уша осмон, ўша ер, ўша чакка...

Манчжурияда ҳам ҳозир баҳор, у ерда ҳам худди шу ердагидай чумчуқлар чирқиллайди, далаларини худди шундай қор қоплайди, ўрмонлари ҳам тумандан худди шу ердагидай намхуш. Ҳаёт ҳам худди шу ердагидай ғариб!»

Поезд бўғиқ ўкириб, жойидан жилди.

— Ҳой, қолиб кетасиз!— деб қичқирди проводник.

Чиндан ҳам вагонлар аста-секин ёнидан ўтиб кета бошлади. Чернов югуриб бориб ўзининг вагонига интилди. У зинапоёда туриб, ёрдамга қўлини чўзишни хаёлига ҳам келтирмаган проводникка қарамасликка ҳаракат қиларди. Чернов ҳозир мамлакатда генералларни илгаригидай ҳурмат қилмасликларини биларди. «Наҳотки,— дея афсусланиб кўнглидан ўтказди у,— ҳеч бўлмаса оппоқ сочингни ҳурмат қиладиганлар ҳам қолмаган бўлса?»

— Дуруст, анча тетик экансиз,— деди қойил қолибми ё кесатибми проводник Чернов ҳарсиллаб вагонга чиқиб олганидан кейин.

Чернов проводникка қайрилиб ҳам қарамади, жавоб ҳам қилмади, индамай ичкарига кириб кетди. Купеда шериги ҳамон боягидай деворга қараганича ухлаб ётарди. Унинг тўладан келган барваста гавдаси полкада ғилдиракларнинг оҳангига чайқалар, ўзи ширин пишиллар, купени ухлаётган одамнинг ҳиди тугиб кетганди. «Қандай бахтли одам-а!» — деб кўнглидан ўтказди Чернов.

Гарчи генерал узоқдан, чет элдан келган бўлса ҳам бу ердаги аҳволдан анча дуруст хабардор эди. У Колчакнинг баҳорги қисқа муддатли ҳужуми бўшашиб бораётганини биларди. У қизиллар Колчак отрядини Бугулма остоналарида тор-мор келтиришганини, зарбага учраган бу қисмлар орқага чекинаётганини, қизиллар уларни изма-из таъқиб қилиб келишаётганини ҳам биларди. Ҳа, у буларнинг ҳаммасидан хабардор эди-ю, аммо ажабланмасди, негаки у уруш фақат ғалабалардангина эмас, мағлубиятдан ҳам иборат эканлигини яхши идрок этарди. Генерални бошқа нарса ажаблантирарди: у Омскка келибдики, шаҳарда чиқадиган барча газеталар ҳар куни оғиз кўпиртириб адмиралнинг енгилмас армиясини кўкка кўтариб мақтайди. Олий ставкада ҳам фақат ғалабалар ҳақида, больше-

викларнинг ҳадемай ер билан яксон қилиб ташланиши тўғрисида гап бўлган эди.

Генерал Черновнинг боши қотиб қолган эди. У фронтдан келаётган мишмишларга ҳам, мағлубиятлари тўғрисидаги хабарларга ҳам, олий ставкада айтилган гапларга ё газета хабарларига ҳам ишонишини билмай гаранг эди. Чернов жасур генераллардан эди, ҳаёти давомида жуда кўп воқеаларни бошидан кечирган. У икки урушда — рус-япон, рус-герман урушларида қатнашган. У, олдинги позицияларда бўлиш менинг бурчим, деб ҳисоблар, шунинг учун ҳам штаб офицерларини ёмон кўрар ва уларга ишонмасди. Штабдаги офицерлар унинг назарида бошлиқларга аҳволни дурустроқ қилиб кўрсатиш учун ёлгон маълумотлардан сира ҳазар қилишмасди.

Келганидан кейин бир неча кун ўтиб ташвишга тушиб қолган Чернов Колчакнинг қабулига жўнади.

— Э, генерал! Хуш келибсиз! Танишганимдан гоёг хурсандман!— Колчак Черновнинг қўлини қаттиқ қисиб, креслога ўтқазди.— Қани, гапиринг, қандай етиб келдингиз?

— Э, нимасини айтасиз! Ҳозирги алғов-далғовда бир амаллаб келиб олдим, шунгаям шукур!

— Ҳа-ҳа, тўғри айтасиз, ҳозир замон жуда оғир.

— Кимга қандай, билмайману, аммо биз ҳаммасига кўникиб кетганмиз,— деди Чернов. У «биз» деганда Харбиндагиларни назарда тутган эди, ўзининг гапига ўзининг кулгиси қистаб, мийиғида кулиб қўйдди.

Колчак табиатан соддадил одам эди. Аммо илгари у Қора денгиз флотига қўмондонлик қилиб юрган кезларида бировларнинг назарида ҳам, ўзининг назарида ҳам бу нуқсон ҳисобланмас эди. Ҳамма ерда у ўзини эркин тутарди. Бироқ худо насиб этиб, Россиянинг ҳокимига айланувдики, у секин-аста ўзгара бошлади. Энди гапирганда, ўзгаларнинг саволларига жавоб берганда, ҳазиллашганда ё бировларнинг ҳазилларига кулганда эҳтиётроқ бўлиши лозим эди, чунки у эгаллаб турган лавозим шуни тақозо этарди. Ўзини бемалол ҳис этолмаслик унга жуда малол келарди. Ҳозир ҳам бир дақиқага ўзини унутиб, генералнинг табассумига табассум билан жавоб қалаётган эди, яна бирдан жиддий тортиб қолди.

— Зарари йўқ, ҳадемай бу уқубатлардан ҳам қутуламиз. Мана, ғалаёнчиларни бостириб, Россияда тартиб ўрнатиб олсак бас. Кечирасиз,— Колчак кети-га ўгирилиб, жиринглаётган телефон трубкасини қў-лига олди.

Чернов, Колчак анча хурсанд ва тетик-ку, деб кўнглидан ўтказиб қўйди. Черновнинг ўзи ташвиш ва таҳлика остида юрарди, Колчакнинг юзида у бундай ифодадан нишона кўрмади. Ким билади, балки у Харбиндан келган генералнинг кўнглини кўтариш учун ўзини шундай дадил қилиб кўрсатаётгандир? Йўқ, мана, у телефонда ҳам шундай тетик кайфиятда гап-лашяпти, ҳатто кайфияти ҳам хушнуд кўринади.

— Келажакнинг ташвишини қилманг, нон ҳамма-га ҳам етади. Ёдингизда бўлсин, бутун Поволжьеда етиштирилган дон бу йил бизники бўлади. Бироқ бу йил у томонларда ёнгарчилик қандай, билмайман...

«Мен ўзим бадгумонман, аслида ишларимиз ҳам унчалик ёмон бўлмаса керак. Илоё шундай бўлсин!» — деган умидли фикр хаёлидан ўтди Черновнинг. Дили-даги кўнгилхиралик тарқалиб, кайфияти кўтарилди, энди у адмирални қизиқсиниб, ҳатто муҳаббат билан кузатиб ўтирарди. Энди у ўз маслакдошларидан узоқ-лашиб, бу ишлардан кўндан бери четда қолиб юрга-нига афсусланиб ўтирарди. Бирдан унинг олий қўмон-доннинг барча ташаббусларига бош бўлгуси, эндиги қолган умрини ватанини озод қилишдек олий ишга сарфлагиси келиб кетди. Унинг адмиралга шу дақи-қадан эътиборан сизнинг барча инон-ихтиёрингизни садоқат билан бажарувчингиз бўлишга тайёрман, де-гиси келиб кетди.

Аммо худди шу дақиқада аксига олгандай хонага адъютант кириб келди, кетидан эшик ҳали ёпилиб ҳам улгурмаган эдики, ичкарига яна бир адъютант кирди. Иккалалари қўлларида катта, чиройли папкаларини ушлаганча, гапиришга рухсат этишини кутиб, Колчак-ка камоли эҳтиром билан тикилишди. Иккала адъю-тантнинг ҳам қадди-қоматлари келишган, бошлари-дан оёқларигача тоза ва башанг кийинишган. Кумуш шпорлари сал қимирласа жаранглаб кетарди. Катта деразадан қиялаб тушиб турган қуёш нурида улар-нинг аксельбантлари билан топ-тоза қилиб артиб қў-йилган тугмалари ярақ-ярақ қилади.

Генерал Черновнинг қовоғи уюлди. Адъютантлар қовоғи уюлган генералга эътибор бермай, олий қўмондонга папкаларидаги олиб келган маълумотларни ўқий бошлашди. Адъютантлар маълумотларни ўқиганлари сари генералнинг кўз олдида шундай манзара намоён бўла бошлади. Россия душманлари устидан шу яқин орада батамом ғалаба қозониш учун қандай чоралар кўриб қўйилган, барча фронтларда қандай ютуқ ва ғалабаларга эришиляпти, аниқ тасаввур ҳосил қилиш мумкин эди.

Генерал Чернов уларнинг докладларини тинглаб ўтирар экан, адъютантлар бири доклад қилаётганда иккинчиси яна ҳам силлиқроқ ва кўркавроқ кўриниш мақсадида бўлса керак, аксельбантларини тўғри-лаб, шинелини тортиб қўярди, иккинчиси доклад қилаётганида биринчиси шундай қиларди. Гапларига қулоқ солиб, ўзларини кузатиб ўтириб, генерал Чернов бу одамларга фронтдаги ҳақиқий аҳволдан ҳам кўра ўз шахслари муҳимроқ эканлигини тушунди. У алаmidан қип-қизариб: «Бу штабдагиларнинг ҳаммаси ҳам лўттибоз!» — деб кўнглидан ўтказиб қўйди.

Адъютантлар тайёрлаб кирган гапларининг ҳаммасини ўқиб, олий қўмондонни хурсанд қилиши лозим бўлган гапларни маълум қилиб бўлиб, яна Черновга қайрилиб ҳам қарамай, хонадан чиқишди.

— Мана, кўрдингизми, генерал, худога шукур ишларимиз анча дуруст кетяпти. Жуда вақтида келибсиз-да, генерал, — деди Колчак бардам.

Генерал қандай эътироз билдиришни билолмай, ўтирган ерида қимирлаб қўйди. Тагидаги чарм кресло қисирлаб кетди.

— Мени кечиринг, олий ҳазратлари, лекин мен бу ишларга адъютантларингизчалик ишонмайман. — У «сизчалик» демоқчи эди, ўзини тутиб қолди.

— Ҳали шунақами? Ишонмайсизми... — Колчак зўраки кулди. — Назаримда, генерал, яхшигина скептика ўхшайсизми?

Чернов ишонмаслигининг сабабларини баён қила бошлаган эди, Колчак уни гапиртирмади:

— Бўлмаган гап! Кечирасиз... Сиз Харбиндан куни кечагина келдингиз, мен эса фронтдан келган одамларни ҳар куни кўриб тураман. Мендаги маълум-

мотлар энг сўнги маълумотлар, менинг уларга ишон-масликка ҳақим йўқ.

Колчак бу гап унга унчалик манзур бўлмаганлигини таъкидлаш учун ирғиб ўрнидан турди. Унинг ҳақиқатдан беҳабар, ҳамма нарсага шубҳа назари билан қарайдиган, у биладиган кўп нарсалардан хабарсиз скептик одамларнинг фикрини эшитишга сира тоқати йўқ эди. У худда аразлаган кишидек энгагини баланд кўтариб, бир ёқ деворини Россия империясининг картаси тутиб турган кенг хонада у ёқдан-бу ёққа бориб кела бошлади.

Генерал Чернов юмшоқ креслода бутун гавдаси билан чуқур чўкиб ўтирарди. «Скептик»!— деб алам билан кўнглидан ўтказиб қўйди у. Шармандали Рус-япон урушидан кейин рус қурола-аслаҳаларига эҳтиёт билан баҳо берадиган бўлиб қолганидан бери у бундай таънани тез-тез эшитадиган бўлиб қолган эди. Тўғри, у ўзини ҳақиқий рус ватанпарвари деб ҳисоблагани учун ҳам аввалига бундай таъналардан хафа бўлиб юрди, аммо кейин унга ўрганиб ҳам кетди. Бу ҳам майли-я, бора-бора унга шубҳаланиш, ўз кучларига эҳтиёткорлик билан баҳо беришдек хусусият характерига хос туғма хусусиятдек бўлиб туюла бошлади ва одамларнинг скептикликда айблашларига эътибор ҳам бермай қўйди.

Чернов ҳозир ҳам хафа бўлмаган эди. У мийиғида кулиб, адмиралнинг олдида у ёқдан-бу ёққа ўтиб келаётган тиззалари аранг букиладиган, қора шавро этикли оёқларини кузатарди. «...оёқлари худди турнанинг оёғига ўхшар эканми!»— деб ҳайрон бўлиб ўтирарди генерал.— Бундай оёққа кема палубасида жуда қийин бўлади-да» Адмиралнинг гапни чўрт узиб қўйгани унга, турган гапки, алам қилган, шунинг учун ҳам у то Колчак жойига келиб ўтиргунича бошини қуйи солиб, индамай ўтираверди.

Чернов илгари Колчак тўғрисида кўп эшитган, аммо ўзини энди кўриши эди. Революцияга қадар улар бошқа-бошқа бошқармаларда ишлашар эди. Подшо тахтдан ағдарилгандан кейин эса Черновнинг назарида ҳаёт унинг учун бутун маъносини йўқотгандек эди. Шунда у қолган умрини узлатда, ишдан хизматдошларидан, бу даҳшатли вайронагарчиликдан узоқроқда ўтказишга қарор қилди ва чет элга жўнаб кетди. У

ҳеч нарсани эшителишни истамасди, на ўтмишни, на ҳозирни билиш хоҳиши бор эди унда, шу вайдан аввалига у Японияга жўнаб кетди. Бироқ у Японияда яшашга тоқат қилолмади, тезда ғам-андуҳга берилиб, зерикиб қолди. Шундан кейин у шўрлик ватанимга яқинроқ бўламан-ку, деб Харбинга кўчиб ўтди.

Бу вақтда Қолчак ҳам Харбинда эди. Адмирал монархиянинг қайта тикланишига кўзи етмай қолгач, Германия билан олиб борилаётган урушни бефойда деб билиб, Қора денгиз флотини тарк этган эди.

Чернов Харбинда ҳам Қолчак билан учрашмади. Уларнинг йўллари бошқа-бошқа бўлиб, учрашувларига ҳеч қандай зарурият йўқ эди. Ниҳоят, тақдир уларни Омскда бақамти келтирди. Чернов олий қўмондон билан бир ярим соатлик суҳбатдан кейин у билан бо-сиқлик билан хайрлашиб, қовоғини уйиб хонадан чиқди.

Олий ставкада одам ғиж-ғиж эди. Семиз интендантлар аранг пишиллаб юриб у хонадан-бу хонага қатнашади, коридорда ёш, чаққон офицерлар у ёқдан-бу ёққа югуриб юришади. Қўлида ҳарбий карта тутган ғўргина бир прапоршчик у ёқ-бу ёғига қарамай зинадан учиб кўтарилар экан, пастга тушиб кетаётган Черновга урилиб кетди. На генералнинг даражаси, на ёши хижолат қила олди прапоршчикни. У кечирим сўраш ўрнига четга қараб лаънатлар ўқиб, яна ўз йўлида пилдираганича кетаверди.

Чернов вужудини теварак-атрофда бўлаётган воқеаларга нисбатан аллақандай лоқайдлик қамраб олаётганини ҳис этди. У беихтиёр яқинда ўзи билан бирга Харбиндан қайтган эски дўсти генерал Рошални эслади. Рошаль ҳам у каби таг-туғига етмай туриб ҳар қандай муваффақиятдан жар солаверишни ёқтирмасди. Шунинг учун уни ҳам худди Черновни скептицизмда айблашгандек соғлом кучларга ишонмасликда айблаларди. Рошалнинг Черновдан фарқи шунда эдики, у ёлғиз эмасди, ўқимишли яхшигина офицер ўғли у билан бирга эди...

Ташқари изғирин эди. Чернов шинелига яхшилаб ўраниб олди. Қор эрий бошлаган. Айниқса солдатлар саф тортиб, гуруҳ-гуруҳ бўлиб юрадиган, отличлар, аравалар ўтиб турадиган катта йўлнинг қори ҳамма-

дан олдин эриб, ботқоқ лой бўлиб ётар эди. Шаҳар марказининг баъзи ерлари юриб бўлмайдиган даражада лой эди. Гарчи баҳорнинг илиқ кунлари бошланган бўлса ҳам бугун изғирин эсиб қолганди. Шинелнинг ич-ичига кириб, безовта қиларди кишини. Чернов қўнишиб, ёқасини кўтариб олди.

Чернов юмшоқ фаэтонда кетиб борар экан, ҳар гал отнинг туёғидан эриган қор суви сачраганда бир ирғиб тушар, ижирғаниб афтини бужмайтириб, кимларнидир лаънатлаб қўярди. У кўчаларни томоша қилиб кетар экан, кўзи нуқул ҳарбийларга, ҳарбий форма кийган инглизларга тушарди, уларнинг орасида учраб қоладиган оддий кийимдаги шаҳар аҳолиси кўзига ғалати кўриниб кетарди.

Шаҳар ифлос эди. Путурдан кетган бир ҳолатдаги уйларнинг деразаси қоп-қорайиб кўринади. Кўчаларнинг икки бетидаги қор ва шамолдан шохлари эгилиб, синиб ётган тераклар мунғайиб кўринарди. Негадир биронта ҳам уйнинг дудбуронида тутун кўринмайди.

Чернов бу ночор манзарани кўрмаслик мақсадида қошларини чимириб, кўзларини юмиб олди. У коптокдек ғужанак бўлиб, ёш болалар каби бошини ҳам ичига тортиб олган эди. Унинг хаёлини дам марказга айлантирилган мана бу ифлос шаҳар, унинг кўримсизгина аҳолиси, уни босиб кетган ҳисобсиз солдатлар, дам олий ставкадагилар қамраб оларди. Олий ставкани ўйлаганида беихтиёр кўз олдига ҳарсиллаган бақбақалоқ интендантлар, йўлакларида елдай учиб юрган сурбет офицерлар, кенг йўлаклар, ёруғ хоналар, юмшоқ креслолар келарди. Турна оёқлари билан у ёқдан-бу ёққа бориб келаётган... Колчак! Адмирал! Олий қўмондон!

Чернов ўша куни Колчак тўғрисида аниқ бир фикрга келолмади, агар аниқ бир фикрга келганида ҳам бу шошқалоқлик бўлган бўлур эди. У адмирал тўғрисида кейин ҳам аниқ бир фикрга келолмади. Адмирал оғир ҳарбий синовлардан ўтган бўлса ҳам, экспедиция, корабллар, флотларга бошчилик қилган бўлса ҳам анча дўсара одамга ўхшаб кетарди. Ҳатто оғир тилла погонли қалин, қора адмираллик мундирида ҳам кутилган улуғворлик сезилмасди. Черновга баъзи-баъзида бутун умрини денгизда, денгизчилар

орасида ўтказган кечаги адмирал бугунги кунга келиб катта, ниҳоятда бемаъни, қарама-қаршилиқларга тўла мамлакатга бошчилик қилишга ожизлик қилиб қолаётгандек бўлиб туюлиб кетарди. Гўё у кўз тинадиган даражадаги юксакликка чиқиб олгану, энди ундан қандай тушиб олишини билмай, теварак-атрофига олазарак тикилаётган, ҳар янги одамни кўрганида, тушиб олишимга ёрдам бера олармикан, деб мўлтираётган кишиларга ўхшарди.

Колчак кўринишдан соддадил, дўсара кўрингани билан жуда жизсаки, баджаҳл одам эди, жаҳли чиққанда ўзини сира тутолмасди. Кўпинча майдагап, чидамсиз бўлар, кўнглига туган бир ишини то амалга ошириб олмагунича тинчини бутунлай йўқотарди-қўярди. Аммо шунақалигига қарамай унинг ғалати бир одати бор эди: суҳбатдошининг гапларини ўта сабртоқат билан тингларди. Чақнаб турадиган мовий кўзлари қисилиб, ингичка лаблари истеҳзоли жилмайиб турганидан суҳбатдоши гапларидан адаша бошлар, «Менинг гапираётган бу гапларимдан куляпtimi бу?» — деган шубҳага бора бошларди.

Бироқ орадан сал фурсат ўтар-ўтмас Чернов билан Колчакнинг ўртасидаги муносабат анча яхшиланиб қолди. Чернов аввалига олий ставканинг бош интенданти қилиб тайинланди. Орадан икки ҳафта ўтиб эса Колчак уни ҳарбий министрининг ўринбосари қилиб тайинлади. Ёши анча жойга бориб қолганига қарамай, Чернов ишга зўр ғайрат билан киришиб кетди. Фронтдаги аҳволни ўз кўзи билан кўриб, аниқ тасаввурга эга бўлиш мақсадида у барча қисмларни бирмабир айланиб чиқди.

Чернов тезда тушундики, Бугулма бўсағаларида тор-мор келтирилгач, Колчак армиясида емирилиш хавфи туғилган. Ишлари кундан-кунга орқага кета бошлади: қисмларда кўтаринки руҳ сезилмасди, бирон ерда мустаҳкамроқ ўрнашиб олишнинг иложи йўқ, солдатлар урушишни истамасдилар, қизиллар эса ҳужумни борган сари кучайтириб боряпти. Армияда ўғирлик авж олиб кетди — ким удалласа, нимани удалласа, ўғирлайверади, ҳатто жиндаккина солдат паёгини ҳам ўғирлаб қўйишарди, рота ошпазига етиб боргунча солдат паёги ярмига камайиб кетарди.

Армия яна бир касалга чалинган эди. Кўпчилик

офицерлар оилаларини қолдириб кетишга кўзлари қиймай, уларни ўзлари билан бирга олиб юришарди. Ҳужум чоғида қўлга туширилган бой ўлжаларга аравалар тўлиб кетган. Катта офицерлар составида ўлжалар айниқса кўп эди. Уларнинг ҳар бирининг юкига биттадан арава банд бўлиб қолган эди. Ҳолдан тойган, уруш, чекинишдан чарчаган армия учун буларнинг ҳаммаси ортиқча дахмаза бўлиб қолган эди. Айниқса дарёдан кечув пайтлари қийин бўлар эди. Кўприкларда ҳарбий қисмлар тўпланиб қолиб, офицерлар биринчи навбатда кечувдан оилалари билан араваларини ўтказиб олишга ҳаракат қилишарди. Агар шу пайтда қизиллар бостириб келиб, ҳужум қилиб қолгудек бўлса, оқларнинг ҳолига маймунлар йиғларди. Солдатлар нима қилиб бўлса ҳам душман қўлига тушиб қолмаслик мақсадида қурол-аслаҳаларини улоқтириб, ўзларини сувга ташлашар, нариги томонга сузиб ўтиб олишга уринишарди. Қисмлар бир амаллаб ўтиб олишар, кўприк устида эса қурол-яроғлар, пулемётли тачанкалар, снарядлар ортилган қўш аравалар қолиб кетарди...

Омскка қайтиб келгач, Чернов аҳволни Колчакка батафсил ҳикоя қилиб берди. Колчак энсаси қотиб эшитиб ўтирди-да, кейин бирдан бақириб берди.

— Уларнинг ҳаммасини... ҳаммасини... отиб ташлаш керак!

Чернов мийиғида кулиб, адмиралнинг жаҳлидан тушишини кутиб турди-да, босиқлик билан, агар ҳамма айбдорларни отиб ташлайверадиган бўлсак, армия раҳбарсиз қолади, деди.

— Ҳа, ҳа... Мен қизишиб кетдим, генерал, сиз ҳақсиз. Ҳўш бўлмаса нима қиламиз?

— Араваларни оилаларга банд қилишни тақиқлаб қўйиш керак.

— Жуда соз! Тақиқлаб қўйинг.

— Бунинг учун сизнинг буйруғингиз бўлиши керак.

— Яхши, буйруқни тайёрланг, мен қўл қўйиб берман. Ҳа, қўл қўйиб берман.

Чернов Колчак қўл қўйган буйруқни армияга аэропланда етказишни буюрди. Бироқ учинчи куни эрта билан Колчак Черновни ҳузурига чақиртирди.

— Менга қаранг, генерал,— суҳбат кўнгилсиз бўлгани учун олдиндан қовоғини уйиб гап бошлади Колчак.— Маълум бўлишича, армияларда оилавий аравалар сиз менга хабар қилганингизчалик кўп эмас экан.

— Жаноби олийлари, қисмларни айланиб юрганымда уларни ўз кўзим билан кўрганман ахир.

— Тўғри. Бироқ армия штабидан хабар қилишларига қараганда... Кейин, менимча, айрим ҳарбий раҳбарларнинг шахсий араваларига тегмаган маъқул,— Колчак «айрим» сўзига алоҳида урғу берди,— бу мақсадга мувофиқмас. Икки ўртада хафачилик, норозиликлар бошланади...

— Тушунаман, бироқ...

— Йўқ, генерал, сиз мени тушунинг. Менга сизнинг устингиздан шикоят қилишяпти...

— Бўлиши мумкин,— бўшашиб рози бўлди Чернов.

— Ҳа, ҳа. Сиз барча қисмларни айланиб ўтишингиз давомида бирон одамга бир оғиз илиқ сўз айтишни лозим топмабсиз! Шундай!

Черновнинг бирдан чеккиси келиб кетди, чўнтакларини пайпаслаб кўриб, афтини бужмайтирди,— папиросини шинелининг чўнтағида унутиб қолдирибди. Колчак гапдан тўхтаб, Черновга савол назари билан қараб қолди. У Черновнинг нима деб жавоб қилишини кутаётганди. Чернов адмиралга бошини кўтариб қарамади.

— Сиздан мен ҳам хафаман, генерал,— деб гапига қўшимча қилди болаларча гинахонлик билан Колчак ва пишиллаб жим қолди.

— Тушунаман,— Чернов қовоғини уйди.— Папиросингиз борми?

— Марҳамат.

Чернов папирос тутатди ва аламини ичига ютиб турганида қўлларини қалтираётганини сизди.

— Раҳмат. Жаноби олийлари, илтимос билан мурожаат этишга рухсат этинг.

— Марҳамат, қулоғим сизда...— Колчак қаттиқ гапириб юборганига ичида афсуслана бошлаган эди.

— Сиздан мени ҳаракатдаги армияга жўнатишингизни илтимос қилмоқчи эдим.

— Қўйсангиз-чи, азизим,— хижолат тортиб деди адмирал.— Менинг гапларимни кўнглингизга оғир олманг-да.

— Йўқ, жаноби олийлари, мен илтимосимни қондиришингизни қатъий талаб қиламан.

Колчак чой олиб келишларини буюрди. Чой устида Колчак бутунлай бошқа нарсалар устида гапира бошлади, бироқ Чернов қовоғини уйиб ўтириб, унинг гапларига қўшилмади. Унинг бутун кўринишидан илтимосига жавоб кутаётгани яққол сезилиб турарди. Генерални бу фикридан қайтаришнинг сира иложи йўқлигини тушунган Колчак уни Жанубий армияга қўмондон этиб тайинлади.

Ушандан бери орадан бир ой вақт ўтди. Чернов энди бир нарсадан хурсанд эди. Энди у ўзига-ўзи хўжайин, Колчак ҳам, ставка орқада қолиб кетди. Аммо армияда аҳвол ниҳоятда ночор эди. Омскдан анча узоқлашиб кетган армиянинг озиқ-овқат билан таъминланиши кундан-кунга оғирлашиб бормоқда эди. Қизиллар билан тинимсиз тўқнашувлар бўлиб тургани учун ўқ-дори ҳам етишмас, кўпинча узилиш бўлиб қоларди. Буларнинг ҳаммаси Черновни ташвишга солиб қўйди. У Омскка талабнома кетидан талабнома жўнатар, бунга жавобан эса қуруқ ваъдалар оларди холос. Шунинг учун ҳам Колчак ҳузурига чақиртирганида у хурсанд бўлиб кетди.

Чернов Омскка кундузи етиб келди. Кечқурун министрлар кенгашининг мажлиси бошланди. Мажлисда учала армия қўмондонлари қатнашди. Йўл қоқиб келган генерал Черновни ҳадеб мудроқ босарди. Мажлис тун ярмидан оғанда тамом бўлди. Увишиб қолган оёқларини аранг босиб Чернов ташқарига чиқди, ёруғдан чиққани учун олдинига кўзи ҳеч нарсани кўрмади. Бироқ салдан кейин кўзи кўча фонусларининг хира нурига ўрганиб, министрлар кутиб турган машиналарига ўтириб, жўнаб кетишаётганини кўрди. Чернов машиналарнинг жўнашини томоша қилиб туриб, ётоғига пиёда жўнади. Ифлос шаҳарнинг пастак уйлари аллақачон уйқуга толган. Деразалар тақатақ ёпиқ. Тонг отишига эса ҳали анча бор. Мажлис хонасидаги оғир ҳаводан кейин тонг шабадаси кишига жуда хуш ёқарди. Кўчада ҳеч зоғ кўринмайди. Фақат аҳён-аҳёндагина отлиқ патруллар учраб қолади. Улардан биронтаси ҳам Черновни тўхтатмади, унга эътибор ҳам бермади. Патруллар эгарнинг устида мудраб, олдидан неча марта ўтишди, кўринишидан улар:

«Сен менга тегма, менга сенинг керагинг йўқ», деяётгандек бўлиб туюларди. Тош йўлда отларнинг туюғи қаттиқ тақиллагани эшитилади холос.

«Ҳеч кимнинг ҳеч нарса билан иши йўқ!» — хафа бўлиб кўнглидан ўтказди Чернов қайта-қайта министрлар кенгашини, унда иштирок этган, қорни тўқлигидан семириб кетган, фақат ўз тинчидан бўлак ҳеч нарсанинг ташвишини қилмайдиган одамларни кўз олдига келтириб. Улар нима дейишмасин, Чернов уларнинг фикрларига қўшиладими-йўқми, қатъий назар, индамасликка қарор қилди, чунки унинг назарида ҳамма гап армиянинг аҳволида. У аслида бу ерга шу хусусда Колчак билан гаплашиб олгани келган. Мажлисда ёлғиз угина бошини қуйи солиб, барча гапларга бефарқ ўтирди. Сочлари оқариб, анча тепакал бўлиб қолган боши неча бор мудроқдан кўксига тушиб кетди. «Тезроқ тамом бўла қолсайди», деб кўнглидан ўтказди у юраги сиқилиб.

Мажлис охирида Омска иттифоқдош мамлакатларнинг элчилари келиши масаласини муҳокама қила бошлашди. Мана, бир неча кундирки, шаҳарда у уйдан-бу уйга чет эл элчилари келиши тўғрисида миш-миш гаплар юрарди. Ҳамма бу масалага катта умид билан қарар, қандайдир ўзгаришлар юз беришидан умидвор бўлиб юрарди. Кўчада одамлар бир-бирларига дуч келишганда одатдагидек ҳол-аҳвол сўрашиш ўрнига, бир-бирларидан: «Эшитдингми? Элчилар келармиш-ми?» — деб сўрашарди.

Аммо бу ҳақда мажлисда Колчакнинг ўзи гап очиб қолганида эса ҳукумат аъзолари бу воқеага қандай баҳо беришларини билолмай, жим бўлиб қолишди. Чернов уйғониб кетди, уйқули кўзини аранг очиб қараса, ёнидаги ҳамроҳи — бақ-бақалоқ савдо министри худди биров тепакал бошига бир мушт туширгандай, бошини ичига тортиб туриб, базўр ўрнидан турди-да:

— Жаноблар... — деб қичқирди хурсанд бўлиб. — Жаноблар! Ахир бу жуда ажойиб иш-ку! — Шундай дея у ярқ этиб Колчакка қаради, гўё қичқиришни қотирдимми, дегандай.

Бу министр ўта лаганбардор эди. Колчак қовоғини уйса борми, у ҳам қовоғини уйиб, титраб-қақшаб кетарди. Колчак жилмайса, министр ҳам хахолаб кулиб,

гўё шу дақиқада ундан бахтли одам йўқдек, қувончдан ял-ял ёниб кетарди.

«Ё тангрим! Ахир бу икки оёқли бочка-ку!» Черновнинг пешанаси тиришиб кетди. Колчакка нима бўлган ўзи? Ҳузурида бундай малъунларни қандай тутар экан-а? Наҳотки шу ифлос, малъун одамчаларнинг ичида ўзи ярқ этиб кўзга ташланиши учун шундай қилса? Ё гўзал хотини туфайли ушлаб турармикан-а?

Чернов чидаб туrolмади, томоғини қаттиқ қириб, ўтирган ерида оғир қўзғалиб қўйди. Кўпчиликнинг норози бўлиб қараб қўйганини пайқади. Бироқ кимнинг қандай қараши энди уни мутлақо қизиқтирмасди. Уни бошқа бир масала қаттиқ ташвишга солиб қўйганди. Келадиган бу элчиларни бутунлай бошқа ниятда кутиб олиш керак эди. Ҳукуматлари катта ваколатлар билан жўнатаётган бу элчилар ҳақиқий аҳволни кўришса, катта ёрдам беришармиди?

Ҳар қалай, бу мажлисда армия ва аҳоли бошидан кечираётган қийинчиликлар тўғрисида гаплашилгани маъқул эмасмиди? Аҳоли оч, армия қийналиб, ичдан чириб ётибди. Мужикларни фақат қурол кучи билангина ушлаб туришибди. Ўрмонлар қизиллар партизанлар деб атайдиган бандаларга тўлиб кетган. Юқоридан пастгача ҳамма ўғирлик, порахўрлик, муштумзўрликка ружу қўйган. Турли партияларнинг вакиллари, нотиқлар халқнинг миясини чалғитиб, бир-бирига гижгижлайди. Нега Колчак шуларнинг олдини олай демайди? Ёки у ҳам кўз очиб юмгунча жуда юқорига кўтарилиб олган барча диктаторларга ўхшаб оёғи остида ғимирлаб юрган майда одамчаларни пайқамайдиган бўлиб қолганми?

Шундай ноёб меҳмонлар — Англия, Япония, Франция Американинг фавқулодда элчилари келаётган экан, омаднинг ўзи келиб турган экан, нега энди бу элчилар билан аҳволлари оғирлигини гаплашиб, улардан ёрдам талаб қилишмайди?

Йўқ, бундай гапларга йўл бўлсин, аксинча, улар ҳозир қизгин суратда бу юқори мартабали меҳмонларни қандай кутволиш, уларни қандай сийлаш, ҳурмат-этибор кўрсатишни қизгин муҳокама қилишга тушиб кетишди. Марҳум подшо даврида у ё бу валиаҳд шарафига бериладиган таптанали қабул маросимларини

ҳам эслашди. Кейин улар меҳмонларни жойлаштириш мумкин бўладиган дурустроқ уйларни танлай бошлашди. Бу иш уларнинг талайгина вақтларини олди. Чунки бу ифлос, кўримсиз шаҳарда шинам уй у ёқда турсин, сал дурустроқ уйни топишнинг ўзи амримаҳол эди. Ҳамма уйларни бир-бир назардан ўтказиб чиқиб, ниҳоят, бир неча дурустроқ уйларда тўхташди. Шундан кейин гилам, ваза, жиҳозларни қаердан топамиз, у уйларни қандай жиҳозлаймиз, деб бош қотира бошлашди. Кейин улар бу уйларни Қишки саройдаги, Царское селодаги, Красний ва Петергофдаги ажойиб император апартаментлари билан солиштира бошлашди. Кейин бўлғуси парад ва зиёфатлар ҳақида гап очилди. Ана ўшанда ушбу мажлисда иштирок этаётган ҳар бир зот ўзининг билимдонлигини кўрсатишга ошиқиб қолди, бири олиб, бири қўйиб ўз фикр-мулоҳазаларини билдирди. Қандиллар нури остида каллалар ялтиллаб, йўғон бўйинларга зўриқишдан қон қуйилди, бир-бирининг гапини бўлиш, ғала-ғовур шу даражага етдики, улар ҳатто одоб доирасидан ҳам чиқиб кетишганди.

Чернов министрлар кенгашидан кайфи бузилиб чиқди. На Колчак, на унинг министрлари, ва уларнинг гапирган гаплари қониқтирди уни. Уларнинг сўзларида на аҳволдан ташвиш, на тадбиркорлик, на ақл ифодасини кўрди, аксинча, уларнинг гапларидан фақат шуҳратпарастлик, нодонлик, беғамлик иси келиб турарди. Чернов бирдан уларнинг ҳаммаларини ёмон кўриб кетди. Армияни шу дақиқанинг ўзида ташлаб кетиб қолмаганининг боиси шу эдики, номус ва бурчни у бутунлай бўлакча тасаввур этар эди.

Чернов Омскдалик чоғида Колчак Жанубий армия олдига янги стратегик вазифа қўйиб, ҳужум йўналишини кескин ўзгартиришни буюрди. Колчакнинг буйруғига мувофиқ генерал Чернов армияси энди илжи борича Қозоғистон чўлларига ичкарилаб бориши лозим эди. Аммо чўлда юришини давом эттириши учун Жанубий армия чўл истехкомларидан бири Орск шаҳрини ишғол этиши зарур бўлиб қолди.

Шу вақтга қадар Жанубий армия осонгина илгирилаб кетаётган эди.

Аммо Орск бўсағаларида оқлар шиддатли қарши-

ликка дуч келдилар. Шаҳарга мустаҳкам ўрнашиб олган қизиллар Жанубий армия қисмларини ҳалокатли ўт очиш билан кутиб олдилар. Орска қарши янги-янги қисмлар ташланишига қарамай, қизилларнинг ўт очиши пасайиш ўрнига кучайиб борарди...

Генерал Чернов алам устида яна ставкага қараб қайтиб кетди. У йўл-йўлакай буйруқнинг бемаънилигидан, армиясини сувсиз чўлга ташлаб қўйганидан хафа бўлиб кетди. Унинг назарида бирдан-бир аҳволини тушунадиган, ёрдам қўлини чўза оладиган одам ёски қадрдони, Харбиндан бирга қайтган дўсти генерал Рошаль эди. Рошаль ҳам худди Чернов каби муваффақиятсиз бўлиб чиққан ҳарбий юришдан кейин ҳарбий тактикани тубдан ўзгартиришни қатъий талаб қилаётган генераллар гуруҳидан эди. Рошаль Жанубий армияни бошқа армиялардан узиб қўйиш хатарли, ҳозир қизилларга қарши ягона фронт бўлиб ҳужум қилмоқ даркор, бирдан-бир оқил тактика—барча кучларимизни бирлаштиришда, деб кўп марта гапирган эди. Унинг бу гапларига ҳеч ким қулоқ солмади, унинг овози кимсасиз чўлдаги ҳайқириқдай қуруқ қолаверди. Яна бунинг устига-устак ставкада ўрнашиб олган, уруш тўғрисида юзакигина маълумотга эга бўлган нўноқ офицерлар уни ҳам худди Черновга ўхшатиб скептик, кекса жаврақи деб айблаб, масхара қилишгани қилишган эди.

Генерал Чернов Рошалнинг эшигини очганда, кекса дўсти хуноб бўлиб, уйнинг у бошидан-бу бошига бориб-келиб турган экан. У Черновни кўриши билан тутақиб кетди.

— Армиянгиз ҳақидаги янги буйруқдан хабарингиз бўлса керак деб ўйлайман?— деб сўради у оғир қадамлар билан Черновнинг истиқболига юрар экан.

— Хабарим бор. Мен ҳам ҳузурингизга худди шу масалада келаётган эдим...

— Мен қандайдир бир ифлослик содир бўлишини сезиб юрган эдим-а.

— Менинг армиямни бундай ҳалокатли йўлга итаришга нима мажбур қилди экан уларни? Кимнинг миясига келибди бу бемаъни фикр?

— Ё тавба, билмайсизми кимнинг хаёлига келишини?

— Колчакнингми?

— Ҳа-да! Ахир барча буйруқлар аввал ундан чиқади-да.

— Ақлим бовар қилмайди. Колчак ҳарбий одам. Бундай вақтда бутун бошли бир армияни асосий кучлардан ажратиб қўйиш — ўзини сўзсиз ҳалокатга йўлиқтириш деган гап эканлигини тушуниши керак-ку!

— Буларнинг ҳаммасини Колчак сен билан мендан кўра яхшироқ тушунса керак, деб ўйлайман. Гап бутунлай бошқа томонда.

— Бўлмаса нимада? Сира тушунолмайд қолдим-ку, — Чернов Рошалга ҳафсаласи пир бўлиб қаради. — Нима, ҳаммамизнинг мақсадимиз бир эмасми? Биз қизилларни тўхтатиб, ўзимиз ҳужумга ўтмоғимиз даркор. Агар биз Самара билан Саратовни қўлга киритмасак, зудлик билан Деникин билан бирлашмасак, барча умидларимиз саробга айланади-қўяди.

— Ҳа... Умидларинг катта...

— Йўқ, сиз ўзингиз қандай фикрдасиз?

— Э! Бу ишлар сиз билан бизга боғлиқ бўлса экан.

— Унда нима қилиш керак? Ҳар қандай бемаъни гапни маъқуллаб кетаверамизми?

— Йўқса нима қилардик? Мана сиз билан мен бор кучимизни бир муштга тўплашимиз керак, деб жавраганимиз жавраган. Бизга эса Колчак номидан Оренбург темир йўли орқали Тошкент, Бухоро, Хивани босиб ўтиб, Каспийга чиқиб олишни буюришади. Буйруқни эса бажармай иложимиз йўқ.

— Омскнинг ўзи хатар остида турган бир пайтда биз Каспий чўлларида нима қиламиз?

— Буни эса Ноксдан илтимос қилиш керак.

— Бундан чиқди, бу Колчакнинг режаси эмас экан-да...

— Албатта-да. Колчакнинг тепасида Нокс бор.

Чернов эски дўстининг ҳорғин, салқи тортиб кетган чехрасига ҳайрон бўлиб қаради-да, беихтиёр креслога ўтирди. У шу ўтирганича ажин босиб кетган пешанасини ишқалаб узоқ ўтирди.

— Эй парвардигори олам! Энди аҳволимиз нима кечади, а? Бунақада ҳаммамиз ҳам чўлда, ерли ёввойи халқ ўртасида ҳалок бўлиб кетамиз-ку!

— Хонаки наполеонларимиз эса ўз вазифаларини адо этган бўладилар.

— Наҳотки бизнинг аҳволимизни ҳеч ким тушун-маса?

— Э! Бундан ҳам бемаъни иш бор эканми? Айниқса ўзига ортиқча баҳо бериб юборишдек бемаъниликни айт. Қўлга киритганларимизни ҳимоя қилиш ўрнига, биз эмиш, Россия империясини аввалги чегарасида тиклашимиз лозим эмиш. Ўз кучимизга ортиқча баҳо беришимизни қара! Буюк держава тўғрисидаги хомхаёллар!

— Нима қиламиз, нима қиламиз-а, Николай Андреевич?

— Ҳим!.. Нима қиламиз, дейсанми?— Рошаль жаҳл билан томоқ қирди.— Орқангизга, армиянинг ҳузурига жўнанг.

— Сиз ҳақсиз. Жўнаш керак. Фақат, Николай Андреевич...

— Азизим, мени тўғри тушунинг, қўлимдан ҳеч нарса келмайди! Менинг қўлимдан нима ҳам келарди? Ёлғиз ҳоқимиятгина эмас, ҳаммамизнинг тақдиримиз ҳам ўша... ўшаларнинг қўлида...— Генерал муносиброқ бир сўз тополмади.

— Яхши. Юринг, адмиралнинг ҳузурига бориб келамиз. Икки кишилаб бир амаллаб кўндирамиз уни.

— Бундан нима фойда? Олдиндан айтиб қўя қолай. Адмирал бизни қабул қилмайди.

— Нега энди? Ахир унга ҳадемай Омскни ҳимоя қилиш учун қисмлар керак бўлиб қолади-ку. Шундай эмасми?

— Шундайликка шундайку-я. Азизим, сиз фақат бир нарсани тушуниб олинг... Ҳай, майли, сизнинг айтганингиз бўла қолсин, юринг гаплашсак гаплашиб кўра қолайлик. Бу уринишларимизнинг бефойдалигига ўзингиз иқроор бўлиб қўя қоларсиз.

Улар Колчакнинг ҳузурига жўнашди. Турган гапки, уни учратишолмади. Адмирал шу кунларда эрта-лабдан-кечгача элчиларни олиб юрар, ставкага жуда кеч қайтарди. Генераллар ставкада уни сарғайиб кечгача кутишди, оч қолиб кетишди. Охири кечқурун театр ёнидаги кичкинагина кафега қараб йўл олишди. Улар овқатланиб, бирпас ҳордиқ чиқаришмоқчи эди, аммо кафеда узоқ ўтиришолмади, салдан кейин чиқиб кетишди.

Кун ботгандан кейин чеккароқдаги қоронғи, лой

кўчалар у ёқда турсин, ҳатто Омскнинг энг марказий кўчаси, Любинский проспекти ҳам кимсасиз ҳувиллаб қоларди. Проспект бўйлаб тортилган баланд устунлардаги камдан-кам фонуслар хирагина нур сочиб турарди. Онда-сонда шаҳар тинчини қўриқлаб юрган отлик патруллар дуч келиб қоларди.

Чернов билан Рошаль, ҳар бири ўз хаёли билан бўлиб, тунги сокин кечада аста кетиб боришарди. Фонусли устун ёнида Чернов дўстига кўзининг қирини ташлади. Кителининг ёқасини эзиб турган икки қават бағбақаси билан гўштдор елкалари фаэтон билан бир маромда чайқалиб борарди.

— Армиянгизга қачон жўнайсиз?— деб сўради тўсатдан Рошаль гўё буни ўзи билмайдигандай.

— Эртага, жуда бўлмаса индинга.

— Менинг Евгенийим сизнинг қўлингизда хизмат қиламан, деяпти. Қайтариб кўрдим,— Рошаль пешанасини тириштирди,— фойдаси бўлмади. Ўша ёққа бо-
раман, дейди, вассалом.

— Биласиз, ўғлингизни мен азалдан яхши кўраман.

— Қайдам, яна учрашиш насиб этармикан,— деди аллақандай мунгли овозда Рошаль ва бурнини тортиб қўйди.— Буни худо билади. Дўстим, бу менинг сизга охирги илтимосим бўлсин: Евгенийдан кўз-қулоқ бўлиб туринг. Менинг ундан бўлак ҳеч кимим йўқ.

Чернов индамай дўстининг тиззасига қоқиб қўйди ва кўзларини пириллатиб четга қаради.

Қадимда Омск генерал-губернатори, ҳозирда Колчак ставкаси жойлашган сарой бўсағасида уларга машҳур хонанда ва Омскнинг энг гўзал аёли Каргинская дуч келиб қолди. Унинг адмирал билан муносабатини шаҳарда ҳамма билар эди. Бирон зарур иш билан Колчакнинг ҳузурига ўзи киролмаган одамлар ана шу Каргинскаянинг кўнглини топишга ҳаракат қилишарди.

Ҳамиша ҳам гўзал, латофатли бу аёл генералларга яқинлашганда ноз-истигно билан улар томонга қараб, бош ирғаб қўйди-да, кейин очиқ оппоқ елкаларини кўз-кўз қилиб, кутиб турган автомобиль томон юрди. Рошаль Колчакнинг ҳозир шу ердалигини тушунди. Каргинскаяга қараб мийгида кулиб қўйди-да, Черновдан секин сўради:

- Кўрдингми?
- Аломат-ку!
- Омск ҳукуматида Нокседан кейин иккинчи эътиборли одам шу-да.
- Бўлиши мумкин... Ишонаман.
- Барча рус ҳукмдорларининг қисмати шу: эркаклар тахтда ўтиришади-ю, давлатни аёллар бошқаришади.

Генераллар Колчакнинг қабулхонасига киришлари ҳамона навбатчи офицер ўтирган еридан ирғиб туриб, уларнинг қаршиларида ғоздек қотди.

— Адмирал ўзидами?

— Худди шундай. Бироқ... кутишларингга тўғри келади.

— Нима учун? Бандми?

— Бобкин билан суҳбатлашяпти.

Чернов томоқ қириб, ҳашаматли, улар учун берк эшикка қаради ва бўш стулга ўтирди. «Начора, кутмоқдан ўзга чорамиз йўқ», деб кўнглидан ўтказди у ичкаридагилардан жаҳли чиқиб. Бироқ унинг юраги ҳар қанча хун бўлмасин, ичкаридагилар, афтидан, шошилаётганга ўхшашмасди. Орадан бир соат ҳам ўтди. Рошаль кўзларини юмиб, аллақачон мудроққа кетганди. Чернов учинчи папиросни чекиб тугатиб, ўрнидан турди ва хонада у ёқдан-бу ёққа бориб келиб, Бобкин тўғрисидаги турли-туман миш-миш гапларни эслай бошлади. Унинг тўғрисида чиндан ҳам турли-туман гаплар юрарди. Баъзи бировлар, унинг бобоси Бонишевский сургундаги поляк эди, дейишарди. Улар отасидан бошлаб Бобкин бўлиб кетишган бўлса керак. Бу Бобкин революцияга қадар ким бўлган, нима иш қилган, ҳеч ким анигини билмасди. Аммо Колчак Омск ҳокимиятининг бошлиғи лавозимига кўтарилганида бу чаласавод, қўпол, аммо тадбиркор одамнинг омади юришиб қолди. Гарчи у Омск ҳукуматида хўжалик ишлари каби камтарона лавозимда бўлса ҳам, аслида анча нуфузлигина одам эди. Қўпол ва калтабин одам бўлишига қарамай, бу Бобкин анча тадбиркор одам эди, ҳаётий ўзгаришларни беҳато илғаб олиш қобилиятига ҳам эга эди. Подшо тахтдан ағдарилганда баъзилар ғам-андухга берилиб, баъзи бировлар эса ўзларини йўқотиб қўйиб, қандайдир демократик республикадан умидвор бўлиб юришган бўлса, Бобкин жуда тез фур-

сат ичида ортиқча дабдабасиз Колчакнинг энг яқин одамига айланиб олди. Чернов буларнинг ҳаммасидан хабардор эди, Бобкиннинг роли нимадан иборатлигини ҳам биларди, ammo унинг бунчалик қудратли одам бўлиб кетганидан, у борида ҳатто генераллар, ставка аъзолари ҳам қабул қилинмаслигидан беҳабар экан.

— Эй парвардигор!— дея чуқур хўрсиниб қўйди Чернов.— Нималар бўляпти ўзи бу дунёда, а?

Худди шу дақиқада катта эшик очилиб, ичкаридан сълмоқлаб юриб Бобкин чиқиб келди. У Черновга яқинлашди.

— Э-э... саломатлигингиз қалай, генерал?

— Раҳмат, ёмон эмас.

— Кечаги банкетда кўринмадиларми? Ҳар қалай, кўзим тушмади шекилли.

Рошаль бетоқатлик билан эшикнинг ёнига борди, да, Черновни имлади.

— Кириг, марҳамат.

Боядан бери мудрагандек жим ўтирган навбатчи уларнинг йўлларини тўсди.

— Бир нафас тўхтаб туринглар. Ҳозир хабар қиламан.

Генераллар беихтиёр эшик тагида тўхтаб қолишди. Генералларнинг ўта одобликлари Бобкиннинг кулгисини қистатганди.

— Киравермайсизларми, нима қилиб турибсизлар,— деди тиржайиб у.— Ўзидан бўлак ҳеч ким йўқ, кираверинглар.— Шундай деб у калтабақайроқ қийшиқ оёқлари билан лапанглаб виқор билан юриб чиқиб кетди.

Катта кабинетнинг тўрида ўтирган Колчакнинг қора мундиридаги адмираллик погонлари тилладай ярақлаб кўринди. У икки қўлини тиззасига қўйиб, эшикдан кириб келаётган генералларга ҳорғин қараб ўтирарди. У бутун кўриниши билан: «Нима қилай, қулоғим сизда, менинг вазифам шу-да», деяётгандек бўларди.

— Жаноб адмирал, менинг армиямнинг аҳволидан хабарингиз бўлса керак, деб ўйлайман,— деб гап бошлади Чернов армияси учун ҳам, бу ерда шунча куттириб қўйишгани учун ҳам ичида алами қайнаб келаётганини сезиб.

— Албатта хабарим бор.

— Агар ҳужум режаси қайта кўриб чиқилмаса ва менинг армиям Омск томон қайтарилмаса..

— Йўқ, йўқ, менга буни маълум қилишган. Стратегик вазифалар биздан бунинг тескарисини қилишни талаб этапти, генерал.

— Бироқ бизнинг аҳволимиз кундан-кунга оғирлашиб борапти, биз узилиб қоляпмиз... Жаноб адмирал, агар тақдир Россиянинг келажагини бизнинг қўлимизга топширган экан...

— Бу тўғрида гап ҳам бўлиши мумкин эмас! Бундан ташқари, мен иттифоқчиларимизга сўз берганман...

Чернов қовоғини уйиб ерга қаради, Рошаль четга қараб томоғини қириб қўйди.

— Сиз, генерал, бош штаб ишлаб чиққан бу режани қандай қилиб яхшироқ амалга ошириш устида бош қотирмоғингиз даркор. Менга илтимосингиз борми?

— Агар мен генштаб планини амалга оширадиган бўлсам, менинг армиям мамлакат ичкарасидан борган сари узоқлашиб қетади. Мен мутлақо узилиб қолиши мумкин бўлган алоқани назарда ҳам тутаётганим йўқ...

— Тавба, сиз ҳалигача ҳам ўша скептицизм касалингиздан фориг бўлганингизча йўқ эканда-а? Бундай кайфият билан қандай урушиб бўлади? Урушда, ўзингиз биласиз, қийинчиликсиз бўлмайди, аммо сўнггида қўлга киритиладиган ғалабани унутмаслик лозим! Хўш, менга қандай илтимосингиз бор?

— Бизга ҳозирнинг ўзида қурол, ўқ-дори етишмай қоляпти. Озиқ-овқатнинг аҳволи ундан ҳам ёмон. Озиқ-овқат ҳам майли-я, бу сафар мен ҳеч бўлмаганда ўқ-доридан етарли олиб боришим керак.

— Дуруст, сизга ўқ-дори берилади, мен айтаман.

— Жаноби олийлари, ўқ-дори етказишни энди бир кунга ҳам кечиктириб бўлмайди, деб қўрқаман.

— Яхши, бўлади, деб айтдим-ку! Армиянгиз ҳузурига жўнанг, эртагаёқ ортингиздан керакли нарсаларни ортиб, карвон жўнайди. Худога шукур, иттифоқчиларимиз бизни хафа қилишаётгани йўқ...

Колчак иттифоқчиларни эслаб, бирдан чарчаганини ҳис қилди. У кейинги кунларда эрталабдан-кечгача вақтини элчилар билан ўтказар, уларга куч-қудратини кўрсатадиган кўргазмаларини кўрсатар, ҳисобсиз зиё-

фатларда қатнашиб, нутқлар сўзларди... Ҳозир бирдач елкасини ичига тортиб, кўзларини юмди-да, беихтиёр бармоқлари билан столни черта бошлади. Кейин қаддини ростлаб, қовоғини уйди.

— Айтгандай, генерал, кўпдан бери мен сизга бир нарсани айтмоқчи бўлиб юраман... Мен сиздан норозимаң. Ҳа! Сиз қўл остингиздаги қисмларнинг қаҳрамонлигига бефарқ қарайсиз. Штабингиздагилар ҳам ишқмаслар. Шу вақтга қадар жангларда алоҳида жасурлик кўрсатган солдат ва офицерларингизни мукофотлаш тўғрисида штабга битта ҳам рўйхат тақдим этмадингиз.

— Айб менда, жаноби олийлари, шу вақтгача мен бошқа ишларга чалғиб қолган эдим. Мукофотлаш тўғрисидаги рўйхатни зудлик билан етаказамиз сизга.

— Яхши эмас. Алоҳида жасурлик кўрсатганларни мукофотлаб туриш керак.

Эшик очилиб, хонага ҳарбий министр ёрдамчиси билан ставканинг навбатчи генерали вазифасини бажариб турган полковник Фёдоров кириб келишди. Фёдоровни кўриши билан Колчак ҳамма нарсани унутиб, алаmidан қип-қизариб кетди.

— Подполковник Борисов тўғрисида мен қандай буйруққа имзо чеккан эдим? Сиздан сўраяпман?

Бир неча кун муқаддам Фёдоровга Каргинскаянинг эри Борисовга полковник унвонини бериш тўғрисида Колчакнинг имзоси билан буйруқ берилган эди. Фёдоров Борисовнинг рус армияси олдида гўзал аёлнинг эрилигидан бўлак ҳеч қандай хизмати йўқлигини билгани учун ҳам бу буйруқни қапкасига солиб қўя қолган эди.

Кеча иттифоқчиларнинг элчилари шарафига берилган зиёфатда у Каргинскаянинг қўлини ўпа туриб, орқасида таъзим бажо келтириб турган эрини кўриб қолди.

— Бу қанақаси?— ҳайрон бўлди адмирал.— Мен бугун сизни полковник сифатида кўриш умидида эдим.

— Аҳ, адмирал,— деди Каргинская жилмайиб турган бўлса ҳам овозида хафақонлик акс этиб.— Агар сиз ваъдангизнинг устида турмасангиз, бунга Николай айбдор эмас-да.

— Менга ишонинг, қандайдир англашилмовчилик юз берибди! Мен буйруқ берган эдим...

— Бундан чиқди, сизнинг буйруғингиз билан ҳисоблашмайдиганлар ҳам бор экан-да.

— Ҳим... Шунақами ҳали?

— Николай, ҳалиги... ўша совуқ одамнинг номи нима эди?

— Фёдоров, жаноби олийлари,— яширин мамнуният ва айни чоқда алам билан ёдига солиб қўйди Борисов.

— Ҳа, ҳа, Фёдоров бўлади у совуқ,— деб эслади Каргинская ҳам Колчак қўлини ўпа туриб, ҳаммаси жойида бўлади, деб гўлдираётганида.

— Хўш, Борисов тўғрисида қандай буйруқ олган эдингиз?—деб бақирарди энди Колчак ғазабидан қипқизариб.

Ранги қув ўчиб кетган Фёдоров, Борисов амалда кўтарилишга арзимаёди, деб эътироз билдирмоқчи бўлган эди, адмирал унинг гапига қулоқ солмай столга бир мушт туширди.

— Ўчир овозингни! Олий қўмондон ким, сенми, ё менми? А?

Фёдоров индамади. Унинг индамагани адмиралнинг баттар жаҳлини чиқариб юборди. Колчак ўрнидан ирғиб туриб, қалтираб кетган қўллари билан Фёдоровнинг погонларини юлиб ташлай бошлади.

— Амалдан туширилсин...— ҳарсиллаб ҳамон бақирарди у.— Олдинги позицияга... Осиёга жўнатилсин... Сурбетлашиб кетибди! Сиз!— деб қичқирди энди у ҳарбий министр ўринбосарига.— Сиз бунинг учун менга жавоб берасиз... Омскда қайтиб қорасини кўрмай бунинг! Фронтга жўнатилсин!

Чернов учун бу манзара кўнгилисиз эди, айни чоқда ичида хурсанд ҳам бўлиб турарди. Унинг тушунчасида фронтдаги барча муваффақиятсизликларга штабдаги мана шунақа маҳмадоналар айбдор эди. «Мана шулар-да,— деб ўйлаб турарди ичида кекса генерал,— Колчакка билиб туриб нотўғри маълумот берадиганлар». Ташвишли хабарингни, қурол-яроғ юбориш тўғрисидаги илтимосномангнй сукнонинг тагига ташлаб қўя қолиш булар учун ҳеч гап эмас. Битта Фёдоровнигина эмас, бу тинч, сокингина жойда жони роҳатда, қорни тўқ юрган қуруқ сафсатабозларнинг ҳаммасини ҳам фронтга жўнатвориш керак! «Бу ерда буйруқлар билан иш кўриш,— деб ўйларди Чернов,— ғалаба, деб

кичқириш осон! Ҳа! Ғалабага қон билан эришиш даркор!»

Ранги қум ўчиб кетган Фёдоров погони юлиб ташланган елкаларини чиқариб, хонадан эшикни аста ёпиб чиқиб кетди...

Эртасига Чернов ўзининг армияси ҳузурига жўнаб кетди. Омскдан у поезд билан йўлга тушди. Бир кечакундуз йўл босиб, тонг паллада Қўрғонга етиб келди. Бу ерда уни машинаси кутиб турган эди. Станцияда бир оз дам олиб, яхшилаб овқатланиб, Чернов у ёғига машинада йўлга тушди. Уни бир неча киши кузатиб кетишаётган эди. Булар орасида ёш ротмистр Рошаль ҳам бор эди.

Чернов генерал Рошаль билан хайрлашув чоғини эслар экан, дўстимнинг кайфи ўғли ёнидалигида ҳам унчалик хуш эмас эди, деб кўнглидан ўтказди. Энди ўғли ўзидан анча узоққа кетиб қолганидан кейин юраги баттар сиқилаётган бўлса керак. Кекса Рошаль ўғли билан шундай хайрлашдики, кўрган одам энди улар қайтиб сира кўришишмаса керак, деб ўйлаши мумкин эди.

Улар тўхтамай йўл юришди, аммо йўллари унча унмасди. Йўл ниҳоятда нотекис, автомобиль сакраб, силкиниб ғувиллар, йўлнинг нотекислигидан сира тезлигини оширолмасди. Бундан ташқари, олдинги позицияларга яқинлашганлари сари йўллар ярадорлар ортилган аравалар ва чекинаётган қисмлар билан банд бўла бошлади. Олдиларидан чиқаётган сон-саноқсиз пиёда солдатлар орасида аллақандай юклар ортилган, кўчма ошхона юкланган аравалар ҳам учраб турарди... Генерал Черновдан бўлак ҳеч ким ғарб томонга юрмас, одамлар оқими шарққа қараб оқиб келмоқда эди. Россиянинг келажаги ҳеч кимни қизиқтирмасди, гўё ҳамма ўзининг гражданлик бурчини унутиб қўйганга ўхшарди. Ер юзида нима бўляпти ўзи?

Фуражкасини пешанасига бостириб кийиб олиб, Чернов қаршисидан келаётганларни синчиклаб кузатиб ўтирарди. Рўпарасидан келаётганлар эса қочқинлар — офицерларнинг оилалари, деҳқонлар эди. Деярли ҳаммалари пиёда, оч молларни ҳайдаб келишяпти. Ифлос араваларда келаётганларнинг аҳволлари ҳам

уларникидан яхшимасди. Унқир-чўнқир ерларда ҳар арава кўтариб ташлаганда ҳолдан тойиб, чарчаб кетган аёллар билан болалар, гужанак бўлиб, атрофга бефарқ қараб қўйишади.

Чернов Колчакнинг нариги икки армияси ҳам чекинаётганини биларди, аммо аҳволни бу қадар мушкул деб тасаввур қилмаган эди. Кўринишидан шу нарса аён бўлдики, бу чекинаётган қисмлар қизилларнинг таъқибига ортиқ бардош беролмай, қолишган, энди уларнинг то Омскка қадар тўхташлари амримаҳол эди. Чернов яна иттифоқчиларнинг элчиларини эслади, улар Сибирь марказини бекорга бунчалик тез тарк этишмаган экан-да, деб кўнглидан ўтқазиб қўйди у. Наҳотки улар Колчакнинг ўйинда бой бериб қўйганини биринчи бўлиб сезиб қолган бўлсалар? Ўзи одам зоти табиатан шунақа бўлади. Ишинг юришиб турганда атрофингда парвона бўлиб юрадиган одамларнинг камдан-ками бошингга шўриш тушганда ўзини олиб қочмайди. Ҳа, афтидан, Колчакнинг омади кетган, энди у давр-давронини суриб бўлган...

Черновнинг икки урушда орттирган, кейинги вақтларда безовта қилмай қўйган яралари бирдан яна оғрий бошлади. Бирдан сўнгги йилларда босиб ўтган серташвиш, бемаъни ҳаёти ундан баттар кўнгилсиз кўриниб кетди кўзига. У ўзига қайта-қайта: нега, нега яшаяпман, деб савол берарди.

Подшо ҳазратлари ортиқ йўқ, одатдаги турмуш тарзлари бутунлай ўзгариб кетди, гўё иссиққина уялари бузилгандай. Сўнгги ишонган таянчи Колчакнинг ҳам куни битиб қолган. Хотини билан қизи Петроградда қолиб кетишган эди, уларнинг тирик ё ўликликлари ҳам номаълум, анчадан бери улардан ҳам ҳеч қандай хабар йўқ. Чернов Омскдан кетганига ҳатто бир оз хурсанд ҳам бўлиб қўйди. «Яхши қилдим, жуда ақлли иш бўлди-да! Ҳар қалай, армияга, солдатларга яқин бўламан-ку. У ердагилар эса... ҳеч нарсани билишмайдиам, ҳеч нарсани удалай олишмайдиам. Яхши, улардан нарироқда бўлганим яхши»,—генерал шуларни ўйлаб енгил тортгандек бўлди, ҳатто чўқиниб олгиси ҳам келиб кетди. У ёғига пешанасида нима бўлса, ўшани кўради!

Уч кунлик оғир йўлдан кейин улар жанубга бурилишди ва чексиз чўлнинг ичига қараб юра бошлашди.

Чернов ўз армиясига етиб олгунча ярим оламини бо-
сиб ўтгандек бўлди.

Жанубий армия икки кундан кейин Омскни ишғол қилиб, қозоқ ерларини қўлга кирита бошлади. Улар бу кимсасиз, мунгли чўлларга ичкарилаб киришгани сари қизилларнинг қаршилиги ҳам камайиб, сусайиб борарди. Чернов армияси бугун бўлмаса эртага Актюбинскни ишғол қилишига анча ишониб қолди. Штабининг офицерлари ҳам қувноқ тортиб, ҳадемай бутун Урта Осиёни ишғол қилиб оламиз, деб тез-тез бир-бирларига мақтанадиган бўлиб қолишди. Ёлғиз Черновгина чурқ этмасди. Омскдан келганидан бери нохуш кайфи сира тарқамасди. Яқин одамлари орасида қўмондоннинг шамоллаганидан кейин эски яралари аламга кирибди, деган гап тарқалганди...

VI

Актюбинск бўсағасида оқларнинг қўмондонлиги башорат қилган ҳолнинг акси юз берди: қизиллар тўсатдан қаттиқ қаршилик кўрсатиб қолишди. Айниқса ишчи отрядлари шиддатли жанг қилишарди. Фақат оқларнинг кўп сонли қисмлари гир айланиб ўраб кела бошлагандегина қизиллар шаҳардан чекинишга мажбур бўлишди. Жанубий армиянинг олдинги қисмлари Актюбинскка бостириб киришди.

Эломондан кулган ёш, қизиққон адъютант жанг майдонидан елиб келиб, кўпириб кетган отини Черновнинг олдига келиб тўхтатди.

— Шаҳар олинди, жаноб қўмондон! — хурсандчилик билан маълум қилди у.

Генерал қамчи ушлаган қўлини фуражкасининг соябонига олиб борди.

— Табриклайман, азизим! Хизматингдан миннатдорман!

— Хизматингизга ҳозирман, жаноби олийлари!

— Талафот кўпми?

— Гарчи ҳали аниқ маълумот бўлмаса ҳам, ҳар қалай, кўп бўлмаса керак.

— Дуруст. Асирлар кўпми?

— Асирлар бор. Ҳали аниғини билолганимча йўқ, жаноби олийлари.

— Ротмистр Рошални кўрдингизми?

— Худди шундай, жаноби олийлари! Ҳамиша олдинги қаторда бўлди.

— Қидириб топиб, менинг ҳузуримга жўнатиб.

— Хўп бўлади.

Ёш адъютант отини шахт билан кетига буриб, шаҳар томонга елиб кетди. Генерал кетида юриб, қувонч билан ғалабаларини муҳокама қилиб келаётган мулозимларига эътибор бермай, оқ арғумоғини узангиси билан сал қичаган эди, от йирик одимлар билан елиб кетди, орқада қолиб кетган мулозимлар ҳам отларини елдиришга мажбур бўлишди. Қўмондоннинг мулозимлари орасида Эломон ҳам бор эди. Ризо билан Али уни бир қадам ҳам илгарилатиб юбормай, узангиларини узангисига қадаб келишарди. Ўзи ва йигитларининг оилалари, ишлари қаровсиз қолиб кетганини баҳона қилиб Эломон бир-икки жавоб сўраб кўрган эди, генерал жавоб бермади. Аввалига у Эломонни Колчак армиясига раҳнамолик қилиб юрган чет эл ҳарбий мутахассисларига кўрсатмоқчи бўлган эди. Аммо мутахассислар ҳадеганда келаверишмади, бундан икки кун муқаддам эса, умуман келишмас экан, деган мишмишлар етиб келди.

Эломон ўзини анча босиқ тутарди, гўё унга ҳеч нарсанинг алоқаси йўқдек, аслида эса қулоғи ҳамиша динг эди. Йўл бўйи у генералнинг мулозимлари орасида бўлишга ҳаракат қилди, офицерларнинг ҳамма гапларини диққат билан эшитиб, мулоҳазаларининг мағзини чақиб келди. Аммо Омскдан Жанубий армияга қурол ва ўқ-дори ортилган катта карвон йўлга чиққанидан бўлак ҳеч гапни билолмади. Эломон Жанубий армия штабида анча ушланиб қолди. Дьяков афтидан хуноб бўлиб, ўзини қўйгани жой тополмаётган бўлса керак. «Актюбинскка бостириб киришлари билан жавоб сўраб, кетаман. Албатта кетаман», деб қатъий қарорга келиб қўйди Эломон.

Олдинда йўлда чанг устунни кўринди. Маълум бўлишича, аллаким шу томонга қараб елдай учиб келмоқда эди. Рошаль ўзининг калтадум тўриғида елиб келиб, Черновнинг оқ арғумоғи олдида тўхтади. Рошалнинг ўнг қўли боғлаб, бўйнига осиб қўйилган. Дока орасидан қон сизиб чиқиб турибди.

— Афв этинг, жаноби қўмондон.

Чернов қовоғини уйиб, индамай, арғумоғини ол-

динга сурди. У анча ергача индамай борди-да, кейин гуноҳкор қиёфада изма-из келаётган Рошалга қаради ва жиддий деди:

— Менинг отанг олдида сен учун жавобгар эканлигимни биласан-ку. Қаҳрамон экан, деган ном чиқаринг келиб кетдими? Яранг оғирми?

— Ҳечқиси йўқ, суяги бутун.

— Талафотимиз каттами?

— Ҳа, анчагина. Бу большевиклар ҳам жа қаттиқ урушишди.

— Асирлар кўпми?

— Йўқ шекилли,— деб жавоб қилди Рошаль истар-истамас.

Чернов бошини ирғаб, отини ниқтади. Унинг кетидан от суриб келаётган Рошаль кетига қараб қўйди-да:

— Борис Викторович, анави ким?— деб сўради у Эломонга ишора қилиб.

— Қайси? Ҳа, уми... Иттифоқчимиз бўлади.

— Биз томонга қанақадир хон келибди, деб эшитувдим, ўшами?

— Ўзимизни ўзимиз хурсанд қилиш учун шунақа десак ҳам бўлади,— сал жилмайган бўлди Чернов.

Рошаль бу табассумнинг орқасига яширинган аламни илғамади. У офицерларнинг орасида ўзини бемалол тутиб юрган бу осиеликни қизиқсиниб кузатиб келарди. Кузатгани сари ҳайрон қоларди: хонлар шунақа бўлишар экан-да! Чиндан ҳам бу осиелик хонларга ўхшаб кийиниб олганди, қадди-қомати келишган, бўй-басти, мўйлови ҳам гўзал. У гўё ҳеч кимга қарамас, ҳеч кимни пайқамасди, гўё ўз хаёлларига фарқ бўлган кишига ўхшарди. Аммо унинг чеҳрасида аллақандай огоҳлик намоён, қарашлари ўткир, зийрак. «Мана шу осиеликларнинг макри бўлса керак!»— хурсанд бўлиб кўнглидан ўтказиб қўйди Рошаль.

— Мирза!— Чернов Эломонга ўтирилиб, уни чақирди.

Эломон отининг жиловини силтаб, генералга етиб олди.

— Танишинг, мирза. Бу киши ротмистр Рошаль бўладилар. Менинг қадрдон дўстимнинг ўғли.

Эломон худди энди кўриб тургандай, унга диққат билан тикилди ва ўша заҳоти кўзини олди. Аслида эса у бу ротмистрни аллақачон синчиклаб кўриб ол-

ганди. Эломон қамчи тутган қўлини кўксига қўйиб, қундуз телпаклик бошини таъзимга эгди.

— Жуда хурсандман,— деди Рошаль честь бериб.

— Дўстимнинг дўсти — менинг ҳам дўстим,— деб жавоб қилди Эломон.

«Ана, дарров дўст ҳам бўлиб олди!» — деб хаёлидан ўтказар экан, Рошаль мийиғида кулиб қўйди. Бироқ у Эломоннинг бу гапига жавобан нима дейишини билолмади-да, хижолатпазлик билан йўталиб қўя қолди.

Эломоннинг хотираси яхши эди. У ёш офицерга қараб туриб турк фронтини, аёвсиз совуқни, қор билан қопланган атрофдаги тоғларни, одамлар касал ва очликдан қирилиб кетган ишчи батальонни эслади. Қозоқлар, ўзбеклар, қирғизлар шафқатсиз отишма остида ўлар-тирилларига қарамай, турклар орқага чекинаётганларида портлатиб кетган темир йўлни тиклашарди ўшанда. Озиқ-овқат вақтида етиб келмасди, тифдан одамлар қирилиб кетарди, шунинг учун ҳам темир йўлни тиклаш ишлари деярли олдинга сурилмасди. Ана ўшанда ишчи батальонларига ёрдамга Рошалнинг эскадрони юборилган эди. Укаси Рай эндигина терлама касалидан тузалиб яна ишга чиққан кунлар эди. Сепкилдор малла солдат аллақандай ғайри миллат одамларга ёрдамга жўнатишганига чидолмай, ўшанда укаси Райни бир тушириб қолди...

Ана ўша отлиқ эскадроннинг командири ротмистр Рошаль эди. Ротмистр ўшанда жуда ёш эди. Ҳа, ҳа, бу худди ўша! Қаримабдиям, амалда ҳам кўтарилмабди. Эломон унинг ҳатто тагида миниб юрган қашқа қора отини ҳам кўз олдига келтирди. Фақат ротмистр, турган гапки, Эломонни эсламайди, ҳатто ўша воқеани эслатилганда ҳам эслай олиши амримаҳол бўлса керак.

Жуда оғир вақтлар эди ўшанда. Шу даражада оғир эдики, оғайниларнинг ўлишини кўриб туриб, беихтиёр ўзингнинг ҳам ўлимингни кутиб қолардинг киши. Ҳеч ким у ердан эсон-омон қайтишни умид қилолмасди. Бу ёшгина йигит ўша вақтлардаги оғир кунларининг гувоҳи бўлгани учунми, ё жонидан ҳам азиз укажони Райни эслагани учунми, Эломоннинг кўнгли алланечук бўлиб кетди ва бирдан Рошаль билан гаплашгиси, уни яқинроқ билгиси келди.

— Ярангиз ҳали ҳам қонаяптими?— деб сўради у меҳрибонлик билан.

— Ҳа, шаҳарга бориб олсак, бошқатдан боғла-таман.

— Бизда бундай вақтда наमतни куйдириб боси-шади ярага.

— Наматни?

— Ҳа-да. Тезда битиб кетади.

— Шунақа денг? Ҳим...—Рошаль кулиб юборди.— Йўқ, яхшиси, шаҳарга борганда битта фельдшер то-пиб, бошқатдан боғлаб қўйишини илтимос қиламан.

— Ўзингиз биласиз,— Эломон бир нафас жим бў-либ қолди.—Генерал сизни жуда яхши кўрар эканми?

— Улар отам билан қадимдан дўст.

— Сизнинг отангиз қаерда?

— Омскда. Кечирасиз, исмингизни билмайман.

— Тангриберген,— деди Эломон бир нафаслик та-раддуддан кейин.

— Нима? Нима дедингиз?

— Тангриберген.

— Тяни... бр... бр... Йўқ, тилим келишмас экан!— деди ҳафсаласи пир бўлиб Рошаль, ва кулиб юборди.

— Руслар учун айтишга қийин исмим.

Улар шу тариқа анчагача ёнма-ён юриб кетишди. Генерал Чернов баъзи-баъзида орқасига ўгирилиб, уларга қараб қўярди. Рошаль ҳали-ҳозиргина шиддат-ли жангдан чиққанига ҳали совуб улгурганича йўқ, кайфи чоғ. Мирза босиқлик билан жилмаяр, жуда хотиржам кўринарди. Рошаль унга ёқиб қолгани шун-доққина кўриниб турарди.

— Айтинг-чи,— деб тинмай қизиқсинарди Ро-шаль.— Қирғиз хонларининг ҳам ҳарами бўладими? Нимани сўраётганимни тушундингизми?

— Тушундим. Фақат биз уни ҳарамхона деб атаймиз.

— Хон қанча хотин олиши мумкин?

— Қанча хоҳласа шунча...

— Шайтон урсин, жуда қизиқ-ку! Нега мен қир-ғизларнинг хони эмас эканман-а!

Рошаль ўзини ҳарамда ҳис қилиб кўрди-да, хахо-лаб кулиб юборди. Қаттиқ кулганидан қўлига оғриқ туриб кетди. Эломонга ёш ротмистр борган сари ёқиб бормоқда эди, шунинг учун ҳам чеҳраси анча муло-

йим тортди. Хахолаётган Рошалга қараб туриб у ҳам жилмая бошлади.

— Тан... Йўқ. Тя-нибр... Кечирасиз, мирза, исмин-гизни яна бир айтиб юборинг.

Эломон хафа бўлмади, Рошалга машҳур бир латифани айтиб бермоқчи бўлди.

— Болалигимда мен билан бирга,— деб ҳикоя қила бошлади у,— бир бола ўқирди. Араб алифбосининг биринчи ҳарфи калтакка ўхшайди. Мулла қоғозга битта чизди-да: «Болалар, биринчи ҳарф «алиф», худди калтакка ўхшайди», деди. Бола бир йил ўқиди-ю, «калтак»нинг номини эслаб қололмади. «Бу қандай ҳарф?»— деб сўраса мулла, бола ўйлаб-ўйлаб: «Калтак!»— деб жавоб беради. Мулла яна бир йилдан кейин: «Бу қанақа ҳарф?»— деб сўрайди. Бола ўйлаб-ўйлаб, эңсасини қашиб туриб: «Калтак!»— деб жавоб қилади. Шунда мулланинг жаҳли чиқиб кетиб: «Мана сенга калтак!»— деб боланинг бошига калтак билан бир туширган эди. Шунда у дарров...

Рошаль оғриётган қўлини ушлаб роса хахолади. Кула-кула эгарига ўрнашиброқ ўтириб олди-да, гапи қанчалик жиддий-жиддиймаслигини билмоқчи бўлгандай, Эломонга синчиклаб қараб қўйди.

— Аммо мени ҳам ўша эси паст болага ўхшаб, калламга хипчин билан савалашларини истамайман. Хўш, нима дейсиз? Истасангиз, мен сизни хон деб чақираман? Айтмоқчи, сизнинг ота-боболарингиз ҳам хон ўтишганми?

— Ҳа,— деди улугворлик билан Эломон, ичида ўзидан, ҳам, ротмистрдан ҳам кулиб.— Отам ҳам, отамнинг отаси ҳам хон бўлиб ўтишган. Мен ҳам хонман!— ғурур билан қўшиб қўйди у.

— Жаноблар! Жаноблар! Шаҳарга етиб келдик! Бу жуда тантанали дақиқа, жаноблар!— деган ҳаяжонли овозлар эшитилди. Афсуски, музыка йўқ-да.

— Музикангни қўйиб тур! Шампан виноси бўлганида эди, а, жаноблар?

Эломон теварак-атрофга кўз югуртирди. Чехрасидаги бояги қувноқлик зумда йўқолди-қўйди. Қаттиқ жангдан сўнг тутун ва чангдан шаҳар инграб ётганга ўхшарди. Ҳамма ёқда ўликлар чўзилиб ётибди. Шаҳар чеккасидаги уйлар ўт ичида, даҳшатли қора тутун мағлуб бўлган шаҳардан осмонга қараб ўрларди...

VII

Рошаль Омскдан келишлари билан армия қўмондонининг адъютанти қилиб тайинланган эди. Айшишратлар, ичишдангина иборат шаҳар ҳаётидан кейин бу ўзгариш Рошалга жуда маъқул тушиб кетди ва хурсанд бўлганидан дастлабки кунлари деярли отидан тушмади. Қўмондоннинг буйруқларини дивизия ва полкларга у ҳаммадан тез етказарди. Олиб бориши билан қўмондонга жавоб мактубини етказиш мақсадида яна елдек учиб кетига қайтарди.

Шундай кўнглига хуш ўтиришган янги вазифа ҳам кўп ўтмай кўнглига урди. Энди у олдинги линияга жўнатишларини сўрай бошлади. Бироқ Чернов унинг бу илтимосига қулоқ солишни истамасди. Черновнинг фикрида қатъийлигини кўрган Рошаль қулай фурсатни кутишга қарор қилди. У одамларнинг кўзида ўзини қўлга олиб, қувноқ, енгилтабиатроқ кўринишга ҳаракат қилар эди. Ёлғиз қолди дегунча эса кайфи бузилиб, юраги сиқила бошларди. Шундай дақиқаларда у ота-онасини эсга оларди. Онаси Петроградда бегона, аламзада одамларнинг ичида ёлғиз қолиб кетди. Тўғри, дастлабки вақтларда у билан Рошалнинг ёшигина хотини бирга яшарди. Энди онаси ёлғиз қолган... Аслини олганда ҳозир ҳамма — отаси ҳам, ўзи ҳам, генерал Чернов ҳам ёлғиз. Колчак ҳам ёлғиз! Каллаварам, тўнка одамларгина буни тушунишга қодир эмас, ақлли одамлар эса буларнинг ҳаммасига қўл силтаб қўйган. Бундай вақтда тинч, осуда ҳаёт кечираман, деган одам даставвал ҳамма нарсдан қўлини ювиб, қўлтиғига уриб қўймоғи даркор ва ўзига-ўзи бахт ўйлаб топа билиши керак. Анави... декадент аёл Гиппиусга ўхшаб: «О, мен ўрни-тагида йўқ бўлмайдиган, ҳеч қачон бўлмайдиган нарсаларни қанчалик исташимни билсангиз эди!..» Аҳмоқ! Сен ҳам ҳеч қачон бўлмайдиган, бўлиши ҳам мумкин бўлмаган нарсалар орзуси билан яшаб, ўзингни лақиллатиб овутиб юравермайсанми.

Рошаль маст бўлган чоғидагина ғам-андуҳларидан бир оз фориғ бўлгандек бўларди. Ичганда ҳам тез-тез ва кўп ичарди. Тунагани эса хулқи бузуқ аёлларникига борар ва уйга тонгга яқин қайтиб келарди. Бир куни оғайнилари уни уйига тун ярмидан оғиб

қолганида олиб келиб ташлаб кетишди. Деворларни ушлаб юриб емакхонага ўтган эди, дадасини кўриб қолди. Отаси тунги халатида катта, чуқур креслода ўтириб ухлаб қолибди. Отасининг йўғон, бақувват гавдаси бўшашиб, сочлари оппоқ боши кўксига тушиб қолибди. Ҳар қанча маст бўлмасин, ўшанда ёш Рошалнинг отасига раҳми келиб кетганди.

У лабларини тишлаб, худди дорбозларга ўхшаб оёқ учида деворларни ушлаб-ушлаб бир амаллаб уйига кириб олган эди ўшанда. Уйига кирганда эса йиқилиб кетишига оз қолди, шкафни тутиб қолди. Қиёфасига жиддийлик бериб, лабига бармоғини босди-да, ўзини огоҳлантириб:

— Тсс!— деб койиган бўлди.

Ўзини каравотга отиб, фуражкасини полга улоқтирди, этигини ечди. Кителининг тугмаларини ечаётган эди, ўша заҳоти пинакка кетиб қолди.

Эртасига уйғониб, анчагача қулоқ солиб ётди. Отаси уйда йўқ эди. Улар яна учрашиб, гаплашиб олишмайди. «Минг лаънат! Ичишни ташлаганим бўлсин-е!»— бош огриғидан, номусдан қийналиб, яна одатдагидек ўзига-ўзи сўз берди. Худди шу пайт отасининг кабинетида телефон жиринглаб қолди. Ротмистр аранг ўрнидан турди, бошини чангаллаганича отасининг кабинетига қараб юрди. Иттифоқчи элчилар шарафига бериладиган тантанали зиёфатга таклиф қилишаётган экан. Зиёфатга Рошаль бир оз кечикиб борди. У дам у, дам бу танишига таъзим қилиб ўтиб борар экан, кўзи билан сўнгги пайтларда дўстлашиб юрган хонимини қидирарди. Аёлни энди топиб, қўлини ўпиб унинг таъналарини эшитаётган эдики, залга Каргинская подполковник эри билан кириб келди. Бу актриса қаерда пайдо бўлмасин, ҳамма гапига нуқта қўйиб, биров очиқдан-очиқ, биров ер тагидан уни завқ билан кузата бошларди. Бу аёл шу қадар гўзал ва латофатли эди. Каргинская у ёқ-бу ёғига қараб, кўзлари билан Рошаль ва унинг олтин сочли хонимини топди ва улар томонга қараб юрди. Уларнинг олдиларига боргач, бир нафасгина кўзини узмай Рошалга тикилиб турди, кейин чиройли кўзларини унинг ҳамсоясига олди, кўзларини ҳайрат билан қисиб унинг кўйлагини, дур ва сирғасини томоша қилган бўлди.

Каргинская биронта ҳам аёлга ҳасад қилмасди.

Омскда ўзидан гўзал, ўзидан латофатли аёл йўқлиги-га у шунчалик ишонарди. Яна бунинг устига у гўзал аёллар даврасида бўлишни яхши кўрарди, чунки у осмонда ёрқин юлдузлар қанча кўп бўлса, ой шунчалик ёруғроқ бўлади, деган шарқ мақолини яхши билар эди. Гўзаллик тароватининг кучини яхши билгани учун ҳам кийим-кечакка унча зеб бермасди, аммо елкасини иложи борича кўпроқ очиб қўйишни яхши кўрарди. Гўё бу билан у барча эркакларга: «Қара, елкаларим, сийнам қанақалигини кўр, афсуски, бошқа жойларим ёпиқ-да! Завқлан мен билан! Истайсанми мени? Ана энди ўз хотинингга бир қара!»—демоқчи бўлаётганга ўхшарди. Шаҳар ёшлари унинг атрофида парвона бўлгани сари, уларнинг хотинлари Каргинскаяни баттар ёмон кўришарди.

Рошалнинг маъшуқаси ҳам уни шу қадар ёмон кўрардики, у келди дегунча ўзини йўқотиб қўйиб, кўзини ердан узолмай қоларди. Ҳозир ҳам у дам оқариб, дам қизариб турарди.

— Азизим, сиз бугун жуда офатижон бўлиб кетибсиз!

Мақтов эшитган аёл уялган бўлиб ерга қаради-да, эри ва Рошаль кузатувида стол ёнига кетди. Меҳмонлар — хонимлар, офицерлар, элчилар, министрлар, генераллар — стулларни аста-аста суриб, узун стол ёнидан жой ола бошладилар.

Каргинская столнинг тўридан жой олди, ёнидан Рошалга ҳам жой банд қилиб, уни ёнига имлади. Бироқ Рошаль узоқдан таъзим қилиб, унга миннатдорчилик билдирган бўлди-да, ўз хонимининг ёнига ўтирди. Сўнгги пайтларда у актриса билан очиқдан-очиқ учрашишдан қочар, у билан махфий учрашувни афзал кўрарди.

Рошалнинг хоними Каргинская ротмистрни ёнига таклиф қилганини ва у бундан бош торганини кўрди. У тантана қилганидан яна ҳам очилиб кетди, унинг очиқ сийнаси қандиллар нури остида мармар бўлиб товланди, у бутун кеча давомида ўзга эркакларга мутлақо қарамади, бутун эътиборини ёлғиз Рошалга берди. Жаҳли чиқиб, газабнок бўлиб кетган эри, бир неча марта қулоғига, ҳеч бўлмаса кишилар кўзи олдида одоб сақлаш керак, деб шивирлаб қўйди. Хоним эрининг гапига қулоқ солмади. У Рошаль то-

монга ўгирилиб олиб, эринчоқ киприклари остидан унга сирли ва ҳаёсизлик билан сузилиб қўярди. Унинг бу қараши Рошални тутақтирарди. Негаки, унинг бу ҳаёсизларча кўз сузиши хотинини эслатиб юборарди. Унинг хотини кейинги вақтларда барча эркакларга худди мана шундай хумор-хумор кўз сузиб қарайдиган бўлиб қолганди.

Қалин қора сочли, озгингина, сал дўлиларга ўхшаб кетадиган ёшгина қизалоқни Рошаль болалигидан яхши кўрар эди. Вақт ўтган сари, улар катта бўлишганлари сари йигитнинг муҳаббати дардга айлана бошлади, аммо муҳаббатини изҳор қилай деса, сира журъат қилолмасди. Шундай ўз ўтида ўзи қовурилиб юрган кунларнинг бирида қизнинг ўзи хомуш келиб, лабларини тишлаб тескари қарганича тўсатдан чўнтагидан атир сепилган мактуб олди-да, қўлига тутқазиб, кейин қилиб қўйган ишидан даҳшатга тушгандек, қочиб кетди. «Сенсиз менга ҳаёт йўқ!» — деб ёзилганди хатда.

Улар турмуш қуришди. У болага ўхшаш ўжар, эркин хотин бўлди. Унинг муҳаббати ҳам ғалати, жўшқин эди. Ана шу болатабиат, тантиқ хотини уни фронтга жўнатиб ўзи қолди. У Рошалнинг чўнтагига бир парча қоғозни тиқиб, фожиали шивирлади: «Поезд жўнаганидан кейин ўқиб кўрасан!» Кейин Рошаль қон билан: «Ўла-ўлгунимча сеникиман!» деган сўзлар битилган кўкимтир қоғозни анчагача ёнида сақлаб юрди.

Орадан икки йил ўтиб, турк фронтдан қайтиб келганидан кейин эса, хотинини таниёлмай қолди. Унинг қарашларида Рошалга шу маҳалгача маълум бўлмаган хислатлар пайдо бўлибди. Киприклари худди ҳозирги ҳамсоясиники каби ҳорғин, сийна ва елкалари тўлишиб, оғир тортиб қолибди. Кўз қарашлари ҳаёсиз. Энди у кўзлар илгаригидек очиқ ва софдиллик билан боқмас, аксинча, аллақандай ишратли муҳаббат ваъда қилиб боқади... Шунда Рошаль икки йил давомида кунига камида ўн марта эслаб, қалбан интилиб юрган бу аёлдан совиб, муносабатлари анча тараф тортиб қолди. Сибирга кетганида эса қулоғига бир одам билан Парижга кетиб қолибди, деган миш-миш етиб келди. «Баттар бўлсин!» — деган қарорга келди ўшанда Рошаль ва шу-шу аёл зотини ёмон кўриб қолди.

Рошаль рюмка кетидан рюмка кўтаравериб, одагдагидек, бир зумда маст бўлиб қолди. Маст бўлиб қолганидан кейин эса стол атрофида нималар содир бўлаётганини нафрат билан кузата бошлади. Стол атрофида эса тост устига тостлар айтилмоқда эди. Гарчи анчагина ичиб юборишган бўлса ҳам меҳмонларда негадир жонланиш сезилмасди, улар дам Қолчакка, дам элчиларга қарашиб, қандайдир муҳим янгиликни кутаётганга ўхшашар эди. Қолчак одамлардаги совуқ кайфиятни сезиб, Америка элчиси томон ўтирилди-да, унга қандайдир кулгили бир воқеани ҳикоя қила бошлади. Аммо ҳикоясининг ҳали асосий мағзини айтиб бўлмасиданоқ, кўпчилик соддадил одамларга ўхшаб, ўзи биринчи бўлиб хахолаб кула бошлади. Америка элчиси ҳайрон бўлиб қошларини кўтарганича, совуққина тиржайиб ўтирарди.

Рошаль Владивостокда ҳарбий делегация составида юрганида барча элчиларни ҳаммадан олдин билиб олган эди. Элчилар тўғрисида ҳар хил гаплар юрарди. Масалан, француз элчиси анча қизиққон одам экан, эски танишларига қаттиқ, ҳаммага эшиттириб муҳаббат изҳор қилишни яхши кўрар экан. Инглиз элчиси рус тилини яхши билади. У рус тилини яхши билишини рус халқига айниқса яқинлиги ва муҳаббати туфайли, деб изоҳларди. У бутун Шарқни яхши билар экан, Шарқий Сибирни эса айниқса. Япон элчиси доим ниманидир яшириб қолар, охиригача очиқ гапирмасди. Ойнаси қалин кўзойнаклари ортидаги қийиқ кўзлари, негадир суҳбатдошига сира тик қарамайди. Унинг қизишганини, ҳаяжонлангани ё дарғазаб бўлганини сира кўрмайсиз, иккита сап-сариқ сўйлоқ тишини кўрсатиб, мулойим жилмайгани жилмайган. Шунда унинг ичидаги гаплари шу қадар чуқур яширинган бўладики, гўё уни ҳеч қачон билиб бўлмайдигандай. У жавоб беришдан кўра суриштиришни, ваъда беришдан кўра талаб қилишни афзал кўрарди.

Мана энди маст бўлиб қолган Рошаль уларнинг яширишга уринаётган калондимоғликларини айниқса очиқ кўриб ўтирарди. Улар оппоқ шоҳи кўйлаклари устидан қадди-бастларига жуда мослаб тикилган тимқора смокинглар кийиб олишиб, ўзларини дўст кўрсатиб рус ароғини ичиб, рус икрасини маза қилиб еб ўтиришибди. Аслида эса улар барча русларни, уму-

ман, мана бу даҳшатли мамлакатни жинларидан баттар ёмон кўрадилар. Ҳозирги Россия уларнинг назарларида ўлим арафасида инграб ётган баҳайбат ҳайвонга ўхшарди. Кейин ўзаро бўлиб олишлари лозим бўлган бу ҳайвон қанча тез ўлса, улар учун шунча яхши бўлар эди. Рошаль совуқ нигоҳи билан уларга нафратомуз тикиларди. Бу элчилар унинг назарида сал-пал қимирлаб турган ҳали тирик, аммо ўлимга маҳкум ўлжанинг атрофига тўпланиб олган қузғунларга ўхшаб кетишарди.

Жаҳли чиқиб, бир орқариб, бир қизариб ўтирган Рошаль ёнидаги хоними аллақачон зерикиб қолганини пайқамасди ҳам. Аёлнинг зерикиб ўтирганини эса Фёдоров пайқаб қолди. Фёдоров ўрнидан туриб, уларнинг орқаларидан айланиб ўтди-да, эрига эътибор ҳам бермай, аёлнинг қулоғига шипшиди:

— Бир қарагин-а, агар елкасида поғони бўлмаганида, бизнинг ротмистримиз Ивановнинг расмидаги Исо Алайҳиссаломга жуда ўхшаб кетар эканми... Ха-ха-ха!..

Подполковник Фёдоров кўпдан бери бу аёлни қўлга олиш пайида юрар эди, шунинг учун ҳам доим Рошални унинг кўзи олдида пастга уриш пайтини пойлаб юрарди. Ранги қув ўчиб кетган Рошаль ғазаб билан унга ўтирилди.

— Ҳа куляпсанми?

— Нега кулмас эканман? Ахир азада ўтирганимиз йўқ-ку.

— Сенга ўхшаганларга эса, Россияга аза тутиш ҳам қувноқ зиёфатдан қолишмайди.

— Ҳайвон!— деди аниқ-таниқ эшиттириб Фёдоров ва истеҳзоли жилмайди.— Сен мастсан.

— Мен маст бўлсам, сен хурсанд бўлар экансанда? Россияни сотишаётганда ҳам сен хурсанд бўлаверар экансан-да, а? Ҳа, аблаҳ!

Фёдоровнинг ароқдан қип-қизариб кетган башараси кесакка айланди.

— Ўрнингдан тур, ярамас!— деб вишиллади у.— Кетимдан юринглар!

Рошаль бир оғиз ҳам гапирмай ўрнидан турди-да, Фёдоровнинг кетидан эргашди. Бир зум иккиланиб тургач, Рошалнинг хоними ҳам уларнинг кетларидан шошилди, етиб келиб, ўрталарига туриб олди.

— Жаноблар, ҳушларингни йиғинглар!— деди у ҳаяжонланиб.— Уят ахир! Утинаман, ялинаман, ўзларингни қўлга олинглар...

— Итвачча! Она сути оғзидан кетмаган бола!— ҳамон ғазабидан тушмасди Фёдоров.— Ҳали ақлини киргазиб қўяман бунинг! Кўрсатиб қўяман мен унга.

— Вой худойим-эй, ҳақиқий эркак сал юмшоққўнгил бўлади... Утинаман сизлардан, залга қайтайлик.

Рошаль қалтироқ қўллари билан папирос тутата бошлади, гугурт чўпи қўлида липилларди.

— Ҳеч қанақа зал-палингни билмайман!..— деб хириллашини қўймасди Фёдоров.— Онасини... Ҳозирнинг ўзида мендан кечирим сўрасин!

— Менимча, бу ерда жанжаллашишимиз яхши эмас,— аранг гапира олди Рошаль.— Эртага истаган вақтингизда хизматингизга тайёрман. Ҳа, ҳа, истаган вақтингизда. Эшитяпсизми?

— Бўпти,— деб тўнғиллади Фёдоров ва олтин сочли хонимга совуқ бош ирғаб, нари кетди.

Хоним Рошални қўлидан маҳкам ушлаб олди.

— Вой худойим-эй, яна нимани бошламоқчисиз? Отишиш-а, вой тавба? Ахир бунинг нима кераги бор?— зўр бериб унинг пинжига тиқилар экан, ҳаяжон билан гапирди аёл.

— Ишонинг, бунинг ҳеч қанақа қўрқадиган жойи йўқ, ҳали ўзиниёқ юраги дов бермай қолади,— деб уни тинчитган бўлди ранги оқариб кетган Рошаль.

— Аҳ, мен қўрқаман, қўрқаман... Кўнглим негадир ғаш бўлиб кетяпти.

— Мен эса фақат чиройли аёлларнинг эрларидан қўрқаман, холос,— деб жилмайди Рошаль. У қўлидаги папиросини ташлади-да, аёлни қўлтиқлаб, уни аллақачон танцалар бошланиб кетган залга етаклади.

VIII

Эломон генерал Чернов босиб олинган Актюбинск шаҳрида ўз штаби билан то жойлашиб олгунича кутиб турди-да, кейин унинг ҳузурига жўнади. У генерал кўрсатган креслога виқор билан ўтириб, яна ўз илтимосини қайтарди:

— Мен сизлар билан жуда узоқ қолиб кетдим, қуроолларингнинг қудратига ишонч ҳосил қилдим.

Уйда оилам, хўжалигим кутиб қолди. Пичан ўрими ҳам келиб қолди. Агар рухсат берсангиз, овулимга қайтсам.

Генерал Чернов унинг гапларига қулоқ солиб турди-да, маъқуллаб бош ирғади. Хайрлаша туриб, Эломонни Колчакнинг номидан медаль билан мукофотлади. Кейин мирзага бўлган ўз ҳурматини кўрсатиш мақсадида Рошалдан мирза ва унинг йигитларини бирон яқин-атрофдаги шаҳарчагача кузатиб қўйишни илтимос қилди.

Улар Актюбинскдан анча узоқлашиб кетганларида Эломоннинг хаёлига бир макр келди: бу беғамгина офицерни асир қилиб олиб кетса бўлмайдами? Уни ушлаб, оёқ-қўлини боғлаш ҳеч гап эмас — чунки бундай қилишлари мумкинлиги Рошалнинг хаёлига ҳам келмасди. У Эломон билан ёнма-ён кетиб борар экан, негадир ўқтин-ўқтин истеҳзоли жилмайиб қўярди. Эломон унга кўз қирини ташлаб, ҳар гал унинг бу табассумидан ҳайрон бўлиб борарди. Офицернинг табассуми эса анчагина аччиқ эди. Рошаль Эломоннинг разм солиб келаётганини пайқаб қолди шекилли, тўсатдан у томон ўгирилди:

— Мирза, менинг битта оғайним бор, — Рошаль шундай деб яна жилмайиб қўйди. — Фамилияси Фёдоров...

Буни эшитиб, Эломон бир ирғиб тушди, аъзойи баданидан ўт чиқиб кетгандек бўлди. Бироқ ўша заҳоти ўзини қўлга олиб жилмайди ва ҳазиллашган бўлди:

— Ишқилиб, «алиф»ни айтолмай калтак еган оғайнимга ўхшамайдами?

Бироқ Рошаль энди ҳазиллашадиган ҳолатда эмас эди. Бояги истеҳзоли табассуми йўқолиб, чеҳрасида гаразли ифсда пайдо бўлганди.

— Йўқ, мирза, у ундай йигитлардан эмас. Тақдир уни бизнинг замонимизда жўрттага яратиб қўйганга ўхшайди. Ҳозир ўшандай қўпол, шафқатсиз бўлмаса, бўлмайди ҳам...

— Офицерми?

— Ҳа, офицер. Билмадим, сиз тушунасизми ё йўқми, бизда каллакесар деган сўз бор. Ана ўша йигит шафқатсиз каллакесар ҳисобланади.

— Биз қозоқларда ҳам бунақа сўз бор. Фақат

бизда... Нима десам экан? Э-э... Яъни, дўпписини олиб кел деса, бошини ҳам қўшиб олиб келадиганлар-да, шундайми?

— Ҳа, ҳа, сизларда бундай одамларга аниқроқ ном топилган экан. Менинг ҳозир айтган оғайним худди ўшанақалардан.

— Фарзандлар кўпинча оталарининг изларидан юрадилар. Оғайнингизнинг отаси ҳам ўз даврида дўпписини олиб кел деса, бошини қўшиб олиб келганлардан бўлса керак-да?

— Йўқ, менимча, унақа бўлган эмас. Эшитишимга қараганда, унинг отаси мана шу сизнинг чўллари-нгизда савдогар бўлган экан. Уни қирғизлар ўлдириб юборишган, дейишади.

— Ҳа... Қаттиқ хафа қилган бўлса керак-да. Биз чўлликлар беозор одамлармиз. Рус бойига бекордан-бекорга қўл кўтаришмайди.

Рошаль елиб кетишга интилиб турган отини секин-латди. У ортиқ Эломонга қарамай қўйди. Актюбинскдан бери дам олдига ўтиб, дам кетида қолиб учиб келаётган жибилажибонни кузатиб келаверди.

— Хўш, ўша оғайнингиз нима бўлди?— бир нафас жим юргач, сўрашга қарор қилди Эломон.— Урушдами? Жанубий армияда хизмат қилаётган бўлса керак-да?

— Йўқ, у Омскда яшарди. Энди биз томонга келяпти.

— Урушда қатнашгиси келибди-да?

— Қайдам. Фақат билганим шуки, у Омскдан араваларни бошлаб келяпти.

— Каллакесар дейсизу, кўпроқ хўжалик ишлари билан шуғулланар экан-да?

— Йўқ, у пиёда офицер, бутун уруш давомида олдинги линияда хизмат қилиб келади. Ҳозир эса оддий араваларга эмас, қурол-яроқ ортилган араваларга бош бўлиб келяпти.

— Худога шукур! Қуроли кўпми?

— Бу ердаги большевикларга етади. Мирза, биз сиз билан ҳадемай учрашиб қолсак ҳам ажаб эмас.

— Қандай қилиб?

— Биз ҳадемай Аральскда бўламиз.

— Жуда соз-да. Қачон?

— Яқин икки ҳафталар ичида.

— Жуда хурсандман. Меникига ҳам боринг, азиз меҳмоним бўласиз.

— Танир-бр...— деб исмини айтмоқчи бўлди-да, Рошаль кулиб юборди.— Мирза, анави кичкинагина қушчага қаранг-а,— у олдинда — йўлда пилдираб кетаётган жибилажибонга ишора қилди.

— Ҳа, у жуда яхши қуш. У одамларнинг яқинида юришни яхши кўради. Айниқса ёлғиз йўловчиларни яхши кўради. Олдига тушиб учиб юради.

— Мен ҳам шуни айтмоқчи эдим. Сиз денгизларда ғалати бир балиқ бўлишини билмасангиз керак. Лоцман дейишади уни. Унинг ғалатилиги шундаки, доим акуланинг олдида сузиб юради. Мана шу қуш менга ўша лоцман балиқни эслатиб юборди.

— Ҳа, оламда қизиқ нарсалар кўп, — хаёлчанлик билан деди Эломон.

— Сиз қушни назарда тутяпсизми?

— Йўқ, ўша балиқни айтаман-да,— деди Эломон Орол денгизини, у ерда балиқчилик қилиб юрган кезларини эслаб.

Рошалнинг бирдан шўхлиги тутиб, отини елдириб кетди. Эломон ҳам унинг кетидан елдай учиб кетди. Тор сўқмоқ йўлдан турнақатор тизилишиб йигитлари ҳам етиб келишди. Рошаль шу отига қамчи босганича то узоқда кичкинагина бир шаҳарчанинг уйлари кўзга чалингунча елиб кетаверди. Рошаль қошигача бостириб олган фуражқасининг соябони тагидан қаерда тўхтаसा бўлар экан, деб уйларни бир-бир кўзидан ўтказиб борарди. У бу атрофда қизиллар йўқлигини биларди. Унинг эшитишига қараганда, бу шаҳарчани қандайдир алашўрдалиқлар қисми эгаллаб турарди.

Рошаль шаҳарнинг асосий кўчасидаги катта уй олдида тўхтади-да, Эломон ва унинг йигитлари билан қуюқ хайрлашди ва отидан тушди. Отини ҳовлига етаклаб кириб, дарров шу ерда қоровулликда турган икки ёшгина прапоршчик йигитлар билан танишиб олди. Муздек сувда ювиниб-тараниб, йигитлардан шу яқин-атрофда қаерда овқатланиб олса бўлишини сўради. Прапоршчиклар хурсанд бўлиб кетишди ва уни ўзбек ошхонасига бошлашди. Ошхона хўжайини карвондан адашиб қолиб, шу шаҳарчада қолиб кетибди-да, чойхона очиб, сал фурсатда бўйиб кетибди.

Шифти пастаккина ошхона тутундан қорайиб кетган. Қайнатилган гўшт бор экан, қандайдир аччиқ нарсалар қўшиб пиширилганидан, Рошалнинг димоғларига ачишиб кетди. Бурчакдаги устини бўш шишалар босиб кетган стол ёнида икки рус шовқин кўтариб ўтиришибди. Кўринишларидан майда савдогарми ё приказчикми бўлишса керак. Улар бу ерда узоқ ўтириб, роса ичишган кўринишади, энди бошларини ёнларидаги қизларининг кўксига қўйиб, чўзиб қўшиқ айтишмоқда эди:

О-о-о-о-ч-чи черны-ы-ыя...

— Бу ёр унчалик зерикарли эмас экан, — деди қаттиқ Рошаль, прапорщиклар хахолаб кулиб юборишди, ўзларининг ҳам хурсандчилик қилишларини кўз олдиларига келтиришиб.

Офицерлар у ёқ-бу ёқни кўздан кечиришиб, маст приказчиклардан сал наридаги бўш столга бориб ўтиришди. Пилчиллаб ётган столдан «гурр» этиб катта кўк пашшалар кўтарилди. Янги овозни эшитишиб мастлар жим бўлиб қолишди ва хиёл ўрниларидан туришиб, атрофга маъносиз кўзлари билан аланглашди. Улар ўлардек зерикиб ўтиришган эди, офицерларни кўриб, ҳаддан зиёд хурсанд бўлиб кетишди.

— Ў-ў, жаноб офицерлар!..

— Ху-ш к-елиб-сиз... Ича-миз-ми?

— Ях-х-ши-мас! Мар-ҳ-ҳа-мат, ёқ-қа ўтсинлар! А?

Ёш прапорщик қип-қизариб ўрнидан туриб кетди. Рошаль уни аранг тирсагидан ушлаб қолди.

— Худо ҳаққи, ўтирсангиз-чи.

— Кўргани кўзим йўқ! Ҳайвонлар!

— Қўйсангиз-чи... Ушалар билан олишиб нима қиласиз? Қаранг, эшикка бир қаранг, нима у? — Рошаль қувноқ бир таҳлика билан эшикка тикилиб қолди.

Прапорщиклар ярқ этиб эшикка қарашди.

Эшикдан елкаларини энгаштириб, аллақандай баҳайбат одам кириб келарди. У шу қадар катта ва қўрқинчли эдики, ошхонадагиларнинг ҳаммаси уни кўриш билан жим бўлиб, ҳатто овқат чайнашдан ҳам тўхтаб қолди. Унинг қоп-қора чўтир башарасини тук

босиб кетган. Кийимлари ҳам ғалати. Худди бировникини кийиб олганга ўхшайди. Кир бўз кўйлагининг энги тирсагида, шайтонтеридан тикилган шими қорнининг тагида қолиб кетган. Юрганида икки думбаси худди туянинг сонидай лоп-лоп қилади. «Ё тавба! Бу қандайдир гладиаторми дейман!» — деб кўнглидан ўтказди Рошалъ завқ билан унинг йўғон гавдасини томоша қилар экан.

Ошхонанинг хўжайини, чаққонгина юм-юмалоқ одам, уни кўриб қўрқиб кетди. Унинг ёғ босиб кетган башарасида худди экинига туя бостириб кирган деҳқонниқига ўхшаб, даҳшат акс этди. Чўтир тутун босган ошхонани кўздан кечирди, ўзига ҳайрон бўлиб тикилиб турган хўрандаларни ҳам, офицерларни ҳам кўрди-ю, аммо пинагини бузмади. Шифтга тегиб кетишидан қўрқиб, бошини бир оз энгаштирганича, худди ўз уйида юргандек, стулларни йўл-йўлакай оёғи билан нари-бери суриб, бурчакда турган стол ёнига ўтди. Утириши билан ёнига овқат ташийдиган одамни имлаб чақирди. Унинг ўзини бемалол тутиши, довюраклиги ошхона эгасига ёқиб тушди. Хўранда қашшоқларча кийингани билан ўзини худди бели бақувват одамлардек тутарди. Йўқ, бундай одамларнинг пули бўлмаслиги мумкин эмас.

Қари овқат ташувчи одам олдин пулини тўлаш лозим, деб ғўлдираган эди, хўранда митти кўзлари билан шундай ўқрайдики, чолнинг нафаси ичига тушиб кетди.

— Меҳмонга ишонмайсанми, а?

— Меҳмонлар ҳар хил бўлишади-да. Олдин пулини тўла.

— Ҳали чайнагани ҳеч нарса берганинг йўғу, дарров пулини сўрайсанми, а? Мана пул! — Чўтир чўнтагини тапиллатиб уриб қўйди.

Чойхоначининг кўзи косасидан чиқиб кетай деди. «Ҳа, малъун! — ваҳима билан кўнглидан ўтказди у. — Биронта савдогарни тўнаганми дейман!» Хўжайин овқат ташийдиганини ёнига чақириб, шивирлади:

— Майли, индама. Гап қайтармай, нима сўраса бериб қўя қол...

Зўрма-зўраки илжайиб, хўжайин чўтирнинг ёнига борди.

— Ассалому алайкум, ҳурматли меҳмон.

— Ваалайкум ассалом.

— Мен шу чойхонанинг хужайини бўламан.

— Хўш, энди сен ҳам менинг пулимни текширгани келдингми?

— Йўқ, йўқ, нима деяпсиз ўзи? Менинг нима ишим бор?

— Бўлмаса гапир, нима дейсан?

— Сиз ҳам мусулмон бўлсангиз керак, ахир?

— Алҳамдулилло!

— Қозоқмисиз?

— Алҳамдулилло! Нима эди?

— Исмингизни сўрамоқчи эдим, мухтарам зот.

— Исминни нима қиласан?— чўтир қовоғини уйиб, ўқрайиб қаради хўжайинга.

Чойхоначининг жон-пони чиқиб кетди.

— Шунчаки сўрадим-да... Истамасангиз айтмай қўя қолинг.

Бу қора, чўтир одам Кален эди. У бундан бир ҳафта олдин қамоқдан қочган эди. Кундузлари ухлаб, кечалари кимсасиз чўлда йўл босиб роса оч қолиб кетган эди, охири, эҳтиёткорликни ҳам унутиб, у шаҳарга кириб, бир овқатланиб олишга қарор қилди. У кўчаларда қуролли солдатларни кўрганида юраги орқасига тортиб, қайтиб кетмоқчи ҳам бўлди, бироқ ошхонадан келаётган таом исидан ҳуши бошидан учди. У ҳамма нарсани унутди, бу ифлос ошхонада ўтирган солдатлардан ҳам, офицерлардан ҳам қўрқмай қўйди. Ҳатто чўнтагида бир мири пули йўқлиги ҳам уни ташвишга солмади.

«Қани, борингни олиб келавер-чи. Ана ундан кейин ўзимни ит бўлиб ғажисаларинг ғажийверларинг!»— деб ўйларди у олдига нима олиб келиб қўйишса апил-тапил ямлаб ютиб. Худди шу пайт боя офицерларнинг жигига теккан маст приказчиклар ўрниларидан туриб қолишди, улар қизларини қучоқлаб эшик томон юришди. Каленнинг кўз очиб-юмгунча идишларни бўшатиб қўяётганини кўриб, ҳайратга келган приказчиклардан бири:

— И-е!— деди чайқалиб тўхтаб.— Манавини қара, манавининг овқат ейишига қара!

Шериги хахолаб кула бошлади.

— Эҳтиёт бўл, ёрилиб кетма тагин!

Кален тарелкадан бошини кўтармай, овқатни чай-

нашда давом этди. Ҳозир унинг қулоғига ҳеч нарса кирмасди.

— Ҳой жигар, бўлди дейман! Ёрилиб кетасан!

Кален унга қайрилиб ҳам қарамади. Қорни анча тўйиб, қўлига охирги катта бўлак гўштни олди. Қаттиқ пишган, пайли гўшт экан. Кален қаттиқ гўштни курсиллатиб чайнар экан, энди хўжайин билан қандай ҳисоб-китоб қиламан, деб ташвишланиб ўтирарди.

— Вася! Мана бу тўнғиз падар лаънатнинг оғзидаги яримта қўй келади-я!

Қизлар уни енгидан тортиб, Вася ҳам тўнғиллаб, қўй, кетамиз, деб чақиришарди. Аммо приказчик уларнинг гапларига қулоқ солмасди. Овози борича хахолаб:

— Ўлай агар, бунақада ўлиб қолади-ку! — деб бақирарди. Бир вақт у Каленнинг томоғига ёпишиб.— Ютгани қўймайман! — мастларга хос ишонч билан деди.

Кален охири қорни тўйиб анча юмшаган кўзлари билан унга қаради. Маст ўрис ҳазиллашаётган бўлса керак, деб ўйлаб, чайнаётган бўлагини ютмоқчи бўлган эди, аммо чайнагани томоғидан ўтмади. Бу энди Каленга ёқмади, кичкина, орқасига ёпишиб турган қулоқлари қип-қизариб кетди, оғзи тўла овқати билан мастга ўшқирди:

— Ҳой жигар, ҳазиллашма...

Маст кула-кула оёқда туролмай қолди, у чап қўли билан Каленни елкасидан кучоқлаб, ўнг қўли билан томоғини яна ҳам қаттиқроқ бўғди. Озгина бўлса ҳам бу ерда ўтирган офицерлардан ҳадиги бор эди, Кален жаҳл устида қўрқувни ҳам унутиб, мастни кўкрагидан бир итариб юборди. Маст гандираклаб бориб боши билан стулга урилиб, чалқанчасига йиқилди. Кален даст ўрнидан турди-да, иккала мастни гирибонидан маҳкам ушлаб олди, худди мушук болаларини тутгандай, иккаласининг бошини бир-бириникига урди ва қўйиб юборди. Мастлар гупиллаб оёғининг тагига йиқилишди. Кален гўё ҳеч нарса бўлмагандай, яна жойига ўтириб, қолган овқатини ейишга тутинди.

Овқат ташийдиган чол энди бу ваҳимали одамнинг олдига яқин йўлолмай, офицерларнинг олдида гирди-капалак бўла бошлади. Овқат ташийдиганнинг юрак-часи ёрилиб кетганини кўриб, Кален мийиғида кулиб

қўйди ва энди мендан пул талаб қилишга журъат қилломайди, деган қарорга келди. Худди шу пайт ошхонага иккита милтиқ тутган, ҳарбий формадаги қозоқ кириб келди. Улар икки ўртада жанжал бўлганини сезишиб, Каленнинг ёнига боришди.

— Қани, тур ўрнингдан!

— Нега энди?

— Текширамиз. Хужжатинг борми?

— Э, биродар, қозоқда хужжат нима қилади? Мана, ўрислардан қоғоз талаб қилсанг бўлади... — у калтак еган приказчикларга ишора қилди.

— Охирги марта сўраяпман: хужжатинг борми?! — бўғилиб қичқирди малла қозоқ.

Кален уни имлаб ёнига чақирди. Малла қозоқ келиб, Каленнинг тепасига энгашди.

— Мана менинг дакментим! — деди Кален ва йўғон семиз бошмалдоғини икки бармоғининг орасидан ўтқазиб кўрсатди.

Малла қозоқ кўзларига қон қуйилиб сакраб нари борди-да, милтиғини ўқталди.

— Тур ўрнингдан! — деб қичқирди у ва Каленнинг жундор кўкрагини нишонга олди.

Кален асабий кўзларини қисди.

— Э, биродар, унақа қалтирама, қалтироқ касалига дучор бўлиб қоласан. Жонимни олгани келган Азроил бўлганинда ҳам қорнимни, тўйгазиб бўлмагунимча жойимдан қимирламайман, уқдингми!

— Отаман!

— Отсанг отавер, аҳмоқ!

Ғазабидан қип-қизариб кетган қозоқ қалт-қалт титраганидан, қўлидаги милтиғи ҳам ўйинга тушиб кетган эди. Норози бўлган Рошаль уларнинг тепаларига келганида, қозоқ нима қилишини билломай ҳайрон эди.

— Нима гап? Қимсизлар ўзларинг?

— Биз Алаш-ўрда отрядиданмиз...

— Жуда соз. Мен қўмондан Черновнинг адъютанти бўламан. Шундай одамни эшитганмисизлар? Мен бу одамни танийман, унга тегманглар. Энди кетавринглар.

Алаш-ўрданинг дружиначилари ҳайрон бўлиб бир-бирларига қарашди, гап қайтаришга журъат қилолмай, чиқиб кетишди. Рошаль овқат ташийдиган чолни ёни-

га чақириб, Кален учун овқатининг ҳақини тўлади. Кален ҳайрон бўлиб қолди: бу рус офицери нега бундай сахийлик кўрсатди экан-а? Бирон кор-қол юз беришидан қўрқиб, Каленнинг юраги гуп-гуп уриб кетди. У қовоғини солди, бирпас ўйланиб ўтиргандан кейин тарелкада қолган овқатини охиригача еб қўйди. Кейин фотиҳа ўқиди. Аста ўрнидан туриб, офицерларнинг столи ёнига борди.

— Мана, қорнимни ҳам тўйгазиб олдим,— деди у қўполлик билан. Энди қамасаларинг қамайверинглар...— Шундай деб у эшик томон юрди.

Аммо у қамалишга ҳозирланган одамга сира ўхшамасди. Аксинча, у бутун кўриниши билан, зўр зиёфатдан кейин хўжайинига: «Қани энди ётадиган ўрнимни кўрсат!»— дейдиган тантиқ меҳмонга ўхшаб кетарди.

Рошаль кулиб, кетидан қичқирди:

— Оқ йўл сенга, жигар! Бўйнимга оламан, мен кучли одамларни яхши кўраман,— деб қўшиб қўйди у ёнида ўтирган прапорщикларга.

Кален ҳайрон бўлиб кетига қаради ва кўзларини пирпиратди: «Тоза қизиқ бўлди-ку! Жуда ғалати русга дуч келиб қолибманми!»— деб кўнглидан ўтказиб, ошхонадан чиқиб кетди.

IX

Қилич шувиллаб келиб юзига тегиб ўтганида, Эломоннинг назарида боши иккига бўлиниб кетганга ўхшади. У йирик-йирик одимлаб кетаётган оти устидан чайқалиб йиқилаётганини ҳам эслайди. Кейин бирдан ҳушидан кетди. Ерга гурс этиб йиқилгандагина ўзига келди. У кўзини очмай даҳшат ичида оқ офицернинг ҳозир қайтиб келиб, қийма-қийма қилиб кетишини кутди. Бироқ ҳамма ёқ жимжит эди. Демак, душман кетиб қолган. Эломон ғанимим мендан эпчил ва тажрибалироқ экан, деб кўнглидан ўтказди. Яна ҳам худо ғамхўр, қилич фақат юзини сидириб ўтди...

Эломон ярасини кафти билан босган эди, қўли ёпишқоқ қонга беланди, беихтиёр инграб юборди. Эломоннинг оқ оёқ оти қайтиб келиб, тепасида да пишқириб, ер тепиниб турибди. Эломон

яна қулоқ тутиб кўрди. Йўқ, офицердан дарак йўқ эди. «Йигитлар қаёқда қолишди, топиша олишармикан? — деб ўйлади у. — Ё мен шунчалик улардан узоққа кетиб қолдиммики, энди чўлда ўлиб кетаверсам? Йўқ, отимни кўришса керак...» Елдай учиб келиб, тепасида уч-тўрт отлиқ тўхтагунча озмунча нарсаларни ўйламадими у. Отлиқлар отларидан ирғиб тушиб, тупроқда тўлганиб ётган Эломоннинг тепасига боришди.

— Тирикми?

— Бошига қара, бошига. Бутунми?

— Қон оқиб ётибди-ку...

— Дарров намат куйдириб босиш керак.

— Ҳой, тезроқ намат келтиринглар, тез!

— Кимда намат бор?

— Отнинг ёпқисидан кессаларинг ҳам бўлаверади.

Тапвишли, бир-бирини шошираётган русча, қозоқча гаплар Эломоннинг миёсида қоришиб кетди. Ҳамма югур-югурга тушиб қолди, биров югуриб келиб, Эломоннинг бошини кўтарди, биров флягасидан оғзига сув тутди. Кейин бирдан димоғига куйдирилган наматнинг ҳиди гуп этиб урди. Шундай ҳам ёниб ётган ярасига назарида қиздирилган темирни босгандай бўлишди. Эломон қичқириб юбормаслик учун жон ҳолатда тишларини гириҳ қилиб олди, бироқ оғриққа чидолмай, инграб юборди.

— Қўлларини, қўлларини ушланглар! — деб қичқирди кимдир.

Қон ҳамон тўхтамасди, шунинг учун ҳам ярани қайта-қайта куйдиришга тўғри келди. Қонини тўхта-таман, деб уннаб ётишганда, Эломон оғриғига чидолмай, лабларини тишлади.

Кейин Эломонни кўтариб, аравага ётқизишди. Қамчи ҳавода шув этиб, ғилдираклари мойланмаган арава ғичирлаб, аста жойидан жилди. Эломон осмонга қараганича ҳеч нарсани кўрмаса ҳам ҳамма нарсани сезиб ётарди. У қон ва тердан ёпишиб қолган киприкларини очган эди, ўша заҳоти кўзларини яна юмиб олди. Назарида бутун осмонни қип-қизил олов қамраб олгандек бўлиб туюлди. Қуруқшаган лаблари тарс-тарс ёрилиб кетибди, тинмай сув ичгиси келади, аъзойи бадани эса иссиғининг зўридан мис бўлиб ёнмоқда эди. Юзи ҳам ёнади. Эломон илгарилари,

қишда балиқ овлаб юрган кезларида ҳам юзи шундай ёнганини эслади...

Ушанда балиқчилар ғира-шира тонгдан то қора тунгача денгизда қолиб кетишарди. Ана ўшанда кечга бориб уларнинг совуқ урган юзлари ўт бўлиб ёна бошларди. Уйга ҳам етиб олишлари анча амримаҳол бўларди ўшанда. Муздай изғирин шамол шундоққина юзларига урар, шунда балиқчилар ё ёнламасига юришга, ё бўлмаса юзларини қўлқоплари билан тўсиб юришга мажбур бўлишарди. Шунда аҳволлари биров енгиллашгандай бўларди.

Эломон ертўлага кирар-кирмас устидаги муз бўлиб қотиб қолган пўстинини ечиб, қуруқ пўстинини кийиб оларди-да, ёшгина хотини ёқиб қўйган гулхanning ёнига ўтирарди. Олов борган сари яллиғ олгани билан Эломон сира исиб ололмасди, совуқ назарида бутун вужудини яхга айлантириб юборганга ўхшарди. Боши оғриб, совуқ урган юзлари худди янги ярага туз сепилгандай жиз-жиз ачишиб кетарди. «Намунча оловга тиқилмасанг? Нариди ўтир, ҳозир ёниб кетасан», деб тўнғилларди Оқбола. У эса оловнинг яллиғидан қипқизариб кетган юзларини хотинига ўгириб, жилмайиб қўярди. «Мен чиндан ҳам вужудим билан оловга қалқон бўлишга тайёрман!» — дерди Эломон. Оқбола внасаи қотиб, қовоғини уйганича четга қарарди. Эрининг аҳмоқона «вужудим билан қалқон бўлишга тайёрман!» — деган гапини сира ҳазм қилолмасди. Эрининг шу оддийгина, тўғри сўзиям шундай ҳам муз бўлиб ётган юрагини баттар музлатиб юборарди. Ҳатто кечаси эри билан битта ўринда ётганида ҳам юрагидаги муз сира эримасди. Оқбола эрига орқасини ўгириб олиб, миқ этмай ётаверарди...

Қуёш ботишига яқин қолганда арава кенг ялангликка жойлашган каттагина овулдан ўтди. Овулда биронта ҳам тирик жон кўринмасди. Овулнинг қўрқиб кетган аҳолиси ўтов-ўтовларига яцириниб олишган. Ҳатто итлар ҳам вовилламасди бу овулда. Эломоннинг қийналаётганини кўриб, йўл бўйи эзилиб келаётган Али қаёққадир елиб кетди-да, бир маҳал икки боғ беда кўтариб келди. Тагига беда ёзиб беришгандан кейин Эломон анча енгил тортди ва ухлаб қолди.

Эломон узоқ ухламади, аммо уйғонганида аллақачон қоп-қоронғи бўлиб кетган эди. Чексиз осмон тў-

ла юлдузлар кўзларини қисиб, жимир-жимир қилишарди. Қаердадир узоқда, ернинг этагида бўлса керак, худди алангага ўхшаш яллиғ кўринди, кейин қип-қизил ойнинг қирраси кўринди. Уйғониб кетиб, Эломон анчагача қайси томонга — шарққа ё гарбгами қараб кетишадиганини ажратолмай ётди. Кейин осмонга ёшини яшаб бўлган нимжонгина ой ботиб боряптими ё бўлмаса янгигина ой бу қовоғи солиқ, шафқатсиз дунёга қўрқа-писа қараб, энди чиқиб келаяптими, буни ҳам ажратолмади.

Узун аравалар карвони илонизи йўлдан қора арқондай чўзилиб кетиб борар, унинг на боши, на кети кўринарди. Туманли сокин чўлда отларнинг пишқириши, араваларнинг бир маромда қайғули ғичирлаши сирли ва бўштобгина эшитилади.

Эломонга, назарида, ярасининг оғриғи зўрайиб кетганга ўхшади. «Шу суягига ҳам текканми, дейман-да», деб хафа бўлиб кўнглидан ўтказди Эломон ух тортиб. Олдинда кимдир аста қўшиқ бошлади. Эломон зора дардимни бирпас унутсам, деб қўшиққа қулоқ сола бошлади. Аммо у одам қўшиқни ўзи учун — уйқусини қочириш учунми ё ўзини-ўзи аллалаш учунми бошлаган шекилли, аста-секин пасая бошлади. Кейин умуман тўхтаб қолди.

Тунги чўлни яна сукунат қоплади. Яна ўша туёқларнинг дупури, яна арава ғилдиракларининг бир маромдаги ғичири қулоққа чалинади, узоқ-яқиндан туяларнинг пишқиргани эшитилади... Мана шу бир маромдаги овозларни эшитиб, баланд осмондаги юлдузларни томоша қилиб ётиб, Эломон сўнгги ҳафта-ларда бўлиб ўтган воқеаларни бир-бир хаёлидан ўтказа бошлади.

Эломон генерал Черновнинг ҳузурда ўн икки кун юрди. Бу оғир, босиқ одам унга ёқиб ҳам қолди. Хайрлашиш чоғида генерал Чернов унга ҳатто Колчак номидан медаль тақдим этди ва дўстона муносабати учун миннатдорчилик билдирди. Генерал қўлини қаттиқ қисиб хайрлашаётганида, Эломон ҳатто ўзини ноқулай ҳис этди.

Хайрлашиб бўлгач, Эломон ўзини анча енгил ҳис қилди ва отини қаттиқ чоптириб кетди. У йигитларидан бир ўқ узгулик масофага узоқлашиб кетиб, энди хаёл суриб кетмоқда эди. У на отларига, на ўзига дам

берди, фақат аллақандай бир овулда сув ичиб олиш учунгина тўхташди, холос. Эртасига кечқурун улар Чолқорга етиб келишди.

Эломон ўтган-кетганларни батафсил ҳикоя қилиб, Дьяков билан узоқ суҳбатлашиб ўтирди. Жанубий армияда юрган чоғида нималарни эшитган бўлса, ҳикоя қилиб берди. Ҳикоясининг охирида Чернов армиясига ёрдамга Омскдан қурол-аслаҳалар ортилган аравалар карвони келаётганини хабар қилди. Улар ўша заҳоти бу аравалар карвонини қўлга тушириш учун уриниб кўришга қарор қилишди.

Бир сутка дам олганидан кейин, Эломон юз йигит етакчилигида яна йўлга тушди. Мудроқ чўлни от туёқларидан ларзага келтириб, отряд Чолқор билан Иргиз ўртасидаги ерга етиб олишди. Оқларнинг аравалар карвони бу ердан ўтмаганини аниқлашгач, Эломон Али бошчилигидаги уч йигитини разведкага жўнатди, ўзи отряд билан дам олгани тўхтади. Бир оз дам олишиб, кечга томон отряд ҳам разведкачилар жўнаб кетган томонга қараб йўлга тушишди. Эртаси пешинда разведкачилар қайтиб келишди ва аравалар карвони уезд шаҳарчасида тўхтамасдан, кимсасиз чўл йўли билан тўғри Эмбага қараб бурилишганини хабар қилишди.

Эломон отряди билан карвоннинг йўлини кесиб чиқишга шошилди. Кимсасиз йўлга етиб олишгач, Эломон отрядини икки гурпуга бўлди. Али бошчилигидаги бир гурпу карвон йўлидаги қалин чакалакзорга яшириниб олди. Эломон эса ўз гурпуаси билан бирга йўлнинг нариги бетидаги баланд тепалик ортига яширинди.

Йигитлар отларидан тушиб, жиловини билакларига ўраб, бири ўтириб, бири туриб, сабр-тоқат билан карвонни кута бошлашди. Ҳадемай уфқда чанг кўринди. Йигитлар отларининг қоринбоғини қаттиқроқ тортиб, миниб олишди-да, эгилиб кутиб туришди. Узун, бир чақиримчага чўзилган карвон секин-аста яқинлашиб келаверди. Оғир юк ортилган туялар тўлғаниб, пакана отлар қўшилган аравалар гичирлайди. Иссиқ ва оғир йўлдан тинкаси қуриган каттагина сонли соқчилар беғамгина кўринади: баъзиси оёғини осилтириб, милтиғини ўзидан нарироққа тиқиб қўйиб, аравакашнинг ёнида ўтирибди, баъзи бировлари эса

чалқанча ётиб олиб, фуражкани кўзига тортиб, ухлаб келишяпти... Бир неча отлиқ отларининг жиловини бўш қўйиб, отларининг устида мудраб келяпти, отлари эса йўлнинг чеккасидаги ёвшан ўтларнинг калласини чимдиб, ўтлаб келяпти.

Карвоннинг ярми пистирмадагилар билан тенглашганда Эломон қамчисини силкитиб, оқ оёқ оти билан олдинга отилди. Унинг отряди ҳали йўлга чиқиб улгурмаган ҳам эдики, иккинчи томондан чакалакзорда писиб турган Алининг жангари йигитлари шовқин билан отилиб чиқишди. Карвон соқчилари ўзларини йўқотиб қўйишди. Баъзилар ҳатто милтиқларини қўлларига олиб улгуришмади, баъзилари эса милтиқларини қўлларига олганлари билан нима қилишларини — отишларини ҳам, қочиш ё таслим бўлишларини ҳам билмай қолишди. Йигитлар уларни бир зумнинг ўзиде қуролсизлантиришди.

Фақат битта отлиққина, у тентак Фёдоровнинг ўғли эканлигини Эломон дарров таниди, қаршилиқ кўрсатиш бефойда эканлигини тушуниб, қора отига қамчи босиб, чўлнинг ичига қараб елиб кетди. Эломон кўпдан ундан ўчини олиш ниятида юрарди, ҳозир шу фурсат келганидан фойдаланиб, кетидан қувиб кетди. Бу сафар Эломон пойгачи отда эди. Бир қарашда бу от кўримсизгина эди: қорни бўғоз отнинг қорнига ўхшаш осилиб тушган, бўйи пастаккина, елкаси ҳам баландмас, уни деярли эгар қоплаб турарди. Аммо кўкраги анча кенг эди. Ҳа, чуқ, деб узангисини сал қиссангиз борми, от қушга айланади-қўяди.

Эломон Фёдоровни қувиб етишига ишонарди. Бунинг устига Фёдоров ҳам ҳали узоқ кетиб улгурганича йўқ. Эломон сал ёнидан келиб, изма-из қувиб келмоқда эди. У энгашиб, отининг ёлига ёпишиб олиб, қиличини ҳам яланғочлаб улгурди. Фёдоров отига қамчи босар, аммо Эломондан узоқлашиб кетишнинг сира иложини қилолмасди. Чўлда қаторидан учган юлдуздай елиб борар экан, у орқасига қараб-қараб қўярди. Эломон тагидаги тулпори жон-жаҳди билан учиб кетаётгани учун уни ортиқча қичамасди.

Эломон Фёдоровга етай-етай деб қолиб, қайси томондан қилич солса қулай бўлишини мўлжаллаётганида, Фёдоров тўсатдан отини жиловидан тортди-да, Эломонга ўгирилиб олди. Эломон бундай бўлишини

сира кутмаган эди, ўзини йўқотиб қўйди. У Фёдоровнинг тишлари гириҳ дарғазаб башарасини, ҳавода ўйнаган қиличини кўрди ва юраги шув этиб кетди. Гарчи ўзи ҳам аллақачон қиличини яланғочлаб улгурган бўлса ҳам узангига тираниб, ҳамлага чоғланиб улгурмади, фақат Фёдоровнинг ҳамласига чап бера олди. Бир-бирига яқин келганда иккалаларининг отлари олдинги оёғига туриб, қаттиқ кишнай бошлади. Фёдоровнинг қиличи Эломоннинг қиличига шундай зарб билан урилдики, ҳатто қилич тутган қўли билан елкасига сирқираб оғриқ туриб кетди, отлар эса қон тўлган кўзларини чақчайтириб, уларни икки томонга қараб олиб қочди.

Гўё чўл кўпдан шу дақиқага ҳозирлик кўргандай бирдан шамол тўхтаб, ҳаво дим бўлиб кетди, қуёш ҳам ғарбга оғиб, булутлар орасига кириб кўздан ғойиб бўлди. Шу дақиқада гўё бутун олам зулматга чўккандек эди.

Чапдастлик қилолмагани учун ғазаби қайнаб кетган Эломон отини Фёдоровдан олдин кетига қайириб улгурди, бироқ бу орада Фёдоров ҳам отини қайириб улгурди. Ҳозир иккалаларининг ҳам ақллари ҳамла ҳал қилувчи бўлиши лозимлигига етиб турарди. Ким ҳамлада янглишса, бу дунёдан кўз юмади.

«Бу итваччанинг қўли росаям кучли экан-да!» — деб беихтиёр кўнглидан ўтказди завқ билан Эломон, ҳозир аравада осмонга қараб ётар экан. Тонгга яқин карвон тўхтади, чарчаган йигитлар бир оз мизғиб олишди. Аммо қуёш чиқиши билан нима қилиб бўлса ҳам шу бугун шаҳарга етиб олиш мақсадида яна йўлга тушишди.

Эломон ҳамон аравада осмонга қараганича ётарди, аммо аҳволи бугун анча дуруст эди. Қуёш уфқдан мис баркашдек қип-қизариб чиқди. Осмон гўё тубсиздек эди. Илгарилар ёмғир сурункасига ёққанидан кейин осмон шунақа баланд ва мусаффо бўлгучи эди. Ана ўшанда осмон мовийми ё денгизми, сира ажратиб бўлмасди. Ҳаммаёқ шундай ярақлаб кетардики, қарасанг, ҳатто кўзинг қамашиб кетарди. Эломон қайиғини тўр қўйган ерига буриб, эшакларни бир маромда қаттиқ эшиб кетар эди. У бундай нашидали тонгда сира шошилмасди, тинч денгизни ҳузур қилиб томоша қилиб, сукунатдан роҳат оларди. Фақат эшаклар-

нинг ҳалқасигина бир маромда шақиллаб тинчликни бузарди, холос. Шунда Эломон эринчоқлик билан: «Шу қуриб кетгур ҳалқаларни мойлаб қўйиш керак эди», деб кўнглидан ўтказиб қўярди, ўзи мовий осмон ва денгиздан кўзини узолмай. Қаердадир қамишлар орасида баднафс оқ чорлоқлар емиш талашиб чирқил-лашади...

Ҳозир ҳам худди ўша вақтлардагидай осмоннинг тубсиз ва мовийлигидан Эломоннинг кўзлари қамашиб, оғриб кетди. У киприкларини пирпиратиб, кўзларини қисади... Унинг назарида теварак-атрофдаги ҳаво ҳам кўк рангга ботириб олинган, гўё қуёшдан оқариб ётган чўл ҳам ним мовий тусга киргандек. Қуёш билан бир-га кўкка интилган кул ранг жажжи тўрғай фируза осмонда куз элас-элас илғайдиган нуқта бўлиб пирил-лайди. Осмонда муаллақ туриб бўзлайди-бўзлайди-да, кейин бирдан тошдек ерга қараб отилади, худди Эломоннинг бошида тўхтаб, қанотларини пириллатиб, яна бўзлай бошлайди. Эломон қушчани чўчитиб юбориш-дан қўрқиб, қимирламайди. Аммо тўрғай эса на муд-роқ чўл салтанатидан, на онда-сонда ўтиб қоладиган карвонлардан, на отлиқлардан қўрқади. Эломон унинг кичкинагина тумшуғини, титраб турган тилини, икки-та қора мунчоқдай кўзчаларини, куй оҳангида зирил-лаётган томоқларини аниқ-таниқ кўриб ётарди.

Қушчага қараб туриб, Эломон ҳозир узоқда қолиб кетган, ҳақиқатдан кўра афсонага ўхшаб кетадиган болалигини эслаб кетди. Эрта тонгдан то қора кечгача етим бола бой овулининг қўй ва эчкиларини боқарди. Ушанда у йил ўн икки ой яланг оёқ юарди. Оёқлари тарс-тарс ёрилиб кетар эди. Бир кун оёғига тикан кириб, йиринглаб, шишиб кетди. Ана ўшанда у бой-нинг эски ҳужрасида неча кун касал бўлиб ётиб қол-ди. Шу воқеадан кейин энг камбағал оиланинг боласи ҳам бойнинг қўзиларини боққиси келмай қолди. Оёғи эса шундай қаттиқ оғрирдики, кечалари оғриқ зарби-га чидолмай, «Ойи!» деб уйғониб кетарди...

— Аҳволингиз қалай, Эломон оға?— деб сўради тепасига келиб Али. Худди шу дақиқада хаёлларга берилган Эломоннинг кўзлари жиққа ёш эди. Алидан уялиб кетди. «Қарий бошладимми, нима бало?— деб ўйлади у кафти билан кўзларидаги ёшни артар экан.— Кўнглим негадир бўш тортиб кетяпти».

— Сув йўқмикан-а? Оғзим қуруқшаб кетяпти,— деб сўради у.

— Ҳозир топиб келаман,— деди Али қувноқлик билан ва карвоннинг бошига қараб елиб кетди.

Кечқурун ғира-шира паллада улар Чолқорга етиб келишди ва ўша заҳоти Эломонни лазаретга олиб кетишди. Ҳартугур қилич юзининг суягига тегмаган экан. Врач ярасини ювиб, маз суриб боғлаб қўйди. Эртасига Эломон кеч уйғонди, қуёш анча кўтарилиб қолган эди. Эломоннинг бошида баҳайбат бир одам ўтирган эди. Эломон кўзини очганини кўриб, барзанги ўрнидан турди-да, Эломонга бошини ўгиргани ҳам бермай, қучоқлаб олди. Эломон индамай юзини барзангининг кўксига қўйди. Энтикиб нафас олиб, аста:

— Тирикмисиз, Кален оға? — деди.

— Тирикман... Тирикман!

— Учрашган вақтимизни қаранг-а!

— Э, биродар, одамнинг жони итнинг жонидан ҳам қаттиқ. Мен азалдан шундай дейман. Ажалим етмаган экан-да, мана, яна қайтиб келдим. Сенинг тўғрингда эса, иним, ҳаммасини биламан. Янги хотининг билан бахтли бўл.

— Раҳмат, Кален оға.

— Сен яна русларга қўшилиб кетдингми? Тўғрида, сен азалдан руслар билан анча яқин эдинг. Энди йўлинг яна уларнинг йўллари билан тутшиб кетибди-да. Майли, худо омадингни берсин.

— Оға, ҳозир замон шунақа-да. Ҳозир йўлни руслар очиб беришяпти. Ўша йўлдан чеккада қолгим келмайди.

— Ҳа, сенинг бу ақлли бошинг менга маълум. Айтгандай, бошинг қалай? Яранг оғирмасми?

Эломон Каленнинг ташвишланаётганини кўриб жилмайди ва ҳаётида энг хатарли бўлган бу воқеани ҳазил қилиб гапириб бермоқчи бўлди.

— Тағин ҳам бир омадинг келибди-да,— деди Кален Эломоннинг ҳикоясини жиддий ўтириб эшитиб бўлганидан кейин.

— Секинроқ айтасанми! Қўли бундан сал нарига етганида, сенинг бу тутинган ининг аллақачон нариги дунёда бўлар эди!

— Ҳаммамиз ҳам эт билан устихондамиз. Пўлат шамширға ким чидаш бера оларди? — деди хомушлик

билан Кален, гўё оллой таолонинг марҳаматига шукрона ўқийтгандай, кейин бирдан қувноқ тортиб Эломонга қаради.— Башарангга қилич солиб юборгандан кейин сенга ҳам сичқоннинг ини минг тилла бўлиб кетгандир? Осмон кўзингга тор бўлиб кетгандир, дейман?

Эломон аввалига қип-қизариб кетди, кейин жилмайди.

— Бўлмасам-чи! Уни ким деб юрибсан, ахир у Тентак Шувдирнинг ўғли бўлади-я! Лаънатининг қўли шунақа ҳам кучли эканки!

— Ҳали шунақа дегин!— Кален ундан ҳам қувноқ тортиб кетди.— Бундан чиқди, бутунлай бўлмаса ҳам, қисман отасининг ўчини олибди-да сендан?

Эломон эса Каленнинг анча озиб, ранги кетиб қолганини кўриб, унга ичида ачиниб кетди. Наҳотки энди ҳам от ўғирлаш билан машғул бўлса? Агар от ўғирламаса, шундай кучли, шижоатли одам нима иш билан машғул бўлади? Кучини қаёққа қўяди?

Эломон эҳтиёт билан унинг келажакда нима қилмоқчилигидан гап очди, аммо Каленнинг бу тўғрида гаплашишга хуши йўқ эди.

— Ишлаб нима қиламан?— деди у қўлини силтаб.

— Бу нима деганинг? Ишсиз яшаб бўлар эканми?

— Э, қариб қолдим, биродар, ҳамма қиладиган ишларимни қилиб бўлганман.

— Шу ҳам гап бўлибдими? Худо кўрсатмасин, тагин бу гапингни хотининг эшитиб қолмасин. Сен ҳали қариликдан оғиз оча кўрма.

Кален тунд тортиб, ерга қараганича ўтириб қолди, чуқур хўрсиниб, бошини чайқаб қўйди.

— Э, Эломон ошна, қариликдан қочиб қутулиб бўлар эканми. Элликдан ошганингда буни ўзинг ҳам сезиб қоласан. Қаерингга болалигингга тикан кирган, қаерингга ошиқ билан туширишган, қаерингни ёшлигингга севган қизинг чимчилаб олган, ҳаммасига оғриқ туриб, безовта қилавераркан. Бундан ҳеч қаерга қочиб қутулолмайсан...

Х

Дьяков штаб дивизиясига етиб келганида кеч қолганини дарров сизди — кенгаш аллақачон бошланибди,

Лекин аслини олганда у кеч қолишини олдиндан биларди, аммо бундан олдин етиб келишининг сира иложига йўқ эди. Жангчилар бир неча кундан бери ошпаздан шикоят қилишади. Тўғри, озиқ-овқат масаласи ўзи қийин, йигитлар кўпдан бери гўшт, сут, картошкани кўришмайди. Бироқ ошпазнинг ўзи ҳам ношуд чиқиб қолди. Бор нарсанинг ўзидан ҳам тузукроқ овқат тайёрлаб беролмайди. Дьяков зудлик билан янги ошпаз излаб топишга қарор қилди. Ҳозирча эса эски ошпазнинг ёнига икки йигитни ёрдамчи қилиб бериб қўйди.

Дьяков Хон-Дауровнинг қаттиққўллигини, кечикканларни ёқтирмаслигини яхши биларди. У отидан тушиб, уни қозиққа нари-бери боғлади-да, чангига ҳам дурустроқ қоқиб ўтирмай, штабга югуриб кириб кетди. Кенгашга чақиртирилган полк ва батальон командирларининг барчаси тўпланиб бўлган, кенгашнинг ҳам бошланганига анчагина бўлиб қолган экан. Дьяков эшикдан кирганида Хон-Дауров гапини тўхтатиб, бойқушнинг кўзига ўхшаш катта-катта кўзлари билан кечиккан комиссарни томоша қила бошлади. Дьяков кечирим сўраб, юқорига ўтиб ҳам ўтирмай, эшикнинг ёнидан жой топиб ўтириб қўя қолди. Бошидан фураж-касини олиб, пешанасининг терини артди, бир оз нафасини ростлаб олгач, у ёқ-бу ёғига аланглаган эди, қараса, жини ўлгидек суймайдиган Жасанжоннинг ёнига ўтириб қолибди.

Табиатан димоғдор, қизиққон Жасанжон мажлисларда оғир-вазмин, сермулоҳаза бўлиб кетарди. Ҳозир ҳам у сипо, хотиржам қиёфада ўтирибди. Оддий, ҳатто ночоргина кийинган командирларнинг ичида бу қоратўридан келган йигит ўзининг башанг кийиниши билан ажралиб турарди. Чўл оқсуякларининг иси келиб турарди ундан. У ҳеч кимга қарамас, фақат вақт-вақти билан қалин сочларини кафти билан силаб қўярди, холос. Ёнгинасига келиб ўтирган Дьяковга у қайрилиб ҳам қарамади. «Ҳа, бойнинг тирранчаси!» — деб гаши келиб кўнглидан ўтназди Дьяков. Дьяков бу олифта йигитга Жем водийсидаги сотқинлигини сира кечиролмасди ва унга бўлган ишончи кундан-кунга сусайиб бормоқда эди. Ушанда Жасанжон отряди билан эшелонга ўтириб жўнаб кетиб, бутун операцияни барбод қилган эди. Агар ўшанда иккала отряд бир-

лашганида эди, оқлар тор-мор келтирилган бўларди. Дьяков ўшанда Жасанжоннинг хоинона, қабиҳ ишини дивизия командирига маълум қилиб, уни қаттиқ жазолашларини талаб қилган эди. Жасанжон Дьяковнинг дивизия командири билан бўлиб ўтган бу суҳбатидан қандай хабар топганини билмайди-ю, аммо Жасанжон комиссарни шу-шу очиқдан-очиқ ёмон кўриб қолган.

Бир куни улар дивизия штабидан бирга қайтишаётган эди. Ушанда Жасанжон йўл бўйи чурқ этмай келиб, хайрлашиш чоғида кесатиб: «Сизни Сибирда ўн йил қолиб кетган дейишади, шу ростми?» — деб сўради. Йигитнинг рангпар, димоғдор башарасида акс этган заҳарханда гарчи жонини чиқариб юборган бўлса ҳам, Дьяков индамади. Жасанжон унинг жавоб беришини кутиб ўтирмай: «Ўн йил ўтирибсану, барибир ақлинг кирмабди-да!» — деди тишини гириҳ қилиб ва отига қамчи босиб, елдай учиб кетди.

Шу-шу Жасанжонни кўрди дегунча Дьяковнинг афти бужмайиб кетади. Бу мақтанчоқ бойваччанинг бутун кўриниши унинг ғашини келтиради: келишган қадди-қомати ҳам, ҳарбий формани ўрнига қўйиб келиштириб кийиши ҳам. Дьяковнинг жаҳли чиққани сари Жасанжон стулда яна ҳам талтайиб ўтириб, ғашини келтириб стулни ғичирлатиб, енгил хром этик кийган келишган оёқларини узатиб ўтира бошлади. «Манави бойнинг лайчасини қаранглар!» — деб Дьяков яна алам билан кўнглидан ўтказиб қўйди. Ғазаби қайнаб кетганидан фикрини ҳам бир ерга тўплотмас, Хон-Дауровнинг нималар деяётганини англаб етолмасди.

Хон-Дауров эса кеча кечаси Пластунский полкидан бир неча солдат қизиллар томонига ўтгани тўғрисида гапираётганди. Ўша ўтган солдатлар Қандағач ва Эмба бўсағаларида бўлган жангларда оқлар катта талафот кўришганини, лекин шунга қарамай шошилишчи равишда олдинги линиядаги полкларини янги кучлар билан тўлдиришаётганини ва яна катта ҳужумга ҳозирлик кўришаётганини хабар қилишган эди. Демак, дерди Хон-Дауров, агар оқлар яқин икки-уч куннинг ичида шиддатли ҳужумга ўтмасалар, биз сукунатдан унумли равишда фойдаланиб, ҳимоя линияларимизни иложи борица мустаҳкамлаб олишимиз лозим бўлади.

Хон-Дауров гапини тугатар-тугатмас яқин-атрофда артиллерия отишмалари эшитилди. Мажлисда ўтирганларнинг ҳаммаси ирғиб ўрнидан туриб кетди.

— Уртоқлар! Зудлик билан қисмларингизга жўнанг!— деб қичқирди Хон-Дауров.

Командирлар эшикка қараб отилишди. То Дьяков отини боғлаган ерга етиб боргунича, сал нарида яна иккита снаряд портлади. Отлар турган ерларида тирчиллаб, қўрқиб пишқиришади. Дьяков Эломоннинг ола оёқ отига ирғиб миниб, уни чоптириб кетди, ўзи шамолдан ёшланган кўзлари билан олдинни кузатиб борарди. Ўз полки жангчилари кўринишмасди. Жасанжоннинг полки эса тартибсиз суратда чап қанотдан чўл бўйлаб орқага чекинмоқда эди. Дьяков бир неча марта кетига қараб қўйди. Жасанжон штабдан энди чиқиб бошқа командирларга ўхшаб отини қичамай, секин кетиб бормоқда эди. Дьяков яна «Ҳа, бўривачча!»— деб сўкиб қўйди уни.

Отишма бутунлай қизиб кетди. Пулемётлар тўхтамай тариллар, тез-тез снарядлар ёрилиб турарди. Дьяков отига устма-уст қамчи босди. У суви қуриб қолган кўлнинг ичидан кетаётганди. Бу кўл қор кўп бўлган йиллардагина сувли бўларди. Дьяков олдинги позицияларга яқин ердаги бир тепаликдан чиқиб, ўз жангчиларини кўриб қолди. У Жасанжоннинг отряди кетига чекиниб, чап қанотини очиб қўйганини ҳам кўрди. Энди қуршовда қолиб кетишдан қўрққан ўзининг жангчилари ҳам чекина бошлашибди. Дьяков отини шартта тўхтатиб сакраб тушди-да, тўппончасини йўл-йўлакай қинидан чиқариб, жангчиларининг қаршисидан югурди.

— Тўхта! Тўхта!— бўғилиб қичқирди у, аммо унинг гапига ҳеч ким қулоқ солмади.

Жангчилар шундай тез ва зич чопишмоқда эдики, ўзларининг комиссарларини босиб-янчиб кетишларига оз қолди. Унинг кўзларига тер қуйилиб кетди, одамларни босган ваҳима олдида бир зум ўзини ожиз ҳис этиб, қандай чора кўришни билолмай, серрайиб туриб қолди. Тўсатдан унинг кўзи орқа-ўнгига қарамай югуриб келаётган найнов бир солдатга тушди.

— Тўхта!— деб қичқирди Дьяков чийилдоқ, қирилган овоз билан ва иккала қўли билан унинг милтиғига осилиб қолди.

Найнов бир зумгина тўхтади, ҳайрон бўлиб, қўлидаги милтиқни тушириб юборди.

— Олга, ўртоқлар! — деб қичқирди Дьяков ва милтиқни боши узра баланд кўтариб, югуриб кетди. У олдинда югуриб кетар экан, кетимдан ҳеч ким эргашмаган бўлса-я, деб орқасига қайрилиб қарашга ҳам қўрқарди.

Аммо бу орада бир неча киши югуришдан тўхтади. Дьяков ниҳоят кетига ўгирилиб қаради ва иккиланиб тўхтаган жангчиларни кўриб, шу дақиқаларда урушнинг тақдири ҳал бўлаётганини идрок этди. У ҳозир яна ва яна... Худди шу дақиқада эски касали кўксини қисиб келаётганини, миясига қон қуйлаётганини сизди ва алам қилганидан вужуди қақшаб кетди.

— Ол-га-а! — Назарида қаттиқ қичқиргандай бўлди, аммо овози ниҳоятда заиф эшитилганди. Қон миясида тўқмоқдай уриб, пайлари тортишиб кетди. «Ишқилиб йиқилиб қолмасам бўлгани!» — деб худодан ёлвора бошлади у, аммо худди шу дақиқада найнов жангчи етиб келиб, қўлтиқлаб олди.

Ёнларидан Эломон югуриб ўтиб кетди, Дьяков унинг юзидаги қатъиятни, тишларини гириҳ қилиб кетаётганини кўрди. У милтиғининг найзасини ўқталиб, шиддат билан югуриб кетмоқда эди. Комиссарнинг ёнидан ғалаба завқи билан ёнган солдатлар оқими борган сари кўплаб ўтиб бормоқда эди. «Об-бо азаматлар-ей, об-бо шер йигитлар-ей!» — деб ўйларди таъсирланиб кетган Дьяков борган сари ҳолдан тойиб бораётган бўлса ҳам ва қўлтиқлаб кетаётган найнов солдатнинг қўлидан чиқиб олишга ҳаракат қилиб.

Унинг, ҳар қалай, яна бир неча одим югуришга ҳоли келди. Шундоққина ёнгинасида снаряд портлади ва портлаш тўлқини комиссарни оёғидан йиқитди.

Дьяков сал ўтмай ўзига келди... Унинг теварак-атрофида аллақандай соялар сассиз изғиб юрарди. Назарида у ҳали чўлда ётгандай, ҳали ҳам ярадорларни териб, замбилларга солиб олиб кетишаётгандай бўлиб туюлди. Уни яна йўтал қисиб келди, яна ҳушидан кетди. Ўзига келганида эса яна кўз олдида ўша чангтутун аралаш манзара намоён бўлди. Қулоқлари зувилларди. Аллақаердан узоқдан портлаш овозлари эшитилди ва еру кўк ларзага келади, шунда атрофдаги ҳам-

ма нарса тепасидаги палатка ҳам, у ётган йиғма каравот ҳам, ўзи ҳам чайқалиб кетарди.

Баъзида унга ер остин-устун бўлиб кетаётгандек бўлиб туюлар, шунда у жонсиз қўллари билан беихтиёр йиғма каравотига ёпишарди. Ёки хаёлида қопқоронғи шахтани кўкиш булут босиб кетаётгандек бўларди. Шахтанинг устунлари, тиргаклари ернинг оғирлигига бардош беролмай гичирлаб, аллақаери ўпирилиб кетаётгандай, у эса қоронғи шахтанинг бир қоронғи бурчагида бўғилиб қолиб кетаётгандек ҳисқиларди ўзини. Пешанасидан йирик-йирик тер чиқиб кетди, у ёруғга чиқиб олишга интилиб ўзини у ёқданбу ёққа ура бошлади ва яна ҳушидан кетди.

Икки ўртадаги отишма вақтинча тўхтаганда Эломон лазаретга келди. Милтиғини эшикнинг олдида қолдириб, одамларнинг юзларига қараб аста-аста юриб, бир амаллаб Дьяковнинг олдига ўтиб олди-да, тепасига энгашди. Дьяковнинг чанқоқдан лаблари ёрилиб, бурни сўррайиб қолибди. Эломон унга сув ичириб қўймоқчи бўлган эди, бақда сув қолмабди. Ўзининг флягаси ҳам бўш эди.

Комиссар беҳуш алаҳлаб ётибди. Ич-ичига тушиб кетган юмуқ кўзларининг атрофи кўкимтир гардиш, кепкасининг тагида қораймаган баланд пешанасидан тинмай йирик-йирик тер чиқади. Эломон унинг ёнига ўтириб секин-секин терини артар экан, шундай нимжонгина бир одамнинг шунчалик жасурлигига қойил қоларди. Эломон умри давомида жуда кўп воқеаларнинг шоҳиди бўлган, лекин жангчиларнинг бунчалик даҳшатга тушиб қочишини энди кўриши. «Ёпирай-а?» — деб ҳайрон бўларди у, кетига қарамай қочиб кетаётган одамларни бўри қувлаган отларнинг уқрига ўхшатиб. Шу пайт унинг ёдига бир вақтлар Қудайменденинг отларини боқиб юрганида содир бўлган бир воқеа тушиб кетди.

Қиш палласи эди ўшанда. Эломон билан ёш чўлиқ бола куни билан эгарнинг устида қолиб кетишди. Совуқ еб, оч қолиб кетишганидан кечга бориб жуда ҳолдан тойишди. Охири чидамаганидан Эломон чўлиқ йигитни овқат қилгани жўнатиб юборди. Қуёш ботишига яқин шамол турди. Қорнини яхшилаб тўйдириб олган отлар шамолга қилт этишмади. Пастликда ёз бўйи суви анча тортилиб қолган кўл атрофида ўт қа-

лин эди. Чўлни эса ўтлоқларини яшириб қор қоплаб ётибди. Қаёққа қарама жонсиз, тахтадай теп-текис оппоқ ер. Шамол кучайиб, ер юзини қоплаб ётган қорни учира бошлади. Эломоннинг саман оти ёз бўйи эгар кўрмаганди. Ёз бўйи яйраб дам олгани учун кучга тўлган, гижинглаб пишқиргани пишқирган. Бироқ мана бу изғирин шамол унга ҳам ёқмади шекилли, нуқул уюрнинг шамолга тескари томонига ўтиб олишга ҳаракат қиларди.

Эломон қўлига гавронини олиб, узангида тик турди-да, кўл бўйига тушган уюрни диққат билан кўздан кечирди. Отлар ҳали хотиржам, туёқлари билан қор қатламини суриб, ҳузур қилганларидан пишқириб, ўт чимдишяпти. Фақат ахта отларгина чекка-чеккага ёйкилиб, ўтлаб юришибди. Аммо уюрнинг ўртаси эса зич: отлар той ва дўнанларни атрофдан маҳкам ўраб олишган.

Бўрон бошланаётганини биринчи бўлиб қари байталлар билан сезгир тойлар сезишди. Безовталанишларига эса асос бор эди: ҳозиргина қорнинг тагидан тозалаб олишган ўтларини яна ўша заҳоти қор босиб қолаверди. Игнадек қор отларнинг тумшугига санчилар, кўз, бурун катаklarига тикиларди. Шундан кейин қари байталлар билан тойлар бошларини кўтариб, оғзиларида чимдиб узиб олган ўтлари билан қулоқларини динг қилиб, ҳайрон туриб қолишди.

Эломон саман отининг жиловини қаттиқ тортиб, овози борича қий-чув солди. Одатда бундай овоздан отларнинг вужудига титроқ туриб кетади. Уюр бир ирғиб тушиб, ўтлашдан тўхтади. Бироқ қайси томонга қараб югуришлари кераклигини тушунмай, юмалоқ тортиб, тўйган биқинлари билан бир-бирларини ишқашиб, бир ерга ғуж бўлиб олишди. Бир зумгина нима қилишини билмай саросималаниб тургач, отлар бирдан овул томонга қараб чолиб кетган чавқар тойчанинг кетидан туёқларини тақиллатиб югуриб кетди.

Қош қорайиб, чўл бағрини тун қоплаганда Эломоннинг кўзлари узоқдан уюрнинг йўлини кесиб келаётган бўриларнинг шарпасини иллагандек бўлди. Олдинда елиб кетаётган чавқар даҳшатга тушиб кишнади ва жон ҳолатда орқа оёқларига турди, ўша заҳоти кетига бурилиб олди. Бутун уюр ҳам чавқарга ўхшаб,

жарнинг олдидан чиқиб қолгандай таққа тўхтади. Чавкар яна бўғиқ кишнади, уюр худди бир тану бир жондай, бир ҳамла билан кетига ўтирилди-да, ўша шиддат билан яна кетига, чўлга қараб елиб кетди.

Эломон саман отини жон-жаҳди билан қамчилади. У қаттиқ қий-чув солиб, уюрни қувиб ўтиб, олдидан тўсиб чиқиш мақсадида шамолдек учиб кетди. Одатда отларнинг ҳуркиб тўхташлари учун шундай битта қий-чувнинг ўзи кифоя эди. Чавкар той биринчи бўлиб тўхтарди-да, мағрур бошини баланд кўтариб, энди нима демоқчисан, дегандай, Эломонга бошини буриб қараб турарди. Аммо бу сафар Эломоннинг ҳар қанча ҳайқириғи ёрдам бермади — уюр унинг ихтиёридан чиқиб кетган эди. Жувлари эндигина жингалак торта бошлаган ёш той ва тойчаларни туртиб-суртиб, оёқдан қоқиб юбориб, ақлдан озаёзган отлар чўлни туёқ овозлари билан безовта қилиб қор, бўрон пардаси қоплаб ётган чўлга қараб елиб кетмоқда эдилар. Энди улар ён томонларидан тинмай эргашиб келаётган шарпалардан бўлак ҳеч нарсани сезмасдилар. Ўша шарпалар олдинга ўтиб олди дегунча, уюр олатасирига олиб, ўзини бошқа томонга уриб кетарди. Минглаб туёқлар ердаги қорнинг инжириғини чиқариб, эзгиламоқда эди. Улар ҳаммалари бир жойга гуж бўлиб елиб кетаётганларида, уларнинг беллари яхлит бир ҳолатга кириб, кишининг кўзига тоғдан шиддатли оқим суриб келаётганга ўхшаб туюлиб кетарди. Баъзан Эломоннинг назарида олдинда катта-катта харсанг тошлар юмалаб кетаётганга ўхшаб кўринарди.

Эломон чўлнинг охири бориб денгизга тақалишини биларди. У даҳшат ичида отларнинг бирин-бирин денгизга қулашини кўз олдига келтирди-да, жон-жаҳди билан қичқира бошлади. У шу қичқирганича елиб кетаётган уюрни четга қайириб юбориш мақсадида саман отини қамчилай-қамчилай елиб кетаверди. У кейин ақлдан озган отларини қандай ҳалокатдан сақлаб, қайириб олганини сира эслолмади. Ўтовига қайтиб келганида мадори тугаб, ўзини шундоққина остонага ташлади. Қўрқиб кетган чўлиқ ўтовнинг ичига уни судраб олиб кирди...

Мана ҳозир ҳам у ҳушидан кетиб ётган комиссарига қараб ўтириб, шундай нимжонгина бир одамнинг

ваҳимага тушиб қочиб кетаётган солдатларни қандай қилиб қайтариб қолганига ақли бовар қилмасди. «Ёпирай-а? Буни қара-я?» — деб ўйлаб, бошини чайқаб қўярди Эломон.

Ҳориб-чарчаб кетган врач келиб, Эломонни кўриб қолди.

— Кимсан, нима керак сенга? — тез-тез гапириб сўради у.

— Менми?

— Ҳа, сен...

— Мен Коммунистик полкдан бўламан.

— Хўш, нима ишинг бор эди?

— Бунинг аҳволи қалай, билмоқчийдим?

— Аҳволини ўзинг кўрмайсанми?

— Лаблари қуруқшаб кетибди. Сув берсак бўларди.

— Ҳамшира! — жаҳли чиқиб қичқирди врач. Ёшгина ҳамшира қиз ваҳимага тушиб югуриб келди. — Мен сизни ярадорларнинг олдига бегона одамларни қўймай, деб огоҳлантирмаганмидим?

Эломон ўрнидан туриб эшик томон юрди, милтиғини олиб, чиқиб кетди.

Уколдан кейин Дьяков ўзига келди. Биринчи сезган нарсаси шу бўлдики, кўкраги анча енгил тортиб қолибди. У кўзларини очиб, палаткани кўздан кечирди. Эски, офтобда ранги ўнгиб кетган палатканинг тирқишларидан тип-тиниқ мусаффо осмон кўзга чалинади. Дьяков палаткадаги дам у, дам бу нарсани кўздан кечирар экан: «Бу нима? Мен қаерда ётибман?» — деб ўйларди.

Ёнида аллаким заиф овозда сув сўради. Бу овоз шунчалик ингичка ва заиф эдики, эшитган одам бола уйғониб, онасини чақиряпти, деб ўйлаши мумкин эди. Дьяков ўнг томонига кўз қирини ташлади. Ўзида бир қадам нарида осмонга қараб ҳамма ёғи қонга беланган бинтли бир барзангидай жангчи ётарди. «Ким экан бу? Танишга ўхшайдими...» — деб пешанасини тириштириб ўйлаб турди-да, кейин тўсатдан эслади. Бу ўша, Дьяков қўлидан милтиғини тортиб олган найнов жангчи эди. Ҳа, ўша! У ҳам қаттиқ ярадор бўлганга ўхшайди. Уша заҳоти шу бугунги бўлган воқеалар Дьяковнинг кўзи ўнгида яққол жонланди: ошпаз масаласи, штабдаги мажлис, оқларнинг ҳужуми, жанг-

чиларнинг саросидага тушиб қочиши... Жангчилар худди устларидаги кийимлари ёнаётгандай югуришарди. Буларнинг ҳаммасини яна бир эслаш оғир эди. Дьяков кўзларини пириллатиб палатканинг тирқишидан мусаффо осмонга қараб, бошқа нарсалар тўғрисида ўйлашга ҳаракат қилди.

Дьяков Сибирда сургунда юрган чоғларидаёқ узоқ яшамаслигини тушунган, ўлимни бўйнига олиб қўйган эди. Ҳозир у шу қолган умрини ҳам дардсиз ўтказолмаслигини фаҳмлади. Баъзи кечалари қаттиқ уйқусидан йўталдан бўғилиб, қора терга тушиб уйғониб кетарди. Бугунгидай жанг майдонида эмас, ўрнида, уйқуда ётибоқ неча марта ўлиб қолиши мумкин эди. У болаларниқига ўхшаш жажжигина кафтини чаккасига қўяр экан, назарида жони шу томирларидагина қолгандай туюларди. Неча марта у музлаб, кесак бўлиб қолган тилини оғзида аранг қимирлатиб, ҳаёт билан ўлим ўртасида қолган. Шунда у бақириб бировни ёрдамга чақирмоқчи бўлар эди-ю, аммо ҳоли келмай, овози чиқмай ётиб қолаверарди. Шунда у эрталабгача етмасам керак, деб ўйларди.

Иўқ, у ўлимдан аллақачон қўрқмай қўйган, бугун ҳам милтиқ кўтариб югуриб кетаётганида ўзини бутунлай ўйламаганди. У бошқа нарсадан қўрқарди. У битта ҳам жангчиси кетидан эргашмаслигидан, ҳаммаси орқага шаталоқ отиб қочиб қолишидан қўрқарди. Унда ҳаммаси тамом эди, тор-мор бўлган бўлар эдилар... «Ҳар қалай, кетларига қайтишди-я! Кураш давом этмоқда!» — ҳузур қилиб ўйлаб ётарди Дьяков.

Палатканинг олдида янги ярадорларни олиб келган арава келиб тўхтади. Бақирӣқ-чақирӣқ, инграган овозлар эшитилди. Замбил кўтарган санитарлар ўта бошлашди. Оппоқ халат кийган ҳамширалар типирчилаб қолишди. Дьяков узоқ-яқиндан келаётган овозларга қулоқ солиб ётиб, уруш ҳали қизгин давом этаётганини аниқлади. У қизилларда ҳужумга ўтиш учун янги куч йўқлигини биларди, демак, оқлар ҳужумга ўтишяпти... Ярадорлар тинмай келиб турибди... Ярадорлар ичида Коммунистик полк жангчилари ҳам, Эломонинг йигитларидан ҳам учраб турарди. «Қандай чида беришяпти экан-а!» — деб ўйларди Дьяков ҳаяжонланиб.

Икки кун тинч бўлди. Учинчи кун тонг паллада оқлар ҳужумга ўтишди. Хон-Дауровнинг буйруғига биноан ҳолдан тойган қизил полклар чекина бошлашди. Дьяков сал қувватга киргач, ўз полкига қайтишга шошилди. Темир йўл ёқасида жангчиларига қараб туриб, қанчалик озайиб кетишди-я, деб ачиниб кўнглидан ўтказди у. Омон қолган жангчиларнинг деярли ҳаммасининг ҳам бошими, қўлими боғланган.

Полкнинг учта замбараги бор эди. Иккитаси Эмба билан Қандағач бўсағаларидаги жангларда ишдан чиқиб қолди, сўнгги жангда эса учинчи замбаракнинг ҳам ғилдираклари мажақланди.

Хон-Дауров дивизияси чўл бўйлаб секин-аста жилиб келмоқда эди. Оқлар уруш чиқариш ниятида бирикки ўққа тутиб кўришди, кейин орқада қолиб кетишди. Баъзи-баъзидагина сароб ўйнаб ётган теп-текис далада қизиллар томонга чанг булути сурилиб келардида, унча катта бўлмаган отличлар отряди пайдо бўлиб қоларди, булар оқларнинг олдинги дозор отряди бўларди. Улар яқинлашмай, орқада ҳам қолиб кетмай, чекинаётган қизилларнинг орқасидан то бирон отлич эскадрон қувиб юбормагунча эргашиб келаверишарди.

Эломон жазирама иссиқдан куйган чўлга ташвиш билан қараб, қовоғини уйиб келарди. У ола оёқ оти билан йигитларнинг олдига тушиб, бу йил чорвадорларга огир йил бўлганини ўйлаб келарди. Эломон генерал Черновнинг ҳузуридан қайтиб келиб, яраланганидан бери анча озиб, қорайиб қолган. Йигитлари ҳам чарчаб, офтобда қорайиб, кир-чир бўлиб, озиб кетишган. Коммунистик отрядда ёнма-ён туриб курашаётган дўстларининг мана энди кўпчилиги ораларида йўқ. Чарчоқдан йигитлар эгар устида аранг ўтиришибди, кўзларини офтобдан юмиб олиб, отнинг юришига чайқалиб-чайқалиб келишяпти. Ёз бўйи осмонга булут чиқмади, ҳозир эса худди офтобдан куйиб кетгандай, оппоқ тусга кирган. Эрталабдан кечгача олов пуркайдиган саратоннинг қуёши ер юзидаги ўт-ўланларни ҳам қовжиратиб, куйдириб юборган. Ер юзини қалин чанг гарди қоплаган.

Отлар ҳам, одамлар ҳам сувсизликдан ҳолдан тойиб қолишди. Бутун бошли бир полкдан бир томчиги-

на сув топиб бўлмасди. Дьяков энди то Чолқоргача сув бўлмаслигини биларди, шунинг учун Хон-Дауров билан маслаҳатлашиб, жангчиларнинг қанчалик чарчаб кетганларини кўриб юраги эзилиб кетаётган бўлса ҳам, ортиқ ҳеч қаерда дамга тўхтамасликка қарор қилди. Кун пешинга яқинлашганда Чолқорнинг қораси кўриниб қолди. Жангчилар хурсанд бўлиб, одимларини тезлатишди. Бироқ қанча шошилишмасин, шаҳарга сира етиб бўлмайдиганга ўхшарди... Қанча юришмасин, узун водокачка худди эришиб бўлмайдиган орзудек, узоқда — уфқнинг этагида милтиллаб турарларди.

Дьяков дивизия Чолқорни ҳимоя қилишга қодир эмаслигини биларди. Қизилларнинг асосий кучларини ҳозир Аральскка тўплашаётган эди. Хон-Дауров дивизияси эса, ҳам бошпанасиз, ҳам ўқ-дорисиз қолган эди. Жем водийсидаги хиёнатини эслаб, Жасанжон отрядининг ёрдам беришига Дьяков сира ишоналмасди. Биттаю битта ишонгани — учинчи полк жангларда деярли зарар кўрмаганди. Бу полкда замбараклар ҳам бут эди, оз бўлса ҳам снарядлари ҳам бор эди. Актюбинск, Эмба, Журун темирйўлчиларидан ташкил этилган отрядларда эса патронлар масаласи жуда оғир эди. Хон-Дауров отрядининг жанг қила олиш ҳолатини озгина бўлса ҳам сақлаб қолиш мақсадида бу отрядларни оқларнинг йўлига тўсиқ қилиб қолдирарди. Темирйўлчилар отрядлари жон-жаҳдлари билан жанг қилсалар ҳам, аммо кўраётган талафотлари талайгина эди.

Хон-Дауров оқларни Чолқор бўсағаларида ҳеч бўлмаганда икки-уч кун тутиб қолишни мўлжалларди. Дьяков ҳам бундан ортиқ ушлаб туришга кучлари етмаслигини яхши тушунарди. Энг муҳими оқларга Аральск бўсағаларида қақшатқич зарба бериш. Туркистон fronti қўмондонлиги озми-кўпми янги кучларни ҳозир худди ўша ерга тўпламоқда эди. Дьяков лазаретда ётганида бир кечанинг ўзида куни кечагина Коммунистик отряд билан ёнма-ён туриб, бирга жанг қилган Казалинск ва Жўсали ишчи отрядларини эшонларга ортиб, Аральскка жўнатиб юборилди. Демак, бундан чиқди, улар ҳеч қаердан ёрдам кутмай, ёлғиз ўзларигагина ишонишлари лозим бўлади.

Жангчилар тезроқ дам олишлари учун Дьяков

Эломонни йигитлари билан бирга овқат билан сувнинг ҳозирлигини кўриб қўйинглар, деб шаҳарга жўнатиб юборди. Эломон йигитлари билан бирга шаҳарга от чоптириб кетди, қолганлар эса қаторларига ҳам эътибор бермай, куйиб, сарғайиб ётган чўл билан аста кетавердилар. Гаплашишга ҳеч кимнинг тоби йўқ, ҳамма жим. Йўлда фақат отларнинг дупури эшитилади, холос. Мисдай қизиб ётган ҳавода эса томоқни қичитиб чанг буралади.

Жуда секин бўлса ҳам, ҳар қалай, шаҳарга яқинлашиб қолишди, шаҳар этагидаги лой томли саноқсиз уйларнинг томлари аниқ-таниқ кўрина бошлади. Дьяков шаҳарликларнинг юрагига ғулғула солмаслик учун ярадорларни шаҳарга олиб кирмасликка, лазаретни кўл ёқасига, кичкинагина ўрмоннинг соясига жойлаштиришга қарор қилди. То лазаретни жойлаштиришгунча жангчиларнинг деярли ҳаммаси кўлда ювиниб, чанқоғини бостириб улгурди. Шундан кейин отряд шаҳарга анча тетик ва бардам юриб кириб борди. Эломон отрядни қаршилаб, шаҳарнинг тартиби жойида эканлигини маълум қилди: аҳоли тинч, озиқ-овқат топилган, овқат ҳам тайёр бўлиб қолган бўлса керак, деди у. Эломон полкнинг олдига тушиб юриб, ҳадемай уни темирйўл станцияси ёнидаги катта ғиштин уйнинг ёнига бошлаб келди. Ҳовлида қудуқ бор экан, катта-катта қозонларда милдиллаб овқатлар қайнаб ётибди. Жангчилар котелок ва флягаларини тарақлатиб, қувноқ бир кайфиятда қудуқ билан қозонларнинг атрофини ўраб олишди.

Жангчилар мириқиб сув ичиб, овқат еб қоринларини тўйғазиб олганларидан кейин дам олишга ҳозирлик кўришаётган эди, Дьяков қовоғини солиб келиб, уларни сафга турғазди-да, яна шаҳарнинг чеккасига, кўлнинг бўйига бошлаб кетди. У оқлар бугун шаҳарга етиб келиб қолишади, деб хавфсираётгани йўқ эди. У хандақ ва окоплар бўлмаса оқларга қарши бир соат ҳам туриш беролмасликларини яхши биларди. Душманга бир томчи ҳам сув бермаслик учун у кўл ёқасига окоплар қаздиришга қарор қилди. Унинг битта хавфсираётган нарсаси шу эдики, оқлар жуда тез фурсатда икки ёнларидан айланиб келиб қолишлари мумкин эди. Хон-Дауров ҳам шундан қўрқаётган эди. Маслаҳатлашиб олишгач, улар барча омон қолган

замбаракларни энг хатарли қанот бўлган ўнг томонларига жойлаштирмоқчи бўлишди.

Дьяков кечаси билан окоп қазиган жангчиларнинг орасида юрди. Узи ҳам қўлига белкурак олиб кўрган эди, жангчиларнинг хафа бўлишаётганини кўриб, уналмай қўя қолди. Эрталабга бориб Чолқор кўлининг жанубий томонида ишлаётган Коммунистик полк окопларга яшириниб олди. Окопларга тушиб олган жангчилар бир зумда ухлаб қолишди. Дьяков ҳам улар билан бирпас мизғиб олгани ётди. Эрталаб уйғониб, ўзини анча енгил ҳис қилди. Кўлнинг муздаккина сувида чўмилиб олиб, руҳи яна ҳам тетик тортиб кетди. У кўпдан ўзини бунчалик тетик ва соғлом ҳис этмаган эди. У кўл ёқалатиб кечаси билан ўйилган окоп ва хандақларни кўздан кечирар экан, бу ишни жангчиларни аяб эрталабга қолдирмаганига яна бир карра хурсанд бўлди. Мана энди кўнгилни хотиржам қилиб, оқларни кутиб ётаверишса ҳам бўлади.

Дьяков аллақачонлар ёдидан кўтарилиб кетган ва ҳозир нима ҳам бўлиб эсига тушиб қолган қўшиқни аста хиргойи қилиб, соқолини қиртишлади, кейин чанг бўлиб кетган кийим-бошини тозалаб, ўзини тартибга келтирди. Жанглар орасида бир зумгина мизғиб олишга ўрганган жангчилар ҳам бирин-сирин тура бошлашди. Дьяков уларнинг ҳайрон бўлиб қараб қўйишаётганини пайқаб, хиргойисини тўхтатиб, жиддий қиёфага кирди. «Менга нима бўлди ўзи? Хурсанд бўлишимга ҳеч қандай асос йўқ-ку», деб қовоғини уйиб кўнглидан ўтказди у. Бироқ дилидаги хурсандчиликни нари ҳайдаши қийин бўлди. Унинг кайфияти худди севган қизининг иссиққина қучоғидан чиқиб келган йигитнинг кайфиятига ўхшарди. Дьяков пиқ этиб кулиб қўйди. Ярим умрини яшаб қўйибди-ю, аммо у ҳали бундай туйғуни ҳис этмаган эди. Бу нарсани Эл-омоннинг отрядидаги йигитлар жуда яхши кўришарди. У севган қизининг иссиқ қучоғида ўтказган бахтиёр йигитни аниқ-таниқ кўз олдига келтирди. Қандай фароғатли, бахтиёр дамлар бўлса керак у дамлар! Тўғри, бундай фараҳли дамлар ҳаммага ҳам насиб этавермайди. Аммо бундай фараҳли дамни кечириш кимга насиб этган бўлса, умрининг охиригача ҳам унутмаса керак. Умрнинг сўнгги нафаси етиб, инсон бу бемаъни дунёдан кўз юмар экан, шундай ҳам ёруғ-

лик кунлари кам ҳаётининг худди ана шу фараҳли дақиқаларини эсласа керак. Шундаймикин? Тагин ким билади...

Дьяков Эломонни чақириб, у билан чўл томонга юрди.

— Қалай, овулингни соғинмадингми?— деб сўради жилмайиб Дьяков. Эломон комиссарнинг бу гапни нимага сўраганини тушунмади-да, индамай қўя қолди.— Аральсккача биз ҳеч қаердан ёрдам кутолмаймиз, аммо бу ерда ҳам узоқ туриш беролмаймиз,— энди бошқача оҳангда қўшиб қўйди у.— Бу ерда бизни тормор келтириб юборишади.

— Ростдан айтяпсизми?

— Бошқа иложимиз йўқ, кучимиз оз бу ерда... Бунинг устига...— Дьяков бир зум сукут қилди,— бунинг устига келажак тўғрисида ҳам ўйлашимиз лозим! Ҳаёт шу бугунги кун билан тугамайди. Черновдан ташқари атаман Дутов ҳам бор, биз буни эсимиздан чиқармаслигимиз керак. Бизнинг ўз отлиқ полкимиз, дивизиямиз бўлиши керак, тушундингми?

— Мен овулларга ўтиб одам тўплайми?

— Одам эмас, от тўплашинг керак. Бу аслида Хон-Дауровнинг фикри, биз у билан бу тўғрида маслаҳатлашган эдик.

— Қанча от тўплашим керак?

— Қанча кўп тўпласанг, шунча яхши бўлади.

— Бўпти.

— Унда йўлга тушавер. Сен бу ердан уруш бошланмасидан олдин жўнаб кетишинг керак. Истасанг, биронта йигитни ёнингга олвол.

— Керак эмас. Одам бу ерда зарурроқ.

— Бу гапинг ҳам тўғри, ҳозир бизга ҳар бир одам қимматли.

— Бўпти... Унда мен тўғри кетаверайми?

— Кетавер. Фақат ўрнингга...

— Ўрнимга Али қолади.

— Дуруст. У йигит менга ҳам ёқади. Бўпти, сенга оқ йўл тилайман!

Эломон йигитлари билан бирга нонушта қилиб, Алига зудлик билан овулга кетаётганини, ўрнига уни қўйиб кетаётганини айтди. Йигитларига Алига қулоқ қоқмай итоат этишни тайинлади. Кейин кўл бўйида-

кўлга ёриб ўтиб олиш мақсадида қизилларнинг позицияларига бир неча марта атака қилишди, бироқ қизиллар қаттиқ туриб қаршилиқ кўрсатдилар. Натижада Солилецк полки кўп ўтмай урушга ярамай қолди, кетига чекиниб, Қорадара тепалиги ортидаги позицияни эгаллади. Қуёш ботиб, қоронғи тушгани сари деярли уфқнинг ярмини эгаллаб ётган кенг тепалик ортида одам кўпайиб бораверди. Уфқ этагидан тинмай чанг кўтариб оқ армия жангчилари келаверди-келаверди...

Кундузги жазирама иссиқ бир оз қайтди, бироқ ҳамон нафас олиш қийин эди. Тиқ ётган шамол йўқ, ҳаво дим. Урушда қизиқ кетган жангчиларнинг нафас олишга ҳоллари келмасди, уларга тердан жиққа ҳўл бўлиб кетган гимнастёркалари ҳам, қуроллари ҳам оғирлик қилиб қолган эди. Хон-Дауров Коммунистик полкини айланиб юрган эди. У оқларнинг ҳозир ташналикдан ўлар ҳолатга келиб қолганларини, уларнинг тўхтаган ерларида эса бир томчи ҳам сув йўқлигини яхши биларди. Шунинг учун ҳам, деб ўйларди комдив, оқлар Чолқор кўлининг олдида бўла туриб эртаги кунни кутиб ўтиришмаса керак, кечасининг ўзидаёқ бор кучларини жангга ташлашса керак.

Бироқ генерал Черновнинг ўз режаси бўлса керак, тун негадир тинч ўтди. Фақат олдиндаги пикетларда азонга яқин тартибсиз отишма бошланди. Негадир пикетчиларнинг назарларида оқлар яқинлашаётгандай бўлиб туюлди, улар қоронғида ҳеч нарсани кўрмаганлари ҳолда, хавф туғилган томонга қараб тартибсиз ўқ уза бошладилар.

Бу кеча шаҳар ҳам ухламаганди. Казаклар билан бўлган кундузги жанг, азон палладаги отишма уларнинг юракларини чиқариб юборди. Ҳамма уй-уйида иложи борича деразадан узоқроқда ўтираверди. Тунги отишма чоғида ёлғиз битта одамгина кўчада кетиб борарди. Тангриберген шаҳарга кеча пешинда келган эди. Қизилларнинг қўлида асир бўлиб, хўрланган кунларини эслашни у истамасди. Худога минг қатла шукурки, бир ой ушлаб туриб қўйиб юборишди. Узоқ чўлдаги овулида яшар экан, у қулоғига етиб келадиган миш-мишларни ўз идроки билан элак-элак қилар экан, урушнинг оёғи унинг томонларига ҳам етмай қолмаслигини тушунди. У шу фикрига қатъий ишонч

ҳосил қилгач, ўз овулини зудлик билан Қаролкўп деган жойга кўчириб, ўзи эса ёнига ҳеч кимни олмай, ошиғич шаҳарга жўнади.

Тангрибсрген ўзининг бадавлат ошналари Темирке билан Абейсинникида тўхташни истамади. Кейинги пайтларда уларни ўлардек ёмон кўриб қолган эди. У шаҳарнинг чеккасида яшайдиган унчалик бадавлат бўлмаган кушхона ишчисиникида тўхтади. Бу қозоқ йигитнинг отаси бир вақтлар Тангрибергеннинг двулида подачилик қилар эди, аммо бир куни бой билан уришиб қолиб, хотин, бола-чақасини олиб, шаҳарга кетиб қолган эди. Ўша итоатсиз чўпоннинг ўгли ўртадаги кўнгилсизликка қарамай, мирзани ҳурмат қилар, ҳар шаҳарда учратганида нима хизматингиз бўлса тайёрман, деб юрарди унга.

Мирза келиб, унинг кўримсизгина уйи олдида отидан тушганида, бечора йигитнинг хурсанд бўлиб кетганидан юраги ёрилиб кетай деди. Тангриберген хира, лаганбардор одамларни ёқтирмас эди. «Э, нарй тур!» — деб юборишига сал қолди, бироқ ўзида йўқ хурсанд бўлиб кетган бу йигитни тинчитиш осон бўлмаслигини тушуниб, «Майли, хурсанд бўлса бўла қолсин», деган қарорга келди.

Тангриберген кибр ва димоғ билан кириб, уйнинг ўртасида тўхтади. Кул ранг чопонининг тугмалари солинмаган. Қамчи тутган қўллари орқасида. Бу ғарибона уй унга ғалати ва зерикарли туюлди. «Бу ерга бекор тушибман», деб энди кўнглидан ўтказаетган эди, аммо унга ўша заҳоти жон кирди — хонага ёшгина бека кириб келган эди. Келинчак азиз ва мўътабар меҳмонга мулозамат қилиб, эътибор кўрсатар экан, эридан уялиб, уйда сассизгина, оёқ учида юрарди. Хушсурат мирзанинг чақноқ ўйноқи кўзлари келинчакни ҳаяжонга солмоқда эди. Унинг қаймоқдек оппоққина юзлари дам-бадам қип-қизариб кетарди. «Оббо лаънати-е! Шунақа пандавақиларнинг доим хотиндан омади бўлади!» — деб кўнглидан ўтказди Тангриберген, уй бекасида кўзларини аранг олиб. У бу лаганбардор эрини иш билан бирон ерга жўнатиб юбориш керак, деган қарорга келди. Шундай фикр хаёлига келганидан ўзи ҳам хурсанд бўлиб кетди.

Мирза чой устида анча янгиликларни билиб олди. У қизилларнинг оқлар сиқуви остида чекинаётганини,

оқлар аллақачон Актюбинскни, Қандағач, Эмба, Журун станцияларини эгаллашганини, бугун-эрта Чолқорни қўлга киритиш арафасида туришганини билиб олди. Яна Хон-Дауровнинг Чолқордалигини, аммо узунқулоқ гапларга қараганда бу ерда узоқ туролмаслигини, бугун эрталаб эса станцияга темирйўлчилар отряди етиб келганини ҳам билиб олди...

Мирза шаҳарга кириб келаётганидаёқ бу ерга иш билан келганларнинг ҳаммаси тинч-омонлик билан бу ердан кетиб олиш ҳаракатига тушиб қолган, шаҳар аҳолиси эса худди қаламушдай ковак-ковакларига кириб, яшириниб олишган. Мирза ҳам ўзига қолса Чолқордан иложи борица узоқроқ бўлишни хоҳларди-ю, аммо унинг шаҳарда зарур иши бор — у укаси Жасанжон билан бир учрашиб кетмоқчи.

Чойдан кейин бирпас ҳордиқ чиқариб, ёш келинчак билан кўнгил хушлаб олиш мақсадида Тангриберген уй эгасини станцияга Жасанжон билан учрашадиган вақтини аниқлаб келиш учун жўнатиб юборди. Мирза эса оқшомни анча кечлатиб, шаҳар обдан уйқуга кетганидан кейин, елкасига чопонини ташлаб уйдан чиқди-да, станцияга қараб йўл олди.

Жасанжон вагонда ёлғиз эди, у акасини кутиб ўтирганди. У вагоннинг у бошидан-бу бошига юриб, соатига қараб-қараб қўярди. Жасанжон Тангрибергенни кўриб таққа тўхтади ва ошиғич акасининг юзига қаради:

— Овулимиз тинчми? — деб сўради у ташвишланиб.

Тангриберген индамай укасини бағрига босди. Унга Жасанжоннинг устидаги ҳарбий формаси бир кўришида ёқди. Қоп-қора, мағиздай юмшоқ этик, кумуш шпорлар, қимматбаҳо телпак — буларнинг ҳаммаси кўҳликкина, келишган бу йигитчага жуда ярашиб тушган эди.

— Ҳамма соғ-саломатми? — яна ташвишланиб сўради у.

— Худога шукур.

— Мени топиб келганингдан жуда хурсандман, ака. Нечук?

— Сени бир кўргим келиб кетди-да.

— Қизил командирни-я? Турган гапки, мени коймоқчи бўлсанг керак?

— Нега энди, жигарим? Бу гапни қаёқдан олдинг?

— Қаёқдан бўларди? Қозоқ бой одатда кимни койийди? Хотинини, хизматкорларини, ана шундан кейин укасини койийди-да. Тўғримиз?

Тангриберген пиқ этиб кулган бўлди. Тўсатдан унинг эсига овулнинг бир-бири билан кунига қирқ марта ғажишадиган итлари келди. Биз ҳам худди ўша итларга ўхшаймиз: бир-биримизни кўрмаганда соғиниб, кўргимиз келиб юради-да, бир-биримизга рўпара келдик дегунча ўша овулимизнинг итларига ўхшаб, ириллаша бошлаймиз. Тангрибергеннинг бирдан машқи пасайди. Истеҳзоли жилмайиб турган одам бирдан қайғули жилмайди.

— Сизларнинг назарларингда мен бир палагда тухумман! — деди Жасанжон негадир қизишиб. — Ҳа, ҳа, истеъмол қилмай, улоқтириб юборадиган палагда тухумман.

— Э, ўтирсанг-чи, ука, сен билан гаплашадиган гап бор.

— Майли, мени истаганингча койи. Истасанг, ур, миқ этсам, одам эмасман. Чунки мен уканг бўламан. Аммо аввалига менинг ҳам гапимни эшит. Ишонасанми, ичимни ит кемириб ётибди.

— Нега ундай дейсан, жигарим. Кейин, нега мунанга менга ёпишиб қолдинг? Ахир, ҳали оғзимни очиб, бир нарса деб улгурганимча йўқ-ку.

— Нима дейишингни олдиндан биламан-да. Ҳам-маларингнинг гапларинг бир хил: сизлар ақлсизлар-у, бир мен нонтепки чиққанман.

— Қўй, бас қилсанг-чи, бу гапларингни.

— Сизлар мени ҳеч қачон тушунмагансизлар...

— Бу гапинг ноўрин, ука. Аксинча, худонинг берган куни сендай укалик қилгани учун оллои таолога шукроналар ўқиймиз. Сен ёш бўлсанг ҳам ўқимишлисан, ақллисан, биз саҳройи одамларга бу йўл бўлсин. Аммо энг муҳими сен келажакни олдиндан кўра билдинг, тушундингми?

— Олдиндан кўра билиш қаёқда...

— Йўқ, йўқ, — Тангриберген жонланди. — Ичимизда битта сенгина тўғри йўлга тушиб олдинг. Бундан кейин ҳам шу йўлингни маҳкам ушла. Мен сенга худди шуни айтгани келувдим, ука.

— Мен жуда чарчаб кетдим. Сабр-тоқатим ҳам тугади. Ҳаммаларингнинг қисматларингни ўйласам...

— Сен бизни ўйлама, нима қиласан ўйлаб? Сен ҳозир ўзингни ўйлашинг керак.

— Наҳотки!

— Ҳа-да! Ҳозир толе биздан юз ўгирган. Ҳозир чувриндилар иззат-икромда. Демакки, келажак ҳам ўшаларники бўлади. Сен олдиндан уларнинг томонларига ўтиб олиб, тўғри қилибсан.

— Ҳазиллашмаяпсанми?

— Азизим, ҳазил деганинг нимаси?

— Сен бир нарсани уқиб ол, киши ишонсагина, кўнгли тинч яшайди.

— Сен уларга ишонмай туриб хизмат қилсанг нима бўпти. Бунинг гуноҳлик ери йўқ. Қуръонда бу нарса қораланмайди. Пайғамбаримизнинг ўзлари «кучлиларнинг хизматида бўл», деб ўргатган эканлар.

Жасанжон асабий кулди. Зўриққанидан қоратўри юзи қип-қизариб кетди.

— Бирон ножўя ишимизни оқлаш лозим бўлиб қолса, доим ўша заҳоти худо билан қуръонга мурожаат қилиб қоламиз. Хўп тоифа халқмиз-да.

Жасанжон ирғиб ўрнидан турди, стулни оёғи билан нари сурди-да, шпорларини жангиллатиб, тез-тез у ёқдан-бу ёққа бориб кела бошлади.

— Ҳа, ҳа ҳа! Бизларнинг ана шу манфаатпарастлигимиз, димоғдорлигимиз бошимизга етди. Ҳаммамиз бир ёқадан бош чиқариб, бу ярамасларни йўқ қилиб юборишимиз лозим бўлган бир пайтда, ўз манфаатимиз, тинчимизни ўйлаб, ин-инимизга кириб кетдик. Бизларга фақат сероб мол бўлса-ю, яна дўндиқчагина хотин бўлса. У ёғига ҳаммаси ўт тушиб, ёниб кетмайдими. Хўп ажойиб халқмиз-да!

Тангрибергеннинг қовоғи уйилиб кетди. Бу шумтака гапни қаёққа буяпти? Ўз ҳарбий қисмини тузиб, қизиллар билан урушмоқчимми? Аҳмоқ!

— Вой тентак бола-е! Бизни ўйламаганингда ҳам ҳеч бўлмаганда ўзингни ўйла. Бу бемаъни ишинг нима билан тугагини яхшилаб ўйлаб кўр!

— Менга энди барибир. Лаънат бўлсин ҳаммасига!

— Ҳа-а... Янглишмасам, сен илгарилар бунақа

эмас эдинг. Гапларинг жуда бўлакча эди. Уша биз ариллаб-дариллаб юрган, туялар ёнғоқ қумалоқлай-диган вақтлар эсингдами, ўшанда сен бизларни келажак камбағалларниги, деб ишонтиришга ҳаракат қилган эдинг. Мен ўшандаёқ бошимизга бирон балони бошлашингни сезган эдим. Мен ўшанда сени бақириб койиганим билан дилимда нима бор эди? Қўлимдан нима келарди? Ҳеч нарса...

— Ана шу ҳеч нарсанинг устидан чиқмаслик бошимизга етди-да, бизнинг.

— Ана ўшанда сен бизнинг кўзимизга ҳамма нарсани олдиндан башорат қиладиган бир авлиё бўлиб кўринган эдинг. Энди эса ўзини ёнғинга урган ақлсиз болага ўхшайсан.

— Айтишга осон. Бирон чорасини кўриш керак. Азиз-авлиё бўлиб бир чеккада қараб туравериш етар энди. Авлиё бўлиш осон — валдир-вулдир қилиб бўлгач, бориб уйқусини ураверарди. Ҳозир мингта авлиёдан битта жангчи афзал.

— Демак, бундан чиқди, ҳали ҳам умидинг бор экан-да?

— Ноумид шайтон!

— Бироқ ўзинг ҳали ҳам кофирларга хизмат қилиб юрибсан-ку?

— Экинини чигиртка босган деҳқон сенингча нима қилиши керак?

— Хўш?

— Чигирткани қириб ташлаши керак. Ҳа, қириб ташлаши!

Жасанжонни бирдан қаттиқ йўтал тутиб қолди, йўталдан у шундай ночор, болаларча саросима аҳволга тушдики, буни кўриб Тангриберген беихтиёр четга қаради. «Бечора!» — дея кўнглидан ўтказди у ва бирдан укаси кўзига ҳали жуда ёш бола кўриниб кетди. Унинг укасини эркалагиси, худди бола вақтларида бувилари аллалаб, кечалари чўпчак айтиб беришгандай, унга чўпчак айтиб бергиси келиб кетди.

Жасанжон йўталишдан тўхтаб, ўпкасини бир оз босиб олди-да, акасига айбдорлардек қараб қўйди.

— Кечир, ака, — деди у аста, машқи пастлик билан. — Рост, чигирткаларни қириб ташлаш керак эди.

ю, аммо замон оғирлашиб кетди. Қора халқ кундан-кунга кучга кириб кетяпти. Галинг тўғри, илгарилар қора халққа раҳмим келиб юрарди, мен бу халқ эркинликка чиқса кифоя, деб ўйлардим. Янглишган эканман! Бу халқ сира тўймас экан, нафси ўпқон, шафқатсиз. Бўлис акамизни ҳам ўлдирган шу халқ. Энди эса ҳаммани бир чеккадан қуритишга тушди. Бугун қўшниларимизни қийратишяпти, эртага эса навбат сенга келади. Бор мол-қолингни тортиб олиб, устингдан кийим-кечагингни юлқийди, ўтовингни йиқитади. Унда сенинг бутун ҳаётингдан нима маъно қолади. Демак, қўл остимда мана бу куч бор экан, содиқ йигитларим бор экан, бу малъунлар билан ҳаёт-мамот учун курашга киришганимиз дуруст эмасми?

— Менимча эса бу малъунларга, аксинча, ишонч ва садоқат билан хизмат қилганинг маъқул. Шунда сен битта ўзингнигина эмас, биз ҳаммамизни ҳам сақлаб қоласан. Яна нима қиламан десанг, ўзинг биласан.

Тангриберген қовоғини уйиб ўрнидан турди-да, ортиқ бир оғиз ҳам сўз гапирмай, вагондан чиқиб кетди. Жасанжон акасининг кетидан югуриб чиқди, унинг кетига қайрилиб қарамай кетиб бораётганини кўриб, яна бир марта бағрига босиб қолиш учун уни чақирмоқчи бўлди-ю, бироқ чақиролмади, фақат титраб турган лаблари билан хижолатомуз илжайганича қолаверди.

Тангриберген тун қўйнига чўмган шаҳар кўчаларидан тез-тез юриб борарди. Кўчанинг икки бетида пастаккина, деразаларига қалин парда тортилган қопқоронги уйлар мунғайиб кўринарди. Ҳеч қаерда тирик жон кўринмайди. Мирза укасини ўйлар экан: «Ҳа, бетоле бола-я!» — деб кўнглидан ўтказди.

Тангриберген келажак ҳақидаги хаёлларига шу қадар ғарқ бўлиб кетган эдики, ўша ўзи тўхтаган уйга етиб келганини сезмай ҳам қолган эди. Худди шу пайт кўлнинг орқасида тартибсиз отишма бошланди. Ҳовлида кучук акиллади, Тангрибергеннинг оти пишқириб, бетоқатлик билан оёқларини тўпиллатди. Мирза бошини кўтариб, ўқ овозларига қулоғини тутар экан, укасини ўйлади. У тўсатдан битта кичкинагина ёруғ юлдузнинг кетидан оний из қолдириб зулмат қўйнига шўнғиб кетганини кўриб қолди. «Бу кимнинг

юлдузи бўлди экан-а?» — деб ўзига-ўзи савол берди, кейин шу дақиқада бирон яқинимнинг жони узилган бўлиши ҳам мумкин, деб хаёлидан ўтказди.

XIII

Эртасига оқлар шаҳарга бостириб киришди. Пешингача шиддатли жанг давом этди. Аммо атаман Дутовнинг отлич аскарлари чап қанотни ёриб ўтиб, шаҳар чеккасини эгаллай бошлади. Қамалда қолиш хавфи туғилиб, ортиқ оёқ тирашнинг иложи қолмади, шунинг учун ҳам қизиллар отиша-отиша чекина бошладилар.

Жўнаб кетиш олдидан укаси Жасанжон билан яна бир марта учрашишни кўнглига туккан Тангриберген беихтиёр шаҳарда қолиб кетди. Гарчи уруш эрталабданоқ кўл бўйида қизиб кетган бўлса ҳам, шаҳарликлар қизилларни узловой станцияни вагон цехи ва паровоз депоси билан бирга бунчалик тез топшириб қўйишади, деб ўйлашмаган эди. Тангриберген бир неча кун шаҳарда яшаб, оқларнинг кучи кўп ё озлигини аниқ билиб кетиш энг оқил иш бўлади, деган қарорга келди. Кўрганлари уни ҳайрон қолдирдигина эмас, унга куч-қувват бахш этди.

Дутовнинг казаклари кетидан шаҳарга чанг босиб кетган пиёдалар колоннаси, катта аравалар карвони, енгил ва оғир замбараклар кириб кела бошлади... Шаҳар кўчаларидан ҳали бу томонларда сира кўрилмаган тўқ яшил рангли броневиклар моторлари гулдираб, занжирлари шарақлаб ўрмалаб кириб келаверди. Броневикларнинг гулдуросидан ер бағирлаб ётган лой томли уйлар ларзага кела бошлади. Юраги ёрилаёзган шаҳарликлар эшик-деразаларини тақатақ ёпиб олишди. Тангриберген ҳам қувонар, ҳам даҳшатга тушарди буларни кўриб. Биринчи кунидек казаклар отини ҳовлидан олиб чиқиб кетишди. Бироқ Тангриберген бундан хафа бўлиб ўтирмади. Шундай кунда отнинг қўлдан чиқиши унинг учун унча ачинарли ҳол бўлиб туюлмади.

Эртасига Тангриберген оқ армия қўмондонининг яқин атрофдаги эътиборли бойлар, бўлислар, бой савдогарларни ҳузурида қабул қилаётганини эшитиб қол-

ди. Эҳтиёткор мирза ўзини касалга солиб, мажлисга бормасликка қарор қилди.

Куннинг бутун иккинчи ярми давомида генерал Чернов жойлашган уйга қараб яқин атрофдаги барча овуллардан казо-казо одамлар оқиб келаверди. Генерал Чернов ташқарига чиққанида анча қоронғи тушиб қолган эди. Унга ихчамгина стол билан кресло олиб чиқиб беришди. Тўпланганлар унга қизиқсиниб қараб туришарди. Орқа қаторда ўтирганлар ивир-шивир қилишга тушишди. Чернов чой сўради, у кумуш қошиқ-часи билан чойидаги шакарни аралаштирар экан, зимдан ҳорғин кўзлари билан қозоқ бойларини кузатиб чиқди. Бир тўда қора чопонли қозоқ бойларининг ичида одатдагидек дўппи кийган Темирке ҳам мунгайиб ўтирарди. У рус генералининг уларни хушхабар учун чақирмаганини сезиб ўтирарди. Худо билади, ҳали ҳамённинг оғзини очишга тўғри келадими! Назарида рус генералининг нигоҳи унда тўхтагандек бўлган эдики, юраги қинидан чиқиб кетаёзди. «И-и, алла, битта-яримта мени бой деб қулоғига шипшитиб қўйганми дейман-да!» — деб кўнглидан ўтказди у кўзини генералдан олиб қочар экан.

Қўмондон кўп гапириб ўтирмади. Унинг паст овозини ҳамма эшитди, армия анча нарсага муҳтож: янги отлар керак, озиқ-овқат, ем-хашак...

Ҳавонинг иссиқлигига қарамай, Темиркенинг аъзойи баданига титроқ туриб кетди, у қўниша туриб тўнғиллади:

— Буни қаранглар-а! Ўзимиз қорнимизни қандай тўйғазишимизни билмаймизу, яна шундай, қатта армиянинг кафилини бўйнимизга олар эмишмиз! Э-э, йўқ, йўқ. Бошқаларни билмайману, менда бунақа давлат йўқ.

Тўпланганлар одатдагидек зимдан бир-бирларига қарашиб, ўтирган ерларида типирчилаб қолишди. Бир оз чўзилиб кетган сукунатдан кейин бир-икки киши ўзининг муносабатини билдирган бўлди: ёрдам бермай нима қилар эдилар, гарчи бу йил мол-ҳол учун оғир йил келган бўлса ҳам, қўлларидан келганича ёрдамлашиб юборишади.

Боядан бери генералнинг орқасида одоб сақлаб турган адъютант бир қадам олдинга юриб, ҳурмат билан қўмондоннинг тепасига энгашди-да, қулоғига

алланима деб шивирлади. Чернов маъқуллаб бош чай-қади ва ўтирганларни зимдан яна бир кузатиб чиқди.

— Аҳволга қараганда Аральскка етиб олиш анча қийин бўладиганга ўхшайди,— деди генерал жиддий туриб ва йўталиб қўйди.— Олдинда кимсасиз чўл ястаниб ётибди. Бизга ишончли йўлбошловчи керак.

Яна ҳамма ерга қараб, ҳаёлга толиб қолди. Лекин Темирке негадир типирчилаб, бошини кўтарди. Кўзлари чақнаб, юзларида хушомадгўйлик аломатлари пайдо бўлди. Ёнида ўтирганлар унга хавфсираб қараб қўйишди, генерал эса унга кўзи тушиб, диққат билан тикилиб қолди.

— Сиз, ҳов дўппи кийган... Бир нарса демоқчимисиз?

— Шундай одам топилади,— деди шоша-пиша Темирке.

— Жуда соз. Ким у одам?

Темирке ўнғайсиз аҳволга тушиб, тўсатдан ёнида ўтирган Абейсинни оёғи билан туртди.

— Мана бу ҳам билади уни.

— Мен ҳеч нарсани билмайман,— деди ваҳимага тушиб Абейсин.

— Нега билмас экансан? Ахир иккалаларинг бир овулдан бўласизлар-ку!

— Мени тинч қўй, худо ҳаққи билмайман дедими, билмайман.

Темирке ҳайрон бўлиб, қўшнисига бақрайиб унинг яхдек қотиб қолган юзига, дўрдоқ лабларига, жонсиз киприкларига тикилиб қолди.

Абейсин, гўё Темиркенинг ўзини ҳам мутлақо танимайдиган одамдек, қилт этмай ўтирарди. Темиркенинг кайфияти бузилди.

— И-и, алла,— деб инграб юборди у.— Бу доим шунақа қилади. Битта мен гапимни ичимда сақлолмаيمان. Бўшман-да... шўрим қуриб эплай олмайман-да! Мен ҳурматли мирзамиз... Тангрибергенни бу ердигиларнинг ҳаммаси ҳам танийди, деб ўйлабман.

— Нима дединг?— жонланиб сўради генерал.

— Тангрибергенни, деяпман-да.

Чернов адъютанти билан кўз уриштириб олиб, қоғонини уйди.

— У Танир... деганинг ким бўлади?

— И-и, алла! Жаноби олийлари, ундан ишончли одам йўқ. Мирза, бойларимиздан.

— Уша айтаётган бойинг Орол бўйларидан эмасми?

— Ҳа, ҳа ,худди ўша ёқлардан бўлади. Ушанинг ўзгинаси. Бундан чиқди, ўзингиз ҳам танир экансиз-да?

— Қани у? Нега ораларингда кўринмайди?

— У шу ерда, шаҳарда.

— Шунақами?

— Унга хабар қилишмаган бўлса керак-да, жаноби олийлари,— деди шоша-пиша Темирке.— Агар хабар топганида, биринчи бўлиб етиб келган бўларди, у жуда ажойиб йигит!

Генерал Чернов шартта адъютанти томон ўгирилди-да, аста:

— Уша шалпанғулоқдан мирза қаерда тўхтаганини билинг,— деди.

— Хўп бўлади,— қўлини чаккасига қўйди адъютант.

XIV

Ўтган йили Эломон Кенжекейга уйланганидан сал кейин кекса Суев ташриф буюриб қолди уларниқига. Чол иккиқат нортуяни олдиға солиб ҳайдаб келибди. «Майда-чуйда болаларинг кўп,— деди ўшанда чол.— Туя баҳорга бориб туғиб беради, болаларингнинг оғзи сутга тегаети, хурсанд бўлишади».

Чол ўшанда қўярда-қўймай туясини ташлаб кетди, мана энди болалар мириқиб сут ичиб юришибди. Фақат балиқчиларнинг овулида мол бўлмагани учун ҳам, туяларини уйларининг олдида сира ушлаб туришолмайди. Пода билан ем қидириб, туялари узоққа кетиб қолгани қолган. Туяни у ўрганган ўт, сувли жойлар чорларди. Қидиравериб қийналган Кенжекей унинг олдинги оёқларига тушов солиб ҳам кўрди, бу ҳам бўлмади. Туяси отга ўхшаб сакраб-сакраб юриб, барибир яйловга кетиб қолаверди.

Бугун у айниқса узоққа кетиб қолибди. Кенжекей уни Белараннинг нарёғидан топди. То туясини қидириб топгунича томоқлари қуриб, сувсаб кетди. Бир ёқдан оёғини қум куйдиради. Қуёш ҳам бир нуқтада туриб қолгандай, тинмай иссиқ пуркайди. Кенжекей

тинмай кетига, кейин осмонга қараб қўяди. Боя осмонга бир парча булут чиққан эди. Энди ўша булут борган сари кенгайиб боряпти. Булутларнинг сояси аста-секин ер узра сузиб, тепаликдан тепаликка сурилиб, Кенжекей билан туясига ҳам етиб олди. Булут парчасининг соясида қолган Кенжекейга салқин шабада урилгандай бўлиб, руҳи енгил тортди. Қуёш эса саратондан куйган осмонни ҳамон забтига олиб куйдиришини қўймасди. Бирдан булутлар остидан ёмғир қуйиб берди-ю, иссиқдан ҳансираб ётган чўл енгил нафас олгандай бўлди, чанг қоплаб ётган даланинг юзи чўтир тусга кирди. Иссиқнинг дами кесилиб, тупроқ ортиқ оёқни куйдирмай қўйди, нафас олиш ҳам енгиллашди.

Болаларини уйда ёлғиз ташлаб келганини эслаб, Кенжекей ташвишга тушиб қолди. Тез қайтаман, деб ўйлаб, қўшниларига болаларимдан хабардор бўлиб турунлар, деб тайинлаб ҳам қўймаган эди. Кенжекей айниқса катта ўғли Утешдан хавотирда эди. Шу ўғлини ўйласа, юраги орқага тортиб кетади. Утеш онасига суянчиқ бўлиш ўрнига, кундан-кунга сўзга кирмайдиган бўлиб кетяпти. Сал онасининг кўзи шамғалат бўлди дегунча, Утеш укаларини чирқиллатгани чирқиллатган. Айниқса босмачилар ҳайдаб олиб кетган Болжоннинг ўғлига сира кун бермайди.

— Ҳой, Утеш, нега уни хафа қиласан?

— Ҳечам-да... Шу йиғлоқидан бошқа ишим йўқми?

— Ҳо... ошиқ-ла-рим-ни олиб қўйдинг-ку... Ёлғончи!

— Ҳозир қайтариб бер ошиқларини, эшитяпсанми?

Утеш миқ этмай қўлларини орқасига қилиб, пишиллаб турарди. Кейин у бир қисм ошиқларни эшикка қараб улоқтирди. Болжоннинг ўғли алам қилганидан баттар йиғлаб юборди...

— Менинг қизил тўқмоғим...

— Ҳа, уятсиз! Қайтариб бер! — деб қичқирди яна Кенжекей.

Утеш ундан баттар пишиллаб бошлади, унинг мускулнигидақа юм-юмалоқ кўзлари ғазаб билан онаси ва укасига қадалди. У соққани беришни сира истамасди. Табиатан кўнгли бўш, меҳрибон Кенжекей

болаларини, айниқса, Утешни сира урмасди. Утеш чақалоқлигидан бувисининг қўлида, худди кампирнинг кенжа ўғлидек бўлиб тарбияланганди. Шунинг учун ҳам Кенжекей уни худди қайнисидай кўриб, хурмат қилиб ўрганиб қолган эди. Аммо бу сафар Кенжекейнинг тоқати тоқ бўлиб кетди, Утешни бир урди. Уғли шу дақиқада отаси Тилевга жуда ўхшаб кетганди.

— Ҳозирнинг ўзида қайтариб бер!

Утеш йиғламади. Унинг ранги қув ўчиб кетган, кўзлари чақнарди. Утеш кўзларида шу уруғ эркакларига хос ваҳшиёна ўт чақнаб, онасига бир зум тикилиб турди-да, чўнтагидан аста қизил рангга бўялган тўқмоқни чиқарди.

— Сен ўғай болаларингни ўз болаларингдан ҳам яхшироқ кўрасан!— деди ғазаб билан тишларини ғижирлатиб.

— Овозингни ўчир! У сенинг туғишган уканг бўлади!

— Гапини қаранг уни! Ҳа, онаси сени сочингдан судраб, ўтовнинг атрофидан айлантиргани эсингдан чиқдимми...

Кенжекейнинг аъзойи баданига титроқ туриб кетди.

— Йўқол! Йўқол, бу ердан, итвачча!

Утеш чиқиб кетишни хаёлига ҳам келтирмади. Кенжекей ҳозир унинг сур кўзларини ўйиб олишга ҳам тайёр эди. У югуриб ўғлининг олдига келди-да, овози борича:

— Йўқол, бу ердан!— деб қичқирди.

Кенжекей ўғлини итариб чиқариб юборганидан кейин ҳам анчагача ўзига келолмади. Аламли кўз ёшларини аранг тутиб турар экан, ўйларди: ҳа, ярамас, худди отасининг ўзи бўлди-я. Катта бўлгани сари худди отаси Тилевга ўхшаб ичиқора, эшакдек ўжар бўлиб кетяпти. Агар уни ҳозир қайириб олинмаса, кейин қийин бўлади! Э худо, ишқилиб амакиси Қалов билан отаси Тилевга ўхшаб укалари билан ит-мушук бўлиб яшаб, кунига қирқ марта қирилишадиган бўлмасин-да. Сал катта бўлса, Эломонга ҳам сўз бермай қўйиши мумкин, унда нима бўлади? Эломон билан қурган ширин турмушим ҳам барбод бўлиб кетаверадими? «Э, худо, нима қилсам экан-а? Уни қандай қи-

либ тўғри йўлга солса бўлади-а? Ҳа, шўргинам қурсин мени-я!» — деб ич-этини ерди у ёлғиз қолганларида.

Ёнига эркаланиб тўрт яшар қизчаси келди. Бу қизчаси меҳрибон, соғлом, оёқ-қўллари миқти, ўзи дўмбоққина, касалсиз, ғам-ташвишсиз ўсяпти. Аммо Ҳошимжон эса, негадир нимжонгина. Тўғри, Ҳошимжон Кенжекейнинг қўлига келганидан бери касал бўлмайди, тили ҳам яхши чиқди, бироқ озгин, эт ола қолмайди. Отасининг ўзгинаси. Кўзлари ҳам, қуш бурни ҳам, энгагидаги чуқурчаси ҳам худди Эломонники.

Эломон кейинги вақтларда сира кети кўринмайдиган ҳарбий ишлари билан узоқ йўқ бўлиб кетар, Кенжекейнинг эса уни соғинганидан юраклари эзилиб кетарди. Баъзан ҳатто ишларини қўйиб, Ҳошимжонга узоқ тикилиб ўтириб, Эломонни кўргандек бўлар эди. Баъзан эса болага узоқ тикилиб қолганини ўзи ҳам сезиб, болага кўзим тегмасин, деб қўрқиб кетарди. Баъзиларида эса диққат билан ўйнаётган шу нимжон, мўмин-қобил болани бағрига босиб, ўпиб-ўпиб олгиси келарди. Аммо бундай қилишга у бошқа болаларидан уяларди. Сал уни меҳр билан эркалади дегунча, ўгли Утеш алам ва ҳасад билан ўқрайиб қарарди.

Эломондан анчадан бери хабар йўқ, Чолқорга борган балиқчилар уни кўришмабди, шу гапни эшитганидан бери унинг юрагига ғулғула тушиб қолган. У қаердайкин? Кейин қулоғига касал отасини кўргани Чолқордан Оқбола келибди, деган гап ҳам етиб келди. Аввалига Кенжекей бу гапга унчалик эътибор бермади. Аммо Оқболанинг келганини эшитиши билан унинг олдига Қорахотин югуриб кирди.

— Ҳой келин, эшитдингми? — деб қичқирди у остонада пайдо бўлиши билан.

Қўрққанидан Кенжекейнинг тили танглайга ёпишиб қолди. У негадир Эломонга бирон нарса бўлибдими, деб ўйлади.

— Нима гап, тинчликми? — деб аранг сўрай олди у.

— Анави қанжиқ ота-онасини кўргани келибди! — деди бидирлаб Қорахотин хурсандлигини яширмай,

— Ким?

— Эй, худойим-ей, ким бўларди, Оқбола-да! Худо урсин, унинг келиши бежиз эмас!

— Отасини касал деб эшитувдим.

— Хаҳ! Сен шу гапга ишониб ўтирибсанми? У чол ўладиган чол эмас. У қанжиқнинг нияти бошқа. У Эл-омоннинг пинжигга тикиляпти, билдингми? Сен бўлсанг ўлардек лақмасан! Ҳаммани ўзингга ўхшаган оққўнгил деб биласан! Оқбола эса аслида...

— Эй худойим-ей, бўлди қилсангиз-чи, ўтинаман сиздан!

— Вой, бас қилинг, деганинг нимаси?

— Одамни бунақа ёмонлашнинг нима кераги бор?

— Уй-бай!.. Манави тентакни қаранглар! Нима бало, яқингинада Тилев сочингдан судраб...

— Бас қилинг! Чиқинг уйимдан!

— Вой бахтиқаро-ей!.. Мен-ку, кетсам кетавераман-а, аммо сен нодоннинг аҳволини эрингни бурнинг тагидан илиб кетишганда кўраман, худонинг зорини қилиб йиғлашнингни ўшанда кўраман! Тентак! Ақлсиз нодон!

Қорахотин ертўладан оёғи куйган товуқдай отилиб чиқиб кетди. Аммо унинг чакаги ташқарига чиққанидан кейин ҳам тинмади. Бутун овулни бошига кўтариб роса шанғиллади.

Кенжекей ранги қув ўчиб ўтирарди. Ҳа, шаллақи, қаерга қадамини қўйса, уруш чиқармай қўймайди, деб ўйларди у. Соф, тоза одамнинг юзига ҳам қоракуя чаплаб ташлаши ҳеч гап эмас. «Тўғри, беайб парвардигор! Одам боласи борку, бирда бўлмаса бирда янглишади. Аммо ундан гумонсираш ноўрин, у ҳалол йигит...»

Кенжекей кечқурун одатига кўра болаларига ўрин солиб, ўзи ҳам уларнинг ёнига чўзилди. У анчагача ухлаёлмай ётди. У юрагига қутқу солиб, миясида чарх ураётган гумонларни хаёлидан нари ҳайдашга уринар, аммо аллақандай дилғашлик унга сира тинчлик бермасди.

Оқболани у биринчи марта эри Тилев қадрдон ерларини ташлаб, балиқчиларнинг овулига буларни кўчириб олиб келганида кўрган эди. Уша биринчи учрашганларидаёқ Кенжекей бу аёлнинг бахтли эмаслигини, уни нимадир қаттиқ изтиробга солаётганини, юзида аллақандай қайғу муҳрланиб турганини юрагининг аллақаери билан пайқаган эди. Бу аёл оғизга тушиб, одамлар уни ҳар қанча қоралашмасин, барибир ўзининг қисматига енгилтаклик билан қарайдиган

аёлларга сира ҳам ўхшамасди. Ўзи унинг нимасини гап қилишади, а? У турмушда омади юришмаган бир аёл экан, холос. Бу бечора аёл ҳали юзининг қизили кетиб улгурмай, ёш боши билан бегона юртларда сарсон-саргардон бўлиб қолибди, икки бора бегона остонани хатлаб ўтибди-ю, бахтини топмабди, боз устига ўғлидан ҳам жудо бўлибди...

Кенжекей огир уҳ тортиб, боаларига қараб қўйди. Болаларидан биттаси уйқусида алланималарни гўлдираб гапира бошлади-да, кейин жим бўлиб қолди. «Ўтешжон бўлса керак,— деб ўйлаб қўйди Кенжекей.— Битта шу болам нотинч ухлайди». Кенжекей Оқболага сира ғайирлиги келмаганига ҳайрон қоларди. Аксинча, бу ғалати, омади юришмаган аёлга ичидан ачиниб юрарди. Ҳошимжонни ҳам бу кеча жуда яхши кўриб, ачиниб кетди унга.

Эртасига Кенжекей ўрнидан барвақт турди. У болаларини қўшнисига тайинлаб, Ҳошимжон билан бирга Суев чолнинг овулига қараб жўнади. Туяси овулда бўталогни қолгани учунми, кетига қараб-қараб, бўкириб, тихирлик билан аранг юриб борарди. Овулга улар тушдан кейин етиб боришди. Теварак-атрофда ҳеч зоғ кўринмайди. Кенжекей Суев чолнинг ўтовига етганда туясини чўктирди. Туя эринчоқлик билан ерга чўккалади. Худди шу пайт ўтовдан, ёшгина жувон чиқиб, туйнукни очиб қўйди. Аёл бу томонга қараган эди, Кенжекей уни дарров таниди. Кенжекей қўлида бир боғлам қотган балиқ билан самимий жилмайиб, ўша сутдай оппоқ, кўҳлик аёл томон юрди.

— Бу сенинг Оқбола опанг бўлади. Югур, чоп олдига, айланай,— деди у ёнида мунғайиб, секин юриб келаётган болакайга.

Оқбола алланечук бўлиб кетди.

— Саломатмисан, эгачи...

Оқбола бу аёлни энди таниди, саломлашмоқчи бўлиб уриниб кўрди-ю, аммо лом-мим деёлмай, баттар ранги қув ўчиб кетди.

— Нима, танимадингми?— Кенжекей кўзи билан болага ишора қилди.

Оқбола бош ирғади. Унинг юпқа бурун катаклари пириллаб уча бошлади.

— Бор, бормаيسانми, ахир у ўзингнинг опанг-ку.

Бола пишиллаб, тумшайиб, ҳадеб Кенжекейнинг пинжигига тиқилар эди.

— Вой тентаг-ей. Наҳотки ҳеч нарсани фаҳлама-санг,— деб болани йўлга солишга интиларди Кенжекей.

Оқбола эса бу қоратўри, нимжонгина боладан сира кўзини узмасди. Ҳошим умри бино бўлиб бегона хола-ларнинг ўзига бундай кўзлари чақнаб, суқ билан тикилишганини сира кўрмаган эди. У Оқболанинг қарашидан баттар уялиб, юзини Кенжекейнинг этагига яшириб олди. Оқбола мийғида кулди, ўғилчасининг бошини силаб турди-да, кейин индамай ўтовга кириб кетди.

Шу куни кечки овқатга улар барвақт ўтиришди. Йўл қоқиб келган бола дастурхоннинг устидаёқ ухлаб қолди. Ётарда Кенжекей билан Оқболанинг ўғлига бирга ўрин солиб беришди. Аммо Кенжекей ётаётганида ухлаб ётган ўғилчасини кўтариб олиб бориб, онасининг ёнига ётқизиб қўйди. Оқбола ўзини сезмаганга олди. Оқбола кечасига отасининг бошига битта косада қимиз қўйиб, носқовоғини ҳам нос билан тўлатди. Кейин чироқнинг пилигини пасайтира туриб, кўз қирини ўғлига ташлади. Ҳошимжон бошини кафтчасига қўйиб, пиш-пиш ухлаб ётарди. У уйқусида ҳам босиқ, журъатсизгина бўлиб кўринарди. Оқбола ёнига ётиб, ўғилчасининг нимжонгина гавдасини бағрига босди, ҳаяжон билан офтоб куйдирган ссчидан ҳидлади. Бола уйқу аралаш унинг кўксига тиқилди, у шу ётишда эрталабгача ётди.

Овул орқасидаги малла тепалик ортидан қуёш чиқди. Туйнуғи ёпиб қўйилган ўтовга ҳам унинг ғирашира ёруғи тушди. Кенжекей ётган ерида қимирлаб қўйди. Оқбола балиқчилар овулида ҳамма барвақт туришини биларди. Кенжекей ҳам чарчаб келганига қарамай, барвақт туриб қолса керак, деб дарров ўрнидан туриб ташқарига чиқиб кетди. У энди чойга олов ёқмоқчи бўлаётган эди. Кенжекей ҳам кетидан туриб чиқди. Дарров Оқболага ёрдамлаша бошлади.

— Қотиб ухлаб қолибман. Ҳошимжон ҳам уйғон-апти. Кел, оловни мен ёқа қолай...

Оқбола: «Нега, мен ўзим ёқаман», демоқчи бўлди-ю, меҳмонни хафа қилиб қўйишдан қўрқди.

Кенжекейнинг меҳрибонлиги Оқболага таъсир қилиб кетди. Иккалаларининг ўрталарида аллақандай яқинлик пайдо бўлгандек эди. Бироқ ўрталарида қандайдир ирғаб бўлмас душманлик ҳам йўқ эмасди. Бир фурсатдан сўнг Оқбола одатдагидек камгап бўлиб қолди, димоғдорлик қилиб, Кенжекейга юрагини очмади, гарчи Кенжекей унга ачиниб, самимият билан келган бўлса ҳам. Оқболанинг муомаласидаги совуқликни сезиб, Кенжекей ҳам унга юрагини очиб ўтирмади, қайтиб кетиш ҳаракатига тушиб қолди. У уйда ишлари кўплигини баҳона қилиб, Ҳошимжонни онасининг олдида қолдирди-да, эртасигаёқ уйига қайтиб кетди. Эломонни чурқ этиб оғизларига олишмади. Оқболанинг чурқ этмаганини Кенжекей тўғри тушунди. Унинг ўрнида бўлганида Кенжекей ҳам шундай қилган бўлар эди. Аммо унга ёмон таъсир қилган нарса шу бўлдики, Оқболанинг ота-онаси ҳам, гўё Эломон бу оламда йўқдай, унинг номини бирон марта ҳам тилларига олишмади.

Оқбола уни овулнинг чеккасигача кузатиб қўйди. Бўталоғи ёнига ошиққан туя қайтишда қадамини анча илдамлатиб юборди. Кенжекейнинг кетидан қараб қолар экан, Оқбола ўзини бағритошлиги учун койий бошлади. «Унга рўйхуш бермай яхши қилмадим,— деб ўйларди у,— шундай меҳрибон, шундай самимий аёл. Унчалик чиройли бўлмаса ҳам, истараси иссиққина: қоратўридан келган, дўмбоққина экан. Эломонни ҳам жуда яхши кўрса керак. Оқ ювиб оқ тараб, ҳурматини жойига қўйса керак. Эркакларга бундан ортиқ яна нима керак?..» Оқбола мийиғида кулиб қўйди.

Оқбола онасини хотинларнинг ичида қизим қандай чиройли, деб мақтаниб юришларини эслади. Ҳаммадан ҳам кулгилиси, қизим семириб кетмасин, деб жуда қўрқарди. Қади-бастининг кўркамлигини, нозиклигини сақлаб қолиш учун онаси наҳотки эрга теккунича қийнаса-я: кечаси ўрнидаги юпқа тўшак кўрпачасининг тагидан жун арқон қўйиб берарди. Кейин Оқбола кечаси билан ўрнашмай, у ёнидан бу ёнига ўгирилиб чиқарди: жун арқоннинг қиллари юпқа кўрпача орасидан ўтиб, нозик баданига ботиб чиқар-

ди. Бу қадимги усул жуда қаттиқ бўлса ҳам, аммо жуда ишончли эди...

«Ҳа-а,— деб ўйларди Оқбола,— аёлларнинг ҳусн-латофатларини, ақлларини роса мақташади! Аммо йиллар ўтиши билан аёл кишининг бу ҳусн-латофати сўлийди, баъзан ақллилиги малол ҳам келиб қолади. Афтидан, аёл киши учун муҳими бу бўлмаса керак. Эр-хотин ўртасидаги иноқлик бошқа нарсага боғлиқ бўлса керак. Бироқ ўша бошқа нарса нима — буни худо билади...»

Эртасига кечаси жажжигина Ҳошимжонни бағрига босиб ётар экан, Оқбола Эломонни эслаб кетди... Элсмонни ўйлаб ётиб, уйқуси қочиб кетди. У зим-зиё ўтовнинг ичида бир нуқтага тикилганича тонг ортириб чиқди.

Оқболага уйланишидан бир йил олдин Эломон Суев чолнинг овулига серқатнов бўлиб қолди. Эҳ-ҳе, ўшандан бери не-не ишлар бўлиб ўтмади. Ўша вақтларда Эломон отбоқар эди. Ўша қишлоқ жойларига келганида у устига қўпол почапўстин кийиб олганидан қизнинг кўзига қовушиқсиз кўришиб кетганди. Совуқ ва шамолдан қорайиб, дағал тортган юзлари эса, ҳар кўзи тушганида, қизнинг ғашини келтирарди. Бир кунги ғира-ширада Оқбола отасининг олдида дастурхон ёзаётган эди, ўша подачи йигитнинг келиб, молхоналарининг ёнига отини боғлаётганини кўриб қолди. Эломон отини боғлаб бўлиб, Оқболанинг ўтови томон юрди. Ўшанда қаттиқ совуқ эди, унинг этикларги тагида қорнинг ғичирлаши шундоққина эшитилиб турарди. Уни кўриб, Оқболанинг вужуди муз бўлиб кетди. У дастурхонни бир чеккага улоқтириб, қўшғилариникига чиқиб кетмоқчи бўлаётган эди, отаси изига қайтарди.

Эломон тортинчоққина йигит эди. Ҳаммалари ҳам унинг Оқболанинг дардида келишини билишарди, аммо у чой қуйиб ўтирган Оқболага бошини кўтариб қарашга сира журъат қила олмас, тили танглайига ёпишиб, индамай ўтиргани ўтирган эди. Кекса Суев қизига ўқрайиб қараб, жаҳл билан оппоқ киприкларини пирпиратиб ўтирарди. Аммо бундай дақиқаларда Оқбола баджаҳл отасидан сира ҳам ҳайиқмасди. Ужарлиги тутиб, нуқул дадаси айтганининг тескарисини қилар, чеҳрасида доим заҳархандали табассум

намоён бўларди. У алланималар деб гўлдираб ўтирган бу аммамнинг бузоғи йигитдан ўзининг устунлигини сезиб қўрслик қилгани қилган эди. Отбоқар йигит уларникида меҳмон бўлиб, чой ичиб, эт еб ўтирар экан, Оқбола унга бирон марта ҳам илтифот кўрсатмас эди. Ким билади дейсиз, у буни димоғдорлигидан қилганми ё енгилтаклигиданми? Афтидан, ортиқча мағрурлик бағритошлик билан эғизак бўлса керак-да?..

Оқбола чуқур хўрсиниб, ўғилчасига қараб қўйди. Ҳошимжон бир текисда нафас олиб, тинчгина ухлаб ётибди. Шу бир-икки куннинг ичида у Оқболага ўрганиб қолди. Ахир Оқбола ҳам биринчи кўришидаёқ таниганди ўғлини. Она қалби ўз фарзандини шундай бехато ва тез таниса керак. Оқбола дафъатан кўзи тушиши биланоқ мана шу унчалик таниш бўлмаган аёлнинг ёнида пилдиллаб келаётган кўзлари катта-катта, озгин қоратўри бола ўзининг жигарбанди, бош ўғли эканини, етим қилиб қўйган фарзанди эканини дарров сизди. Кейинроқ, ҳаяжони анча босилиб, ўғилчаси билан ўзи ёлғиз қолар экан, унга диққат билан разм солганида, унинг отасига қанчалар ўхшашлигини кўриб, қайрон қоларди. Кўзлари отасиникига ўхшаш йирик-йирик, энгагининг ўртасида чуқурчаси ҳам бор, бурни ҳам отасиникига ўхшаш қушбурун... Хулқ-атвори ҳам отасиникига ўхшаш босиқ, камгап. Уша уч ойлигида ҳам вақтида эмизмаса, сира хархаша қилмас, йиғламас эди. Онаси олдига бориб уйғотиб, бешиқдан олмаса, ўзича уйғонмас ҳам эди. Ҳозир ҳам сира ўзгармабди. Унинг ёшидаги болалар эрталабдан кечгача итдай сакиллаб ўйнашгани ўйнашган. У бўлса келибдики, ўзига ўртоқ ҳам қидирмайди, зерикдим, ҳам демайди. Кунни билан ўзича алланималар билан андармон бўлиб ўтиради, баъзи-баъзида ер тагидан ёшига номуносиб ақлли кўзлари билан қараб қўяди-да, кейин яна ўзининг ўйини билан машғул бўлади. «Отаси ҳам болалигида худди шунақа бўлган бўлса керак», деб ўйларди Оқбола ўғлининг ўйинини кузатиб ўтирар экан.

Тиниб-тинчимайдиган Қорахотиннинг ғийбати-туҳматлари Кенжекей қайтиб келганидан кейин ҳам тинмади. У тарқатган мишмишларга қараганда Оқбола билан Эломон ярашишганмиш, яна бирга туришга

аҳд-паймон қилишганмиш. Кенжекей ўзини қўлга олиб, бу гапларга қанча эътибор бермайман, дегани билан, ичини ит кемира бошлади. Иш шу даражага бориб етдики, Кенжекей камгап бўлиб, аёлларнинг мишмишларига мутлақо қулоқ солмай қўйди. Гапира-гапира, бу гаплар аёлларнинг ҳам кўнглига урди шеккили, ахир уни тинч қўйишди.

Бу орада Эломоннинг ўзидан ҳам хабар келиб қолди. У йўли шу томонларга тушган бир нотаниш одамдан озгина чой билан шакар бериб юбориб, салом айтишни тайинлади. Гарчи йўловчи Эломонни яқин орада келиб қолади, деган бўлмаса ҳам, уни соғиниб кетган Кенжекей ана-мана келиб қолса керак, деб уни зориқиб кута бошлади. Уйининг олдида битта-яримтанинг қадами эшитилса ё отнинг туёғи дупурласа, Кенжекей худди қайлиғини кутаётган қиздай юраги гуп-гуп уриб, бутун вужуди қулоққа айланарди.

Кундузи Кенжекей доим ишда бўларди. Кечқурун ишдан қайтганидан кейин эса болаларига овқат ҳозирлаб, уларнинг қоринларини тўйгазарди-да, барвақтгина ухлагани ётқизиб қўярди, ўзи эса эски одатига кўра сандиғидан бўталогининг майин жунини олиб, болаларининг оёғига ўтирарди-да, уни титгани титган эди. Кенжекей Эломонга турмушга чиққанидан кейин тамоман ўзгариб кетди. Буни унинг ўзи ҳам сезарди, сезарди-ю, ийманибгина жилмайиб қўярди. Энди унинг учун Эломондан азизроқ одам йўқ эди дунёда. Эломон уйдалигида Кенжекей унга болаларидан ҳам ортиқроқ меҳр-муҳаббат кўрсатарди. Кенжекей унга шу бечораҳол уйларида бор нимаики бўлса, ҳаммасини беришга тайёр эди. Энди эса унинг бирдан-бир орвуси Эломонга ўз қўли билан битта енгилгина чакмон тўқиб бериш. Шу ният билан у барча овуллардаги таниш-билишларидан бир қисимдан жун сўраб юрарди.

Кенжекей худди илк бор муҳаббат асираси бўлиб қолган қизалоқдай, бутун вужуди билан Эломонга бунчалик боғланиб қолганига ўзи ҳам ҳайрон қоларди. Тилевдан кейин унинг қалби бамисоли тошга айланганди, эркак зотидан кўнгли шунчалик қолиб кетган эдики, баъзан ҳатто, хайриятки безурриёт эмасман, қийналсам ҳам болаларимни бир амаллаб катта қилиб оларман, деб хурсанд ҳам бўлиб қўярди. У Эломонга турмушга чиқишга анчагача журъат қилолмай юрди.

Бир вақтлар бу йигитни қайнсинглиси Айғанша яхши кўриб юрганларини у яхши биларди. Эломон кўп болали хотинга уйланиб қўйганига кейин пушаймон еб юрмасмикан? Аммо аини чоқда у, аёл киши заиф нарса, қанчалик калтакламасин, хўрламасин, эркаксиз, оила бошлиғисиз ҳаёт кечириши қийин, деб биларди. Тилевдан озмунча калтак еганмиди, энди Эломоннинг муштларига ҳам бир амаллаб чидаш берар... Ҳали қаноти чиқмаган болаларига ўгай бўлса ҳам ота, боқувчи, ҳимоячи бўлади-ку. Балки шу одамнинг қаноти остида болалари дурустроқ одам бўлиб етишса ҳам ажаб эмас.

Кенжекей ўйлаб-ўйлаб шундай фикрга келди-да, Эломонга турмушга чиқишга рози бўлди. У вақтларда Кенжекейнинг тушунчасида ҳамма эркаклар бир эди, оллои таоло уларнинг мартабаларини улуг қилиб яратган, аёл киши эркак кишига сўзсиз итоат қилиши керак, деб ўйлар эди. Шунинг учун ҳам у Эломонни ақл жиҳатдан ҳам, ташқи қиёфаси жиҳатдан ҳам ўзидан юқори қўяр эди. Бўлисдагиларнинг ҳаммасики уни ҳурмат қиладими, демак, уйда ҳам у бошчилик қилиши лозим. Бирга турмуш қурганларининг биринчи куниданоқ Кенжекей жуда итоаткор хотин бўлди, уйда сассиз юриб, иложи борича эрининг кўнглини овлашга ҳаракат қилди. Аммо унинг ўзини бунчалик пастга уриши Эломонга маъқул тушмади. Тўйларининг эртасигаёқ у жилмайиб туриб шундай деди: «Менга қара, Кенжекей, мундай менинг ёнимга келиб ўтир. Сен билан бир гаплашиб олишимиз керак».

Ё тангрим, Кенжекей раҳматлик Тилев билан неча йил бирга турмуш қилибди-ю, ундан: «Ҳой хотин!» — деган гапдан бўлак ҳеч нарсани эшитмабди-я! У бирон нарсадан жуда хурсанд бўлиб кетганидагина: «Бизнинг хотин!» — деб қўярди холос. Бу эри эса бутунлай бошқа олам. Бу эри уни ота-онаси қўйган исми билан эркалаб чақирганини эшитганида Кенжекейнинг хурсандлигидан юраги тарс ёрилишига сал қолди. Уша кундан эътиборан Кенжекей ўзини худди тушида юргандай ҳис қиларди.

Эломон онда-сонда уйга келиш имкониятига эга бўлиб қолса, Кенжекейнинг хижолат бўлаётганига эътибор бермай, дарров уй ишларига қарашиб кетади. Ишга қўлининг қовуша қолишини айтмайсизми, кейин

иш қилганда ҳам сидқидилдан қилади. «Фақат бошимда рўмолим етишмайди-да, бўлмаса, мана мен деган аёл билан мусобақалашган бўлардим!»— дерди ўзи ҳам қувноқлик билан. Келганидан то кетгунича чарчаш нималигини билмай ишлар, ўтин ғамлаб, уйга сув ташигани ташиган эди. Кенжекей билан бирга болаларга ҳам қарашиб кетаверарди. Бу ҳам ҳолва-я! Барча иззат-ҳурмат қиладиган бу эркак, обрўси тушиб кетишидан қўрқмай, иззат-икромга арзимайдиган, камбағал оиладан чиққан хотинини пойгакдаги жойидан уйининг тўрига олиб ўтди. Кенжекей шундай роҳатга кириб қолдики, анчагача бундай ҳолатга ўрганолмай юрди, у тез-тез: «Ё танграм, ишқилиб тушиммасмикин?»— деб ўйлаб қўярди. Гарчи буларнинг ҳаммаси туш эмаслигига ақли етиб турса ҳам, унинг кўп ғамаламларни татиб кўрган юраги ўқтин-ўқтин сиқилиб, аллақандай бахтсизликни сезаётгандай бўларди. У бундай бахт инсонга осонликча берилмаслигини, кейин бундай бахт бурнидан булоқ бўлиб чиқишини яхши биларди. Шундай фикрлар хаёлига келиши билан ҳозиргина кўнглини гул-гул яшнатиб турган қувончли кайфияти бир зумда ғойиб бўлиб, бу қисқа муддатли бахти яна сароб бўлиб туюла бошларди унга.

Бундай кезларда унинг юраги бирдан сиқилиб кетар, у ҳам бошқа балиқ тозалаётган аёллар қатори ўзини ёлғиз ҳис қилиб, хаёлан узоқ-узоқларга кетиб қолар, қўлидан пичоғи тушиб кетишига оз қоларди. Шунда ишдан кейин уйга ҳам кетгиси келмай қоларди. У ола ғовур ғаплашиб, уйига ошиқаётган аёлларнинг кетидан ёлғиз ўзи хаёлларига ғарқ бўлиб, шошмай йўлга тушарди. Мен ҳар қалай турмуш қурмай, ёлғиз ўтганим дуруст эди»,— деб афсусланиб кетарди у хомушлик билан, кейин узоқдан бирдан кўзи Эломонга тушиб қоларди. Эломон одатига кўра уйининг олдида алланималар қилиб ўралашиб юрар, хотинининг ишдан қайтишига чой қайнатаётган бўларди. Кенжекей уялиб, қўшнилариининг олдида қип-қизариб кетарди, чунки у барибир ўзини бундай ҳурматга нолийиқ деб биларди. Бундай вақтларда унинг қоратўридан келган чеҳраси қувончдан ял-ял ёниб кетарди. Қувончдан лаб-даҳанини йиғиштириб ололмай, ичида «Эй парвардигор, ишқилиб умри узоқ бўлсин-да!»— деб худога илтижо қилиб қолар эди. Бояги куни билан

бошини ғовлатган васваса, гумонлар тонгги тумандай бир зумда эриб йўқ бўларди-қўярди.

Кунлар ўтиши билан Кенжекей эрининг ҳурмат-меҳрибончиликларига анча кўникиб ҳам қолди. Бора-бора, мен ҳаммадан ҳам пастман, деган фикр ҳам хаёлидан ўча борди. Энди у бировлардан ортиқ бўлмасам ҳам, ҳар қалай, кўпчилик аёллардан кам эмасман, деб ўйлайдиган бўлиб қолди. Аста-секин илгариги хўрланиш, камситилишларини унутиб, аччиқ кўз ёши билан ўтган ёшлигини камдан-кам эслайдиган бўлди. Қайнаnasi ўлганидан кейин кундоши Болжон не кунларни солмади унинг бошига. Кенжекейнинг ёшлиги ўша аёл туфайли жуда эрта хазон бўлди, унинг учун яшашнинг қизиғи қолмади. Буни қарангки, ҳаётида Эломоннинг пайдо бўлиши худди қуриб бораётган дарахтга ҳаёт суви шимдирилгандай таъсир қилди. Ё тангрим, бу қандай кўз кўриб, қулоқ эшитмаган бахт-а?!

Оллонинг иродаси шундайми, ёки одамларнинг ўзи сабабчи бўладими, ишқилиб, шундай аёллар бўлишадими, улар бахт нималигини мутлақо билишмайди. Айниқса ўттиз билан қирқларнинг орасидаги ақли етилган, эркак кишининг меҳр-муҳаббатига ташнароқ аёлнинг юрагига муҳаббат чўғи тушишидан худо асрасин. Бундай аёллар худди очидан ўлаёзган одамга ўхшаб кетишади. Меҳр-муҳаббатга ташна дилларининг қониши қийин бўлади. Бундай аёлларнинг муҳаббатлари фақат танларидан жонлари чиққандагина сўлади. Бу тоифадаги аёлларнинг жўшқинлиги, лабларининг қизиллиги умрининг охиригача ҳам сақланиб қолади, Эҳ-ҳе, бу борада нима ҳам деб бўларди?

Кенжекей тиззасини қучоқлаб, энгагини тиззасига тираганича бир нуқтага тикилиб, шундай хаёлларга толиб узоқ ўтирди. Титмоқчи бўлиб қўлига олган бир тутам жуни қўлидан аллақачон тушиб кетган. Кўзлари теварак-атрофидаги ҳеч нарсани кўрмаса ҳам жилмайишга мойил. Фараҳли, бахтиёр, осуда турмуш кайфи барқ уриб турарди унинг чеҳрасидан. Орадан анча вақт ўтиб ухлагани ётганида ҳам унинг юм-юмалоқ, қоратўри чеҳрасидан мулойим табассум аримаганди.

Эртасига у одатдагидан кечроқ уйғонди. Ишга кеч қолмай деб шоша-пиша болаларига нонушта хозирла-

ётган эди, тўсатдан Эломон кириб келиб қолди. Унинг тутган нарсаси қўлидан тушиб кетди. Кенжекей ўзида йўқ Эломоннинг истиқболига қараб югурди. Аммо у сал югуриши билан тўхтади: унинг, кўзи Эломоннинг юзидаги катта, қийшиқ тиг изига тушганди.

Эломон ҳамма болаларни бир-бир қучоқлаб ўпди, кенжатойини эса қўлига олди.

— Вой-бўй, жуда катта бўлиб кетибсан-ку! — деди у хурсанд бўлиб. — Хўш, қалай, соғ-саломат юрибсизларми?

Кенжекей бўлса ҳамон ҳушини йиғиб ололмас, унинг икки кўзи Эломоннинг юзидаги узун чандиқда эди.

— Ҳошимжон қани? — деб сўради Эломон.

— Бобосиникида...

— Менсиз тирикчиликларинг қалай бўляпти? Оч қолмадиларингми?

— Вой, Ҳошимжонни дадаси... — деди овози қалтираб Кенжекей, қозоқларнинг одатига кўра эрини ўз номи билан атамай. — Дадаси... — деди-ю, тили ортиқ калимага келмади.

Эломон хотинининг юзидаги даҳшат ифодасини шундан кейингина кўрди.

— Об-бо сен-ей, сира қўрқма! — деб жилмайди у Кенжекейни қучоқлаб. — Нима бўлган бўлса ҳам, ҳаммаси ўтди-кетди...

«Ҳа, ҳа, энг оғир куни ўтиб кетибди, энди хавфли-мас. Худога минг қатла шукур, тирик экан, тирик!» Кенжекей агар бир оғиз гапираман, деб оғзини очгудек бўлса ҳўнграб юборишини билар, шунинг учун ҳам бошини эрининг елкасига босиб, чурқ этмай турарди.

— Хўш, нонушта нима бўлади, чой тайёрми? — деб сўради жилмайиб Эломон.

— Вой, ҳозир, ҳозир...

— Кенжеш!..

Бу эркалашни эшитиб Кенжекей алланечук бўлиб кетди. Уни болалигида, жамалак соч қизалоқ даврида ота-онаси эркалаб шундай деб чақирришарди. Кенжекей эрига беихтиёр савол назари билан тикилиб қолди.

— Кенжеш! — деб қайтарди Эломон ва ўзи ҳам галати бўлиб кетди. — Нима ҳам демоқчи эдим-а?.. Айтгандай, Аҳмат эзма ўша йўқолганича топилмади-ми-а?

— Йўқ. Ўша йўқолганича дом-дараксиз кетди...

— Оббо бечора-ей! — Эломоннинг Аҳмат эзмага раҳми келди.

Эломоннинг келгани тўғрисидаги хабар балиқчилар овулига жуда тез тарқалди. Биринчи бўлиб қўшни хотинлар югуриб чиқишди. Кейин бир-биридан эшитиб, балиқчилар кириб кела бошлашди. Ҳаммадан кейин Дўс келди. Эломон хурсанд бўлиб унинг иззатини жойига қўйиб кутиб олди ва уни уйнинг тўрига, ўзининг ёнига ўтқазди. Кенжекей қўшни хотинларнинг ёрдамида тезда чой-пой ҳозирлади-да, ўртага тоза дастурхон ёзди. Меҳмонларининг олдига бор бўғирсоқларини қўйди, ҳар бир меҳмоннинг олдига биттадан қанд ҳам қўйиб чиқди. Кейин ўзи ҳам дастурхоннинг ёнига келиб ўтирди ва меҳмонларига чой қўйиб узатди.

— Э, Эломон жигарим, сен биздақа содда-сўлпи-лардан эмассан, кўпни кўрган одамсан... — деб гап бошлади қариялардан бири. — Қани, кўрган-кечирганларингдан бизга бир ҳикоя қилиб бер-чи. Бу лаънати урушнинг охири борми ўзи?

— Шу бу йил ҳаммаси ҳал бўлиши керак. Хабардор одамлар шундай дейишяпти.

— Шундай дегин! Ёпирай, бу жуда катта хушхабар-ку.

— Яхши ният — ёрти мол, дейди халқимиз.

— Аммо мишмишларга қараганда оқлар Чолқорни олишган эмиш-ку?

— Тўғри. Энди улар Аральска қараб келишяпти.

— Ёпирай-а! Оқлар кўпчиликми ўзи?

— Кучи ўзига етарли...

Чойдан кейин, ҳар турли янгиликлардан хабар топган меҳмонлар тарқала бошлашди. Дўс дастурхон устида индамай ўтирган эди, кетадиган бўлиб ташқарига чиққанларидан кейин, унинг бирдан Эломон билан холис гаплашгиси келиб кетди ва Эломонни бир чеккага тортди. Эломон овуллариининг орқасидаги мазор томон юрди. Ўнта боласининг ёнига қўйилган Мунке билан Ализанинг гўри тепасига ўтириб, қуръон ўқий бошлади. Эломон ўлганларнинг яқин-йироғи ўқиган қуръоннинг савоби уларнинг арвоҳларига етишига жуда ишонар, шунинг учун ҳам ҳар келганида кекса балиқчининг мазорига бориб, албатта бир қуръон ўқиб юборар эди. У қуръон ўқиётганида, кўзларидан ёш

шашқатор бўлиб оқиб кетарди. Эломон бу сафар ҳам қуръон ўқиб бўлиб қўлини юзига тортган эди, кўзларидан ёш оққанини пайқаб қолди ва икки кафтини юзига босди.

Дўс хижолат тортиб, кўзининг қирини бир-икки Эломонга ташлаб қўйди. У бирон нарса деб Эломонни овутмоқчи бўлди-ю, аксига олиб, керак вақтда тили калимага келмай, ўзидан-ўзи хафа бўлиб кетди. Ниҳоят, Эломон оғир хўрсиниб, ўрнидан турди. Дўс барибир оғзини очиб бирон нарса дея олмади. Эломон ҳам чурқ этиб бир нарса демади. Улар бир оғиз ҳам гаплашмай хайрлашишди. Эломон отини овулнинг орқасига олиб ўтиб, тушовлаб қўйди, денгизни ёқалаб, анчагача ёлғиз кезиб юрди, пешиндан кейин, ўзини бир оз босиб олиб уйига қайтиб келаётганида унга яна Дўс дуч келди.

— Сенинг овулимизга келишинг бежиз бўлмаса керак-а? Кўриб турибман,— деди ниҳоят Дўс.— Нима иш билан келдинг?

Эломон овулига нима муддао билан келганини сездирмаган бўлса ҳам, Дўсдан яширишни ўзига эп кўрмади. Эломон Дўсга оқларнинг ҳозир кучайиб кетишганини, қизилларни Актюбинскдан қувиб келишаётганини, аммо уларнинг бу кучанишлари, кучда афзалликлари вақтинча эканлигини гапириб берди. Ҳозир иккала томон — оқлар ҳам, қизиллар ҳам Аральск бўсағаларида юз бериши лозим бўлган асосий тўқнашувга ҳозирлик кўриш билан банд эканликларини ҳам таъкидлаб қўйди. Оқлар ёрдамни Тангрибергенга ўхшаган бойлардан кутишяпти. Қизиллар эса камбағал қозоқ йигитларини овулларга жўнатиб, улардан от ва озиқ-овқат тўплаб келишни илтимос қилишяпти.

— Мен эса бу ерга,— деб гапини яқунлади Эломон,— Тангрибергеннинг уюрларини олиб кетгани келдим. Бу ярамас шамол қаёқдан эсаётганини олдиндан сезади. У уюрларини шундай яширганки, биронта жонзот ҳам уларнинг қаердалигини айтиб беролмайди.

— Ҳа-а... Ўлардек тулки! Агар қаердалигини билолсак, жуда омадимиз келарди-да.

— Бу ёғидан кўнглим тўқ! Агар унинг отлари тулкига айланиб кетганида ҳам, барибир Қаленнинг қўлидан қочиб қутула олмайди.

— Каленнинг, дедингми?!

— Ү-ў, Дўс оға, сендан суюнчи олишни ҳам унутибман. Кален Сибирдан қочган!

— Рости биланми? Оббо шоввоз-ей, оббо паҳлавон-ей!

— Бўлмасам-чи! Биз мингбиржонлармиз-а, бизни на сувда чўктириб бўлади, на ўтда куйдириб. Бизни дунёнинг нариги чеккасига олиб бориб улоқтириб келишса ҳам, қарабсизки, кетидан етиб келиб ўтирибмиз-да! Тўғрими?— Эломон хахолаб Дўснинг елкасига уриб қўйди.

Эломоннинг ишонч билан шарақлаб кулиши иримчи Дўсга маъқул тушмади.

Эломон эшикнинг тагида ётган нўхтани олиб эгарга ташлади-да, кўчада ўйнаб юрган ўғай қизини қўлига олиб, ичкарига кирди. Меҳмонлар тарқалиши билан Кенжекей шолчаларни олиб қоқиб, уйни чиннидай қилиб йиғиштириб қўйибди. Болаларга ҳам ювилган, топ-тоза кийимларини кийгизибди. Кенжекейнинг ўзи ҳам сандиқнинг тагида ётган, кўпдан бери кийилмайдиган оқ чит кўйлагини кийиб, устидан оҳори кетиб қолган нимчасини илиб олибди. Қувончли ҳаяжондан унинг чеҳраси дам-бадам лов-лов ёниб кетар, бамисоли жўшқин олов эди. Ҳозир у ишхонаси келаси ойлиги ҳисобидан ёзиб берган балиқни тозалаб қозонга солган, энди милдир-милдир қайнаб ётган қозони атрофида яна нималардир қилиб, куйманиб юрарди.

— Қани, мен ҳам ёрдамлашиб юборайми?— деди қувноқлик билан Эломон.

Аммо Кенжекей бугун қаттиқ туриб олди.

— Келган кунингоқ ишга тушиб кетмоқчимисан! Ҳечам-да! Бор, дамингни ол, жуда ётгннг келмаса, болаларни ўйнат...

Кенжекей уни қўлидан етаклаб, болаларнинг олди-га олиб борди. Эломон итоаткорлик билан унинг кетидан юрди, кейин бирдан қўлини тортиб олиб, Кенжекейни қучоқлаб олди-да, ўпа кетди. Кенжекейнинг уялганидан олмадек юзлари қип-қизариб кетди. У эпчиллик билан Эломоннинг қучоғидан чиқиб олди-да, бошидаги рўмолини тўғрилаб туриб, хижолатпазлик билан деди:

— Сенга нима бўлди? Болаларнинг олдида уят-ку...

Эломон то кечки овқат тайёр бўлгунча болалар билан андармон бўлди. Иккита кичкинтойни орқасига миндириб, роса уйнинг у бошидан-бу бошига олиб бориб келди. Ора-орасида ерга юзтубан ётиб олиб, дангаса туяга тақовул қилиб, бўкирди. Эломон болаларни ўйнатгани сари ўртадаги ётсираш ҳисси йўқолиб, борган сари бир-бирлари билан иноқлашиб боришаётганини сезар, буни пайқагани сари эса, ўзи ҳам ҳузур қилиб катта болага айланиб бормоқда эди.

Кенжекей ҳам ишларини ташлаб қўйиб, эрига маҳлиё бўлиб қолган эди. Эломон нима қилиқ қилмасин, Кенжекейга хуш ёқарди. Нима иш қилмасин, унинг кўнглидагидек бўлиб чиқаверарди. Доим шунақа, Эломон келди дегунча, кўримсизгина хонадонлари қувончга тўлиб кетади. Айниқса ортиқча эркалашга ўрганмаган етим болалари қувнаб кетишади. Ҳатто буқага ўхшаб доим тумшайиб юрадиган ўғли Ўтеш ҳам, ўзи сезмагани ҳолда, ўгай отаси ўйлаб топган ўйинга киришиб кетади.

Кечки овқат аллақачон тайёр бўлган бўлса ҳам, Кенжекей уларнинг қизгин ўйинларига халал бермай деб, ҳали иссиқ қозонининг олдида жилмайиб, томоша қилиб ўтирарди. У завқ билан болаларининг қувнаб ўйнашларини томоша қилиб ўтирар экан, ичида: «Эй парвардигор, ишқилиб мени шу қувончимдан маҳрум қилиб қўймагин-да!» — деб худога илтижо қилиб, боладай беғубор, чиройли эркакка дуч келтирган қисматидан мамнун бўлиб кетарди.

— Ҳой катта бола,— Кенжекей ахир уларнинг ўйинларини бўлишга журъат этди.— Овқат тайёр!

Овқатланиб бўлишгандан кейин Эломон ташқарига чиқиб кетди. Кенжекей бугун болаларини кундагидек барвақтроқ ухлагани ётқизди. Кейин Эломон иккаларининг ўринларини солди, аммо бир ўзи ётаверишга журъат қилмади. Худди ошиқ куёвини кутаётган ёш келинчақдай, устки кийимларини ечиб, ўриннинг оёғига ўтирди, бир оз совуқ едим, қўнишиб елкаларини қучоқлади-да, ҳаяжон билан тотли дамларни кутиб ўтираварди. Эломон уйларининг олдида ким биландир узоқ гаплашиб турди. Гўнғир-гўнғир овозлари қулоқларига чалинарди-ю, аммо уларнинг нималарни гаплашишаётганини англаб ололмасди. Кенжекей эрини узоқ кутди, у киравермагач, эски кўйлақларидан бири-

ни ямашга ўтирди. Аммо хаёли эпикда бўлгани учун ҳам иши юришмади: дам ипи узилиб кетади, дам қўлига игна кириб кетади... Эломоннинг бунчалик узоқ йўқ бўлиб кетиши ҳам ҳайрон қолдирар, ҳам дилини огритарди. У қўлидан игнаси тушиб, хомуш ўтириб қолди.

Кенжекейнинг қўйлагининг этаги тиззасидан юқорига кўтарилиб қолганидан офтоб юзини кўрмаган тиқмачоқдек сип-силлиқ болдирлари чироқ нурида оппоққина бўлиб турарди. У ўзини ҳамма қатори оддийгина, ҳатто кўримсизгина бир аёл, деб ҳисоблаб юрарди. Ҳозир кўҳликкина, ёш, тиқмачоқдек танасига кўзи тушиб, ўзи ҳам ҳайрон қолди. У ўзининг соғлом, ёқимтойгиналигидан хурсанд бўлиб кетди, айна чоқда худди қиз боладек уялиб ҳам кетди ва жон ҳолатда ўриннинг оёқ томонидан ўринга шўнғиди. Кула-кула ҳали кулгисини босиб ҳам улгурмаган эдики, Эломоннинг яқинлашиб келаётган қадам товушини эшитиб қолиб, ирғиб ўрнидан турди. Юраги дук-дукуриб, кўксини қучоқлаб олди. Шунда бирдан Қорахотиннинг Эломон билан Оқбола тўғрисидаги гапи эсига тушиб кетди. Эломон уйга кирганида, Кенжекей ранги қув ўчиб, тескари қараб ўтирарди.

— Нима бўлди, Кенжекей? — деб сўради ҳайрон бўлиб Эломон. — Битта-яримта хафа қилдимми?

Кенжекей лабларини тишлаб, нима дейишини билмай қолди.

— Энди мени ким ҳам хафа қила оларди?

Эломон уни нимадир эзаётганини сезиб, гапиришини кутди.

— Жаҳлинг чиқмасину, назаримда... мен бундай бахтга нолойиққа ўхшайман. Кейин, умуман, бизнинг бу муносабатимиз менга худди вақтинчаликка ўхшаб туюлади...

— Азизим, бор гап шуми?

— Яна бир гап...

— Хўш-хўш?

Кенжекей уялиб, Эломонга орқасини ўгириб олди. У тагидаги олачанинг учини дам бураб, дам ёзиб ётарди, бир вақт бунга ўзи ҳам сезиб қолди-да, баттар уялиб кетди.

— Бу ерда ҳар хил гаплар юрибди... — деди у овози қалтираб ва яна жим бўлиб қолди.

Эломон унинг ёнига ўтириб, елкасини силади.

— Хўш?

— Одамларнинг гапига қараганда... сен яна... Оқ-бола билан учрашиб юрган эмишсан. Агар шу гап рост бўлса... албатта, Оқболанинг кимдан камлиги бор? Ортиқ бўлса борки ... Фақат омади юришмаган-да, бечоранинг. Иложим қанча, жилла бўлмаса, иккинчи хотиннинг бўларман. Ишқилиб, болалар катта бўлиб сенинг қанотингда ўзларини тутиб, етимликни билмай ўсиб олишса бўлгани эди. Сени кўриб юрсам, менга шунинг ўзи ҳам катта бахт...

Эломоннинг тилига гап келмай қолди. Томоғига аччиқ бир нарса тиқилиб, бир-икки ютиниб олди. Оқболанинг исмини эшитганида, унинг қуёшда қорайган юзи қип-қизариб кетди.

— Кенжекей, азизим...— деб гўнғиллади у.— Худо шоҳид...

— Қўй, қасам ичма. Мен сенга шундай ҳам ишонаман.

— Раҳмат. Бор гап шу.. Одамлар эса нималар дейишмайди? Ҳамманинг оғзини беркитиб бўладими?

Кенжекейнинг кўзлари жиққа ёшга тўлди. Ўзининг гапирган гапидан ўзи уялиб кетди.

— Бугун менга нима бўлди ўзи?

Эломон Кенжекейни ҳеч қачон ҳозиргидай яхши кўрмаган эди. Унинг камсуқум, босиқ аёллигини, кўнгли ниҳоятда нозик, меҳрибон инсонлигини илгарилар ҳам биларди. Аммо уни сира ҳам бунчалик ақлли, сермулоҳаза деб ўйламаган эди. Бирдан Кенжекейнинг устидаги кўйлагини ечиб, кундан-кунга тўлишиб бораётган баданидан ўпгиси келди-ю ўзини тийди. Эломон ўзига нисбатан ҳаммиша босиқ, тоқатли эди. Бордию ўйламай, қизиққонлик билан бир иш қилиб қўйгудек бўлса, ўзидан-ўзи хафа бўлиб юрарди. У қувончини ҳам ўзича ҳазм қиларди. Бошқалар бирон қувончли дамни кечирадиган бўлсалар, гўё қушники сингари қанот битиб қолгандай энгил тортиб, ўзларини омону фалакда ҳис қилишади. У бўлса хурсандчиликдан ўзини оғир ҳис қиларди, худди елкасида оғир юк кўтариб кетаётгандай. Аммо шуниси борки, ҳаётда бирон қувончли ҳодиса юз бергудек бўлса, уни вужудда анчагина ҳис қилиб юрар, анчагача бутун тафсилотлари билан бир-бир эслаб, аллақачон эсдан чиқиб

кетиши лозим бўлса ҳам хостиридан чиқармай юрарди. Ҳа, у ҳаётида юз берган ҳар қандай қувончли дамларни, худди оғзида узоқ шимилиб юрадиган қантдай, анчагача ҳузур қилиб эслаб юришга одатланганди.

— Кенжекей,— деди Эломон.— Эртага Суев чолни-
кига бориб, қарияни бир кўриб келмаймизми?

— Борсак бора қолайлик, жоним

— Болалар нима бўлади?

— Қўшнилар қараб туришар.

— Кел, бўлмаса ухлайлик...

Кенжекей индамай бош ирғаб қўйди...

Улар эртасига барвақт туришди, шошилинич йўлга отланишди. Кенжекей ўзига туяни эгарлади, Эломон эса ола оёқ отига миниб, олдинда йўлга тушди. Эрталабки салқинда от билан туяни йўрттириб, анчагина йўл босиб қўйишди, пешиндан кейин эса Ёмон бўташ тепалигига жойлашган Суев чолнинг овулига ҳам етиб олишди.

Отаси анча тузалиб қолганидан кейин, Оқбола яна шаҳарга тушиб кетибди. Кенжекей ўтовда анча меҳмонлар борлигини эшитиб, одоб сақлаб ташқарида, аёлларнинг олдида қола қолди. Эломон эса отини бос-тирманинг тагига боғлаб, ўтовга кириб кетди. Ўтовда бугун ҳам меҳмонлар ўтиришарди.

— Ассалому алайкум!

— Ваалайкум ассалом!

— Э, бу ким бўлди?

— Э, ўзимизнинг Эломонимиз-ку!

— Ҳа, ҳа, ўша! Соғ-саломат юрибсанми, қароғим?

— Худога шукур.

— Худо омадингни берсин!

— Айтганингиз келсин. Суев отамни бир кўриб кетайлик, деб келувдик...

— Зап вақтида келибсизлар-да. Кексаларни эсга олиб туриш, савоб иш.

— Суев ака ҳозир анча яхши бўлиб қолган, анча дуруст... Худога шукур, анча ўзига қелиб қолди. Ўзинг қалайсан? Денгиз ёқасидаги овулдан келяпсанми?

— Ҳа, ўша овулдан.

— Бир ўзинг келдингми?

— Йўқ, бир оғайним билан,— деб юборди Эломон ва қип-қизариб кетди.

Суев чол гапга аралашмай ўтирарди. У катта ўтов-

нинг ўнг томонида оқ кўйлак, оқ иштонда худди ходала юрган одамдай, гўдайтиб ўтирарди. Оғайним, деган гапни эшитганда, у ярқ этиб Эломонга қаради.

— Оғайним билан?— деб қайтариб сўради у Эломондан. Унинг оппоқ киприкли ўткир кўзлари чақнаб кетди.

Эломон қанча хатога йўл қўйганини энди тушунди, баттар қизариб кетган бўлса ҳам, ўжарлик билан қайтарди:

— Оғайним билан келдим.

— Қанақа оғайнинг билан?

— Хотиним билан.

Суев Эломонга тескари қараб олди. Кўйлагининг ёқасидан чиқиб турган ингичка, пайдор бўйинини чўзиб, меҳмонларнинг боши оша очиқ эшикдан қаёққа қадир қараб турди-турди-да, қаттиқ ихраб, ёнида мудраб ўтирган чолга ўгирилди.

— Оғайним билан дейдими-а?— Суев чол заҳарханда қилди.— Йўқ, эшитдингми ўзи? Энди сен ҳам ўзининг пучуқ кампирингни оғайним деб чақирарсан? Оғайниммиш?! О-ғай-ни! Ҳа! Эшитдингми ўзи? Энди биз чоллар ҳам бундан буёқ кампирларимизни оғайни деб чақирармиз, а? А?!

Чол газаб чақнаб турган кўзларини Эломондан бўлак ҳамма ўтирганларга бир-бир тикиб чиқди. Утовнинг ичи жимжит бўлиб, ҳамманинг нафаси ичига тушиб кетди. Суев чол эса сира ўзини босиб ололмас, аламзадалик билан ихрагани ихраган эди.

Утовга югуриб Ҳошим кирди. Бола катталарнинг нега жим ўтиришганини тушунолмади, қўрқа-писа у ёқбу ёққа аланглади-да, секин отасининг ёнига борди. Эломон ўглининг кириб келганидан хурсанд бўлиб кетди, уни дарроз тиззасига олди, узоқ чўзилиб кетган кўнгилсиз сукунатни бузиб, деди:

— Вой-бў, ўғлим, жуда катта бўлиб кетибсан-ку! Ҳадемай мактабга ўқигани борсанг ҳам бўладиган бўлиб қолибди.

Қариянинг оппоқ киприклари пирпираб кетди, у Эломон томонга ўгирилиб, унга ўқрайди. Утовда ўтирганларнинг ҳаммасининг нафаси ичига тушиб кетди. Аммо қария чурқ этмади. У ўқрайган кўзларини Эломондан узмай, бошмалдоғи билан кўрсаткич бармоғи орасига бир чимдим нос олди-да, уни пайдор ялпоқ

бурнининг катагига тутди, қаттиқ ҳидлади. У қип-қизил, носнинг аччиғидан ёшланган кўзларини ҳамон Эломондан узмай, аксинча, унга очиқдан-очиқ ёвқараш қилиб ўтириб, ҳамма эшитадиган қилиб, қаттиқ инграб қўйди.

— Хўш! Бор, ана болангни мактабга бердинг дейлик! Бор, ана ўғлинг ўрис бўлиб кетди дейлик! Бор, ана сочини бир қарич қилиб ўстириб, бўйнига тушириб юрадиган бўлди дейлик! Бор, ана ўрисча шим ҳам кийиб олди дейлик! Типпа-тик туриб сиядиган ҳам бўлди дейлик! Хўш, бундан сенга қандай манфаат бор? Нима, сенинг авлиелигингни ошириб берадими? А? Қани гапир, а?

Суев чолнинг қуруқшаган, ажиндор башараси газабдан қийшайиб кетди.

Хижолатпазликка тушган меҳмонлар индамай-индамай тарқала бошлашди. Эломон ўғлини тиззасидан туширди. Катта, сув қуйгандек жимжит бўлиб қолган ўтовда ортиқ ўтиролмай қолди. Меҳмонларнинг кетидан у ҳам ташқарига чиқди. Эломоннинг ола-оёқ оти пишқириб, тинмай ер депсинар, уюрига ошиқарди. Эломон уни овулнинг орқасига ўтлатгани олиб кетди.

Суев чол ўтовда ёлғиз қолганида ҳам хода ютгандай, ўша гўдайганича ўтираверди. Тушуниб бўлмайдиган газаб қамраб олган эди вужудини. Боядан бери чарх йигириб ўтирган кампири унга ўқрайиб қараб қўйди.

— Бечора! — деб тўнғиллади у. — Ёшинг пайғамбар ёшиданшиб кетган бўлса ҳам ит феълинг қолмади-қолмади-да.

Чол худди тилдан қолган одамдай, кампирининг кесатигига ҳам парво қилмай, индамай ўтираверди.

— Қани менга айт-чи, Эломонга нимага ёпишсан? — кампир тўнғиллашда давом этди. — Сенинг олдингда нима гуноҳ қилди? Одамлардан салгина уялсанг бўлмайдими?..

— Гапини эшитдингми ўзи? Ҳадемай мактабга борасан, дейди!..

— Ўқиса ўқир. Ҳозир замон шунақа...

— Овозингни ўчир. Тилингни кўп ҳам узун қилаверма.

— Сенинг қанақалигингни мен яхши биламан.

— Аҳмоқ, мен қанақа эканман?

— Беш қўлимдай биламан сенинг қанақалигингни. Сенинг жаҳлингни чиқарган нарса боланинг ўқиши эмас, бошқа нарса.

— Нима? Нима деб валдираяпти бу алжиган кампир?

— Турмушлари бўлмаган экан, бунга бошқаларни айбдор қилишнинг нима кераги бор?!

— Акиллайвер, аҳмоқ! Оғзига келганини қайтармайди-я! Ҳу ярамас! Йўқол кўзимдан!

— Бўпти, бўпти... Мен овозимни ўчирсам ўчиравераман. Кўп бобоқ хўроздай гўдаяверма. Ўзи умринг бино бўлиб айбингни бўйнингга олганмисан? — кампир ух тортиб, чархини олиб ташқарига чиқиб кетди.

Чол асаби қўзиб юз пайлари тортишиб кетди, аламига чидамаганидан чирра девор томонга ўгирилиб олди. Аммо овулида дилхиралик пайдо бўлганини, одамлар оёгининг учида юрганини сезиб, кечга бориб ўзини қўлга олди. Чеҳраси бир оз юмшаб, уйдагилар ўза меҳмонлари билан муомаласини юмшатди. Эломон ҳар қанча йўқ демасин, ночоргина хўжалигидаги янги туғилган қўзисини сўйдирди. Қўзининг гўшти осиб юборилган қозон милдир-милдир қайнай бошлади. Қайта-қайта чой дамлаб келинди. Ўтов ичи жонланиб файз кирди.

Эртасига чолнинг муомаласи яна ҳам юмшоқ тортиб қолган эди. Нонуштадан сўнг Эломон кетишга ижозат сўради.

— Хўп, ота, омон бўлинглар, яна кўришгунимизча соғ-саломат бўлинглар. Энди бизга ижозат берсангиз...

— Э, болам-ей, яна кўришиш насиб қилармикин бизга? Яна яратганинг ўзи билади... Қани, яқинроқ кел-чи, ўғлим...

Суев чолнинг Эломонга меҳри алланечук товланиб кетди. Олдига келиб энгашиб турган Эломоннинг қўлини қария анчагача ажин босган, қуруқ кафтлари орасига олиб, қўйиб юбормай турди. Чол борган сари мадори кетиб, юрагигача музлаб бораётганини сезиб турарди. Ниҳоят қария ўзини қўлга олиб, одатдагидек совуқ қиёфага кирди. Қуруқшаган лаблари билан Эломоннинг пешонасидан ўпган бўлди-да, уни дарров ўзидан нари суриб қўйди.

Эломон нима дейишини билмасди. Унинг қариянинг кўнглини кўтаргиси, унга: «Хафа бўлманг, ота, ҳали яхши бўлиб кетасиз, худо хоҳласа...» деб далда бергиси келди. Аммо у қариянинг вақти-соати етиб қолганини кўриб тургани учун дилидаги бу гапини тилига чиқара олмади. Кимни алдаса ҳам бу ўжар, тўғри сўз, кўзларининг милки доим қизариб турадиган чолни алдаб бўлмасди. Носамимий гапни қария жонидан баттар ёмон кўрар эди. Эломонни ҳам ана шу ҳалоллиги, ҳақиқатгўйлиги учун азалдан яхши кўриб қолган эди...

Эломон индамай қўя қолди.

I

Оқлар темир йўл орқали борган сари илгарилаб боришмоқда эди. Чолқорни қўлдан берганларидан кейин, қизиллар ҳеч қаерда мустаҳкам туриб ололмай қолишди. Хон- Дауровнинг оқларни тўхтатиб қолиш учун қолдирилган ягона дивизияси ёз бўйи давом этиб келаётган ҳисобсиз жанглар, тўқнашувлардан кейин анча камайиб, қолдан тойиб қолган эди. Унга ёрдамга жўнатилган майда ишчи отрядлари сийрак тортиб, ўқ-дори етишмаганлигидан анча ожиз тортиб қолган. Патронларни уруш арафасида, деярли тилхат билан санаб тарқатишарди. Гарчи қизиллар секин-аста, ганимига қарши уруш қилиб-қилиб чекинишаётган бўлишса ҳам, оқларнинг ҳадемай Аральскни эгаллаб олишга ҳамманинг ҳам кўзи етиб турар эди.

Аральскда эса шошилишч тайёргарлик кетаётган эди. Ҳамма томондан бу ерга янги кучлар олиб келиб туширила бошланди. Аральскка бирин-кетин Казалинск, Жўсали ва Оқмаҳит темир йўли ишчиларидан ташкил топган кўп сонли қуроли отрядлар келиб туша бошлади. Туркистон армиясининг қисмлари ҳам етиб келди ва зудлик билан олдинги марраларни мустаҳкамлай бошлади. Бу орада оқлар олдинга сурилишда давом этиб, Саксовул станциясини эгаллашди. Энди Аральск жуда яқин қолган бўлиб, орада бошқа уларни тўхтатиб қолишнинг иложи бўлган жойнинг ўзи йўқ эди. Шаҳарга ярадорлар ортилган аравалар карвони оқиб кела бошлади. Беморлар тушган, қочқинлар минган араваларнинг ҳам ҳисоби йўқ эди. Энди ҳеч ким оқлар Аральсккача етадими йўқми, деган хаёлга бормас, қачон кириб боришади, деб ўйларди, холос.

Ана шу оғир кунларда қизилларга ёрдам бериш учун Тошкентдан ҳам бир неча отряд жўнатилган эди. Биринчи бўлиб Қолўзаев бошчилигидаги беш юз кишилиқ мадьярлар отряди етиб келди. Бу отряд поезддан тушиб, ҳали ўз позицияларини эгаллаб улгурмаган ҳам эдики, мингдан ортиқ туркманлар отряди тушган состав станцияга етиб келди. Туркманларнинг ҳаммаси офтобда куйган, қоратўри, җапахли йигитлар эди. Уларнинг узун, эгри қиличлари оёқларига ўралишарди. Уларнинг ориқ, оёқлари ингичка отлари вагонлардан олиб чиқишаётганда тахта зинани тепиб, пишқириб, кишнашади.

Аральскда шиддатли воқеаларнинг бошланишига бир неча кун қолганда Дьяков етиб келди. Туркистон fronti штаби уни фавқулодда комиссар қилиб тайинлаб, бу ерга махсус мандат билан жўнатган эди. Бу ерга Дьяков билан бирга ўн тўққизта кронштадтлик матрос ҳам келган эди. Улар бир соат ҳам вақтларини бекор кетказмай Аральск ҳарбий флотилиясини ташкил этиш мақсадида бор яроқли пароходларни тўплай бошлашди. «Хива хони» ва «Туркистонлик» номли бир вақтлар Орол савдогарларидан Марков, Мокеев, Елисеевлар қорақалпоқлар билан савдо қилган энг катта пароходларга иккитадан замбарак ва уч-тўрттадан станокли пулемёт ўрнатилди.

Аммо битта товуққа ҳам дон керак, ҳам сув деганларидек, озиқ-овқат муаммоси ҳам ўртага кўндаланг бўлиб қолди. Озиқ-овқат масаласи бутун Туркистон frontiда оғир эди. Аральскда озиқ-овқат масаласи жуда ҳам оғирлашиб кетганида Дьяков ерли халққа мурожаат қилишдан ўзга чора йўқлигини тушунди. Мурожаатга қўл қўйилгач, қозоқ йигитлари барча овулларга айланиб келгани кетишди. Орадан сал ўтар-ўтмас турли овуллардан шаҳар томонга қараб гўшт, нон, балиқ, тоза сув ортилган туя карвонлари оқиб кела бошлади. Орол бўйидаги камбағал молбоқарлар Мададбой ўғли Тўлаган, Тошван ўғли Жағал бошчилигидаги бир гуруҳ одамларнинг ёрдамлари ҳам жуда вақтида бўлди. Улар кечасию кундузи шаҳар атрофида хандақ қазишди.

Худди ўша кунлари ўзининг қуроли йигитлари билан Кален пайдо бўлиб қолди. Тагларидаги отлари кечаю кундуз елиб келганидан қора терга тушиб,

кўпикланиб кетибди. Маълум бўлишича, Тангриберген Уғирлик ғорида беш юз сара отини одамларнинг кўзидан нари қилиб қўйган экан. Кален шу отларнинг изига тушиб, ўз йигитлари билан уларни шаҳарга ҳайдаб келибди.

— Кўксов комиссарларнинг қани? — деб сўради у етиб келишлари билан.

— Комиссар банд. Нима ишинг бор эди?

— Мен унга мана бу отларни совға қилмоқчиман!

Аралск кундан-кунга мустаҳкамланиб борарди. Шаҳарнинг ғарб томонидаги одам бўйи қилиб ўйилган хандақларни ёқалаб тиканли сим тортилиб, пахта тойларидан девор қилиб ўйиб ташланди. Қизил Армия сафига янгигина чақирилган йигитларга айниқса тиним йўқ: уларни шаҳардан ташқарига бошлаб чиқиб, эрталабдан кечгача отиш, қиличбозлик қилиш усуллариини ўргатиб, машғулот ўтказишарди. Дьяков ҳам уларнинг олдиларидан сира нари кетмасди.

Бир куни пешинда разведкага кетган тўрт отлик елиб келиб қолди. Оқлар Саксовул станциясини босиб олганларидан кейин чўлга кунига бир неча марта разведкачилар юбориб туриладиган бўлди. Дьяков уларни узоқдан кўриши биланоқ хушxabар олиб келишмаганини тушунди.

Қалин камарини тортиб, бўксасига туртиб турган кобурасини қўли билан ушлаб, илдамлик билан уларнинг олдиларига юрди.

— Ўртоқ комиссар! Келишяпти...

— Қаерда кўрдиларинг? Узоқроқдами?

— Йўқ, ҳалиги... Олтмиш саккизинчи разведкага яқинлашиб қолишибди. Улар жуда кўп, ўртоқ комиссар!

Дьяков разведкачиларни штабга жўнатиб, ўзи зудлик билан хандақлар томонга қараб кетди. Қошлари чимирилиб, беихтиёр фуражкасини тўғрилар экан, оқлар жангга ҳозирлик кўриш учун шаҳарга кираверишда бир-икки кун тўхташармикан ёки тўхтовсиз истеҳкомларини қўлга киритиш мақсадида жангга кириб кетишармикан, деб ўйлаб боради. Ҳар қалай, зудлик билан жангга ҳозирлик кўриб қўйингса зарар қилмайди.

Дьяков хандақларнинг олдига етиб боргунича ҳансираб кетди. Хандаққа тушгач, чўнқайиб, деворга

суянди. Оғзини кафти билан беркитиб, зўриқиб йўталганидан бўғриқиб кетди. Орқасида қадам товушини эшитиб, бир амаллаб йўталини тўхтатди-да, ўгирилиб қаради. Кўзи қадди-қомати келишган, хушмўйлов бир йигитга тушди.

— Ҳа, сенмидинг? — Али жилмайди.

— Эломон келмадими?

— Йўқ, келмади.

— Ҳеч қанақа хабар ҳам йўқми?

— Йўқ.

— Узингнинг йигитларинг қалай, кайфиятлари дурусти?

— Нешава... — деб жавоб қилди ўйлаб туриб Али.

— Ҳеч ким ҳеч қаёққа жилмадими?

Али унинг гапига тушунмади.

— Душман яқинлашиб қолибди. Йигитларингни жангга ҳозирла, — деди Дьяков ва ҳорғинлик билан хандақнинг ичидан юриб кетди.

У Коммунистик полк билан ёнма-ён жойлашган мадьярлар отрядига ҳали етиб ҳам улгурмаган эдики, кимнингдир ваҳимага тушиб:

— Қаранглар! Келиб қолишди! — деб қичқирганини эшитди.

Окоп ичидагиларни электр токи уриб ўтгандек бўлди. Жангчилар хандақларнинг четига чиқиб, узоққа тикила бошлашди. Ҳар тарафдан ҳар хил овозлар эшитила бошлади.

— Вой-бў... чангни қаранглар! Осмонга ўрлайди-я!

— Келишяпти!

— Қани, кўринмайди-ку?

— Кўрсат, қайси томондан келяпти?

— Ҳов ана, қалин чангни кўрмаяпсанми?

Дьяков бирдан мадорсизланиб, тўхтаб қолди.

Кейин хандақ четидаги тупроқ уюмига ташланди, унинг юраги гуп-гуп ура бошлади. Тирсақлари билан тупроққа таяниб, кўзига дурбинни тутди-ю, бироқ ҳеч нарсани кўролмади. Аввалига дурбинни унчалик баланд кўтармай қараётганини фаҳмламади ҳам. У ҳарчанд кўзларини пирпиратиб, дурбинга диққат билан тикилмасин, яқингинасидаги чанг тепаликнинг этаги билан қуруқ буталардан бўлак ҳеч нарсани кўрмади. Жаҳл билан дурбинни сал юқори кўтариб қараган эди, кўзи 68-разъезднинг ёлғизгина биносига

тушди. Бино олдида ҳеч зоғ кўринмайди, шунинг учун ҳам бино унинг кўзига яна ҳам сирлироқ бўлиб туюлди. Аммо бинодан анча нарида бутун уфқ бўйлаб аста кўтарилиб осмонга ўрлаётган чанг устунни кўзга яққол чалина бошлаганди...

II

— Жаноблар! Жаноблар! Қаранглар, Орол денгизига етибмиз!

— Худога шукур-е, ахир етиб келибмиз-да!

— Мен уни сира ҳам бундай мовий ранг деб ўйламаган эдим...

— Уни дунёдаги энг тиниқ денгизлардан бири дейишади...

— Ҳа, Эгей денгизидан кейин-да.

— Ростданми?

— Жаноб подполковник, сизнинг отангиз биринчи бўлиб шу ёқларда балиқчилик корхонасини очгани ростми?

Подполковник Фёдоров саволни эшитмаган бўлиб, кичкинагина оғзини баттар юмиб олди. Унинг ёнига аста-секин офицерлар келиб тўплана бошлашди, у эса ҳеч кимга эътибор бермай, зўр бериб дурбини орқали денгизга тикиларди. Денгизнинг уфққа бориб қадалган кўм-кўк девори қуёшда балиқнинг тангасидек ялт-юлт қилади, дурбин ойнаси уни яқин олиб келиб кўрсатаётганидан, денгиз худди отининг тумшуғи тагида тургандек бўлиб туюларди. Денгизнинг у ер-бу ерида балиқчиларнинг қайиқлари қорайиб кўринади. Ут-ўланлари куйдирилган қирғоқда Аральскнинг лой томлари, унинг қинғир-қийшиқ кўчалари, портида турган пароходларнинг мачталари гўдайиб кўринади. «Уларнинг қисмлари қаерда бўлди?» — деб ўйлади Фёдоров Аральск манзарасини томоша қилар экан. Аммо унинг тагидаги оти бирдан жиловини силкиб тортиб бетоқатлик билан юриб кетди, дурбиндаги шаҳар худди ўчириб ташланган суратдек кўз олдидан ғойиб бўлди. Фёдоров хўрсиниб, тилмочига ўгирилди.

— Мирзадан сўра-чи, — у орқасига отда қовоғи уйилиб келаётган Тангрибергенга ишора қилди. — Сўраб кўр, бу ерликлар ичимлик сувни қаердан олишаркин?

Подполковникнинг тўғридан-тўғри ўзига мурожаат қилавермай, тилмоч орқали сўраётгани Тангриберген-

нинг нафсониятига теккан эди. Бунинг устига-устак, мирза Темиркени ўлардек ёмон кўргани учунми, татар тилмочни ҳам хуш кўрмай, унга кўзи тушди дегунча асаби бузилиб келмоқда эди. Тилмоч Фёдоровнинг саволини татарчалаб қайтарди.

— Жаноб подполковник бу ернинг қаерларида қудуқлар бор, деб сўраяптилар.

— Буни ерли халқдан сўраш керак. Мен қаёқдан билай? — деди тўнглик билан Тангриберген бир чеккага қараб.

— Ахир сиз йўл кўрсатувчисиз-ку..

— Бу ерларнинг қудуқларини мен билмайман.

— Яхши эмас, мирза, — тилмоч дашном бериб томоғини тақиллатиб қўйди. — Жаноб офицер сўрагандан кейин жавоб бериш керак.

— Мен жавоб бердим.

Тилмоч Тангрибергеннинг жавобини Федоровга таржима қилиб берди. «Тартаракка ўхшамай ўл! Ирилдоқ итга ўхшаб оғзи сира тинмайди-я!» — деб кўнглидан ўтказди мирза тилмочнинг русчалаб гапиришига қулоқ тутиб, пешанасини тириштириб келар экан.

Фёдоровнинг полки Аральск яқинидаги 68-разъездга биринчи бўлиб кириб келди. Офтобда қорайиб, чанг босган лаблари қовжираб, ёрилиб кетган солдатлар разъездга кирар-кирмас ўзларини отдан таппа-таппа ташлаб, биттаю битта кичкинагина бинонинг соясига уришарди. Уйнинг соясидан жой ололмаганлар сийрак, чанг босган қайрағочнинг тагига бориб чўзилишар, кейин етиб келиб, пинжиларига тиқилган солдатларни бўралаб сўкишарди.

Подполковник Фёдоров отидан тушмай, офицерларнинг қуршовида сабр-тоқат билан кейинги қисмларнинг етиб келишини кутиб турарди. Армия қўмондонининг буйруғига мувофиқ, у вақтинчалик квартирмейстерлик вазифасини ўтовчи қилиб тайинланган, шунинг учун ҳам у полкларни кутиб олиб, уларни жой-жойларига жойлаштирмоғи лозим эди.

Кўп ўтмай атаман Дутовнинг кавалерияси ҳам кўринди. Олдинда Троицкий полки йўртиб келмоқда. Ундан бир оз орқада, чангнинг сал босилишини кутиб, Солилецкнинг казаклар полки келмоқда эди. Урал казакларининг отлиқ отряди ҳам деярли шулар

билан бир вақтда етиб келди. Шу тариқа уфқни чанг-тўзон девори билан қоплаб, бирин-сирин жангари казак қисмлари етиб келаверди, кичкинагина разъезд саҳнини солдат қисмлари босиб кетди.

— Қаёққа тиқилишади, а?— деб жаҳли чиқарди Фёдоровнинг.— Ахир уларнинг жойлари бу ерда эмас-ку.

Ротмистр Рошаль мийиғида кулди.

— Уларнинг штаб диспозицияси билан неча пулик ишлари бор.

Оренбурглик атамanning ўзбошимчалиғи Фёдоровнинг айниқса жаҳлини чиқарар, аммо унга ҳеч қандай чора кўриб бўлмаслиғи аламига алам қўшарди. Бу ўжар табиатли атаман вақти келса ҳатто генерал Черновнинг ўзига ҳам бўйсунмас, ўзини жуда бебошвоқ тутар эди.

Атамanning казакларидан кейин ҳам чанг деворини ёриб янгидан-янги қисмлар кириб келаверди. Отлиқлардан кейин разъездга чангга ботиб, унниқиб кетган пиёдалар кириб кела бошлади. Секин-аста узун стволли замбараклар, оёғини судраб босиб озиқовқат ортилган туялар карвони кўринди. Дам ўтмай разъезд чанг булути ичига кўмилиб кетди. Ҳамма ёқни ғала-ғовур овозлар, этик, отларнинг тапир-тупури, гурс-гурси босиб кетди.

Шу тариқа яна икки кунгача ўқ-дори ортилган аравалар, янги ҳарбий қисмлар карвони разъездга тинимсиз оқиб келаверди. Шу кунлари Фёдоров ҳам деярли отдан тушмади, янгидан-янги келаётган полкларнинг истиқболига офицерларидан жўнатиб, улар етиб келгач, ажратилган жойларга жойлаштираверди. Офицерлар етиб келиб, унга доклад қилишарди:

— Каппель корпуси етиб келди. Уларни қаерга жойлаштирай?

— Полковник Могилёвнинг жазо полки етиб келди.

— Биринчи Туркистон полки етиб келди...

Разъезд атрофи шу қадар одам, ўқ-дори, қуроляр, араваларга тўлиб кетдики, натижада кейинги келган полкларни малла тепанинг орқасига жойлаштиришга тўғри келди. Ҳужум бошлангунга қадар душман тараф хабар топмасин учун замбараклар ва броневиклар отрядини ҳам тепа орқасига жойлаштирилди.

Фёдоров қизилларнинг жангчилари сони, қурол-яроғлари кучини аниқ билмас эди. Аммо у бир нарсани аниқ биларди: афтидан, душманни қуруқ қўл билан олиб бўлмайди, қонли тўқнашув бўлиши турган гап. Шунга қарамай у генерал Чернов армиясининг қақшатқич зарбасига қизилларнинг чидаш беролмаслигига сира шубҳа қилмасди. Уни бирдан-бир ташвишга солаётган нарса сув масаласи эди. 68-разъездда бор-йўғи биттагина қудуқ бўлиб, унинг суви ҳам шўрроқ экан. Фёдоровнинг буйруғи билан қудуққа қулф солинди ва унинг олдига қуролли соқчи қўйилди. Унга қўмондон мажлис чақиряпти, деб хабар қилишганида у сувни яна қаердан топса бўларкин, деб бош қотириб ўтирган эди. Штабга кетаётганида кетидан яна битта офицер қувиб етди.

— Сапёрлар полки етиб келди...

— Ротмистр Рошаль!— деб чақирди Фёдоров.

— Лаббай!

— Буларга жойлашадиган ерларини кўрсатиб қўйинг.

Рошаль одатдагидек бардам, қаерга юборинса боришга, қандай топшириқ берилса бажаришга тайёр эди. Сапёрлар полкининг офицери ҳали ёнига бориб улгурмаёқ Рошаль елиб кетди. Фёдоров оғир хўрсиниб олиб, отининг жilовини силтаганида, офицер йигитлар Орол чўлининг қуруқшаган, ёз ўтиб бир томчи ёмғир кўрмаган ўт-ўланларини қасир-қусур босиб, аллақачон елиб кетишмоқда эди.

Фёдоров кенг малла дара ёқалаб отини аста йўртириб борар экан, йўлнинг иккала томони ётган, ўтирган, турган, ухлаётган солдатларга тўлиб кетганлигини кўрди. Фёдоровнинг одатдаги оппоқ, сепкил босган юзини офтоб қорайтириб, Омскни олганларидан кейин қўйиб юборган малла соқоли ҳам қуёшда саргайиб кетибди. Уйқусизликдан қовоқлари шишиб, кўзлари қизариб ётибди. У шафқатсизлик билан қиздираётган қуёшнинг тафтига тоб беролмай, унинг забти олдида бош эггандай энгашиб, дам-бадам кўзини юмиб олади. «Тезроқ бошланиб қўя қолсайди», деб ўйлаб борарди у юраги ўртаниб. Куннинг қизигида сувсиз қолиб кетган армия борган сари ҳолдан тойиб бормоқда эди. У пешанасига тушириб олган фуражкаси тагидан диққат билан икки томонни кузатиб борар

экан, солдатларнинг қанчалик ҳориб, ҳолдан тўйишганини, офтобдан куйиб, жизғанақлари чиқиб кетганини кўрди. Солдатлар соя қидириб, арава борми, қурол-яроғлар борми тагига кириб, ерга бағирларини бериб ётиб олишибди, унга бошларини кўтариб ҳам қарашмайди. Ирғиб туриб, подполковникларининг ҳурматини жойига қўйиб салом беришга уларда куч қаёқда? Жангда аҳволлари нима кечар экан буларнинг? Ахир ҳамма нарса уларнинг кайфиятларига, солдатлик руҳларига боғлиқ-ку!

Федоров қўмондоннинг катта палаткасига кириб борганида барча полк ва дивизия командирлари тўпланиб бўлишган эди. Фёдоров кираверишдаги бўш скамейкага ўтирди.

Кенгаш бошланиши олдидан қўмондон адъютанти тўпланганларнинг барчаси олдига бир кружкадан сув қўйиб чиқди. Ташналикларидан ҳолдан тояёзган офицерлар сувни бир симиришда ичиб қўйишди. Ёлғиз Фёдоровгина кружкага қўлини теккизмади. У қуруқшаб ётган лабларини ялаб, асабий бир ҳолатда аранг ютиниб олди-да, томоқ қириб, аста, аммо ҳамма эшитадиган қилиб сўради:

— Жаноб қўмондон! Солдатлар билан отлар ташналикдан ўлар ҳолатга етдилар. Бу аҳволдан чиқишимизга бирон умид борми?

Генерал Чернов қўлидаги папиросини яна бир қаттиқ сўриб, ташлагани кулдон қидирди-да, топмагач, оёғининг тагига ташлади. Ялтиллаб турган папирос қолдиғини этигининг товони билан юмшоқ ерга эзиб ташлаб, аста ўрнидан турди. У сув масаласи ёлғиз Фёдоровнигина эмас, ҳаммани ҳам қизиқтиришни яхши биларди.

— Жаноблар, сиз бир муҳим нарсани ёддан чиқаряпсиз. Олдимизда турган жанг кўплаб жанглардан бири бўлади. Аммо худди шу ерда сиз билан бизнинг тақдиримиз ҳал бўлади.

— Биз буни тушунамиз, жаноб қўмондон.

— Йўқ, менинг назаримда буни ҳамма бирдек тушуниб етмаганга ўхшайди. Биз бу ерда уч кундан бери турибмиз. Аммо штабимиз ҳалигача ҳам душман ҳақидаги ҳеч қандай маълумотга эга эмас.

Офицерлар олдиларида турган бўш кружкаларга қараб жим туришарди.

— Менимча, душман Аральскка бор кучини ташлаган. Бунга имоним комил. Уларда замбараклардан ташқари броневиклар ҳам бўлиши мумкин. Танклар ҳам. Бироқ биз буни фақат тахмин қилишимиз мумкин, холос. Хужумга ўтишимиздан олдин, биз нима қилиб бўлса ҳам большевикларнинг жангчилари ва қурол-яроғлари сони тўғрисида жуда аниқ бўлмаса ҳам маълумот олишимиз зарур. Тўғримасми, Александр Ильич? — генерал Чернов маъқулласин, деб атаман Дутов томон ўтирилди.

Дутов одатдагидек қўмондоннинг ёнида ўтирган эди. Ғўлабирдан келган яғриндор бу одам кенгаш давомида бирон марта қимир этмади, ҳолатини ҳам ўзгартирмади. Гавдасини бир оз орқага ташлаб, семиз оёқларини олдинга узатганича, қимир этмай кеккайиб ўтирарди. Ҳатто қўмондон мурожаат қилганида ҳам пўстдумбадек қирилган калласини сал ирғиб қўйиб, ғиқ этмай ўтираверди.

— Барча бўлинмалар шу бугуноқ разведкага одам юбормоғи даркор, — дея гапида давом этди Чернов. — Сиз ҳам шундай қилинг, подполковник, — деб қўшиб қўйди у Фёдоровга қараб.

— Хўп бўлади, жаноб қўмондон.

— Умуман, большевикларнинг истеҳкомлари устидан кузатувни кучайтирмоқ даркор. Айниқса, олдинги линияга келаётган янги қисмларни зийраклик билан кузатинг.

Офицерлар гурра қўзғалишди. Улар палаткадан чиқаётганларида Чернов уларни яна тўхтатди.

— Жаноблар, сизларни хурсанд қилмоқчиман, сув бўлади. Эртага пешинга йигирмата цистернада сув етказиб келишади. Сув одамларга ҳам, отларга ҳам етади. — Чернов кўзи билан подполковник Фёдоровни қидириб топди-да, қўшиб қўйди: — Подполковник, айниқса сизнинг разведкангиздан умидим катта. Энди боринг!

Фёдоров ўз полкига қараб қайтиб келиши билан ротмистр Рошални чақириб келгани одам юборди. Рошаль етиб келиши билан Фёдоров унга ўтиришни ҳам таклиф қилмай, буюрди:

— Яхши эмаклайдиган жангчиларингдан танла. Тунда разведкага жўнайсизлар. Бизга «тил» зарур. Нима қилсаларинг ҳам тутиб келасизлар, уқдингми?

Рошалнинг кўриниши ҳар сафар Фёдоровнинг га-
шини келтирарди. У билан Омскда бўлиб ўтган тўқна-
шувни сира унутолмасди. Фёдоров ҳар гал у билан гап-
лашганида ички нафратини сездириб қўйишдан қўр-
қиб, кўзини чеккага олиб гаплашарди. Рошаль ҳам у
билан муносабатда худди шу йўлни тутар эди.

— Ротмистр, «тил» учун сиз менга каллангиз би-
лан жавоб берасиз! Энди боринг!

— Хўп бўлади! — деди Рошаль ерга қараганича
ва индамай кетига ўгирилиб палаткадан чиқди.

III

Оқ армиянинг кучлари 68-разъездда тўпланиб,
жойлашгани сари Аральск ва унинг теварагидаги аҳо-
ли безовталаниб қолди. Кичкинагина, шу маҳалгача
ўзига тинч яшаб келган шаҳарча серқатнов бўлиб,
гувиллаб қолди. Шаҳарчанинг қинғир-қийшиқ, тор кў-
чаларида турли-туман қурол осган серташвиш ҳар-
бийлар кўпайди. Оғир карвонлар, қурол-яроғ, сув ор-
тилган аравалар куни билан шаҳарнинг ғарб томонига
оқиб ўтади, станциядан пулемёт тачанкалари ҳам
ўша томонга жўнатилади.

Шу кунларда Аральскдаги бирдан-бир икки қа-
ватли бино — савдогар Марковнинг уйи айниқса гав-
жум. Бу уйнинг олдидан кечгача пиёдалар ҳам, отлиқ-
лар ҳам аримайди. Ҳар томондан қуёшда қорайган,
ташвишли командирлар отда елиб келиб, шу уйга ки-
риб ғойиб бўлишар, айримлар эса шу бинодан шоши-
либ чиқиб, орқа-ўнгларига қарамай, қуроолларини йўл-
йўлакай тўғрилаб отларига ирғиб миниб, шаҳарнинг
ғарбига ё станцияга қараб елиб кетишади.

Худди шу ерга, ана шу ғиштин уй ёнига тонг
паллада ғалати бир отлиқ келиб тўхтади. Саратоннинг
шундай иссиқ кунларида у қундуз телпак билан поч-
пўстин кийиб олган. У ҳам ҳаммага ўхшаб шошилинич
отидан тушиб, бино томон юраётган эди, соқчи тўх-
татди.

— Тўхта!

Ғалати йўловчи кетига қарамай, эшик олдида тўп-
ланиб турган ҳарбийларнинг орасини ёриб ўтиб, ичка-
рига кириб кетмоқчи бўлаётган эди, соқчи кетидан
югуриб бориб, ёқасидан ушлаб олди.

— Тўхта, деяпман сенга! Қаёққа кетяпсан?

Йўловчи чақнаб турган кўзлари билан соқчига ўқрайди.

— Қўйиб юбор, жигар. Штабда жуда зарур ишим бор,— деди у русчалаб.

Соқчи почапўстин кийган бу одам оддий кишилардан эмаслигини сизди-ю, аммо бўш келишни истамади.

— Кимсан ўзинг? Хужжатинг борми?

Қозоқ ўзини бир оз йўқотиб қўйди, чунки унда ҳеч қанақа хужжат йўқ эди. Келгинди бу соқчи уни бошлиқнинг олдига хужжатсиз киргизмаслигига кўзи етиб, кириб-чиқиб турган одамларнинг юзига, битта-яримта таниш учраб қолмасмикан, деб тикила бошлади. Ташқарига бир-бири билан гангир-гунгур гаплашиб бир гуруҳ командирлар чиқиб келди, бироқ қозоқ йигит улардан биронтасини ҳам танимади, у бу командирларнинг ҳаммаси янги етиб келган қисмларнинг бошлиқлари эканини дарров тушунди. Уларнинг ораларида биттаси айниқса қоратўрилиги, папағи билан ажралиб турарди. У штабга кираверишда йўлда ўзларининг ориқ, узунёқ отларида Аральскни айланаб юрган туркман йигитларини кўрган эди. Бу қоратўридан келган, палах кийган новча йигит ўша туркман отличлари полкининг командири эканини дарров тушунди. Йўловчи штабга қандай киришини билолмай турганида кўзи командирларнинг орқасидан шошилишч чиқиб келаётган Дьяковга тушиб қолди. Дьяков ҳам почапўстинлик қозоқни узоқданоқ таниб: «Эломон!» — деб чақирди-да, зиналардан тез-тез юриб тушиб келди.

Эломон боядан бери жонига теккан соқчини нари итарди-да, комиссарнинг қаршисига югурди. Дьяков Эломоннинг қўлини қисиб, сал орқага тисарилди, уни бошидан оёғигача кузатиб чиқиб кулиб юборди. Улар сал чеккароққа чиқиб гаплашишди.

— Кўринишдан ишинг жойидага ўхшайди.

— Бир неча марта тўхтатишди.

— Хўш?

— Қаердансан, деб суриштиришди-да...

— Сен нима дединг?

— Нима дердим? Менинг жавобим битта: Кичик-қумдаги овулим кўчяпти. Хотинимнинг ҳамма қариндошлари Саксовул станцияси томонда туради. Ўша-

лардан олган туям нуқул ўша томонга ўтлаб кетиб қолади. Мана, яна қочиб кетибди. Лаънати жонимдан тўйдириб кборди. Мана энди яна ўша туямни қидириб кетяпман, дедим...

— Ҳим... Устасан-ку. Шундай десанг, гапингга ишонишдими?

— Баъзан ишонишди, баъзан ишонишмади... Ҳамма ёғимни текшириб, ҳеч нарса топишолмагач, қўйиб юбораверишди.

Комиссар хиёл жилмайган бўлди-ю, ўша заҳоти яна жиддий тортди.

— Нимаики гап топиб келган бўлсанг, штабда гапириб берасан. Ҳозир бир нарсани айт: улар кўпми?

— Ёпирай, асти сўраманг! Бамисоли даладаги ўт!

— Шундай дегин... Унда иш чатоқ-ку, чатоқ... Бўпти, штабга бор. Менинг бу ерда бир ишим бор. Қайтиб келганингдан хурсандман. Бугун дамингни ол, эртага окопда учрашамиз.

Эломоннинг озгин, офтобда қорайган юзи яна ҳам унниқиб кетибди. Дьяковнинг топшириғи билан шунча кун чўлда изғиб юриб, ҳаётини хавф остида қолдириб бўлса ҳам муҳим маълумотлар тўплаб келганида, унинг гапига қулоқ солмай штабга, нотаниш одамларнинг олдига жўнатиши Эломонга бирдан алам қилиб кетди. Бирдан ҳафсаласи пир бўлиб, елкасидаги почапўстини ҳам оғирлик қилиб кетди. Оти юганини шақиллатиб пишқириб, олдидан пақирлаб сув олиб ўтаётган аёлларнинг челагига ҳадеб интиларди.

— Отингни суғориб ол,— деб тайинлади кета туриб Дьяков.

— Хўп,— деди итоаткорлик билан Эломон.

— Айтгандай, уларда сув масаласи қандай экан, билолмадингми?

— Мутлақо сувсиз ўтиришибди...

— О! Бу жуда соз-ку!

— Аммо сув бўлади. Бугунми, эртами олиб келишар эмиш...

— Нималар деяпсан?— Дьяков қовоғини уйиб, Эломонни енгидан ушлади.— Қаердан олиб келишарди? Бу жуда муҳим биз учун.

— Улар сувни... ҳалиги... юмалоқ вагонларда олиб келишаркан. Бўғоз туяга ўхшаган бақалоқ идишларда...

— Цистерналардами?
— Ҳа-ҳа, ўшаларда...
— Буни сен қаердан билдинг?
— Мен ўтган кечаси Шиқи-Сув станциясида бир қозоқникида тунаган эдим. Ўша ерда цистерналарга сув қуйишаётган эди...

— Ҳали шундай дегин. Хўш, цистерналар кўпми?

— Кўп. Бутун бошли поезд.

— Аниқроғини билмайсанми?

— Анигиними?

— Цистерналар нечталигини санамадингми?

— Ҳаммаси... Худо билади нечталигини!

Шу маҳалгача хотиржам турган комиссарнинг бирдан қовоғи уйилди, кетига қайтиб, штабга кириб кетди. Эломон топиб келган хабар жуда муҳим эди. Эломон ҳам отини етаклаб унинг кетидан юрди.

— Иргиздан уч юзта алашўрдалиқлар йўлга чиқибди, — топиб келган янгилигини тезроқ хабар қилишга ошиқди Эломон. — Улар Аральска қараб келишяпти. Улар келиб генерал Черновга қўшилишмоқчи. Кейин, эшитишимга қараганда, Афғонистонми, Эронга ўтиб кетишмоқчи экан. Ҳақиқий мусулмонларнинг мамлакатига...

Дьяков гўё унинг гапини эшитмаётганга ўхшарди. Штабга етиб бормасданоқ у битта жангчини ёнига чақириб олди.

— Зудлик билан портга югур! «Туркистонлик»нинг командирини қидириб топ, айт, зудлик билан менинг олдимга келсин, мен штабда бўламан.

Жангчи югуриб кетди. Дьяков яна Эломонга юзланди, бирпас пешанасини тириштириб ниманидир ўйлаб турди. Кейин сўради:

— Айт-чи, пароход кўрфаз орқали 68-разъездга яқин бора оладими?

Эломон Дьяков нимани ўйлаб турганини дарров тushунди ва жилмайди. Сариқ чиғаноқ кўрфази оқларнинг армияси жойлашган ерга жуда яқин эди. Кўрфаз билан 68-разъезд ўртасида битта тепалик бор. Уларни пароходдан туриб ўққа тутиш жуда қулай бўлади.

— Кўрфаз жуда саёз эмасми? — деб сўради Дьяков.

— Саёз. Аммо «Туркистонлик» юрса бўлади...

Улар суҳбатлашиб турганларида уларнинг олдила-

рига бир барзанги келиб тўхтади. Аввалига Дьяков ҳам, Эломон ҳам унга эътибор беришмади. Барзанги бир зум жилмайиб уларни кузатиб турди, кейин эгар устида энгашиб, Эломоннинг елкасига қўлини қўйди. Эломон ўгирилиб, ўзига қараб жилмайиб турган Каленни кўрди.

— Кален оға!

Кален чаққонлик билан отдан тушиб, Эломонни қучоқлаб олди.

— Сен мени шу ерда кутиб, отимга қараб тур, мен штабга кириб чиқишим керак,— деди шоша-пиша Эломон, Дьяковнинг зинадан чиқиб кетаётганини кўриб. — Мен ҳозир чиқаман...

Аммо Кален уни узоқ кутиб қолди. Эломон штабдан чиққанида қуёш ботиб, қош қорайиб, штабнинг деразаларида чироқ кўринган эди. Улар отларини жиловидан етаклаб бориб, куни билан деворини қуёш қиздириб юборган пастаккина бир уйнинг деворига суяниб ўтиришди.

— Мен, иним, уйда тинчгина ўтиролмадим. Ўрис биродарингга беш юзта от ҳайдаб келдим. Қалай? Нима, Тангрибергеннинг отларини аяб ўтиришим керакмиди? Бундай ўғирлик гуноҳ бўлмаса керак, деб ўйлайман,— деди Кален ва беғуборлик билан кулиб юборди.

— Хабаринг борми, мирза шу ерда?

— Қаерда? Шаҳардами?

— Йўқ, оқларнинг ичида.

— Ҳа, буни эшитувдим. Зарари йўқ, агар у шу маҳалгача тулки бўлиб яшаб келган бўлса, мана мен энди ов итига айландим. Хўш, келин қаерда?

— Мен билан бирга.

— Қаерда? Шаҳардами?

— Ҳа!

— Э, биродар, унда бу ерда нима қилиб ўтирибмиз? Келиннинг қўлидан ҳеч бўлмаса чой ичиб келмайманми?

Иккалалари ҳам дарров ўрниларидан туриб, этакларини қоқиб, отларига минишди ва секин Эломоннинг уйига қараб йўл олишди. Эломон шаҳар чеккасидан, портда ишлайдиган бир руснинг ҳовлисидан ижарага уй олган эди. Иккала оғайни отларини боғлаб, юз-қўлларини ювиб, ёзиб қўйилган кўрпачанинг

устига чиқиб ўтиргунларича, чаққонгина Кенжекей аллақачон чойини ҳам қайнатиб улгурган эди.

Кален Эломоннинг уйини томоша қилиб ўтириб, кўзи деворга тираб қўйилган кичкинагина қора дўмбирага тушиб қолди. Дўмбира жийдадан бежиримгина қилиб ишланган бўлиб, яхшилаб созлаб ҳам қўйилган эди. Кален кайфи чоғ бўлиб, дўмбирани дарров қўлига олди, энди маза қилиб чертаётган эди, деворда осиглиқ турган намат қалпоққа кўзи тушиб, ҳайратдан оғзи очилиб, кўзи косасидан чиқиб кетаёзди. Дўмбирани тиззасига қўйиб, жилмайди.

— Келин!— деди у чой қўйиб ўтирган Кенжекейга қараб.— Анали қозикдаги Аҳмат эзманинг қалпоғи эмасми?

— Кален оға, топдинг. Хотини бечора бизнинг бу ерга кўчаётганимизни эшитиб бизникига кирди-да, раҳматликнинг мана шу қалпоғини эсдаликка совға қилди. Раҳматлик ҳаётлигида сизларни ҳаммадан ҳам яхши кўрар эди, шу қалпоғи сизларга эсдалик бўла қолсин, деди...

— Раҳматлик, деганинг нимаси! У тирик экан.

— Э, азизим, одамлар нималар дейишмайди дейсан.

— Йўқ, келин, у тирик экан. Менга бир ишончли одам айтди, ўз кўзим билан кўрдим, деди. Худо урсин, деб қасам ҳам ичди. Сари Орқа томондаги бир шаҳарчада яшар эмиш. Бир гунг-соқов кампирга уйланибди, дейди. Кампирнинг соғин туяси билан бўталоғи ёқиб қолган эмиш унга. Кампир ўша ерликларнинг қўй-эчкисини боқар экан, Аҳмат эзма эса туясининг сутини бозорга олиб бориб сотар экан. Айтишига қараганда, ўзининг қулоғи ҳам сал оғирлашиб қолганмиш. Бир қўшнининг ўғли уникига кириб сут олиб юрар экан, бир косасини икки тангадан. Бир куни ўша бола кириб: «Ассалому алайкум, ота!»— деб салом берса, Аҳмат эзма эчкидай бир ирғиб тушибди-да, болага ёпиша кетибди. «Сут дейсанми? Бугундан бошлаб сутнинг косаси уч танга! Хоҳласанг ол, хоҳламасанг жўнаб қол!»— дебди унга.

— Қўйинг-э, Кален оға!— Кенжекей ҳам чидолмай кулиб юборди.

— Жиддий гапиряпман сенга. Улай агар, бу гап рост.

— Вой тавба-ей! Улган одамни ҳам кулги қилишлари ҳеч гап эмас экан-да, а?..

Кален ҳузур қилиб серкиллаб кулди-да, ёстиқни икки буклаб ёнбошлади, иссиқ чойдан ҳўплади. Эломон ҳам ерга қараб, мулойимгина жилмайиб ўтирарди. Унинг озгин, чуваккина юзида аллақандай ўкинч ифодаси акс этди. Унга Кенжекейнинг Аҳмат эзмага ачиниб гапиргани хуш ёққан эди. Тўғри, ўлардек ёқимсиз, жанжалкаш чол эди, ундан на овулдошларига, на оила аъзоларига тинчлик йўқ эди. Аммо шунга қарамай, ўша вақтларда, Аҳмат эзма қаерда пайдо бўлса, ўша ерда худди тулки боласини тутиб келган овчи хонадонигагидек хурсандчилик, аския авжига чиқарди.

Аҳмат эзма яқинда Эломоннинг тушига кирган эди. Эломон туямни йўқотиб қўйдим, деб оқлар тўхтаган ерларни айланиб, бир овулда овқатланиб, бошқа бир овулда тунаб юрган эди. Шундай қилиб, у Шики-Сув станциясига ҳам бориб қолди. Эломон бу ердан ҳам ўтиб кетаверган бўлар эди-ю, аммо станцияда кутилмаганда унинг кўзи оқ солдатларга тушиб қолди. Водокачканинг олдида бутун бошли юмалоқ вагонли состав турибди. Қараса, солдатлар ўша бақалоқ вагонларни сув билан тўлатишяпти. Худди мана шу ерда унинг содда овул қозоғи экани сал бўлмаса панд бериб қўяй деди: у ҳар қандай эҳтиёткорликни ёдидан чиқариб, солдатларнинг ишига бақрайиб тикилиб қолибди. Ҳушига келганида эса кеч бўлган эди, солдатлар унинг қизиқсиниб тикилиб қолганини сезиб қолишган эди. Кейин у узоқ бир қариндошимникига меҳмонга келган эдим, ўшаникида ётиб қолмоқчиман, деб алдашга мажбур бўлди.

Эломонга жойни ташқарига солиб беришди. Чивинлар қуёш ботмасидан одиноқ пайдо бўлиб, кечаси эса шу қадар кўпайиб кетдики, сира кўз юмгани қўймасди. Эломон у ёнидан бу ёнига ағдарилиб, неча марта ирғиб ўрнидан туриб, чивинларни қўрий-қўрий сира ухлолмади. Ҳовлига чиқиб юриб, станция томонга қараб, қулоқ солиб, солдатларнинг цистерналарни сув билан тўлатишини кўриб чиқди. Кейин ўтовнинг орқасига тушовлаб қўйилган отидан ҳам хавотирда эди, ундан ҳам кўз-қулоқ бўлиб ётди. Азонга яқинги-

на кўзи илинибди. Ана ўшанда унинг тушига Аҳмат эзма кирибди.

Эломоннинг тушида унинг Суев чол совға қилган туяси қисир қолган эмиш. Болалар йил бўйи сутсиз қолишмасин учун Эломон узоқ бир овулдаги чол билан туясини алмашмоқчи бўлибди. Улар туяларини алмашибди, иккалалари ҳам хурсанд бўлиб, энди бор-барака қилишаётганларида қаёқдандир кутилмаганда Аҳмат эзма пайдо бўлиб қолибди.

Аҳмат эзманинг тагида қора от эмиш. Ҳозир Эломоннинг уйида қозикда илиниб турган оқ намат қалпоғини энсасига суриб олган эмиш. У одатдагидек худди овул аёллари билан болаларини қўрқитмоқчи бўлаётгандек, отининг устида гердайиб ўтирган эмиш. Митти кўзлари билан теварак-атрофга олазарак бўлиб қараб, кимникида тунаб қолсам экан, деб мўлжаллаётган эмиш. Бир вақт унинг кўзи туйнугидан тутун чиқиб турган, ўтовининг ёнига эса қора туя билан от боғлаб қўйилган хонадонга тушиб, ўзида йўқ хурсанд бўлиб кетди. Агар қозон қуруқ бўлса, туйнукдан тутун чиқадими, деб ўйлади у. Аҳмат эзмага жон кириб, бир оз олдинга энгашди ва ҳавони ҳидлаб кўрди, бир нарсанинг исини сизди шекилли, отига қистов бериб, ўша ўтов томон шошилди. Аҳмат эзма жуда оқил одам эди, ҳа, жуда ақлли одам эди. У кўзлаган ўтовига тўғридан-тўғри кириб боравермади. Отини овулнинг чеккасида тўхтатиб, тезак териб юрган бир аёлдан овул янгиликларини суриштириб билиб олди. Маълум бўлишича, Эломон ўзининг қисир қолган туясини соғин туяга алмаштириб олган экан. Қисир туясининг ёнига битта бузоқ билан қўй ҳам берган экан. Аҳмат эзма кора отини боғлаб қўйиб, билагонлик қилиб туянинг олдига борибди. У аввал туянинг тўлиб турган ғадир-будур оппоқ елинини силаб кўрибди. Кейин туянинг оғзини очиб, тишларини кўрибди. Шундан сўнг сийраккина соқолини сийпалаб туриб, маъноли бир қиёфага кирибди-да, ўзича нималарнидир тасдиқлаб, бир-икки бошини силкиб қўйибди. «Ҳа, ёмон мол эмас. Агар кўз тегиб қолмаса, бутун овулни сутга маъмур қилади. Наинки бир овулни, икки овулни маъмур қилиши мумкин! Бу лаънати Эломоннинг омади юришишини қаран! Қора-қура болалари ҳадемай сутга чўмиладиган бўлишар экан»

да!» Кейин доим оч юрадиган болаларини эслаб, унинг кайфи бузилиб кетибди. У шошилиб хуш таомнинг хиди келиб турган ўтов томон юрган экан, худди тушовланган отдай қоқилиб, йиқилиб тушибди. Унинг йиқилган овозига вовиллаб ит югуриб чиқибди. Аҳмат эзма алам қилганидан итни қамчиси билан бир туширибди. Энди унинг кўзига Эломоннинг омадиям, бўғоз туя ҳам, мана бу ит ҳам ёмон кўриниб кетибди. Алам қилиб кетганидан, Аҳмат эзма ўтовга уй эгаларини емоқда-ичмоқда бўлиб кириб борибди.

Уни кўриб Эломон ирғиб ўрнидан туради, ҳурмат билан сўрашгани қўлини узатади. Аммо Аҳмад эзма сўрашмай, унинг қўлини итариб юборади. Эломоннинг уйида ўтирган меҳмонлар дарҳол нари-бери сурилишиб, унга пойгакдан жой бўшатишган экан, Аҳмат эзма улар кўрсатган жойга ўтирмай, палосни ифлос оёғи билан босиб тўғри тўрага ўтиб, ўтириб олибди. Нафасини ҳам ростлаб олмай, Эломонга ёпиша кетибди: «Ҳа, нодон, шарманда! Сира одам бўлмадинг-бўлмадинг-да. Мен сенга шунақа тарбия берганмидим? Уй-бай-ўв, нахотки қора туя отангдан ёдгорлик эканини билмасанг-а! Рўзгорингнинг суянчиғи эканини билмасанг-а! Сен туянгни эмас, бахтингни алмаштирибсан! Уй-бай! Уй-бай-ўв!..» — деб шангиллаб, Аҳмат эзма ўзининг бошига муштлабди.

Аҳмат эзма ўтирганларнинг юрак-пурагини чиқариб, яна Эломонга ёпиша кетибди:

«Ҳа, ҳа, лаънати ит, бу билан сен ўзингнимас, мендай бир олижаноб одамни уруғ-аймоқларининг ичида шарманда қилипсан! Ҳой ит, нахотки бу қора туя бутун овулнинг муқаддас моли эканини ҳалигача ҳам билмасанг? Бу бошқача бир мол эди. Худо кўрсатмасин, агар ўлиб-нетиб қоладиган бўлса, унинг суягини тозалашга ким ҳам журъат қила оларди?! Мен тозалармидим, а? Ахир у шу шўрпешана овулимизнинг бирдан-бир қимматбаҳо нарсаси эди-ку! Бу нима қилганинг, а? Ё ўз овулингда бирон мўмин-мусулмон топилмадимики, туянгни ўша билан алмашсанг? Нега энди уни аллакимгадир четга алмаштирасан? Қани айт-чи, бизни оёқости қилишга сенга ким ҳуқуқ берди? А?» — деб лаби лабига тегмай чинқириб, Аҳмат эзма боядан бери меҳмонлари тинчгина суҳбатлашиб ўтирган уйни шовқин-суронга айлантириб юборади.

Эломон кулгиси қистаса ҳам Аҳмат эзманинг та-жанглигини билгани учун ўзини тийиб, пешанасини ишқаб тураверди. Утирган меҳмонлардан бири: «Бизнинг туямиз ҳам ёмон эмас, жунлари узун-узун, бўғоз, ҳадемай туғиб беради, елинлари тўлишиб турибди», деб секин эътироз билдириб кўрган эди, Аҳмат эзма унинг гапини бўлиб ташлади. «Бўлмаган гап,— деб бақриб беради у.— Бутун умри молнинг ичида ўтган, кўравериб кўзи пишиб кетган одамни алдаб бўпсан! Алдолмайсан! Кўз олдингда туғилиб ўсган молни киши ўз фарзандидай яхши кўриб қолади. Сенинг пашмалоқ, касалманд, бўлмағур, мақталиб миси чиққан, мана бунга алдаб ўтказган туянгни, хотиржам бўлавер, яхшилаб кўрдим. Ҳали қачон туғиши номаълум. Ҳеч қачон туғмайдиам. Елини ҳам тўлишган эмас. Елинидаги гудда-гудда нарсалар туянгнинг бўғозлигидан эмас, ифлослигидан тошган яралар. Ёзнинг иссиғида бунақа яра ҳамма молларнинг ҳам човида бўлади».

Аҳмат эзма шу чакаги очилганича сира гапдан тинмади, эсламаган мол-қоли, қариндош-уруғлари қолмади... Энди уни бандаси у ёқда турсин, ҳатто яратганнинг ўзи ҳам гапдан тўхтатолмасди. Биров оғиз очиб бир нарса деёлмагани майли-я, энди ҳамма туяни чиндан ҳам бўғоз бўлмаса-я, деб ўйлай бошлаган эди. «Молни умр бўйи тийинлаб битта-биттадан тўплайсану,— деб куйиб жизғанаги чиқарди Аҳмат эзманинг,— бу нодон бўлса, уни икки қўллаб бировларга тутқазиб юборади. Уй-бай, ўй-бай-ўв, буни кўргандан кейин қандай чидаб туриб бўлади!»

Уйдагилар ҳаммаси ўзини ўта ноқулай ҳис қила бошлади. Ҳатто Аҳмат эзмони беш қўлидай яхши билладиган Эломон ҳам нима қилишини билмай бақрайиб қолди. У ғамгин тортиб, хижолат бўлиб турган меҳмонлари томон ўгирилиб: «Бу киши уруғимизнинг энг мўътабар одамларидан бўлади. Акамдай гап. Мен бу ишни унинг маслаҳатисиз бошлаган эдим. Ўзларинг кўриб турибсизлар, иш кўнгилдагидек кўчмади. Энди бу ёғига хафа бўлмайсизлар-да», деди.

Кайфи бузилган меҳмонлар кўчада уйнинг орқасига ўтиб маслаҳатлашишибди-да, туяга қўшимча қилиб олаётган тўқлиларини қайтариб беришга қарор қилишибди. Эломон ёнига қолаётган тўқлини сўйиб, гўш-

тини қозонга солишни буюрибди. У меҳмонларини қолишга кўндирибди, яна бошқаларни ҳам меҳмонга чақирибди, уйига бирдан файз кириб кетибди. Аҳмат эзманинг ҳам кайфи чоғ бўлиб кетибди. У дам-бадам ташқарига — қўй гўшти милдиллаб қайнаётган қозонга қараб-қараб, пучуқ бурни билан қўй гўшtidан пишаётган шўрванинг иси келаётган ҳавони искаб-искаб қўяр экан. Азбаройи хурсанд бўлиб кетганидан, барча ғам-ғуссаси ёдидан кўтарилиб кетган. Унинг учун ҳозир қозонда қайнаётган таомдан ҳам муҳимроқ нарса қолмаган. Меҳмон тўла уйда у ҳаммадан қаттиқроқ ҳиҳилаб, ҳаммадан кўпроқ гапириб ўтирарди. Ҳозиргина худди ашаддий душманларидек уришиб олган меҳмонлар билан энди бирпасда иноқлашиб олиб, у ёқ-бу ёқдан қизгин суҳбатлашиб ўтирарди. Бир вақт ҳе йўқ-бе йўқ, улар билан қудалашадиган ҳам бўлиб қолди. Қани энди, дерди у, икки уруғ бир-бири билан қиз олиб, қиз беришадиган бўлса, ана ўшанда энг учқур отларга миниб, бир-биримизникига меҳмонга бориб, роса зиёфатхўрлик қилардик-да, дерди у. Гап учқур от, йўрғага келганда лаганларга буғини гуркиратиб гўшtlарни сузиб киришган, бу орада Аҳмат эзма меҳмонлардан бирини қуда деб атаб ўтирган эди...

Меҳмонларнинг олдида ўзини аранг тутиб ўтирган Эломон улар кетишлари билан ерга ётиб олиб кулаверибди-кулаверибди, ўз кулгисидан ўзи уйғониб кетибди. Эломон бошини ёстиқдан кўтариб, кўзларини ишқалабди ва теварак-атрофга аланглабди. Қараса, оти нарироқда боғлаб қўйилган бузоқнинг ёнида ўтлаб юрибди. Уйнинг эгаси молларини подага ҳайдаб, онасига эргашиб бўкираётган эмизикли бўталогини етаклаб, кетига қайтиб келаётган экан. Қуёш анча тепага кўтарилиб қолган. Эломон тушини эслаб, ўша кун анчагача туролмай, ўрнининг устида бошини чайқаб ўтирди.

— Жойи жаннатда бўлгур қария хўп қизиқ одам эди-да! — деди Эломон кўнгли бўшашиб.

Кален унга бир-икки зимдан разм солиб қўйди-да, ўйлаб туриб қўшиб қўйди:

— Ҳа, ўлим ҳамманинг ҳам бошида бор. Қазоси етган бўлса, ўлиб кетган бўлса ҳам ажаб эмас. Менинг назаримда эса нуқул овулма-овул айланиб юрганга, бир кун эмас-бир кун кириб келадиганга ўхшайверади. Туриб-туриб жуда кўргим келиб кетади.

Кален увишиб қолган оёқларини силаб ёзиб олди-да, ўрнидан турди. Улар ташқарига чиқишганда аллақачон қоронғи тушиб бўлган эди. Денгиз томондан қаттиқ шамол эсиб, нам ҳавони суриб келарди. Шаҳар кўчаларида ҳеч зоғ кўринмайди. Ҳамма ёқ жимжит. Икки даҳшатли куч бир-бири билан юзма-юз келиб, ҳамма ёққа ваҳима солиб турарди.

Шаҳар батамом тинчиб, безовталиқ билан уйқуга кетганида, Эломон Каленни уйда қолдириб, шаҳар чеккасига, ўз отрядига қараб кетди. Эломон ўзиникиларни қоронғида зўрға топди. Билса, Дьяков уларнинг отрядларига келиб, қоровулни кучайтиришни тайинлаб кетибди. Эломон окопларда бўлиб туришга қарор қилди. Неча кунлардан бери жазирама офтобда юрган йигитлари қисқа муддатли сукунатдан фойдаланиб, бири ўтириб, бири хандақнинг чеккасига суяниб дам олишяпти. Эломон уларнинг қуш уйқусидек қисқа, зийрак уйқуларини бузмаслик учун хандақларни аста юриб айланиб чиқди. Тонг палласида бўлмаса ҳам кечга томон оқлар ҳужумга ўтишига, ана ўшанда бу чўлларда ҳали одам боласи кўрмаган жанглар бошланиб кетишига Эломоннинг ақли етиб турарди. Бу урушда ким омон қолади-ю, ким қурбон бўлиб кетади, буни яратганнинг ўзи билади. Бу ҳақда ўйлаш шу қадар кўнгилсиз эдики, Эломон миясига келган бу фикрни шоша-пиша хаёлидан ҳайдашга ҳаракат қилди.

Хандақларни айланиб чиқиб, Эломон йигитларидан бирининг ёнига чўнқайди ва ўша заҳоти уйқуга кетди. Аммо узоқ ухламади, аллаким биқинига туртгандай, уйғониб кетди. Теварак-атроф таҳликали сукунатга чўмган. Қоронғилигидан ҳеч нарсани кўриб бўлмайди. Фақат тун қоронғилигида у бу ерда солдатларнинг ўзи ўраган папиросининг яллиғи кўзга чалиниб қолади.

Гарчи тун қоронғисида кўзи ҳеч нарсани илғамаетган бўлса ҳам, Эломон катта куч тўплаб, сукут сақлаб турган душман томондан кўзини узмасди. У бошини хандақнинг четига қўйиб, яна уйқуга кетганини сезмай ҳам қолди. Аммо назарида кўзи яна бир дақиқагина илингандек бўлди. У тартибсиз отишмадан чўчиб уйғонди. У уйқусираб, нима бўлаётганини аниқ идрок этмай, тўппончасига ёпишди. Кейин тўшунса отишма унинг отрядида бўлмаётган экан, ўқ

овози ўнг қанотдан келаётган экан. Уйғониб кетган йигитлари аллақачон шай бўлиб туришарди. Қоронғида милтиқларнинг затвори даҳшатли шақиллайди.

— Нима гап? Тинчликми?

— Билмадим.

— Хужумга ўтишибдими?

— Командиримиз қани?

Яқингинадан замбаракнинг гумбурлагани эшитилди ва ўша заҳоти жим бўлиб қолди. Бора-бора милтиқ овозлари ҳам тинди, хандақларга яна сукунат чўмди. Аммо энди ҳамманинг ҳам уйқуси ўчиб кетган, тимқоронғи тун жангчиларга яна ҳам ваҳимали ва даҳшатли бўлиб туюла бошлаган эди. Улар гарчи ҳали ким бу урушнинг биринчи қурбони бўлишини аниқ билишмаса ҳам, аммо ажал нафасини ҳаммалари ҳам ҳис қилиб қолишган эди шу топда.

IV

Ротмистр Рошалнинг омади келиб қолди — у «тил» тутиб келди. У хурсанд бўлиб кетган офицерларнинг қуршовида оғзи қулоғига етиб, ҳали ҳам ўзига келолмай турарди. Фуражкиси остидан шариллаб тер қуяр, у дам-бадам фуражкисини бошидан олиб, энги билан артиниб қўярди. Ундан ниманидир сўрашар, у бўлса жавоб бериш ўрнига, папиросини қидириб, ҳадеб чўнтагини ковларди. Ниҳоят, у папиросини топди-да, олов сўраб, қалтираётган қўллари билан папиросини тутатиб олди, чуқур тортиб, ёнида турган асирга қараб қўйди. Гугурт ярқ этиб яллиғланган дақиқада Рошалнинг кўзи асирга тушган эди. Мўйлови ҳам, бурни ҳам узун, кўзойнак таққан бу асирнинг бепарво кўриниши уни ҳайрон қолдирди. У ширингина уйқуси бузилганидан норозидек кўринарди. Асирнинг юзида зиғирча бўлса ҳам ташвиш аломати йўқлиги Рошални айниқса ажаблантириб қўйган эди.

Рошаль асирни подполковник Фёдоровнинг ҳузурига олиб боришни буюриб, ўзи разведкага кетиши олди-дан тушовлаб кетган отининг олдига қараб кетди. Тўриқ от эгасини таниб, аста кишнади. Рошаль одатига кўра отининг бўйни, сағрисини силаб қўйди. Силаётганида отининг эти жимирлашиб кетди, шунда Рошаль отининг белидаги ярасини эслади-да, уни

эртадан қолдирмай полк ветеринарига кўрсатишни кўнглига тугиб қўйди.

Рошалнинг ҳеч қаерга боргиси йўқ эди, у шинелини ёзиб, отининг ёнига чўзилди-да, тимқоронги осмонга тикилди. Кўзларига қум тиқилиб, уни уйқу босиб кела бошлади. У кўзларини юмди-ю, тунги разведкасини эслаб, яна очди. У отишма бошланиб қолганида, омон қочиб қутуламан, деб сира ўйламаган эди. Ҳар қалай ҳали ажали етмаганга ўхшайди. Унга битта ҳам ўқ тегмади. Улар асирни ўқ ёмғири остида олиб чиқишди. Ўз дозорини хабардор қилиб қўйиш учун олдинроқ жўнатган солдати эса ўқдан учиб қолди. Ахир бу омад эмасми? Рошалнинг бирдан вақти чоғ бўлиб, чеккиси келиб кетди, аммо у қимирлашга ҳам эринарди.

У шу тун бошидан кечирганларини ўйлаб ётар экан, яна қўлга туширган асирини эслади. Уни сўроқ қилиб ўтиришга вақт йўқ эди, йўл-йўлакай ёнидан чиққан ҳужжатларини бир кўздан ўтказолди, холос. 1860 йилда туғилган, коммунист, Коммунистик полк ротаси командири... Чолқор депосининг ишчиси. Фамилияси... нима эди, ҳаҳ? Сквознякмиди? Йўқ... Озноб... Ҳа-а, Ознобин эди шекилли. Рошаль бу нотаниш фамилияни дилида яна бир неча бор такрорлади-да, кўзини юмиб, нариги ёнига ағдарилиб, ўша заҳоти уйқуга кетди. Эртасига эргалаб уйғониб, тунги воқеаларни яна бутун тафсилоти билан эслади ва ўлмаб қолганига яна ҳайратга тушди. Эгаси уйғониб, туриб ўтирганини кўрган тўриқ аста кишнаб ўзини эслатди. «Чанқабди шекилли, — деб кўнглидан ўтказди Рошаль. — Отни суғориб, ўзим ҳам юз-қўлимни ювиб олсам бўларди». Қудуқнинг бошида солдатлар тажанг бўлиб, уймалашиб ётишибди. Дарғазаб бўлиб кетган қоровул ҳаммага найзасини ўқталиб, ҳеч кимни қудуққа яқин йўлатмайди. Рошаль бир зум унга қараб турди-да кейин ҳафсаласи пир бўлиб нари кетди.

У яна асирни эслади ва штаб полкига қараб кетди. Катта, эшиги кўтариб қўйилган палаткага яқинлашганида қулоғига виз-виз қамчи овози чалинди. Рошалнинг юраги ачишиб кетди, у палаткага яқинроқ борди-ю, ичкарига киришга журъат қилолмай, тўхтади.

— Гапирасанми, йўқми, аблаҳ? Сендан сўраяман: гапирасанми?

Яна шилт-шилт калтак овози эшитилди. Рошаль подполковник Фёдоровни овозидан дарров таниди. Унинг овозидаги ожизлик, ночорликни сезиб, бу жаллод гапга соллолмайдиган одамлар ҳам бор экан-ку, деб ичидан хурсанд бўлиб қўйди.

— Гапир, гапир деяпман сенга... Онангни сени!..

Рошаль пешанасини тириштириб, палаткага кирди. Стол ва стуллар деворнинг тагига суриб қўйилган. Хонанинг ўртасида асир ерда юзтубан ётибди. Унинг қўл ва оёқлари тўртта қозиққа тортиб боғлаб қўйилган. Қонга беланиб кетган кальсонидан бўлак ҳамма кийими ечиб олинган, юзининг дабдаласи чиқиб кетибди, кўзойнаги ҳам йўқ. Икки солдат қўлида шомпол билан икки ёнида туришибди. Терлаб, ранги қув ўчиб кетган Фёдоров этиги билан унинг қовурғасига тепяпти. Рошални кўриб у қовоғини уйиб олди-да, чўнтагидан рўмолчасини чиқариб, пешанасининг терини артишга тутинди. Бир дақиқага шошиб қолган солдатлар ҳам Фёдоровга: «Энди нима қилайлик?» — дегандай қараб қўйишди.

— Давом этинг! — деди бўғиқ овоз билан Фёдоров.

Чарчаб кетган солдатлар энгашиб, яна навбатманавбат асирни шилт-шилт савалай кетишди... Асирнинг озгин курак ва елкаларида калтак зарбидан ўша заҳоти моматалоқ из пайдо бўлиб, териси ёрилиб, қон оқа бошларди. Бироқ Ознобин чурқ этмасди. Унинг юзи унниқиб, қийшайиб кетибди, қийналиб-қийналиб нафас олади. Бирдан қип-қизариб кетган Рошаль Фёдоровга кўзининг қирини ташлади. Фёдоровнинг юпқа лаблари қаттиқ қимтилган, бурун катаклари пириллаб учади, ранги кўкариб кетибди. Титраб-қақшаб:

— Ур, уравер... Ҳали мен унга кўрсатиб қўяман! — дерди нуқул.

Ҳар калтак тушганида ерда ётган вужуд бир ирғиб тушар, қўллари ерни ковлаб, кириб кетай дерди. Бошмалдоқлари турган ер чуқур бўлиб кетибди.

— Бас қи-лин-син! — деб чинқариб юборди тўсатдан Рошаль.

Ҳансираб кетган солдатлар, уришдан тўхтаб, «нима қилайлик, тўхтатайликми ё тамомлаб қўя қолайликми», дегандек яна Фёдоровга қарашди.

— Уравер, ур аблаҳ! — Фёдоров Рошалга эътибор қилмай, бўғилиб бақирди.

Ознобин охири чидолмай, чинқириб, инграб юборди. Чўзилиб ётган гавдаси ўлим талвасасида титради. Уқубатли тер кўзларига оқиб тушди.

Рошаль ваҳшиёна бақриб, солдатларни нарига итариб юборди-да, Ознобиннинг куракларининг ўртасига қараб кетма-кет ўқ узди ва револьверини улоқтириб юборди. Фёдоров ротмистр кобурасини очаётганини кўрди-ю, нима қилмоқчи бўлаётганини сезиб, ўша заҳоти уни бундан қайтармасликка қарор қилди, асирни ўлдиргани учун бутун жавобгарлик унинг зиммасига тушишини кўнглидан ўтказиб қўйди. Рошаль қиладиганини қилиб бўлгач, Фёдоров бошини ердан кўтармай, солдатларига буйруқ қилди:

— Қамоққа олинсин! Погонлари юлиб ташлансин!

Солдатлар қўлларидаги шомполларини улоқтириб, Рошалга ташланишди, шашка, портупеясини олиб, погонларини юлиб ташлашди, иссиқ чўлдан ҳайдаб бориб, 68-разъезддаги яккаю ягона уйга қамаб қўйишди. Фёдоров эса бўлиб ўтган воқеани хабар қилиш учун қўмондоннинг ҳузурига жўнаб кетди.

Соат кетидан соат ўтаверди. Рошаль овқатдан бош тортиб, бир кружкагина сув ичди, холос. Аммо у битта ҳам саволга жавоб бермади. Кўргани кирган оғайнилари билан ҳам гаплашмади. Қўп-қуруқ полда деворга ўгирилиб ётаверди. Хонанинг ичи эса дим ва бўм-бўш. Қоровул олиб келган котелокдаги шўрва алақачон совиб қолган. Хонадаги бирдан-бир нарса девордаги соат. Рошални олиб келишганда соат тўхтаб ётган эди. Рошаль унинг тошини тортиб, юргизиб юборганди. Соат ўшандан бери чиқиллаб юриб турибди. Эски соатнинг ғирчиллаб, бўғиқ юришига қулоқ солиб ётиб, Рошаль Жанубий армияга жўнаб кетиши олди-дан меҳмонхона уйларида отаси билан бўлиб ўтган сўнги суҳбатларини эслади.

Кекса генерал кўпдан ўғлидан хафа бўлиб юрарди. Ўша куни у гўё ўғлининг шу ердалигини сезмаган киши бўлиб, катта стол устидан ниманидир қидирарди.

— Яхши ухлаб турдингизми, дада,— деб гап бошлади Рошаль.— Кетиб қолмаганингиз яхши бўлибди. Мен жўнаб кетяпман...

Отаси ҳамон қидиришда давом этиб, йўталиб қўйди. Рошаль бир зум отаси нима дейишини кутиб тур-

ди-да, индамагач, яна ўзи давом этди. Энди овози сал дадилроқ чиқди:

— Дада, мен эртага генерал Чернов армиясига жўнаб кетяпман.

— Шунақами? — Чол истехзоли жилмайди. — Бу янгилик-ку.

— Мен жиддий гапиряпман, дада. Чернов билан аллақачон келишиб қўйдим.

Қариянинг чеҳрасидаги истехзоли табассум зумда йўқолди.

— Шунақа дегин? — энди жиддий туриб қайтарди у. — Ундай бўлса, мана бу ерга ўтириб, гапимга қулоқ сол...

— Ахир, ҳаммаси ҳал бўлган.

— Ундай бўлса, оқ йўл тилайман сенга, ўғлим!

Ротмистр Рсшаль хижолат бўлиб кетди ва истаристамас отаси кўзи билан ишора қилиб кўрсатган креслога бориб ўтирди. Кекса генерал ҳеч қандай панднасихатга қулоқ тутгиси келмай, олдиндан ўжар қиёфага кириб ўтирган ўғлига кўз қирини ташлади.

— Чернов — яхши генерал. Биз у билан эски дўст эканлигимизни яхши биласан. Аммо сен унинг армиясида аҳвол қанақалигини билмасанг керак.

— Худди шундай оғир бир дақиқада...

— Йўқ, азизим, у ерда аҳвол сен ўйлаганингдан ҳам анча оғир. Унинг армияси ҳозир дунёнинг бир чеккасида, энди биз унга керакли қурол-яроғ, озиқ-овқат етказиб беролмай қоляпмиз.

— Биламан.

— Эртага эса аҳвол бундан ҳам оғир бўлади. Бу ерда бугун бўлмаса эртага шундай вазият юзага келиши мумкинки, ҳар ким ўз бошини омон сақлаб қолиш пайига тушиб қолади. Чернов ўзининг бутун армияси билан чўлда қолиб кетиши ҳам мумкин. Чўлда эса ҳалокат муқаррар. Сен буни тушунасанми?

— Тушунаман.

— Ҳеч нарсани тушунмайсан! — генерал ўрнидан туриб, хонада у ёқдан-бу ёққа юра бошлади. Болани нима қилиб бўлса ҳам йўлга солиш керак, деб ўйларди у, йўқса қўлдан чиқиб кетай деб қолибди. — Бунинг ҳаммаси энгилтаклик! Кейин, умуман, сенинг ниятинг нима? Қаерларда юрасан, дўстларинг кимлар?

— Дадажон-ей, мен ҳеч нарсани билмайман.

— Нима?

— Ҳозирги туриш-турмушим жонимга тегиб кетганидан ҳам ўша ёққа кетишга қарор қилдим-да.

— Мана, ҳозирги ёшларнинг аҳволи. Ҳаммаси бир гўр. Дунёга келиб улгурмасларидан қариб қолишади. Бу ердаги айш-ишратли ҳаёти жонига тегиб кетгани учун ҳам армияга жўнаб кетар эмишлар!

Ўғил қовоғини уйиб, индамай ўтираверди. Ўғлининг у кутганидек баҳсга кирмай, ўзини оқлашга уринмай, бошини қуйи солиб индамай ўтириши генерални ваҳимага солиб қўйди. Генерал, ўғли қўлдан чиқиб кетаётгани, уни бу шаштидан қайтариш қўлидан келмаётганини ўйлаб, кабинетининг ўртасида тўхтади.

— Каллангга қандай бемаъни фикр келди!— деди у тушкун, газабнок бир кайфиятда, сўнгги усулини ишга солиб.— Нуқул ичкиликбозлик, маишат.. Ҳар иккидан бир одамни ўлимга ҳукм қилиб юбораётганимизни эса билмайсан. Бундай қаттиққўллик бизга нимага кераклигини биласанми?

Генерал ҳозир гапираётган гапларни ҳеч кимга айтиши мумкин эмаслиги кўриниб турарди, шунинг учун ҳам генерал қовоғини уйиб олди. У муштугига тамаки тўлғазиб, катта бармоғи билан босиб қўяр экан, ўзини мажбур қилиб гапида давом этди:

— Шунини айтиб қўяй, ўлимга ҳукм этилганларнинг танлашга йўли йўқ. Улар ё зудлик билан ўлишлари, ё бўлмаса қонлари эвазига ўзларини оқлаш мақсадида ўша жаҳаннамга жўнамоқлари даркор. Шунинг учун ҳам барча ўлимга ҳукм этилганлар дарҳол Колчакка мурожаат қилиб, фронтга жўнатишини илтимос қиладилар. Биз уларни жўнатыпмиз ҳам.

— Бу даҳшат-ку!

— Сен нима деб ўйловдинг, буни уруш дейдилар! Аммо гап бунда эмас, мен буни сенга шунинг учун айтаяпманки, ўша барча ўлимга ҳукм этилганларни биз Чернов армиясига жўнатыпмиз. Энди тушунгангандирсан у ерда аҳвол қанчалик оғир эканлигини?

Рошаль отасига ҳайрон бўлиб тикилиб қолди. Тазба! Унинг шундай мулойим, юмшоққўнгил, ҳарбийларга сира ўхшамайдиган кекса отаси бошқа ўзига ўхшаш қариялар билан бирга одамларнинг ҳаёт-мамотини ҳал қилса-я! Генерал эса бу орада яна юмшоққина гиламининг устида у ёқдан-бу ёққа бориб кела бошлади.

Унинг кўринишидан: «Сен мени шундай кўнгилсиз нарсаларни айтишга мажбур қилдинг, мана, энди кўра-била туриб ўлимга бориш қанчалик бемаъни иш эканини тушунгандирсан», деган ифодани уқиш мумкин эди.

Рошаль чуқур ҳўрсиниб, ўрнидан турди.

— Эртага жўнайман.

Генерал елкасини учуриб, у томонга ўтирилди. Кейин ўглининг олдига бориб, энгагидан ушлаб ўзига қаратди.

— Нима бўлди? Нега ўжарлик қиляпсан?

— Жаҳлинг чиқмасин, дада...

— Жаҳлинг чиқмасин, эмиш! Ё ёлғизгина ўғил эканлигингни унутиб қўйдингми?

— Нималар деяпсиз, дадажон?

— Эсингни йиғ! Нодон бола!

— Қўйиб юбор, дада, оғритдинг...

— Майли, билганингни қил, каерга истасанг боравер. Афтидан, Рошаллар авлоди сен билан тугайди-ганга ўхшайди...

— Дадажон, Романовлар сулоласи тугаб турган бир пайтда, Рошалларнинг авлоди унинг олдида нима бўпти?

Генерал ўзини креслога ташлаб, кўзларини юмди ва кафтлари билан иссиқ пешанасини чангаллади. Рошаль отасини елкасидан тутди.

— Мендан хавотир олма, ота, ўзимни эҳтиёт қиламан. У ерда мендан наф бўладими, йўқми, билмайман. Аммо бир нарсага ишончим комил: ҳозир Омскда ўтириб, аёлларнинг кетидан эргашиб юриш — хиёнат. Биз нима қилиб бўлса ҳам Россияни қутқариб қолмоғимиз даркор. Агар сўнгги таянчимиз Кюлчак тор-мор келтириладиган бўлса, битта бизнинг уруғимизгина эмас, бутун дворянлар уруғи йўқ бўлиб кетишини сен ҳаммадан ҳам кўра яхшироқ тушунасан-ку. Ҳаммаси барбод бўлади, бу пролетарлар ҳаммасини йўқ қилиб юборадилар.

Кабинет жимжит эди, генерал на бир оғиз гапирди, на қимирлади. Фақат девордаги катта соат тинимсиз юриб турарди. Бу оға-инилар қирғини кетаётган оламда ёлғиз вақтгина ҳеч кимга бўйсунмасди. Ставкага борадиган вақт аллақачон бўлганини эслаб, кекса генерал зўрға ўрнидан турди-да, отасидан бирон-

бир илиқ сўз кутиб турган ўғлининг кўзларига қармасликка ҳаракат қилиб, эшикни зич ёпиб, хонадан чиқиб кетди.

Ротмистр Рошаль Омскдаги ўз ҳаётини кўз олдига келтириб, анчагача ўзини койиб, пешанасини тириштириб ўтирди. У ерда у қандай яшарди? Эрталабдан-кечгача ичкиликбозлик, бир йўлини қилиб ишдан қочиш, вақтни бемаъни, шармандаларча ўтказиш. Эрталаб эса яна бош оғриғига ичиш... У ҳар сафар қийналганида ўзига-ўзи: «Бўлди. Етар! Энди ишга киришни керак!» — деб сўз берарди. Ҳар гал ичмасликка қасам ичганида ўзини анча енгил ҳис қилар, шу дақиқадан бошлаб янгича ҳаёт қуришига умид боғларди. У ўзини «ҳаётимда бурилиш ясамасам бўлмайди», деб ишонтириб ўрнидан турар, кейин кофе қайнатиб, анчагача аччиқ кофе ичиб ўтирарди. Мияси бир оз тиниқлашгани билан, озғин, чувак юзи ўша-ўша шишлигича, кўзларининг таги эса халталигича қолаверарди. Бундай дақиқаларда у соқолини олишни ҳам, ойнага қарашни ҳам ёмон кўрарди. Бундай вақтларда у ўзининг аксини нафрат билан кўздан кечирар, отасининг таънали қарашни кўз олдидан нари кетмасди. Бир куни унинг кўзи отасининг кресло суянчиғида илиниб турган кителига тушиб қолди. Назарида отасининг кители ғариб кўринди. Отаси кўпдан бери деншчик сақламай ҳар куни эрталаб ишга кетар чоғида кийимини ўзи яхшилаб чўткалаб, тугмаларини сукно билан ишқалаб ялтилатиб кийиб кетар эди. Афтидан, уни қарилек енгиб қўйганга ўхшарди...

Чернов олий ставкадан кетганидан бери кекса Рошалнинг Колчак билан муносабати бутунлай бузилиб кетди. Буни штабдагилар, олифта офицерлар яхши сезиб туришарди, отасининг асабига баттар тегишарди. Отасининг илгари ҳам дўстлари кўп эмасди, энди эса бутунлай ёлғизланиб қолганди. Қариган чоғида кўнгил ёзиб гаплашгудек, дилидагиларни очиб солгудек бирон дўст қолмади унда. Ёлғизгина ўғли ҳам отасига ўхшамади, мана, дим, чанг босган хонада қамалиб ётди.

Рошаль ичмаган чоғларида отасининг ёлғизлигига ачинарди. Мана ҳозир ҳам отасини, ватанини, ўзининг ҳаёти юришмаганини ўйлаб ётар экан, алам қилганидан нафаси қисилиб кетди. Эшикнинг қулфлиги,

ташқарида эса қоровул турганлиги уни ўртантириб юборди.

Эртасига пешинда ғилдираклари оғир айланиб, буг таратиб, хонасининг рўпарасига аллақандай поезд келиб тўхтади. Поезднинг олдига ҳар томондан солдатлар ёпирилиб кела бошлади. Шалоплаган сув овози эшитилиб, станцияни ақл бовар қилмайдиган шовқин-сурон босиб кетди: солдатлар бақиритиб бир-бирлари билан уришишар, челак, котелоклар тарақа-туруқ қилар, отлар бесабрлик билан кишнар эди. Рошаль кўзини очмаёқ станцияга кеча ваёда қилишган цистерналардаги сувлар олиб келинганлигини идрок этди. У ташналикдан порсиллаб ёрилиб ётган лабларини ялар, экан, зора оғайниларим менинг отимни ҳам ёдларидан чиқармай суғориб қўйишса, деб кўнглидан ўтказди.

Шуни ҳали хаёлидан ўтказиб ҳам улгурмаган эдики, яқингина ерда момақалдироқ қаттиқ гумбурлагандай бўлди. Бу шу қадар кутилмаганда содир бўлдики, ҳатто Рошаль қўрқиб кетганидан ирғиб ўрнидан туриб кетди. Уша заҳоти яна гумбурлаб, станциянинг кичкинагина уйи тепасидан виз-виз снарядлар учиб ўта бошлади-да, одамлар қалин тўпланган ерда портлай бошлади. Рошаль ётган уй қоқилаётган тутдай силкиниб, деразалари чил-чил бўлди, шифтидан шувоқлар тўкила бошлади. Снарядларнинг портлаши кўпайди. Поезд теварагига тўпланган солдатлар бир зумда йўқ, бўлиб қолишди. Бак, челак, котелокларини ташлаб, улар чўлга, разъезддан узоқроққа қоча бошлашди. Снаряд тешган цистерналардан тизиллаб сув оқа бошлади, составнинг олди бир зумда оёқ қўйиб бўлмайдиган ботқоққа айланди.

Ун минут ичида бор сув оқиб тамом бўлди. Армия яна сувсиз қолди. Одамлари ва отларини сувга қондириб, бир кушлик дамдан кейин ҳужумга ўтишни мўлжаллаб турган генерал Чернов энди ўзини йўқотиб қўйди. Урушга кирганидан бери у биринчи марта қатъиятини йўқотиб, қандай чора излаб топишини биллолмай қолди. Худди ана шундай оғир дақиқаларда Каспий бўйларидан Англиянинг Ўрта Осиёдаги экспедицион армиясининг генерали Нокс ташриф буюриб қолди бу ерга.

Ҳужум олдидан етиб келгани учунми ё масъулиятнинг бир қисмини бўйнига олиши учунми, генерал

Ноксинг келганидан Чернов хурсанд бўлиб кетди. Нокс Чернов билан сўрашиб, унинг қўлини қаттиқ қисди, бошқаларга бош ирғаб қўйди-да, офицерларга дарҳол жавоб бериб юборишини сўради. Генерал билан ёлғиз қолиши биланоқ бу ерга келишидан кўзлаган муддаосига ўтди.

Жанубий армиянинг тақдири шу ерда, Аральскда ҳал бўляпти, деди у. Агар қизилларни шу ерда тормор келтиришнинг иложи бўлса, унда уларнинг Урта Осиёдаги қаршилиги шу билан батамом синдирилади. Унда Жанубий армия то Красноводскка қадар ҳеч қандай қийинчилик тортмайди. Красноводскда эса уларни инглиз қисмлари ғалаба билан кутиб оладилар!

Чернов иттифоқдош қисмлар вакилининг гапларини диққат билан эшитиб, бир оз иккиланиб турди-да, унга битта савол берди: бордию қизилларнинг мудофаасини ёриб ўтишнинг иложи бўлмаса, у нима қилиши керак бўлади? Инглиз вакили рус генералини кўзини қисиб кузатиб турди-да, сабр-тоқат билан яна тушунтирди: қизилларни нима қилиб бўлса ҳам шу ерда, Аральскда емириб ташламоқ даркор.

Жанубий армия ҳужумга яхши ҳозирлик кўрган, деди Чернов, бироқ кўзлаган мақсадларини амалга оширолмай, қизилларни тормор келтиролмай қолсалар, унда уларнинг ҳаммаларининг аҳволлари нима кечади? Инглиз вакили сигарасини чиқариб тутатди-да, рус генералига бўлган ҳар қандай қизиқиши сўнгандай, бепарво гапирди:

— Начора, — деди у оғзидан тутун қайтариб, чўлга тикилар экан. — Бордию шундай бахтсизлик рўй берса, агар Жанубий армия қизилларнинг мудофаасини ёриб ўтолмаса, унда илож йўқ, Оролнинг ғарбий қирғоғи билан Қорақалпоғистонга ўтиб кетишга тўғри келади. У ёқларда одам кам, сув кам, у ёқда Жанубий армия анча қийинчиликларга дучор бўлиб қоладими, деб қўрқаман... Аммо рус қўмондони иттифоқчилар ўз бурчларига содиқ қолишларини унутмаслиги лозим бўлади. Қозоғистон билан Қорақалпоғистон ерларининг чегарадош жойида чучук сувга бой Улликўм деган ўтлоқ жой бор. Рус қўмондони картадан ўша жойларни яхши ўрганиб қўйишга вақт топар, деб умид қиламан. Гап бундай: Қўнғирот, Чимбой, Урганч, Учсой

шаҳарларидан Жанубий армияга ёрдамга атаман Фелишев, офицерлардан Сафар, Серов ва Елисеевларнинг қисмлари чиқади. Аральск савдогарлари Марков, Мокеев, Кисин ва бошқалар армияни зарур нарсалар билан таъминлаб туришади. Бундан ташқари Хива хони билан Бухоро амири ҳам Жанубий армияга ёрдам беришни ваъда қилишган.

Инглиз тўхтаб, рус генералининг бирон саволи йўқмикан деб сукут қилди, ундан садо чиқмагач, босиқлик билан давом этди:

— Афсуски, Қолчак бизнинг ишончимизни оқламади. Энди ундан умид йўқ. Иттифоқчилар энди уни озиқ-овқат, ўқ-дори билан таъминлаб туришдан ортинқ наф йўқ, деган қарорга келдилар. Эндиликда бутун озод олам барон Врангелга умид кўзини тикиб турибди. Ундан кейин сизга, сэр.

Тўсатдан қамраб олган ҳаяжонини яшириш мақсадида, генерал Чернов шоша-пиша папирос тутатди ва йўтала бошлади. Бундан чиқди, у Қолчакнинг умри тугади, деган фикрда экан-да. Унинг ҳукмронлиги тугабди-да. Энди ундан ҳамма вабодан қочгандай қочар экан-да. Ахир уни қандай кўтар-кўтар қилишар, унга қандай умидлар боғлашарди. Аммо энди унга ишонч тугабди, эндиликда у ҳеч кимга керак бўлмай қолибди. Энди озод олам умид кўзини Врангелга тикибди-да. Эртага-чи? Уни, генерал Черновни ҳам бирон хатоси учун эртага ўртадан суриб ташламасликларига, ундан тескари қараб кетмасликларига ким кафил бўла олади? Чернов папиросини сўриб ўтириб, зимдан инглиз меҳмонга қараб қўйди ва ўша заҳоти кўзини четга олди. Вакилнинг узун, чувак юзида қон йўқ, малла киприқлар орасидан қараб турган кўзлар совуқ боқади. Жимжилоғи ёнидаги бармоғида тилла узук ярқирайди...

Сигарасини ўзидан сал нари ушлаб ўтирган инглиз вакили ҳам рус генералига зимдан қараб қўйди.

— Сиз ўз армиянгиз билан Врангелга қўшилиасиз,— деди у гўё олдиндан ҳал қилиб қўйилган гапдай.

Генерал Чернов унинг гапларига эътироз билдириб ўтирмади. Ҳозирги шароитда генерал Нокс маслаҳатларини қабул қилишдан бўлак чораси йўқлигини у ахши тушунарди.

— Красноводскда армиянгизни пароходларга ўтқазишади. Сизларни Каспий денгизининг нариги қирғоғига олиб бориб қўйишгандан кейин Қримга етиб олишингиз қийин эмас. Сиз армиянгизни Совет ҳокимиятидан норозилик айниқса кучлироқ ерлардан олиб борасиз.

— У ерлар қанақа жойлар? — деб сўради Чернов.

Генерал Чернов бир зум сукут қилди.

— Сиз чарчагансиз, генерал. Бундан ташқари, юқоридан ажралиб қолганингиз учун ҳам бир оз кайфиятингиз тушкун, биз кутгандан кўра... Аммо мен аҳволингизга тушунаман. Бахтимизга шундай жойлар бор. Шимолий Кавказ, Кубань, Дон аҳолиси актив суратда қуроолланмоқда.

— Жуда соз, — деди генерал Чернов. — Қулоғим сизда.

— Сизнинг армиянгиз сон жиҳатидан деярли Врангель армиясига тенг келади. Врангелда қурооласлаҳа билан озиқ-овқат керагидан ортиқ даражада. Унда броневиклер ҳам, аэропланлар ҳам бор. Агар сизнинг армиянгиз Врангель армияси билан бирлашса, у ҳолда бизнинг Москвага ҳужум қиладиган кучимиз икки баравар ошади. Шунинг учун ҳам биз сизнинг тезроқ Врангель армияси билан бирлашишингиз тарафдоримиз. Шу нарсани айниқса эътиборга олишингизни сўрайман. Энди хайрлашишга рухсат этинг. Олдинда турган жангда ғалаба қозонишингизни тилайман, генерал! Шу жангда ғалаба қилишингиз ё мағлубиятга учрашингизга кўп нарса қараб турибди. Худо ёр бўлсин сизга!

Инглизнинг зудлик билан қайтиб кетганига хурсанд бўлаётганидан генерал Черновнинг ўзи ҳам ҳайрон қолди. Ўзини ҳар қанча қўлга олишга ҳаракаат қилмасин, Нокснинг насиҳатомуз оҳангда гапириши унинг ўлардек ғазабини қўзғамоқда эди.

Инглиз учиб кетиши билан Чернов офицерлари қуршовида олдинги позициялар томон жўнаб кетди. У билан юрганлар орасида Чолқорда йўл кўрсатувчи сифатида оливолган Тангриберген ҳам бор эди. Бундай кўп сонли армияни Тангриберген умри бино бўлиб кўрмаган эди, ҳатто шунча одамнинг бир ерга тўпланиши мумкин эканлигини тасаввур ҳам қила олмасди. Туёғи остида ер гумбурлаган лашкар ҳақида-

ги гапни у фақат эртакларда эшитган эди. Бир вақтлар унинг ўтовида оқинлар тўлқинланиб қозоқ ерларига ғайридинлар бостириб киргани, душманни ўз тупроғидан қувиб чиқариш мақсадида қадимги ботирлар Муҳаммад пайғамбарнинг байроғи остига барча мусулмонларни тўплаганлари ҳақида куйлашарди. Бақироқ оқинларнинг куйлайдиган қўшиқларига Тангриберген ишонмас, ўзларини эса ёқтирмас эди. Ичида буларнинг ҳаммаси бўлмаган гап деб ўйлаб ўтирар, оқинларнинг қўшиқларидан таъсирланиб кетиб, йиғлаб ўтирадиганлардан эса мазах қилиб куларди. Оқин эса охири кўринмайдиган қиссасини кечаси билан куйлаб чиқарди. Тонг палласига бориб овози бўғилиб қолган оқин ўзига дам бериб дўмбирасини қуруқ черта бошлаганида эса у уялмай-нетмай ўрнидан туриб, ухлагани кириб кетарди.

Мана энди эса ўзининг кайфи тушиб кетган. У Аральскка яқинлашиб қолганларида бу кўнгилсиз вазифасидан бир амаллаб қутулиб олмоқчи бўлди-ю, ammo иложини килолмади. Унинг рухсат сўраши генерал Черновга маъқул тушмади. «Мирза, яна бир оз сабр қилинг, — деди совуққина у. — Бу ҳақда жангдан кейин гаплашамиз».

Чолқордан Аральскка, етиб келгунча Тангриберген талайгина тўқнашувлар ва урушларнинг гувоҳи бўлди. Бу тўқнашувларда гарчи талайгина талафот берилган бўлса ҳам, Тангриберген уларни «ағдарилмоқ» деб аталадиган от ўйинига ўхшатди. Мана энди оёқма-оёқ турган катта армияга қараб туриб у ҳали кўз кўриб, қулоқ эшитмаган жанглар бўлишини идрок этди. Бу ваҳимали туйғудан у ўзини нохуш ҳис қила бошлади. Генерал Чернов бу урушга Чолқордан чиққанларидан ҳозирлик кўриб келади. У энг яхши полкларини Аральск бўсағаларида бўладиган жангга эҳтиётлаб келмоқда эди. Шу вақтга қадар емишини жуда қаттиққўллик билан тарқатиб келаётган интендантлар ҳам тўсатдан сахий тортишиб, солдатларга овқатни мўл-кўл тарқата бошлашди.

Озиб кетган солдатлар офтобда қорайиб кетишган. Ташналик эзиб юборган отлар ҳам озиб, биқинлари ич-ичига кириб кетган, уларни кўрган киши эгасининг тагида қандай йиқилиб қолмаётганига ҳайрон қолади. Ёлғиз ўқ-дори ва озиқ-овқат ортилган туяларгина

гўё қийналмаётганга ўхшашади, иссиқ тупроқнинг устига ҳузур билан чўкишади.

Қизиллар катта гуруҳ офицерларни кўриб, уларга артиллериядан ўқ узишди. Биринчи отишманинг ўзидаёқ отлар ҳар тарафга тўзиб, кишнаб, титраб-қақшаб, ўтириб қола бошлашди. Отини аранг ушлаб турган Тангриберген ваҳимага тушиб офицерларга қаради. Офицерлар эса пинакларини бузишмаганга ўхшашар, генерал Чернов эса тагидаги аргумоғининг пишқиришига қарамай, қизилларнинг истеҳкомлари томон яқинлашиб бораверди.

Армияси сувсиз қолганидан кейин генерал дастлабки режасини ўзгартириб, ҳужумни эртагаёқ бошлашга қарор қилди. Штаб ҳам унинг бу режасини маъқуллади, шунинг учун ҳам у эртаги ҳужум олдидан позицияларни бирма-бир кўздан кечириб юрган эди. Бундан ташқари, эски дўстининг қамоқда ўтирган ўғлини ҳам кириб кўрмоқчи, юз берган воқеани унинг ўз оғзидан эшитмоқчи ҳам эди. Фёдоровга у унчалик ишонмасди, шунинг учун ҳам Рошални бўшатиш тўғрисида дарҳол буйруқ бермоғи керак эди-ю, аммо фурсатни бой бериб қўйди, мана энди иш жиддий тус олиб кетди...

Генерал Чернов хаёл билан бўлиб, душман жойлашган ерга яқин бориб қолди. Снарядлар анча яқин ерда портлаб, отликлар чанг ичида қолиб кетишди, адъютантлар асабий кетларига аланглай бошлашди. Ёлғиз генерал Черновгина пинагини бузмай келарди. Оқ аргумоғининг жиловини қаттиқ тортиб, у малла тепаликда туриб, душманнынги жойлашишини узоқ кузатди. Снарядлар у ён-бу ёнига жуда яқин тушиб портлай бошлагандагина у кетига қайтди. Қайтишда у яна ротмистр Рошални эслади ва подполковник Фёдоровни ахтариб кетига ўгирилди.

— Жаноб Фёдоров!

Фёдоров дарҳол унга етиб олди.

— Эшитаман, жаноби олийлари.

— Ротмистр Рошаль қаерда?

— Қамоқда, жаноб генерал,— деди илдамлик билан Фёдоров ва Черновга ажабланиб қаради.

— Ҳали ҳам разъезддами?

— Худди шундай, разъездда.

— Ҳим.. яхши,— деди генерал ва отини йўрттириб кетди.

Черновнинг ёз бўйи устидан тушмаган мундири офтобда оқариб, курагининг усти шўр боғлаб кетган. Ўзи озиб, қорайиб, чакак-чакак бўлиб қолган. Тагидаги арғумоғи ҳам ўлар ҳолатга етиб, у ер-бу ерда ётган бўш бочка, челақларга қизариб ётган кўзларининг қирини ташлаб боради. Тиқ этган шамол йўқ, ҳамма нарса жонсиз, қотиб қолгандай. Теварак-атрофни жи-мирлаган сароб қоплаб ётибди. Чернов пешанасига бостирилган фуражкеси козирёғи остидан атрофга аланглаб солдатларини кузатар экан, уларнинг қанчалик қолдан тойиб, машқлари тушиб кетганини кўриб, юраги туздай ачишиб кетди. «Йўқ, етар, энди ортиқ кутиб бўлмайди,— деб кўнглидан ўтказди у.— Эртагаёқ бошлаймиз!»

Разъездга етганда Чернов Фёдоровга имо қилди, улар отларидан тушишди.

— У мана шу ерда,— деб огоҳлантирди Фёдоров, қўмондонга эшикни оча туриб.

Рошаль ётган кичкинагина хона ифлос ва дим эди. Рошаль шундоққина ерда ётган эди, қўмондоннинг келганини ўша заҳоти идрок этган бўлса ҳам, ўрнидан дарровгина тура қолмади. Унинг қовоқлари шишиб, ссқол-мўйлови ўсиб кетибди.

Чернов унга кўзи тушиши билан бу ерга бекор келганини, ҳозир ҳеч нарсани гаплашишнинг ҳожати йўқ эканлигини тушунди. Унга ачишиб кетганидан чирра кетига ўгирилди-да, жонадан чиқди. Фёдоров нима қилишини билмай шошиб қолди, қўмондонга разъезддан анча нарида етиб олди.

— Жаноб олийлари, қандай чора кўришни лозим топасиз?— деб сўради у эҳтиёткорлик билан.

— Сиз нимани таклиф қиласиз, подполковник?

— Мен ротмистрни ҳурмат қиламан, аммо ўзингиз биласиз, гуноҳи сғир. Биз душман ҳақида ҳеч қандай маълумотга эга бўлолмай турган вақтимизда...

— Ҳа, ҳа...— паришонхотирлик билан деди Чернов.— Тушунаман. Хўш сизнинг фикрингиз қандай?

— Менинг фикрим: уни ўрناق бўладиган қилиб жазолаш даркор.

— Лаббай? Ҳа, ҳа... жазолаш керак.

— Фикрим шу: уни солдатликка тушириб, эртага биринчилар қаторида жангга киргизиш керак. Унга погон керак бўлса, қони билан ҳалолласин уни.

Генерал Чернов бутун вужуди билан у томон ўгирилди. У Фёдоровнинг қаттиққўллигини илгарилар ҳам билар эди-ю, аммо бунинг учун уни койимасди. Шафқатсизлик бўлмаса, уруш уруш бўлмайди. Аммо Фёдоров ҳозир бу шафқатсиз, ўлим даражасидаги ҳукми қанчалик совуққонлик билан чиқарганини кўриб, Чернов бир оз шошиб қолди. «Начора, солдатликка тушириб, жангга киргизсак киргизамиз-да, — дея ҳорғинлик билан қарор қилди у. — Фақат бундай ҳукм чиқаришга менинг тилим айланмасди, ўзларини шундай қарорга келишибдим, майли, шундай бўла қолсин!»

Чернов бир оғиз бир нарса демай Фёдоровдан юзини ўгирди-да, арғумоғига қамчи босиб, ўзи ёлғиз жўнаб кетди.

V

— Эломон оға...

— Эл оға, қаердасиз?!

Эломон эндигина нонуштага ўтирмоқчи бўлиб турган эди, йигитларининг овозларини борича бақириб келишларини кўриб, юраги шув этиб кетди. У неча кундан бери кутишаётган дақиқа етиб келганини тушунди, бир амаллаб овқатидан яна уч-тўрт қошиқ еди-да, ўрнидан туриб гимнастёркасини тўғрилади ва жангчилари томон кетди.

Ҳамма ҳаяжонланиб уфқдаги бир нуқтага тикиларди. 68-разъезд яқинидаги малла тепаликка мўр-малахдай ўрмалаб душман чиқиб келмоқда эди. Тепаликка чиқиб олгач, отлиқлар отларини юганидан тортиб, зич тизилиб олишди. Оқлар орқадан тинимсиз оқиб келиб турган янгидан-янги эскадронларни кутиб, маълум дақиқалар ҳаракатсиз туришди-да, кейин ваҳшиёна чинқириқ билан тепаликдан пастга қараб елиб туша бошлашди. Ҳали-ҳозиргина тинчгина уйқуда ётган чўл ҳисобсиз отларнинг туёғи остида ларзага келди. Малла тепадан кўтарилган чанг бутун осмонни қоплаб олди. Қалин чанг орасидан қилич, найзалар аранг ярақлаб кўзга чалинарди. От туёқларининг дупури борган

сари кучағиб, энди отлиқлар селдай ёйилиб, пасттексликдан оқиб келмоқда эди.

Эломон милтиғини қўлига олди, кейин ўгирилиб, йигитларини кўздан кечирди. Одатдагидек, тайёрланинг, деб қичқирмоқчи бўлди, аммо қараса, бунга ҳожат йўқ экан — йигитларининг ҳаммаси аллақачон окопларнинг олдида ётишибди, фақат затворларнинг шақиллаши-ю, баъзан шошилишч овозлар эшитилиб қолади.

— Патронлар қани? Патронларни бу ёққа бер!

— Пулемёт текширилдими?

— Ҳой, оғайни, бу ёққа бир жуфт граната узатиб юбэр!..

Эломон пулемёт расчёти томон ўгирилди, пулемётчи боланинг жуда ёшлиги эсига тушиб қолди. Аммо пулемёт ҳам лентаси жойлаштирилиб, аллақачон отишга шай қилиб қўйилган экан, тумшуги офтобда ярқираб турибди, пулемётчи бола ҳам қулай жойлашиб олиб, рукояткасига ёпишиб, отишга шай бўлиб ётибди. Эломон яна ёв бостириб келаётган томонга қаради. Энди ҳар от, ҳар чавандозни аниқ кўриш мумкин эди. Мана, ўн чоғлик одам олдинга ёриб чиқди, уларнинг ҳар бирини уста қиличбозлар қувиб етди. Эломон гранаталарни эслаб, уларни бруствер устига териб, тахт қилиб қўйди. Бирдан вужуди музлаб, қўлларига қалтироқ туриб кетди. У ҳар галгидек уруш олдидан ўзидан хафа бўлиб кетди. Вужудини қамраб келаётган қўрқувни эсдан чиқариш мақсадида зўр бериб олдинда елиб келаётган отлиқларга тикилди. Елдай учиб келаётган отлиқларнинг ичида айниқса биттаси ажралиб турарди. Солдат бўлиб солдатга, офицер бўлиб офицерга ўхшамайди, ёқавайрон, гимнастёркасининг ҳам тугмаси солинмаган, погони ҳам, фуражкаси ҳам йўқ. Башарасини тук босиб кетган бу йигит бошқаларга ўхшаб томоғи йиртилгудек бўлиб қичқирмас, қиличинини ҳам боши узра қамчидай силкитмас, ўзини ҳам, отини ҳам бекорга койитмасди. Эломон уни кўриши билан бу уларнинг ичларидаги энг уста чавандоз, ҳаёти давомида бундай урушларни кўплаб кўрган пухта жангчи бўлса керак, шунинг учун ҳам нишонга биринчи ўшани олиш керак, деган қарорга келди.

Қизилларнинг артиллерияси гумбурлади, жангчи-

лар бир энтикиб олишди. Ҳар ер-ҳар ерда оқлар эгардан учиб туша бошлади. Эломоннинг ўнг ва сўлида милтиқлар ишга тушди, пулемётлар тариллай бошлади, аммо Эломоннинг назарида унинг йигитлари жойлашган томонга қараб елдай учиб келаётган отлиқлар ҳали узоқдага ўхшаб туюлди, шунинг учун ҳам у:

— Отилмасин! Яқинроқ келиши кутилсин!— деб қичқирди.

Аммо йигитлари у қичқирмасга ҳам ҳали отишмаётганди, ҳатто пулемётчи бола ҳам ўша-ўша шай бўлиб ётишича ётган эди. Гўё бундай атакаларни унинг биринчи қайтариши эмасдек эди. «Яшавор, шоввоз! Қойилман!»— деб кўнглидан ўтказди Эломон ва шу дамнинг ўзида милтигининг нишонини тўриқ отда елиб келаётган чавандозга тўғрилади. Тўриқ от қулоқларини қаттиқ қисиб, сап-сарик чўлда учқур қушдай ер бағирлаб учиб келарди. У вақт-вақти билан калтагина думини силкитиб қўярди... Энди Эломон отнинг керилган бурун парраklarини ҳам, отнинг бўйнига қапишиб келаётган соқоли олинмаган башарани ҳам аниқ кўрди... Қулай дақиқани пойлаб туриб, Эломон ўқ узди, аммо тўриқ отнинг устидаги чавандоз отининг елига яна ҳам ёпишиб, кўзи билан Эломонни қидириб топди-да, шамолдай учиб кела туриб, қиличини аста боши узга кўтарди. «Нима бўлди? Тегизолмадимми?»— Эломон вужуди муз бўлиб, тушундики, душманни жуда яқин келтириб қўйибди. У яна бир ўқ узди, яна тегмади, энди энгашиб ерга қапишиб олди. Энди у ҳеч нарса қилишга қодир эмасди, кўзларини чирт юмиб, бояги чавандоз энди ўзининг бўйнига қилич ураётганини, боши ёнига думалаб кетаётганини ҳис этди.

Пулемёт қаттиқ тариллади, милтиқлар ишга тушди, Эломон эса назарида сўнгги нафаси бўлиб туюлган шу дақиқаларда ҳеч нарсани кўрмас, ҳеч нарсани эшитмасди. У ёқавайрон рақибини бир казак қувиб ўтганини, эгардан энгашиб, пулемётчи болани чошиб кетганини у кўрмади. У комиссарнинг хандақ ичида югуриб юриб отганини, унинг тўриқ отдаги чавандозга ўқ узганини, чавандоз эса ўша заҳоти латта бўлиб бўшашиб, сўнгги кучи билан отининг ёлига осилиб қолишга ҳаракат қилганини ҳам кўрмади. От ҳам жи-

ловнинг бўшашганини сезиб, оёғи тагидаги окопга кўзи тушди-ю, олдинги оёғини букиб, бўйинини чўзганича Эломоннинг устидан сакраб ўтиб кетди.

Эломон қўрқа-писа кўзини очган эди, назари боши узра сакраб ўтаётган тўриқнинг тердан ҳўл бўлиб кетган қорнига, ярқ этган туёғига тушди. Алланима гуп этиб хандақнинг тагига тушди. Қараса, ҳозиргина ваҳшат солиб устига бостириб келаётган ёқавайрон чавандоз ўнг қўли тагида қолиб, ўлиб ётибди. Эломон дарров тескари қараб олди, у Актюбинск бўсағаларида дўстона суҳбатда бўлган ротмистр Рошални танимади.

Шу пайт Дьяков овози боричча қичқириб ўтди:

— Гранаталар! Граната-лар!..

Эломоннинг ёдига ўзининг гранаталари тушди, мундай қараса, бир тўп отлиқларга кўзи тушди, тўсатдан қулоғига уруш гулдуриси, қичқирёқлар кирди, ўзи ҳам аччиқ сўкиниб қаддини ростлади-да, олдидаги гранаталарини олдинга, узоққа қараб улоқтираверди. Ўзи портлаган овозни эшитмади, олдинда чанг кўтарилиб, ўша чанг орасида икки марта аланга яллиғланганини, отларнинг олдинги оёғини баланд кўтариб, йиқиляётганини кўрди, холос.

— Бопланглар уларни! Яшаворинглар!— деб бўғилиб қичқирарди Дьяков ўз овозини ўзи эшитмай.

Дьяков жимиб қолган пулемёт ёнига ташланди, чопиб ташланган пулемётчи боланинг жасадини нари суриб қўйиб, пулемёт рукояткасига ёпишди.

— Шундай, шундай!— деб гапириб қўярди Дьяков пулемёт зарбасидан силкиниб.

Талафотларига қарамай, оқлар отларини қамчилаб, қилич ўйнатиб ҳамон оқиб келарди. Худди қозондаги бодроқдай, хандақлар ёқалаб милтиқларнинг овози тинимсиз тарақлайди, пулемётлар тўхтамай отади, осколка, чанг сачратиб гранаталар портлайди. Отлиқлар бир неча бор хандақларга қараб бостириб келаверишди-ю, аммо қизилларнинг мудофаа линияларини ёриб ўтишнинг иложини қилиша олмади. Тирик қолганлар шоша-пиша отларининг бошини кетига буриб, аввалига битта-битта, кейин эса тўда-тўдаси билан орқаларига қараб қоча бошладилар.

Дьяков шундан кейингина пулемётдан бошини кўтариб, окопларига кўз югуртирди. Хандақларнинг ичи-

да ярадорлар инграб, чинқириб ётишибди. Носилка кўтариб санитарлар пайдо бўлишди. Қалин, осмонга ўрлаётган тутун аста сийраклашиб, пастга қараб ёйила бшлади.

Бу орада қуёш ҳам анча баланд кўтарилиб, кун яна қизий бошлади, нафас олиш оғирлашиб қолди. Дьяков нафаси қисилиб, қуйиб келаётган терини артар экан, шоша-пиша ёқасининг тугмаларини ечди. Ёнига келаётган Эломонни кўриб, унга ҳорғин жилмайди.

— Қалайсан, биродар? Омон қолганга ўхшаймизми? — деди ҳузур қилиб.

Эломон унга жавобан бош ирғаб қўя қолди. Жангдан кейин унинг шундоғам чувак юзи яна ҳам чўзилиб, дағал тортиб қолганди.

— Энди атакага ўтамиз, атакага! — деди шошилишч Дьяков ва ўрнидан турди.

— Атакага? — ҳали ўзига келиб улгурмаганидан, ҳайрон бўлиб сўради Эломон.

— Ҳа, қўмондоннинг буйруғи шунақа!

Эломон бир нафасда йигитларини тўплади. Уларнинг отлари орқароқда, сойликда эди. У ер шу даражада сокин эдики, гўё бундан бир неча дақиқа муқаддам хандақларда қизғин жанг бўлмагандай. Эломоннинг қориндор қора оти сувлиғини шақиллатиб тинчгина ўт чимдиб, ҳузур қилганидан бошини чайқаб қўярди. Эломон биринчи бўлиб ирғиб отига миниб олди. Ўзининг яхши кўрган қўнғир оти яқиндаги жанглардан бирида ҳалок бўлган бўлиб, у бу қора отга сира ўрганолмаётганди. Эломон тўйиб ўтлаб олган отининг юришга ҳуши келмаётганини сезиб, жаҳл билан қамчиллади. Қора от бир ирғиб тушиб, қумалоқ ташлади. Сойликнинг нариги бетига ўтиб тепаликка кўтарилаётганида Эломон бир кетига қараб қўйди, йигитлари ҳам унга етиб олай деб қолишибди. Узоқда Кустанай отлиқ полки кўзга чалинди. Полк чанг кўтариб, қаторини бузмай, шу томонга қараб келарди. Эломон душманга қарши эндиги курашда унинг йигитлағи шу полк билан бирга жангга киришини тушунди. У қориндор отини оёғи билан қичаб, тезлатиб, тепаликка чиқиб олди. Худди шу пайт штабдан вақтинчалик тўхтаб туриш тўғрисида буйруқ олиб, адъютант келиб қолди. Кустанайликлар ҳам тўхташди. Эломоннинг йигитлари ҳам отларидан тушиб, офтобда чидам билан кута бош-

лашди. Пешиндан кейингина адъютант янги буйруқ олиб келди ва ҳаммалари яна отларига минишди.

Оқлар бу орада янги кучларини тўплаб, яна хужумга ўтди. Кустанай полки жангга кириб кетди. Олдинда Эломоннинг йигитлари учиб боришарди. Али бошчилигидаги отряд ўзининг учқур отлари билан анча олдинга ўтиб кетди. Алининг отряди кўтариб кетган чангдан Эломон нафас ололмай қолди. Унинг қориндор оти аввалига орқада қолиб кетаверди. Унинг бу одатини яхши билган Эломон шунинг учун авваллари чеккароқдан юрарди. Аммо бугун унинг отининг одати ёдидан кўтарилиб қолибди, у отлиқларнинг қоқ ўртасига тушиб қолганди. Орадан чеккага чиғиб олишнинг эса иложи йўқ. Отлар ҳали қизиб олган эмас, ёнма-ён, ғуж бўлиб кетишяпти.

Қора отнинг олдига тушиб қолган тўриқ туёғи билан унга ҳовуч-ҳовуч тупроқ сачратиб кетмоқда эди. Чанг, қум, ёз бўйи қуриб қолган чим парчалари Эломон билан отининг юзига сачраб, кўзларини очирмасди. Чанг ютавериб, бурун катаклари ҳам чангга тўлиб кетган қора от охири нафаси қисилиб, тайтанглай бошлади. «Қани энди ҳозир ўзимнинг қўнғир отим бўлса!» — деб ўйлаб борарди Эломон вақт-вақти билан олдинга интилиб, кафти билан қора отининг кўзларини артиб қўяр экан. Бир неча марта у тўриқнинг ўнг ё чап томонига ўтиб, у билан тенглашиб олишга ҳаракат қилиб кўрди-ю, аммо удалай олмади. Тўриқ худди унинг ниятини уқиб олгандай, нуқул бу ўтмоқчи бўлаётган томонга сурилиб олаверарди. Тўриқ от енгилгина, оёқларини узун ташлаб, пишқириб, ора-чора калта думини силкитиб, елиб борарди. Қора от эса бу орада чарчаб қолди. Қулоқ, тумшуғи чангдан оқариб, билтанглаб, аранг йўртиб борар, гўё оғир юк олиб кетаётгандай бўларди. Эломон қора отининг йўл-йўлаккай қумалоқлаб кетаётганини сезиб борарди. «Нафси бузуқ-да, лаънатининг! Иккиқат хотиндай қорин қўйиб юборганини бунинг!» — деб жиғибийрони чиқарди Эломоннинг, отини қамчилар экан.

Эломон узангига тираниб, бир-икки оқлар кўринмайдим, деб олдинга қараб ҳам олди. Охирги қараганида уларнинг малла тепаликдан тушиб келаётганини кўрди. Тўсатдан чанг-тўзон пардаси орасида уларнинг анча яқин келиб қолишганини пайқади. Агар диққат

билан разм солинса, уларнинг юзларини ҳам, погонларини ҳам, отларининг тусини ҳам ажратиш мумкин эди. Эломон битта отлиқни кўзи остига олди-да, уни назаридан қочирмасликка ҳаракат қилиб бораверди.

Оқлар қиличларини ўйнатиб, томоқлари йиртилгудек бўлиб қичқириб, қуюндек бостириб келарди. Гўё уларни ҳеч нарса тўхтатиб қолишга қодир эмасдек эди. Аммо шиддат билан бостириб келаётган қуюн тўсатдан юришини секинлатди, сийраклашиб, тарқоқ ҳолга келди-да, кейин кетига қараб қоча бошлади. Орадан бир муддат вақт ўтар-ўтмас оқлар яна бояги малла тепаликка қараб кўтарилиб боришарди, улар билан барабар қочолмай қолганлари эса жон ҳолатда отларини қамчилаб, ваҳимага тушиб уларнинг кетларидан шаталоқ ота бошладилар.

Эломон қора отининг жунбишга кела бошлаганини пайқамай ҳам қолибди. У бирин-кетин йигитларни қувиб ўтиб, дам ўтмай олдинга чиқиб олди-да, малла тепаликка биринчи бўлиб кўтарилди. У бир дақиқа ҳам тўхтамай, шерикларининг етиб келишларини ҳам кутмай, боя кўз остига олиб қўйган отлиқини қора тортиб уларнинг кетларидан тепаликдан пастга қараб туша бошлади. У бир зумгина рақибидан кўзини узиб ўзининг қора отига қаради. Қора от энди қора терга тушиб, қизишиб кетган, бўйнини чўзиб, ҳадеб олдинга интилади, унинг қалин ёллари шамолда ҳилпирайди. «Оббо жонивор-ей!» — деб ўйлаб қўйди хурсанд бўлиб кетган Эломон, уни ҳали яқингинада сўкиб келаётганини унутиб.

Бошини кўтариб қараса, қораёлли саман отдаги рақибига етиб олай деб қолибди. Қора от унинг ўнг томонидан айланиб ўта бошлади, бу томонидан қилич солиш ноҳулай эди. Эломон отининг рақибини ўнг томонидан ўтаётганини кеч пайқатганидан хафа бўлиб кетди. У отининг юганидан қаттиқ тортиб, бир зумгинага тўхтатди-да, рақибини чап томонидан таъқиб қилиб бора бошлади. Қиличинини аллақачон қаттиқ қисиб келаётган қўлининг орқаси билан кўзига оқиб тушаётган терини артди ва энгашиб, олдинга интилди. У таъқиб қилиб кетаётган отлиқ кетига ўгирилди, уларнинг нигоҳлари бир зумгина дуч келди. Солдатнинг кўзида шу қадар даҳшат акс этдики, Эломон ўлик исини ҳис этгандай бўлиб, беихтиёр нафратланиб,

кўзларини четга олди. Бирдан ундаги бсяги ғазаб сўнди, у эгарда ғужанак бўлиб ўтирган жонсиз жасадга ҳайрон бўлиб қарар экан, барибир қиличини силтаб юборди. Солдат орқасида қиличнинг шув этганини эшитиб, ўзини эгардан отди, умбалоқ ошиб, ерга гуп этиб тушди. Ўлжасини қўлдан бой бериб қўйганидан ҳафсаласи пир бўлган Эломон отининг устида тиккайиб, энди кимни чопиб, аламдан чиқсам экан, деб янги ўлжани кўз остига олаётганида орқасидан: «Тўхта! Тўхта! Орқага қайт!» — деган қичқириқни эшитиб қолди. Атрофга разм солган эди, қараса, 68-разъездга етай деб қолибди. Шундан кейин Эломон ҳам, йигитлари ҳам отларини шартга кетига буриб, орқаларига қайтиб кетишди.

VI

Оқларнинг яна бир ҳужумларини қайтаришгандан кейин, Дьяковнинг бирдан чеккиси келиб кетди. Флягада қолган озгина сув билан оғзини чайди, кейин озгина ичиб ҳам олди. Сув илиқ-милиқ, аллақандай ҳиди ҳам бор экан, кўнглини айнитишига сал қолди. Уни йўтал тутди, беҳолланиб қолди, этиб олмаслик учун хандақнинг деворига суянди. Қуёш анча ғарбга қараб оғиб қолган бўлса ҳам, нафасни қисадиган иссиқ ҳали қайтмаган. Вақт-вақти билан худди тандирдан ургандай, иссиқ шамол эсиб ўтади. Хандақнинг тупроқ уйилиб ётган ёқасида шамол гирдибод ўйнайди. Жанг майдонидаги тутун тарқаб, энди у ер-бу ерларда учиб ётган ўликлар кўзга ташланиб қолди.

Жанг пайтида Дьяковнинг қулоғи битиб қолган эди, энди секин-аста очила бошлади. У окопларда инграб ётган ярадорларнинг овозларини ҳам эшитди. Ғилдираклари ғирчиллаб усти очиқ ва ёпиқ аравалар этиб келди, хандақларни ёқалаб замбил кўтарган санитарлар югуриб қолишди...

Ҳали яқингинада шиддатли жанглар давом этган бу жойларда фараҳли сукунат майдонга келмоқда эди. Хандақлар ёқалаб ўсган сийрак ёвшанлар орасидан чигирткаларнинг чириллаган овози келади. Тўрғай осмонда муаллақ уча-уча мурдаларнинг ўртасига келиб қўнди. Гўё шу тўрғай ҳам жангдан кейин дам олаётганга, жони омон қолганидан хурсанд бўлиб, қу-

вончини шу чексиз олам билан ўртоқлашаётганга ўхшарди.

Дьяков таъсирланиб кетиб, жилмайди. Инсониятга қачон ақл кирар экан-а? Наҳотки у дил-дилигдан яйраб, вужудинг роҳат қиладиган шу фараҳли осудаликдан манфаат олишни ўрганмаса? Ҳар жангдан кейин энди қўлимга қурол олмасам керак, деб ўйлайсан киши. Ҳар гал биз жўшиб куйлайдиган сўнгги ва ҳал қилувчи жанг шу бўлса керак, деб ўйлаймиз. Наҳотки эртаги жанг ҳам қозоқ халқи учун сўнгги ва ҳал қилувчи жанг бўлиб қолмаса? Бугун энди ҳужум бўлмайди, эртага эса... Туриш бера олармиканмиз?

— Келиш-япти!.. Яна келишяпти!— деган ҳайқириқ таралди окопларга.

Дьяков аввалига, қулоғимга шундай эшитилгандир, деб ўйлади. Шоша-пиша дурбиндан қаради. Малла тепа ортидан нотаниш гулдироқ эшитилиб, чанг кўтарилди. Кейин тепаликнинг устида баҳайбат яшил машиналар кўринди. Бу сафар атакага биринчи бўлиб броневиқлар, уларнинг кетидан пиёдалар тушган эди.

— Броневиқлар!

— Гранаталар! Гранаталар қани?!

— Ҳой, граната келтиринглар...

— Броневиқлар келяпти, граната беринглар...

Ҳолдан тойган жангчилар олдида бугун яна бир жанг турарди.

VII

Дьяков ҳали тонг отмасданоқ уйғонди. Сира тўйиб ухлай олмаганидан, эрталаблари боши қаттиқ оғрирди. Дьяков бирпас чаккаларини кафти билан эзиб ўтирдида, кейин бўйни, елкаларига шапатилаб, ўрнидан турди. Бошининг оғриғи ҳадемай тарқаб кетишини яхши биларди. У ҳар куни касал, беҳол бўлиб уйғонардида, ишга киришиб кетганидан кейин, бошининг оғриғи ҳам тарқаб кетарди.

Дьяков теварак-атрофга аланглаб, бугун биринчи навбатда нималар қилишини чамалаб, анчагача оғзини кафти билан беркитиб, эснаб турди. У ер-бу ерда ғи-мирлаётган бир-икки солдатдан бўлак окопдагиларнинг ҳаммаси ширин уйқуда. Дьяков хандақ бўйлаб юриб,

пулемёт расчёти ёнида бошини кўксига тушириб ухлаб ётган Эломоннинг олдида тўхтади. Дьяков чуқур хўрсиниб, оқлар томонини кўздан кечирди. У томон ҳали анча қоронғи бўлганидан, 68-разъезд узра чўккан сукунат яна ҳам ваҳимали бўлиб туюлади. Дьяков оқларнинг қўмондонлиги оқ армиянинг кечаги муваффақиятсизлигидан ниҳоятда дарғазаблигини, бугун кутилмаган ишлар содир бўлиб қолиши мумкинлигини яхши тушунарди. Ҳалокати муқаррар одамларнинг жангда дош бериши қийин. Оқлар ҳеч қандай резерв қолдирмай, бор кучи билан Аральскка ташланиб қолиши мумкинлигини шунда кечаги уруш бугунгисининг олдида ҳолва бўлишини ҳис қиларди.

Аста ёришиб тонг ота бошлади. Тиқ ётган шамол йўқ, уфқ томондан секин-аста ёришиб келаётган бу чексиз олам шу қадар мусаффо, шу қадар тоза эдики, шу бугуннинг ўзида юзлаб одамларнинг ёстиғи қуриши мумкинлигини ўйлаш ниҳоятда оғир, даҳшатли эди. Тиним билмас чўл тўрғайлари тонг отар-отмас бўзлаб сайрашга тушишган.

Жангчилар бирин-кетин уйғона бошладди, тонг сукунатида уларнинг окопларда эснашиб, бир-бирлари билан гаплашаётганлари аниқ-таниқ эшитилади. Орқа томонда араваларнинг гичирлагани эшитилди, окопларга гранаталар ва яшикларда ўқ-дорилар ташиб келтира бошладди.

Окоплардан аллаким:

— Яна бостириб келишяпти! — деб қаттиқ қичқириб юборганида чўл узра қуёш эндигина бошини кўтариб, ҳамма ёққа ўзининг заррин нурини соча бошлаган эди.

Худди кечагидагидек малла тепалик ортида яна чанг кўтарилди. Дьяковнинг азъойи баданига оғриқ туриб титраб кетди, у хижолат бўлиб атрофига аланглади. Затворлар шошилинич шарақлай бошлади. Кўпчилик жангчилар ранглари қув ўчиб, жиддий қиёфада брустверга гранаталарни олиб тахлашарди. Баланд бўйли қоп-қора қозоқ, Алининг қўшниси, катта пичоғини тошга ишқаб қайраб олди-да, белбоғида осиқлик қинига солиб қўйди.

Дьяков дурбинни қўлига олиб, бир маромда юриб бостириб келаётган пиёдаларга қараб туриб, хаёл суриб қолди-да, кейин кутилмаганда қичқирди:

— Отилмасин! Оғизма-оғиз хабар қилинг — отилмасин!

У дурбинга яна бир қараб олди-да, бир жангчини ўшандай буйруқ билан батареяларга ҳам жўнатди. Оқлар зич саф тортиб яқинлашиб келмоқда эди. Тонг нурида пўлат найзалар хира ярқираб кўринади. Полк байроғи ҳилпирамай, дастаси ёнида осилиб ётибди.

Пиёдаларнинг олдида оқсоқланиб, қиличини яланғочлаб полк командири келмоқда эди. Бу бўйдор озгин офицернинг малла соқоли дурбинда аниқ-таниқ кўриниб турарди. У кетида келаётган жангчилари орқада қолиб кетишларидан қўрқиб, дам-бадам орқасига қараб қўярди. Пиёдалар бир маромда юриб, малла тепаликдан тушиб кела бошлашди. Командир яна бир орқасига қараб, полкига алланима деб қичқирди-да, қиличини баланд кўтариб, чап сёғига яна ҳам кучлироқ оқсоқланиб, олдинга югуриб кетди.

— Ўртоқ комиссар, ортиқ кутиб бўлмайди-ку? Яқин келиб қолишди! Ўт очишнинг айна пайти! — деб куйиниб гапирди ёнидаги аллаким.

Дурбинга қараб турган Дьяков фақат елкасини учириб қўйди, холос. У узоқданоқ ҳужумга келаётган Пластунский полки эканини таниган эди. Агар асирларнинг гаплари рост бўлса, бу полкда бир неча марта норозилик руҳи акс этган экан. Бу полкнинг солдатлари бўлар-бўлмасга жанжал чиқараверадиган атаман Дутов казакларини ўлардек ёмон кўришар экан. Полк Орскдан кейинсў, ичидан емирила бошлаган. Улар бегона юртга олиб келиниб, казаклар учун жонларини фидо қилишга мажбур этишаётганидан норози эканлар. Улар ҳарбий интизомга ўлганларининг кунидан бўйсуниншар, уришишни, исташмасди.

— Ўртоқ комиссар, қачон ўт очамиз? Ахир, жуда яқин келиб қолишди-ку!

Дьяковнинг қулоғига гап кирмасди. Унинг боши баттар ғувиллаб, қулоқлари битиб қолган, бўйин томирлари бўртиб кетган, яхши қарорга келганидан нимжонгина вужудига жон кириб, яйраб ётарди. Наҳотки у янглишган ва бунинг оқибатида юзлаб жангчиларининг ҳалокатига сабабчи бўлса? Наҳотки мана шу одамлар бир дақиқадан сўнг қизиллар мудрофаасини ёриб ўтишга қодир бўлса? Дьяков найзаларнинг ўт-кир учини, солдатларнинг ғазабнок башараларини

аниқ-таниқ кўриб ётарди. Минглаб солдат этикларининг гурсиллаши ерни ларзага келтирмоқда эди. Аммо Дьяков полк командирининг ҳаяжонли, тушқун, бир бурда бўлиб қолган башарасини ҳам аниқ кўриб ётарди...

Дьяков титроқ қўллари билан пешанасидаги йирик тер томчиларини сидириб ташлади-да, кутилмаганда ирғиб окопдан чиқиб кетди, қўлларини боши узра баланд кўтариб, овсзи борича қичқирди:

— Солдатлар!.. Биродарлар!.. Тўхтанглар...

Қаттиқ қичқираман деб ҳолдан тойди, чуқурроқ нафас олиш учун бир зумга сукут қилганининг ўзида душман полкида ўзгариш пайдо бўлди. Солдатларнинг чеҳраларида кўз илгаб бўлмас саросима юз берди. Полк командири қиличини ғазаб билан силкитиб, алланамалар деб қичқирди, бир офицер Дьяковни нишонга олган эди, орқадан узилган ўқдан ўзи йиқилди. Солдатлар одимларини секинлатиб, милтиқларини елкага осганча тўхтай бошладилар. Шунда ғалаба завқидан тўлқинланиб кетган Дьяков хурсандлик билан қаттиқ қичқирди:

— Солдатлар! Революцион халқ томонига ўтинглар!.. Ура!..

— Ур-ра-а-а!.. — деган қудратли гулдурос қизилларнинг окопларидан ва Пластунский полки жангчилари орасида янгради.

VIII

Генерал Чернов ўша куни тонг отар-отмас ҳужумга ўтиш тўғрисида буйруқ бериб, жангни ўз кўзи билан кузатиш мақсадида, олдинги линияларга чиқиб кетди. Уни катта гуруҳ офицерлар кузатиб боришди. Ҳаммалари ҳам бугун ҳужумлари уларнинг тақдирини ҳал қилишини яхши ҳис этиб туришар, шунинг учун ҳам уни ўз кўзлари билан кўришни исташарди. Чернов билан бирга юрганларнинг орасида Тангриберген ҳам бор эди.

Қора тепаликнинг устига чиққанларида қўмондон отини тўхтатди. Адъютанти унга дурбин узатди. Худди шу пайт биринчи бўлиб жангга кирган Пластунский полки малла тепаликни босиб ўтиб, қизилларнинг истехкомларига яқинлашиб бормоқда эди. Қизиллар

аллақачон ўт очишлари зарур бўлса ҳам сукут сақлашмоқда эди. Кишини ҳаммадан ҳам ҳайрон қолдирадигани, қизилларнинг артиллерияси ҳам жим эди.

— Бу қанақаси бўлди, нега... — деб, Чернов энди ҳайронлигини баён қилаётган эди, бирдан нафаси ичига тушиб, ранги қув ўчиб кетди. Унинг назарида дурбиннинг линзалари терлаб кетгандай бўлди, ёки... У шоша-пиша дурбинни артиб, яна унга тикилди, аламига чидамай, сўкиниб юборди: қизилларнинг окоплари олдида ҳамма айқаш-уйқаш бўлиб кетди, полк байроғи ҳам кўринмай қолди — Пластунский полки большевиклар билан оғиз-бурун ўпишиб кетган эди.

Тепалик ўлик чиққандай жимжит бўлиб қолди. Ҳеч ким чурқ этгани журъат қилолмас, ҳаммалари қўмондоннинг орқасида тошдек қотиб қолишганди. Аллақандай бир офицер булар тўхташган тепаликка қараб елдай учиб келарди.

— Пластунский полки қизиллар томонига ўтиб кетди, жаноби олийлари! — деб хабар қилди офицер ҳовлиқиб.

Қовоғи тушиб кетган Чернов бошини ирғаб қўйди. У бир муддат ҳеч кимга қарамади, кейин штаб бошлигини ёнига чақириб, яна ҳужум бошлашни буюрди. Қўмондоннинг топширигини эшитиб бўлиб, штаб бошлиғи индамай отининг бошини буриб, қамчисини кўтарган эди, генерал уни яна чақириб қолди. Штаб бошлиғи отини тўхтатиб, Черновга яқин келди. Иккалалари бир зум жим қолишди, кейин генерал тўнғиллади:

— Полк ҳақиқат ишига хиёнат қилганини... Хуллас, бу ҳақда одамлар қанча кам билишса, шунча яхши.

Штаб бошлиғи хафақонлик билан бош ирғади ва икки офицер ҳамкорлигида дивизиялар томон жўнаб кетди.

«Йўқ, бунга мен, ёлғиз менинг ўзим айбдорман!» — деб ўйларди ичида жиғибийрони чиқиб генерал Чернов... Ахир у Пластунский полкининг ишончсизлигини билар эди-ку. У ҳужум олдидан бошқа полклар қатори бу полкни ҳам айланиб, кўздан ўтказиб юрганида, бу полк солдатларининг қовоғи солиқлиги уни ҳайрон қолдирган эди. Саломига ҳам бўштоброқ, узук-юлуқ жавоб қилишган эди-я! Солдатлар ҳатто ундан кўзларини олиб қочишаётган эди. Уларнинг совуқ, очиқ-

дан-очиқ назарлари унинг этини жунжиктириб юборган эди. Уларнинг олдиларидан жўнаб кетаётганида: «Буларни ҳужумга юборса арзийдими, йўқми?» — деб кўнглидан ўтказган эди-я, полк командирининг палапартиш рапортини эшитаётганида. Аммо шунга қарамай, полкни жангга жўнатди...

Кейинги вақтларда унинг кексайгани анча сезиладиган бўлиб қолди. Илгарилари у ўз солдатларини яхши билар, уларнинг кайфиятларида содир бўладиган арзимайдиган ўзгаришни ҳам дарров ирғаб оларди. Илгарилар у деярли хато қилмасди, чунки унда журъатли ва қатъий эди. Аммо маълум вақтлардан бери ҳар қадамида янглишадиган бўлиб қолди. Хатоси кўпайгани сари эса, ўзига бўлган ишончи ҳам камайиб боряпти. Сал бўлмаса Жанубий армиянинг бутун ёзги компаниясини барбод қилиб юборишига сал қолган 249-баҳорги буйруғи унинг энг катта хатоларидан бири эди. Баҳорги дала ишлари бошланган кезларда у қирқ ёшдан ошган казакларга уйларига жавоб бериб юборди. Шу буйруқдан кейин пиёдалар билан казак отлиқ қисмлари ўртасида тўсатдан душманлик кайфияти пайдо бўлиб қолди. «Ҳа, ҳа... Қариб қоляпман!», — хафа бўлиб кўнглидан ўтказди Чернов, кўзига яна биноклини тутар экан.

Бу орада икки янги полк малла тепаликни ошиб, қизилларнинг окоплари томон бостириб бора бошлади. Улар ҳали яқин бормаслариданоқ қизилларнинг батареялари ўт очди.

Раинги қув ўчиб кетган Тангриберген теварак-атрофга олазарак бўлиб алангларди. Снарядларнинг портлашидан дам олдинларида, дам орқаларида тупроқ аралаш тутун устун пайдо бўларди. Тангриберген бугун уларнинг ҳаммалари ҳам кечагидан баттар хатар ичида қолганларини тушунди. Тангрибергеннинг тагидаги от ҳар портлаш юз берганида типирчилаб, ўйноқлай бoshларди. Мирза бутун вужудини ваҳима қамраб олаётганини ўзи алланечук бўлиб кетаётганини сездди. Ҳозир у бор иродасини ишга солиб, сир бериб қўймасликка ҳаракат қилиб турарди. Нима қилиб бўлса ҳам қўрқувини босиб туриши керак.

Отини маҳкам тутиб, Чернов дурбини билан қараётган томонга тикилар экан, у ҳам тепаликда турган офицерлар кўраётган манзарани кўрар эди-ю, аммо

нима бўлаётганини тушунмасди. У солдатларнинг узоқдан кичкина бўлиб кўринаётган, қизилларнинг томонига югуриб кетаётган гавдаларига қараб туриб, подачи боланинг қўзиларни дингиллатиб ҳайдаб кетишига ўхшатди.

Солдатларнинг гавдалари баъзида чанг, тутуннинг ичида қолиб кетарди, шунда Тангрибергеннинг назарида улар ўрилган қамишдай, жанг майдонида қулаб қолиб кетгандек бўлиб туюларди. Шундан сўнг чанг-тўзон тиниб жанг майдони кўзга чалиниб қоларди. Гарчи ҳар гал қанчадан-қанча гавдалар майдонда ҳаракатсиз қолиб кетса ҳам, омон қолганлари яна ўрнидан туриб, олдинга қараб югура бошларди.

Мирза дурбиндан кўзини узмай турган генералга қўрқув билан қараб-қараб қўяди. Ҳар қалай, Черновнинг рангпар, уйқусизликдан ҳориган чеҳраси хотиржам кўринади. Буни кўриб, Тангриберген ҳам бир оз хотиржам тортди.

Ҳужумга ўтган оқлар ниҳоят қизилларнинг окопларига етиб олишди, икки ўртада қўл жанги бошланиб кетди. Тепаликка тартибсиз «Ура!» садолари етиб келди. Артиллерия ўт очишдан тўхтади, чанг-тўзон, тутун бир оз тарқагандек бўлди, қизиллар окопларидан чиқиб, оқларнинг устига ташланишаётганини кўришди. Офтобда найзалар ялт-юлт қилади, жангчиларнинг бир-бирларига найза санчиб, қилич уришлари, яраланиб йиқилишлари шундоққина кўриниб турарди, гарчи штаб турган тепаликка уларнинг овозлари етиб келмаса ҳам, назарларида, уларнинг ҳансираган нафасларини, суякларининг қисирлаб синишини, ўлим олдидаги чинқириқларини эшитаётгандек эдилар.

Тангриберген тўсатдан бугунги жангда оқларнинг гина эмас, унинг ҳам тақдири ҳал бўлаётганини тушунди. Бутун келажаги ҳал бўлишини англаб қолди. «Енгишармикан ё чекинишармикан? Енгишармикан ё чекинишармикан?» — деб ўйларди ҳаяжон билан у ва отдан тушиб, нуқул тиз чўкиб олгиси келарди. «Эй парвардигор! Эй парвардигор, — деб қайтаради ичида ҳадеб, тилига бошқа ҳеч қанақа калима келмасди унинг. — Оҳ, толе биздан юз ўгирди! Кофирларни енголмаймиз! Енголмаймиз!» — деган аччиқ қарорга келди Тангриберген ва алам билан ёнида турган офицерларга қараб қўйди. Уларнинг ранглари девордек

оқариб кетган, ҳамиша хотиржам кўринадиган Чернов ҳам ҳадеб қовоғини уйиб, лабларини тишларди.

— Ёриб ўтишди!— деб хурсанд бўлиб қичқирди тўсатдан ёнларида турган бир офицер.

Чернов кўзларини пириллатиб, пешанасини ишқадди, кейин дурбинни кўзларига қаттиқроқ босди. Бугун у ўзини жуда ғалати ҳис қилмоқда эди. Тўғри, у солдатлари қизилларнинг окопларигача югуриб бориб, жанг билан эгаллаётганларини кўрди, аммо жанг манзарасидан ҳеч нарсани аниқлаёлмай турарди у. Илгариги вақтдагидай жангнинг арзимаган деталларидан ғалаба қайси томондалигини ажратолмай қолганди. Шунинг учун ҳам: «Ёриб ўтишди!»— деган қувончли ҳайқириқни эшитиши билан шундай хурсанд бўлиб, ҳаяжонланиб кетдики, ҳатто кўзларидан ёш чиқиб, дурбиннинг линзалари терлаб кетди. «Эй худойим-ей, бугун менга нима бўлди ўзи?»— деб ўйлади у хижолат бўлиб, секин рўмолчаси билан кўзларини артар экан. Бир дақиқадан кейин яна дурбинни кўзига тутиб қараса, қизиллар чекинмаяпти, окопларнинг ичида жанг қизғин кетяпти. Шундан кейин у резервда турган янги кучлари — Каппель корпусини жангга солишни буюрди. Каппелчилар югуришиб тепаликдан тушиб кела бошлашди.

Аммо қизиллар ҳам Казалинск, Жусали ва Оқмачит ишчи отрядларини жангга солишди. Орол темир-ўлчилари устларидаги мой камзулларини ечиб ҳам улгурмай, зудлик билан окопларга етиб келиб, Каппель офицерларига ташланишди. Урушнинг ҳал қилувчи дақиқалари етиб келганди. Буни оқлар ҳам, қизиллар ҳам яхши тушунишарди.

Генерал Чернов атаман Дутовга ўгирилди.

— Александр Ильич, энди сизнинг қисмларингизни жангга солсак бўлар, дейман?

Инглиз генерали келиб кетганидан бери атаман Дутов муттасил қовоғини уйиб юрадиган бўлиб қолганди. Уруш қандай тугашидан қатъий назар, у ўз қисмларини Чернов армиясидан олиб чиқиб кетишга қарор қилганди. У олдин Семиречинск томонларга кетиб, у ерда озиқ-овқатни етарли ғамлаб олганидан кейин, Ўримчига ўтиб кетмоқчи эди. Чернов армияси билан бирга Каспий денгизи томонга чекиниш уни қониқтирмасди. У рус қисмлари инглиз экспедиццион

корпуси билан бирлашди дегунча ўз эркини йўқотиб, уларга қарам бўлиб қолишини яхши биларди. Шундай қарорга келганидан кейин компаниянинг қандай натижа билан тугашининг унинг учун аҳамияти қолмади, у камгап, димоғдор қиёфага кириб олди яна. Аммо генерал Черновнинг шундай оғир дақиқаларда ҳам одатдагидек хушмуомалалигида туриб, букюриш ўрнига у билан худди маслаҳатлашаётгандек муомалада бўлиши уни эритиб юборди.

Дутов ўша жиддий туришида адъютанти томон ўгирилиб, қуруққина:

— Айт, бошлашсин, — деди.

Адъютант от чоптириб, елиб кетди. Орадан беш дақиқа вақт ўтар-ўтмас яқин орадаги тепаликлардан бирининг орқасидан қийқириқ билан казаклар отряди отилиб чиқиб келди. Атаман Дутов казакларининг кучи кутилмаганда пайдо бўлиши ва чаққонлигида эди. Уларда артиллерия ҳам, оғир карвон ҳам йўқ эди. Буни улар ортиқча юк деб билишарди. Улар жангга жанг оқибати маълум бўлиб қолгандагина киришарди. Орқа томондан қуюндай бостириб келиб, йўлларида дуч келган тирик жонни чошиб, янчиб кетишарди.

Улар кетларидан узун чанг деворини қолдириб, ҳозир ҳам тўғри оқошлар томон юрмай, жанг қилаётганларга орқа томондан келиб зарба бериш ниятида, қиялаб чопа бошлашди. Генерал Чернов ҳам, атаман Дутов ҳам ҳозир қатъий ўзгариш содир бўлишини билишар ва энди уни орзиқиб кутишмоқда эди.

Кутилмаганда казаклар йўлини қизил отлиқлар кесиб чиқди. Генерал Чернов ташвишланиб Дутовга қаради.

— Бу қанақаси бўлди?

— Мен эса, жаноби олийлари, буни сизнинг разведкачиларингиздан билишни истардим. Ким билади, энди бу қанақа фалокат бўлишини бизнинг бошимизга! Аллақандай ёввойилар...

— Балки мўғиллармикин?

— Мўғулларнинг отлари пакана, эшакдан сал бандроқ бўлади...

— Бошларидаги нима экан?

— Ким билади дейсиз.

Иккалалари ҳам ҳайрон бўлишиб, йўл-йўл матодан чопон, қўйнинг терисидан катта телпак кийган

ғалати чавандозларни диққат билан кузата бошлашди. Генерал билан атаман эски ҳарбий одамлардан эдилар, улар жанг билан неча юзлаб ерларни босиб ўтишди-ю, аммо бунақа отличларни биринчи кўришлари эди. Ҳознинг бўйнидай узун, ингичка бўйинли бу отлар олдинга интилиб, жиловни бўш қўйишни талаб қилишар, ер бағирлаб югурмай, аллақандай ваҳшиёна елиб келишарди...

Аммо Тангриберген бу эпчил туркманларни дарров таниди. Тангриберген уларни Жунаидхон денгиз ёқасига жойлашган овулларга ҳужум қилганида эслаб қолган эди. Бир қараган кишига туркманлар эгарда ноқулай, қовушмай ўтиргандек, тағларздаги отлари ҳам ихтиёрларига бўйсунмай дам, чап, дам ўнг томонга суриб кетаётгандек бўлиб туюлиши мумкин. Аммо уларнинг отда ноқулай бўлиб ўтиргандек кўришлари кейин қандай ҳужум билан, даҳшатли натижа билан тугагини Тангриберген яхши биларди. «Ё парвардигори олам!» — деб ўйлаб қўйди ваҳимага тушиб ва энди тамом, деган қарорга келди.

Ҳозиргина отларнинг устида омонатгина ўтиргандай бўлиб туюлаётган қоратўри йигитлар казаклар билан бир ўқ етгулик масофада тенглашганларида зумда ўзгариб, отларининг ёлларига қапишиб олишди. Отлари ҳам устларидаги чавандозларининг ниятини тушунгандай қулоқларини қаттиқ қисиб, худди учишга ҳозирланаётган ғоздай бўйинларини чўзишди, бурун катаклари ҳам керилиб кетди.

Чернов бундай жангари чавандозларни умрида кўрмаган эди, шунинг учун ҳам ваҳимага тушиб, дам-бадам Дутовга қараб қўярди. Казаклар билан туркманлар шиддат билан бир-бирларига яқинлашиб келишмоқда эдилар. Атамanning юраги шиг этиб кетди. Энди у оқолларда давом этаётган қўл жангига эътибор бермай қўйди, узангига тираниб, фақат ўзининг казакларини кузата бошлади.

Узоқдан игнадек ингичка бўлиб кўринаятган найзаларини казаклар отларининг қулоғи орасидан нишонга олиб бораверадилар. Аввалига ҳаммаси худди атаман Дутов кутгандек бўлиб чиқди. Узун найзалар туркманларнинг биринчи қаторини дарров қулатди. Атаман энди туркманлар кетларига қочиб, казаклар таъқибиде чўл бўйлаб ёйилиб кетишса керак, деб ўй-

даган эди. Аммо бутунлай кутилмаган аҳвол содир бўлди: дарғазаб бўлиб кетган қоратўри йигитлар казакларга устма-уст ташланаверишди. Казакларнинг найзаларини уриб тушириб, чап бериб қочиб, ўзларининг қийшиқ қиличларини усталик билан ишга солишар, ваҳшиёна қий-қув солишарди. Ниҳоят, улар казаклар қаторига яқин бориб, жанг бошладилар,

Кейин нима бўлганини ҳеч ким аниқ кўролмади. Ҳамма нарса айқаш-уйқаш бўлиб, чоп-чопга айланиб кетди, фақат устидаги чавандозини йўқотган отларгина бу тўс-тўполоннинг орасидан юлқиниб чиқиб, атрофга ёйила бошлади.

Бундан ўн дақиқагина муқаддам генерал Чернов ғалаба қозонишларига комил ишонч билан турарди. У солдатлари қизилларнинг окопларига бостириб боришлари билан душман мудофааси синдирилди, энди илгаригидагидек аввал бир қисмни, кетидан яна икки қисмни ташласак, душман томоннинг кучи баҳор чоғидаги муздек эрийди-кетади, деб ўйлаган эди.

Мана энди эса генерал Чернов ўз кўзи ўнгида содир бўлаётган воқеаларга сира тушунолмаётган турарди. Нима бўлди ўзи? Ҳужум уст-устига давом эттирилаётганига қарамай, душман чекинмаётганини қандай тушунса бўлади? Ахир солдатлари бу сафар ҳам жонжаҳдлари билан урушиб, душманни эгаллаб турган маррасидан суриб чиқаришга ҳаракат қилишяпти-ку? Нима, энди улар илгариги шиддат, илгариги қатъият билан урушишмаяптими? Ўзларини аямай урушишмаяптими?

Ё бу омаднинг юз ўгиришими? Ундан бу содир бўлаётган аҳволни қандай тушунтирса бўлади? Омад сендан юз ўгирган экан, нима қилма, ҳаммасининг тескариси бўлиб чиқаверади. Агар омад улардан юз ўгирмаганида, улар қизилларни аллақачон тор-мор келтирган бўлар эдилар. Натижада эса аҳвол бутунлай бўлакча бўлиб чиқяпти: қизилларга янгидан-янги отрядлар келиб қўшилиб, окопларда жангни давом эттиришяпти. Ҳатто атаман Дутовнинг машҳур казаклари ҳам аллақандай чўл ёввойиларини синдиришга қодир бўлолмай қолибди...

— Жаноби олийлари, энди нима қиласиз?— деб ундан аста сўради штаб бошлиғи.

Генерал Чернов индамади. Тепалик ёнида тўпла-

ниб турган бошқа офицерлари қатори у ҳам нима қилишини билмасди.

Генерал Чернов Аральскни нима қилиб бўлмасин, қўлга киритишга қарор қилиб, қўли остида қолган бор кучини жангга солди. Илгарилари у эҳтиёткорлик билан иш кўрар, кичикроқ куч билан иш кўришни афзал кўрарди. Чунки қўшимча куч етиб келишига ишонмасди. Аммо бу сафар у асабийлашиб кетди. У бирданига таваккалчи қиморбозга айланди, нима бўлса бўлди, ё чикка, ё пукка, деган қарорга келди. Черновнинг қисмлари уч кундан бери душман позициясини атака қилади, аммо бу атакалар унга талафотдан бўлак ҳеч нарса олиб келмаяпти. Ундаги одатдаги бошиқлик йўқолиб, вужудини ғазаб, аламзадалиқ қамраб олди, у жаҳл устида қисмларини устма-уст жангга солаверди.

Қизиллар ўлар-тирилари қарамай туриб беришди, буни кўриб генерал Чернов баттар ғазабнок бўлиб кетди. Энди у бу ёғига нима қилиш кераклигини ўйламай қўйди, чунки иложи бор ишнинг ҳаммасини қилди. Эндиликда битта унгагина эмас, барча офицерларга ҳам жангда ютқазишгани, энди ҳеч қандай чора уларга ёрдам бера олмаслиги аён бўлиб қолган эди.

Шунча йил яшаб, умрининг охирида ўзининг шунча йиллик ҳарбий тажрибаси билан, дилидаги шунча орзу-умидлари билан, ниҳоят, яхши ўргатилган эски армияси билан сўнгги жангини шундай муваффақиятсиз тамомлайман, деб ўйлаганмиди, Чернов? Яна кимларга? Аллақандай ишчи отрядлари-ю, ёввойи чавандозларга-я?

Унинг дилини ҳамон битта савол пармаларди: энди ватани нима бўлади? Ватан ўғлонларининг ҳоли не кечади? Куни кечагина Россия қудратли мамлакат эди. Бу жоҳил одамларни, ишлашни эмас, ҳамма нарсани бузиб-ёришни яхши кўрадиган эринчоқ молларни қандай эътиборларидан қочирдилар экан? Мана энди ўша қора кучлар, худди кўзадан чиқариб юборилган девдек, ҳамма нарсани остин-устун қилиб юборди — мамлакат, давлат барбод бўлди, ана шу қаланғи-қасанғи ярамаслар қолди, холос. Ҳали эртага эса ана шу ялангоёқлар ҳокимиятни ўз қўлига олиб, Россияга ҳукмронлик қилади! Улар мамлакатни қай аҳволга солишади? Бечора Россия, сени қандай кела-

жак кутяпти, йигирма-ўттиз йилдан кейин аҳволинг нима кечади? Ана шу ялангоёқлардан бири бўлмаса иккинчиси ҳокимият тепасига чиқиб олиб, худди қўғирчоғининг оёқ-қўлини узиб, кўзини ўйиб ташлайдиган безори боладек, ҳамма ёқни бузиб, ағдар-тўнтар қилиб юбормагунича тинчимайди.

Келажакни кўриш кимга насиб этади? Аммо ҳозирнинг ўзида бир нарса аниқ: бизнинг ҳозирги тузумимиздан келажакда ном-нишон қолмайди. Улар революцияларини ўтмишдан мерос бўлиб қолган нарсаларни сақлаб қолиш учун қилишмаган.

— Жаноби олийлари!

Чернов чўчиб тушди. Унинг олдида қора терга тушиб кетган отини тинчитишга уриниб бир офицер турарди. Генерал ҳеч нарсани идрок этмай, ҳамон жанг майдонига тикилиб турарди.

— ...иккита броневигимизни портлатишди.

«Ҳа, ҳа, ҳамма нарса хароб бўляпти!— деб хаёл суришда давом этди Чернов.— Нега энди шундай табиий, шундай ўрганиб қолинган ҳаёт тўсатдан чок-чокидан сўкила бошлади? Ё биз мамлакатимизни етарли даражада севмасмидик? Жуда ҳам севар эдик-да!»

Чернов Колчакнинг таклифини олганида қанчалик севиниб кетганини эслади. Юртига бир кунда отланибди-я! Поездда эса чегарага етгунича кўзини юммади, юртига яқинлашган сари юраги қувончдан гуп-гуп урарди. Омскка етиб келган дастлабки кунларида эса ажойиб рус нутқини эшитганида қулоқлари қандай ҳузур қилиб юрди. У икки йил ватанидан узоқда юриб, ўз она тилини шунчалик соғиниб қолган эдики, уни бутун вужуди билан сеҳрланиб, худди яхши қўшиқ тинглагандай тингларди.

Ҳеч ким ҳеч қачон ўз ватанининг равнақи йўлида на талантини, на куч-қувватини, на ҳаётини аяган эмас. Россиянинг тарихи давомида қизиқ воқеалар жуда кўп кечган. Ҳамишалик галабани қон кечиб қўлга киритиб келганлар шунақа солдатлар эмасмиди? Қани, ўша баҳодирлар, уларга нима бўлган?

— Жаноби олийлари... бизнинг қисмларимиз чекляпти...

Генерал Чернов яна нималардир деяётган рангсиз адъютантга бепарво қараб қўйди. У бундан бир соат олдиноқ сўнгги жангни ютқазиб қўйишганини тушун-

ган эди. Генерал атрофидаги кафаси ичига тушиб кетган мулозимларига чурқ этиб оғзини очмай, ўша тонг палласида тепаликка юриб келган йўли билан яна орқасига қайтиб кетди.

— Уни қара, қочишяпти!

— Чекинишяпти! Ура-а!..

Окоплар узра қувноқ ҳайқиреқ кўтарилди. Уч кун давом этган жанг натижасида ҳолдан тойган жангчилар бир-бирлари билан кучоқлашиб, шапкаларини осмонга отиб, қочиб кетаётган солдатларнинг орқаларидан нишонга олмай ота бошлашди.

Уларнинг олдиларига қаёқдандир Дьяков етиб келди. У 68-разъездга қараб чекиниб кетаётган оқларнинг орқасидан анчагача дурбинда кузатиб турди. Соқоли олинмаган энгагини силаб, ташвишланиб ўйлади: оқлар яна бир ҳужумга ўтиб кўришармикан ё Аральскдан жўнаб кетишармикан? Агар жўнаб кетадиган бўлишса, қайси томондан кетишаркин?

Дьяков Эломонни ёнига олиб, штабга шошилди. Қисқа махфий кенгашдан кейин Эломон янги топшириқ олди. Эломон штабдан чиқиб ўз отрядига ҳам бормай, ҳеч кимга бир оғиз ҳам ҳеч нарса демай, тўғри уйига қараб кетди. Хотини билан болаларини уйғотиб, ҳаммаларини шошириб, ўрин-кўрпа, кийимларини тугиб, тезда йўлга отланди. У қаерга отланаётганини Кенжекейга ҳам айтмади. Эломон билан Кенжекей ўрин-кўрпа, кийим-кечакларни орқалаб, болаларини етаклаб, қоронғи кўчалар билан юриб, пристанга етиб олишди. У ерда эса уларни аллақачон пароход кутиб турарди. Ҳали тонг отиб улгурмай, ҳали ҳамма ширин уйқуда ётган бир паллада улар Уччўққи яқинидаги кичкинагина бир кўрфазга етиб олишди. Барча эҳтиёт чораларга риоя қилган ҳолда Эломон билан Кенжекейни қирғоққа туширишди. Матрослар уларнинг уч қанотли ўтовларини ўрнатиб беришгунча қирғоққа уларнинг туялари билан отларини ҳам тушириб қўйишди.

IX

Бу томонларда ҳали оқлар кўринмаган эди. Улар бу ёқларга ҳам келиб қолиши мумкинлигини ҳеч ким хаёлига ҳам келтирмасди. Овуллар тинч. Ҳеч ким

мол-қолини, уй-рўзгор буюмларини бирон ерга яширишни ўйламасди ҳам. Бу ўлкада қанча бой, камбағал овуллар бўлишидан қатъий назар, чорвадор қозоқларнинг қадимий одатига кўра, ҳаммалари ҳам беғам, беташвиш, ҳеч нарсани ўйламай, ўтирган ерларида ўтираверишди...

Уларнинг осуда, тинч ҳаётларини Эломоннинг келиши ҳам заррача бузмади. Қизиқсиниб сўраганларга Эломон Жақим уруғидан бўламан, бу ерга Сирдарё бўйларидан кўчиб келдим, ота-боболаримиз қадимда Орол денгизнинг ғарбий қирғоқларида истиқомат қилишган экан, мана энди Кўкорол томондан қариндошларимни топармиканман, деган умидда оилам билан секин-аста мана шу туя, отим билан кўчиб юрибман, асим бўлса шундай жазирама иссиқда болалар билан кўчиб юрармидим, деб жавоб қиларди. Биттагина туяда юку хотин, бола-чақани ортиб юриш қийин экан, шунинг учун ҳам тез-тез дам олиб кўчишга тўғри келяпти, туям эса бўғоз, уни эҳтиётламаса бўлмайди, ана энди ўзингиз айтинг, шундай туяда узоқ кетиб бўладими, деб қўшиб қўяди яна. Шунинг учун ҳам у бу ерда беш-олти кун тўхтаб ўтишга қарор қилган...

Эртасига денгизда кетида баржа тортиб келаётган кичикроқ пароход кўринди. Кенжекей ўтовининг олдида чой қайнатаётган эди. Пароходнинг тўғри уларникига қараб келаётганини кўриб, у Эломонни чақирди:

— Ҳошимжоннинг дадаси, бу ёққа чиқиб қара-чи!..

Аммо Эломон ташқарига чиқмади, ўтовининг эшиги пардаси тагидан секин мўралаб қўя қолди. Пароходдан жангчилар қуршовида Дьяков тушди. Улар қирғоққа тушганларидан кейин анчагача чўлга разм солиб туришди. Чўлнинг кимсасиз ва хатарсизлигига ишонч ҳосил қилгач, Дьяков билан жангчилар Эломоннинг ўтовига киришди.

— Қалай, яхши жойлашиб олдингми?— деб сўради комиссар Эломондан.

Эломон бошини чайқади:

— Э, жигар, асти сўрама! Жуда ҳам қийналиб кетдим. Шундай иссиқда кўчиб нима қилар эканман-а?

— Нима? Нималар деялсан ўзинг?

— Нима дердим, ҳеч нарса деяётганим йўқ. Мен Сирдарё бўйларидаги Жақим уруғидан чиққан бир

камбағал одамман. Кўкорол томонидаги қариндошларимни қора олиб кетяпман...

— Алдамаяпсанми?

— Нега алдай, тақсир? Улай агар рост! Ишонмасангиз, худо урсин!

— Яхши-яхши... Бўлмаса айт-чи, биродар, қизилларга кўзинг тушмадими?

— Қизилларга?

— Ҳа-да, қизилларга. Хўш?

— Ҳа, анави худобезориларгами? У кофирларга дуч келишдан худо асрасин!

— Улар сенга нима ёмонлик қилишди?

— Ёмонлик қилишди-да... менинг битта учқур отим бор эди. Улар ўша отимни олиб қўйиб, ўрнига менга манави қорни катта қирчангини ташлаб кетишди.

— Қирчангини ташлаб кетишди? Борди-ю, ўрнига шуни ҳам ташлаб кетишмаганда нима қилар эдинг?

— Э, биродар, мен янглиш гапириб қўйибман, шу қирчангини ташлаб кетишганига ҳам раҳмат! Фақат ўзимнинг отим жуда ажойиб эди-да, шунга ачинаман...

Дьяков жилмайиб, қойил қолиб кузатиб турарди Эломонни. Оддий, дўлвор одам қиёфасига кирибди-қўйибди. Бошида эски наMAT қалпоқ, чопонининг белини эса ўтовидан сал нарида ўтлаб юрган отининг қоринбоғи билан боғлаб олибди. Унинг бир-биридан кичик болалари кўзлари чақнаб, ўтовнинг тирқишидан мўралаб, бегона одамларни қўрқув аралаш қизиқсиниб кузатиб туришибди. Аввалига Дьяков болаларни хатардан эҳтиётлаб, шаҳарга олиб кетмоқчи эди, кейин бу фикридан қайтди, негаки шу болалари туфайлиёқ ундан ҳеч ким шубҳаланмаса керак.

— Оқлардан ҳеч қанақа дарак йўқми?

— Ҳозирча бу ерга ҳеч ким дориганича йўқ.

— Ундай бўлса, қирғоқ атрофларини кўздан кечириб келамиз, сен ҳам биз билан юр.

Зудлик билан баржадаги отларни қирғоққа олиб тушишди, кейин ҳаммалари отларга миниб, чўл билан бой овул томон юриб кетишди. Эломон бугун ўзини бир оз бетоб ҳис қилмоқда эди, офтоб урганми, қирғоқдан сал нари кетишлари билан бурнидан тирқираб қон оқа бошлади. Эломон бошини орқага қилиб, бур-

нини кафти билан босди-да, отини тўхтатди. Дьяков унга бирпас ачиниб қараб турди-да, кейин бирдан жонланиб:

— Қайтага яхши бўлди...— деди.

— Суйкаб ташла! Яхшилаб суйкаб ташла!— деб буйруқ қилди.

— Нима?— деб ҳайрон бўлиб сўради Эломон.

— Қонни башаранга, кийим бошинга суркаб ташла деяпман... Ҳа, ҳа, мана шундай... Ана энди дурст бўлди.

Кейин Дьяков хафа бўлиб йиглаб юборди, негаки Эломон ўлардек калтакланган одамга ўхшаб қолган эди.

— Қалай, жигарим, қилмишинга яраша жазо-йингни олдингми?— деб сўради у қувноқлик билан.— Эндиям Совет ҳоқимиятини ёмонлайсанми?

Шу тариқа улар бой овулга етиб келишди. Дьяков жангчилар билан бирга овул чеккасида турган бир камбағалнинг овулига қараб кетди. Қонига беланган Эломон эса отларнинг олдида қолди. Эломон билан танишиб улгурган шу ерлик қозоқлар унинг ёнига тўпланиб, унга ачиниб маслаҳат бера бошлашди:

— Сен уларга гап қайтариб ўтирма. Бошинга урасанми уларни. Шартта отиб ташлашлари ҳам ҳеч гап эмас!

Йигитлардан бири югуриб бориб, бир чойнак сув олиб келди, аллаким қимиз олиб чиқди.

— Яна қизиллар ҳеч кимни хафа қилмайди, дейишади.

— Сен шунга ишониб ўтирибсанми? Қизиллар ҳам, оқлар ҳам бир гўр, ҳаммаси бегона, уларга ишониб бўлмайди.

— Ҳа, энди эҳтиёт бўл. Уни қара, қайтиб келиш-япти ярамаслар. Майли, биродар, улар билан айтишиб ўтирмай қўя қол, чида. Нима дейишса, айтганини қил. Ишқилиб, худо ўз паноҳида асрасин сени!

Эломон уларга миннатдорчилик билдирди-да, қора отига миниб, отряд билан бирга жўнаб кетди. Улар анча узоқлашиб қолганларида, уфқда чанг кўринди.

— И-е!— деди Дьяков ва отини тўхтатиб, дурбинни қўлга олди. Бир зум тикилиб тургач:

— Эломон!— деди.

— Лаббай?

— Овул томонга қараб катта бир отряд келяпти. Яхши кўринмаяпти-ю, аммо тўплари ҳам борга ўхшайди. Тезлик билан овулга қайт, оқлардан олдин бо-ришга ҳаракат қил. Қанақа қисм, қаёққа қараб кет-япти, шуларни билиб олишга ҳаракат қил. Тушун-дингми?

— Тушундим.

— Балки бу алоҳида бир қисмдир, балки бутун бир армиянинг олдинги отрядидир. Уқдингми?

— Уқдим.

— Фақат эҳтиёт бўл. Бизни орқа-ўнгимизга қара-май сўкавер!

— Хўп бўлади.

— Кечаси соат бирда сенинг ўтовингда бўламан. Ушангача ҳаммасини билиб олишга ҳаракат қил. Ёдингда бўлсин: кечаси соат бирда. Бўпти, омадинги-ни берсин.

Эломон қора отини кетига бурди. У овулга бари-бир оқлардан олдин етиб бораман, деб ўйлаб жуда ҳам шошилмади. Овулга отини йўрттириб кириб борар экан, барча ўтовларда одамлар саросимага тушиб қо-лишганини сизди. Чўлда катта отряд пайдо бўлгани-ни кўрган одамлар нима қилишларини билмай, ўтов-дан-ўтовга югургилаб қолишган. Йигитлар отхонада боғлоғлиқ турган отларини шоша-пиша ечиб, ўзлари-ни чўлга уришди. Қизлар билан ёш келинчаклар сой ёқалаб сув бўйидаги қамишзорга қараб югуришди.

Қовоғи солиқ Эломон отини энг чеккадаги ўтов ёнига боғлади. Уйнинг эгаси хотин, бола-чақаси билан уйнинг ичида дир-дир титраб ўтирарди. У кириб ке-лаётган Эломонга ярқ этиб қаради-ю, аммо индамади.

Улар ҳали ўзларига келиб ҳам улгурмаган эдилар-ки, овулга оқларнинг олдинги отряди кириб кела бош-лади. Отлиқлар ваҳимага тушиб қолган овулни ўраб олиш мақсадида суръатни бўшаштирмай нари ўтиб кетдилар.

Эломон уй эгаси билан бирга эшикнинг тирқиши-дан мўралаб туришди. Чангга ботиб кетган солдатлар овулга киришлари билан ўтовларга тарқала бош-лашди.

Кечга бориб пода ўтловдан қайтди. Солдатлар ха-холашиб қўйларга отилишди ва ҳаммасини бир ерга тўплаб, ичидан қўзиларини тута бошлашди. Кейин

қўзиларни апил-тапил сўйиб, терисини шилиб, қозонга тиқа бошлашди. Офицерлардан бири ҳали яшири-ниб улгурмаган аёлларга эчкиларни соғишни буюрди. Бу орада овулга оқларнинг яна битта отряди етиб келди.

Эломон солдатларга қўзиларни сўйишга ёрдамла-шиб юриб, сал нарироқдан ўтиб кетган қорамўйлов, хушсурат мирзани анча кечикиб кўриб қолди. У Тангрибергенни кўриб, тахтадай қотиб қолди, аъзойи ба-данига муз югурди. Мирза билан бирга ўнг ва чап томонида яна икки офицер келяпти. Тангриберген одатдагидай олифта кийиниб олган. У қора камзули-нинг устидан елкасига туя жунидан тўқилган кул ранг чакмон ташлаб олибди. Бошида укпарлик қора духоба қалпоқ. У саман отида гўё Эломонни танимайдиган-дай, бир-бир юриб ўтиб кетди. Эломон уни кўриши би-лан дарров тескари қараб олди. Кейин, ранги қув ўчиб, кўрдими ё кўрмадими, танидими, ё танимадими, деб ўйлаб анчагача тикилиб тўрди.

Тангриберген овулдаги энг яхши оқ ўтовнинг олди-га бориб отдан тушди, отнинг жilовини югуриб кел-ган хизматкор йиғитга топшириб, офицерлар билан бирга ўтовга кириб кетди. Кўрдими ё кўрмадими? Та-нидими ё танимадими?.. Агар ўтовга кириб кетаётган-нида, деб ўйлаб турарди Эломон, шу томонга сал кў-зини қирини ташласа ҳам, танигани бўлади. Тангри-берген ўзининг чиройли, кибор бошини мағрур тутган-нича, қайрилиб қарамади ҳам. Аммо барибир Эломон-нинг юраги ғаш тортиб қолди. У қозон атрофида ўралашиб юрганларнинг орасидан аста сирғалиб чи-қиб, овул чеккасига тўда қилиб ҳайдаб қўйилган қўйларнинг олдига кетди. У ерда қўй соғаетган кекса-гина аёлнинг ёнига чўнқайди.

— Ёрдамлашиб юборайми, янга?— деб сўради ун-дан Эломон.

— Сенга нима зарур, болам,— деди аёл.

— Шунча қўйни соғиш осон бўлмаса керак, оз-роқ қарашиб юборайми дейман...

— Нега қийин бўлар экан! Ҳечам қийин эмас. Фақат шу сутни саллотлар ичгунча, қўзиларнинг эм-гани яхшимасми. Мен ҳозир буларни хўжакўрсинга-гина соғиб ўтирибман.

Эломон қўтондан чиқиб кетавермади. У эмадиган

қўзиларни ечиб, онасининг ёнига қўйишга қарашаман деса, қайси бирини ечишини билмасди. У онасига ҳаммасидан кўпроқ интилиб маъраётган қўзиларни еча бошлади. Унинг қўллари қўзилар билан банд бўлгани билан фикри хаёли Тангриберген кириб кетган оқ ўтовнинг эшигида эди. У ҳозир битта-яримта ўтовдан чиқади-да, у ёқ-бу ёққа алаңлаб, мени имлаб чақириб қолади, деб қўрқарди... Агар мирза кўрмаган ё танимаган бўлса, деб ўйларди Эломон, зинҳор-базинҳор унинг кўзига кўриниб бўлмайди. Албатта сотиб қўяди!

Қўйларни соғаетган аёлларнинг олдига бир офицер келди. Унинг назарида сут анча кам кўриниб, қовоғини уйди. Аёлларни сўкиб Эломонга қаради-да, кўзини қисиб қўйди. Бу ўлиб-қутулиб аёлларга ёрдам бериб, қўзиларга қараб юрган содда-сўлпигина қозоқ офицерга ёқиб қолгандек эди. Эломон ҳам унга қараб мулоим жилмайиб қўйди. Ким билади, ҳали бу офицер керак бўлиб қолиши ҳам мумкин, зарурият туғилиб қолса, ўртасига тушса ҳам ажаб эмас. Тангриберген тўхтаган ўтовга Эломон ғира-шира қоронғи туша бошлаганда аста яқинлашди. Эшик олдига анча одам тўпланган. Эломон уларнинг боши оша пардаси кўтариб қўйилган эшикдан ичкарига қаради. У уйнинг тўрида Тангрибергеннинг ёнида ўтирган подполковникни дарров таниди. Худди отаси тентак Шувдирнинг ўзгинаси! Ўткир қуш бурни ҳам, кичкинагина ўткир мош ранг кўзлари ҳам — ҳаммаси худди отасиники. Мўйловини ҳам худди отасига ўхшаб олар экан, фақат малла соқолини кўксига тушадиган қилиб узун қўйиб юборибди.

Подполковник анча хурсанд кўринади, ўзидан сал пастда ўтирган тилмоч билан гаплашиб ўтирибди.

— Ундан сўраб кўр-чи,— деди у катта заранг тоғорадада қимиз чайқаб ўтирган уйнинг эгасига ишора қилиб.— Сўра-чи, бу ёқларга қизилларнинг пароходлари ўтиб турармикин?

Тилмоч подполковникнинг гапларини диққат билан эшитиб турди-да, кейин уй эгаси билан гаплаша бошлади. Тилмоч билан уй эгаси нима тўғрисида гаплашишганини Эломон эшитмади, фақат уй эгасининг бошини тез-тез чайқаганини кўриб қолди.

Тилмоч яна Фёдоровга ўгирилди.

— У кейинги кунларда оқларнинг пароходи бу ерга уч-тўрт марта кирди, деяпти.

— Сўра-чи, тўплари ҳам бор эканми?

— У ўзим эътибор берган эмасману, одамларнинг айтишларига қараганда, бор эмиш, деяпти.

— Хўш... Қирғоққа ҳам яқин келар эканми?

— Яқин келади, тақсир яқин келади.

— Қаерига яқин келади?

— Уччўққида. Кейин, бизнинг қирғоғимизга ҳам яқин келади. Яқингинада ёлғиз ўтов ўрнатилган ерга.

— Ўтов? Менга бу ерда ҳеч қанақа ўтов йўқ, деб айтишган эди-ку.

— Ҳа, ҳа, тақсир, ўтов ўрнатилган. Кичкинагина ўтов. Бизникига келаётганларингда, ўзларинг кўрмадиларингми? Ёлғизгина ўтов шундоққина сувнинг бўйида турибди.

Эломоннинг аъзойи бадани муз бўлиб кетди. Унинг аллакимнинг елкасида турган қўлларига қалтироқ туриб кетди, шоша-пиша, қўлини тортиб олиб, чўнтагига тикди. Мирзанинг қоратўридан келган силлиқ юзларида истеҳзоли табассум ўйнади. «Уй-баёв, бундан чиқди, мени сезган экан-да,— деб хафа бўлиб кўнглидан ўтказди Эломон.— Агар сезган бўлса, нега индамаяпти? Нега оқлардан мени ушлаб олишни талаб қилмаяпти?»

— Қизилларнинг пароходларини қаердан туриб ўққа тутса қулай бўлади?— деб таржима қилди бу орада тилмоч янги саволни.

— Э, биродар, биз буни қаёқдан биламиз? Ахир биз ҳарбий одамлар эмасмиз-ку. Тақсиримиз биздан мол, яйловни сўрасалар бошқа гап эди, тўплар эса...

— И-и, алла! Шу беақл қозоқлардан бир нарсанинг тагига етиб бўлармиди?— деди Фёдоровга тилмоч қўлларини силтаб.

Тангриберген қовоғини уйди. Тилмочнинг гапи унинг жон-жонидан ўтиб кетган эди.

— Сенга яна нима керак?— деди у жаҳл билан қозоқчалаб.— Пароход қаерга келишини айтишди-ку. Демак, замбараклар учун энг қулай жой Уччўққи бўлади. Уччўққидан туриб отилгани маъқул,— деб қўшиб қўйди энди у русчалаб.

— Уша Уччўққи бу ердан неча чақирим келади?

— Ун етти чақиримча келиб қолар. Янглишма-

димми, йигитлар? — Тангриберген эшик олдида тўп-
лашиб турган йигитлардан сўради.

Улар гуриллаб мирзанинг гапини маъқуллашди.

— Хўш. Демак, Уччўққига олти дюймовкалардан
ўрнатамиз, — деган қарорга келди Фёдоров.

Ўтовга бир ёш офицер кириб, йўл кўрсатувчи қир-
ғизни қўмондон ҳузурига чақиртираётганини айтди.
Эломонга мирзанинг ирғиб ўрнидан туриб кетмагани,
энтикиб шошиб қолмагани ёқиб тушди. У шу овул
аҳолисига аллақандай паст табақадан чиққан оддий
қозоқ эмаслигини кўрсатиб қўймоқчи бўлгандай, шо-
шилмай ўрнидан турди, қалпоғини кийиб, елкасига
чакмонини ташлади, ҳеч кимга қарамай, хотиржам
юриб ўтовдан чиқди. Унинг кетидан Фёдоров ҳам ту-
риб чиқиб кетди.

Эломон ўзини қоронғига тортди. Тангриберген би-
лан Фёдоров унинг шундоққина ёнидан ўтиб кетишди.
Эломон бу ерда ортиқ бир дақиқа ҳам қолиши мум-
кин эмаслигини тушунди. Маълум бўлишича, генерал
Чернов ҳам шу ерда экан, демак, Эломонни танийди-
ган унинг мулозимларининг ҳаммаси ҳам шу ерда
бўлса керак. Ана, Зухра юлдузи ҳам кўринди, Дья-
ков тайин қилган вақт ҳам яқинлашиб қолган бўлса
керак, ҳадемай пароход ҳам келиб қолади. Бу ерга
келиб кетгани яхши бўлди-да. Дьяковни биринчи нав-
батда пароходлар Уччўққига зинҳор яқин келмасин,
деб огоҳлантириб қўйиши лозим.

Энди у нима қилиб бўлса ҳам бу овулдан эсон-
омон чиқиб олиши керак. Қоронғи тушиши билан
овулнинг атрофига қоровуллар қўйиб ташлашган, эн-
ди ҳеч кимнинг чўлга чиқиши мумкин эмас. Тангри-
берген билан Фёдоров чиқиб кетишлари билан Эломон
гста ўтовга кириб олди. Боя қўй соғаетган аёлларнинг
олдига борган офицернинг ёнига ўтиб, иккала қўлини
кўксига қўйиб, уйига кетишга рухсат сўради.

— Уйинг қаерда?

— Сал нарида, бу ердан узоқ эмас. Хотиним бетоб
эди, мен қўйларни соғишаман, деб кеч қолдим.

— Нега ёлғиз яшайсан?

— Сирдарё бўйидан кўчиб келяпман-да...

Офицер рўпарасида турган итоаткор бўйдоргина
қозоқ йигитга бирпас разм солиб турди. Эломон яна,
хотиним касал, болаларим бир-биридан кичкина, ҳеч

балонинг уддасидан чиқишолмайди, деб қайтараверди. Уй эгаси ҳам унинг гапини маъқуллади.

— Тақсир, у рост гапиряпти.

Эшик тагида уймалашиб турган қўшнилар ҳам унинг ёнини олишди.

— Бечорани сизлар келишларингдан олдин, қизиллар уриб ўлдириб қўяй дейишди.

— Ҳамма ёғи қоп-қора қон эди бечоранинг.

— Уни қўйиб юборинг, тақсир... у ростини гапиряпти.

Малла офицер ҳамон уни синчиклаб кузатиб турар экан, уй эгасидан эшитган маълумотларини ундан ҳам суриштира бошлади: қизиллар бу ерларга келишдими, пароходлари қирғоққа яқинлашдими? Эломон шубҳа уйғотмаслик учун уй эгасининг гапларини унга сўзма-сўз қайтарди: ҳа, қизиллар бир азмойиш олиб кетишди, уларнинг пароходлари Уччўққига киради. Унинг жавобидан қониқиш ҳосил қилган офицер битта солдатни олдига чақириб, унга қозоқни овулдан чиқариб юборишни буюрди.

Эломон қўлини кўксига қўйиб, офицерга миннатдорчилик билдирди, энди чиқиб кетмоқчи бўлиб орқасини ўгирган эди, офицер уни яна чақириб қолди.

— Ҳой! Башарангдаги қанақа тиртиқ?

Эломон қалтироғини аранг босиб, юзидаги тиртиғини пайпаслади-да, босиқлик билан сўради:

— Мана буни айтяпсизми? От тепиб юборган эди.

Одамлар ҳам унинг юзидаги тиртиқни эндигина кўришгандек эди. Улар офицернинг олдида қаттиқроқ гапиришдан қўрқиб, ўзаро шивирлаша бошлашди.

— Ёпирай, туёғи қаттиққина теккан эканми?

— Тағин ҳам худо бир асрабди-да!

— Тепса ҳам той тепганга ўхшайди, бўлмаса, миясини учириб юборарди.

Малла офицер Эломонга ишонинқирамай қараб турарди. Эломон алланечук бўлиб кетди. Тўсатдан бу офицер мени текширмоқчи бўлиб Фёдоровнинг олдига бошлаб қолса-я? Эломон нима қилишини билмай, қаттиқ хаёлга ботиб қолди.

Худди шу пайт малла офицер ижирғаниб қўлини силтади-да:

— Йўқол! — деб тўнғиллади.

Эломон ўтовдан анча руҳи кўтарилиб чиқди. Қоп-қоронғи, зимистон чўлдан кетиб борар экан, Тангри-бергеннинг, Чернов мулозимларидан биронтасининг назарига тушиб қолмаганидан ўзида йўқ хурсанд эди. Кеча қоп-қоронғи бўлганидан у ўтовини зўрға топиб борди. Ваҳимадан юраги торс ёрилай деган Кенжекей болаларини ухлатиб қўйиб, ўзи уларнинг пойида тиззасини қучоқлаб, эшикка тикилиб ўтирган экан. Эломоннинг қадам товушини эшитиши билан ирғиб ўрнидан туриб кетди. Эломон остона ҳатлаб ичкари кириши билан эса бўйнига осилиб, елкалари титраб, энтикиб-энтикиб йиғлай бошлади.

— Кетайлик бу ердан... Кетайлик...— дея оларди у аранг. Овози қалтираб чиқарди.

— Ўзингни бос, Кенжеш! Ўзингни бос... Ўзинг ақлли аёлсан-ку!

— Ортиқ чидолмайман... Чидолмайман бошқа!

— Сенга нима бўлди ўзи?

— Қўрқаман.

— Шу ҳам гап бўптими!

— Рост, қўрқаман, қўрқаман.

— Секин, болаларни уйғотиб юборасан. Ундан кўра мана бу ерга ўтир.

Кенжекей итоаткорлик билан Эломон кўрсатган жойга ўтирди, аммо эри ёнига ўтириши билан бошини унинг елкасига қўйиб, яна йиғлай бошлади. Эломон анча тўлишиб, юмалоқ тортиб қолган Кенжекейни маҳкам қучоқлаб, индамай бошини силай бошлади.

Юпқа намат ўтовнинг ташқарисида денгиз аста ҳайқиради, унинг майда, жимжима тўлқинлари сурилиб келиб қирғоққа урилади. Чўлнинг қора чигирткалари тинмай чириллайди. Эломон овулдан қайтиб келганида отининг эгарини ечиб, бўшроқ тушовлаб, ўтлагани қўйиб юборган эди. Қора отга ўтов атрофидаги ўт ёқмай, ўша заҳоти кундузи ўтлаб юрган ерига кетиб қолди. Унинг сакраб-сакраб кетиб қолаётгани шундоққина эшитилиб турарди. Тунги шарпаларга қулоқ тутар экан, Эломон хотинига юраги туздай ачишиб ўтирарди. Вечора қийналиб кетган бўлса керак, қўнимсиз солдатлик ҳаётим ҳам жонига тегиб кетгандир, бунинг устига-устак, мендан доим хавотирда, деб ўйларди у. У сал хотинининг кўнглини кўтармокчи бўлиб, кулиб туриб деди:

— Вой тентаг-ей, нимадан қўрқасан? Бувиларимиз ҳикоя қилиб беришган сувда чўкмас, ўтда куймас ботирлар эсингдан чиқдимми? Мен ҳам ўшанақа ботирларданман.

— Ҳазилингни қўй, ҳозир юрагимга сиғмайди.

Ўтов ташқарисида шарпа овози эшитилди, Кенжекей шарпани эшитиб, қўрққанидан қичқириб юборди. Кимдир кичкинагина ўтовларига тиқилиб кириб кела бошлади. Эломон хирагина жинчироқ нурида дафъатан тунги меҳмоннинг кимлигини ажратолмади. Меҳмонни таниганидан кейин эса хурсанд бўлиб кетди-да, дарров ўрнидан турди.

— Кален ога!

Кален аввал Эломоннинг орқасида хижолат тортиб турган Кенжекей билан сўрашди, кейин Эломонга қараб кўзини сирли қисиб қўйди-да, дўриллаб:

— Юр, ташқарига чиқайлик, — деди.

Эломон индамай, у билан бирга ташқарига чиқди. Ўтовдан сал нарида бир неча отлиқ тўда бўлиб турарди. Эломон уларни кўриб ҳайрон бўлмади. У дўсти Каленнинг сирли пайдо бўлиб қолишларига ўрганиб қолган эди. Кален қоп-қоронғи тунда ҳам йўлни бемалол топиб юрарди. Аммо бу сафар чеки-чегараси йўқ бу чўлда ёлғизгина ўтовни қандай топиб келганига, яна бунинг устига сира шарпасини сездирмай келганига ҳайрон қолган эди.

— Омад ҳамиша сизга ёр бўлсин, — деди Эломон йигитларга.

— Омин, айтганингиз келсин.

— Меҳмонга кечалаб йўлга чиқибсизларми?

— Э, биродар, — деб ҳузур қилиб кулди Кален. — Кален оғанг бўлар-бўлмасга меҳмонга юрадими ўзи, а? Ҳамиша бир иш билан юраман. Ҳозир ҳам шундай бир иш билан кетяпман.

— Хўш, қанақа иш экан у?

— Сенинг бир ошнанг бор-ку...

— Қанақа ошнам?

— Анови кўксов комиссаринг-чи.

— Дьяковми?

— Ҳа, ўша. Кеча мени олдига чақириб: «Биродар, йигитларингни олиб, оқлар юрадиган йўлдан денгиз ёқалаб йўлга туш, тушундингми?» — деди. «Бўпти, йўлга тушаман», дедим. «Оқлардан олдин юриб, овул-

ларни огоҳлантир, кўчишин, йўл юзидаги қудуқларни эса кўмиб ташланглар. Тушундингми?» — деди. «Бу нима, буйруқми?» — деб сўрадим ундан. «Йўқ, — деди у, — бу буйруқ эмас, Совет ҳукуматининг илтимоси». Мен ҳам: «Агар илтимос бўлса, ҳаммасини сен айтгандай қиламан», — деб жавоб қилдим унга.

Эломон дўстининг соддадиллигидан кулиб юборди. Кален қоронғида пишиллади.

— Нега куласан? — деб сўради у дили олиниб. — Яна ўша ошнанг: «Агар ҳамма айтганимни бажарсанг, юзта душманга бас келадиган ботир бўласан», деди менга. Хўш, рози бўлиб яхши иш қилибманми?

— Рози бўлиб жуда тўғри қилибсан!

— Ҳу, онагни сени!.. Шунақа-да! — деб соддадиллик билан сўкиниб қўйди Кален. — Халқ сенинг тўғрингда қалбини қизилларга сотган, деб бекорга айтмайди. Ҳозир сен Кален оғам соғ-саломат қолармикин, деб эмас, ўша кўксов ошнаминг топшириғини бажара олармикин, деб ўйлаяпсан. Тўғри топдимми? Ҳай, майли, соғ-саломат экансан, кўриб хурсанд бўлдим. Хайр!

— Сизларга оқ йўл тилайман!

Кален бир сакраб отига миниб олди. Эломон уларни сал наригача кузатиб борди. У Каленнинг отини узангисидан ушлаб борар экан, бугун оқларнинг олдинги отрядлари бу томонларга етиб келганини, Тангрибергени кўрганини ҳикоя қилиб берди. Кален ҳайратидан ҳатто отини тўхтатди.

— Наҳотки? Оқларнинг орасида нима қилиб юрибди у?

— Тангриберген оқларга йўл кўрсатиб юрибди. У оқларни қудуғи бор бой овуллар билан бошлаб юрса керак-да.

— Ҳали шундай дегин.

— Ҳа, шундай. У ҳам Орол бўйларини сендан кам билмайди-да.

— Жуда соз... — таҳдидли таъкидлади Кален. У чопонининг барини тагига босиб, қамчиси билан этигига шилт этиб туширди. Кейин, худди қасамёд қилгандай, бўғиқ овоз билан деди: — Агар шу чўлда бир томчи сув қолдирсам, Кален отимни бошқа қўяман!

Кален сувлиғини чайнаб турган отининг биқинига этигининг пошнаси билан қаттиқ ғичаб, зимистон

чўлда бир зумда кўздан ғойиб бўлди. Бошқа отлиқлар ҳам унинг кетидан отларига қамчи босиб, зумда кўздан ўчдилар. Отларининг оёғига намат чандилганидан, чўлда отларнинг тиқ этган овози эшитилмади.

Кален билан унинг йигитлари кетишди. Улар тенглик ва озодликни қўлга киритгани кетишди. Яқингинада, қозоқ чўли жунбишга келган кезлари, ўз ўғилларини оқпошшога хизматга беришни истамаган ерли халқ ҳамма ерда отга миниб, қўлига қурол олди, уларнинг ҳаммаларининг ҳам оғизларида «тенглик» сўзи жараиглаб қолди. Тенглик... Бир вақтлар ота-боболари ҳам отга миниб, чўлни изғиб излашган. Бироқ улар нимани излашган? Тенгликними? Уларнинг сафар камарларини ечиб, бола-чақаларининг олдида хотиржам ўтирган кезлари жуда кам бўлган.

Эломоннинг аجدодларидан бўлган Тойхўжа ботир, ривоят қилишларига қараганда, жунғорлар билан жангда оёғидан яраланган экан. Найза шундоққина сонига санчилган. Шунда у яраланган оёғини узангига боғлаб қўйиб, душман ғолиб келдим, деб тантана қилмасин учун урушни давом эттираверган экан. Фақат жанг тугагандан кейингина қони заҳарланишидан қўрқиб, табибга оёғини қирқиб ташлашни буюрибди. Шундан кейин халқ унга Чўлоқ бўри деб лақаб берган экан. Уша Чўлоқ бўри лақабли Тойхўжа ботир нимани деб курашган? Бу қўрқмас аждодни қандай орзу ўзига жалб қилиб, қаҳрамонликлар сари етаклаган? Қандай мақсад уни бу дунё роҳатларидан кечиб, кечани кеча, кундузни кундуз демай, чўлни изғишга мажбур этган? Балки бу бебош ботир ожизларни оёқ-ости қилиб қўшнилари устига шафқатсиз юришлар қилиб тургандир?

Ундан кейинги авлодлар ҳам, гарчи Тойхўжа ботирдан ортиқроқ жасорати билан ажралиб турмаса ҳам, умрини ҳисобсиз босқинчилик, таловчилик билан ўтказди. Улардан биронтаси ақалли бирон марта ота-боболарининг бу қилмишлари устида бош қотириб кўрганмикин, халқини тенгликка чақирганмикин? Тўғри, ота-боболари аждодлар хотираси ва урф-одатларни қаттиқ ҳурмат қилишарди. Улар изчиллик билан ўшалар изидан боришарди. Йигитлар вояга етиб, отларини эгарлар эканлар, янги, ҳали ҳеч кимга маълум бўлмаган йўлларни излашга ҳатто журъат ҳам

қилиша олмасди, улар оқсоқоллар бошқарадиган кўчманчи ота-боболари кетидан итоаткорлик билан эргашиб кетаверишарди. Ота-боболар йўлини итоаткорлик билан давом эттириб келаётган халқ охири-пироварди нимани қўлга киритди, нимага эришди? Уларнинг қайси орзулари амалга ошди?

Эломон зимистон тун қўйнига тикилганича тўхтади. Кейин аста-аста юриб, яна йўлида давом этди. Тунги сукунатда оёғи остидаги қуриган ўтларнинг шитирлаши айниқса яққол эшитиларди. Ҳа-а... Умримиз давомида нималарни қўлга киритдигу, нималардан маҳрум бўлганимизни ким билади дейсиз... Бордию ҳозирги авлод ҳам итоаткорлик билан ўша ота-боболар йўлидан кетганида, ким билади, у қўлига қурол олармиди, йўқми, тили ва дини бошқа бўлган рус халқи билан қўлни қўлга бериб озодлик ва тенглик учун курашармиди? Ҳа, бу маълум эмас.

Эломон сийрак қамишзор орасидан юриб, ўтовига қайтиб келаётган эди. Ҳали ҳам тиқ этган шамол йўқ. Ҳатто қамишларнинг учи қилт этмайди. Кенжекейнинг юрагидаги ваҳима Эломонга ҳам ўтди. Худога минг қатла шукурки, Тангрибергеннинг назарига тушиб қолмади шекилли. Аммо малла офицер унга шубҳаланиб тикилган эди. Аблахнинг кўзи, у-у-у, худди ёввойи мушукникига ўхшайди, худди ич-ичингдагини кўриб тургандек.

Чивинлар гингиллайди. Ниҳоятда дим кеча. Денгиз ёқасидан эсаётган енгил шабада ҳам тунга бориб тинган. Кундузи балиқчилар билан бирга тўлқиндан чарчаган кекса Орол энди пинакка кетгандек. Аммо тонг ғира-шира отиши билан кекса денгиз яна уйғонади. У яна қўнимсиз шамол билан қаттиқ курашга киришади. Ҳайқириб ётадиган денгизда балиқчига осон эмас. Тўрларни текширолмайсан. Тўлқинлар эски қайиқчаларни хасдек улоқтириб ташлайди. Бордию, худо кўрсатмасин, қайиғинг мувозанатини йўқотадиган бўлса ё ёнбошлаб қолса, унда ёввойи оқ кўпикли тўлқин даф қилади-ю, кунинг битади-қўяди.

Умуман эса, инсон вақт ўтиши билан денгизнинг феълига худди соғин сигирнинг феълига ўргангандек ўрганиб қолади. Болалигиндан у билан ёнма-ён муҳаббат қўйиб, нон-насибангни ундан териб еб юрганиндан кейин бошқача бўлиши ҳам мумкин эмас-да.

Ҳозир эса у денгиздан мутлақо узилиб қолди. У ўша тўлқинлар билан олишиб тўр тортиб юрадиган вақтларида худди фолбиндек арзир-арзимас белгиларига қараб, денгизнинг кайфиятини айтиб бера оларди.

Эломон зулмат қаърига синчковлик билан тикилиб борарди. Денгизни кўз илғамайди. Фақат шовуллашидангина денгизнинг яқингинадалигини аниқлаш мумкин. Эломон қадамини тезлатди. Қутилмаганда сокин денгиз томондан сувнинг қаттиқ шалолагани эшитилди, бу шалолаган овоз эшакнинг овозига ўхшарди. «Балиқ ўйин қиляпти шекилли», деб кўнглидан ўтказди Эломон.

Тўсатдан худди дим, тиқ этган шамолсиз тунда уйқусидан уйғонгандек ёш қуврайларнинг боши қимирлай бошлади. Денгиздан тоза ҳаво уфурди, Эломон ҳузур қилиб юзини намхуш шамолга ўгирди. «Энди ҳадемай пароход ҳам келиб қолса керак», деб кўнглидан ўтказиб қўйди Эломон. Оқлар ўрнашган овул томондан элас-элас қўй-қўзиларнинг маъраши, сигирларнинг мўлаши, одамларнинг овози қулоққа чалиниб қолади. Тўсатдан бир маст солдат бўғиқ овоз билан қўшиқ бошлади. Унга тартибсиз бир неча овоз жўр бўлди. Қўшиқ дам кўтарилиб, дам пасайиб етиб келарди қулоққа. Эломон чўл томондан келаётган қўшиққа қулоқ тутиб, қимирламай қолди. Ёз ойлари икки томон қолдан тойиб, жанглар тўхтаб қолганда ҳамма ёқ ўша дамнинг ўзида ғалати бир сукунатга чўмиб қоларди. Ҳориб-чарчаб кетган солдатлар ўзларини таппа-таппа ерга ташлашарди. Баъзилари хандақ деворига суяниб, баъзилари милтигини қучоқлаб ўша захоти пинакка кетишарди. Ана шундай ардоқли бир сукунатда кимдир паст овозда қўшиқ бошлаб қоларди. Баъзан душман томондан ҳам ҳазин қўшиқ овози қулоққа чалинарди. Барчалари диққат билан қўшиққа қулоқ тутишарди. Гарчи кўпинча қўшиқнинг сўзларига тушуниб бўлмаса ҳам, бироқ мунгли қўшиқ оҳанги юракларни эзиб, ларзага келтириб юборарди. Қўшиқ тўсатдан тамом бўлиб қолса, жангчилар чуқур хўрсиниб қўйишарди. Қай бирлари эса чўнтакларини титкилаб, тамакиларидан олиб папирос ўрашар, кейин уни сўриб-сўриб чекиб, узоқ йўталишарди. Шундан сўнг орага яна сукунат чўкарди. Шунда Эломон энди ҳамманинг ҳам уйқуси қочиб кетганини биларди. Бу

чўзилиб кетган уруш бир унинггина эмас, ҳамманинг ҳам жонига тегиб кетган эди. Қайси жангчи билан отамлашиб қоладиган бўлсанг, дарров ҳасратидан чанг чиқарди. Агар орада сал танаффус пайдо бўлиб қолса, ҳаммалари ҳам хотин бола-чақаларини, жонажон юртларини ўйлаб кетишарди. Эломон рус йигитларининг экин-тикин палласида, беда ўриладиган, ҳосил йиғиладиган пайтларда ўз уйлари, оилаларини қўмсаб, ҳасратлашиб ўтиришганини неча марта эшитган. Ушандай кезларда Эломоннинг хаёлига ғалати-ғалати фикрлар келарди. Бу оламда содир бўлаётган кўп нарсалар унинг учун тушунарсиз, ақл бовар қилмайдиган нарсалар эди...

Пароход ўша келишилган соатда етиб келди. Дьяков шлюпкада қирғоққа ўтиб олди. Эломон барча кўрган-эшитганларини унга ҳикоя қилиб берди. Дьяков хайрлашиб яна шлюпкага ўтирди-да, пароходга қайтиб кетди, Эломон ҳам ўтовига қайтиб, хотин, бола-чақасининг ёнига ётди. Куни билан қаттиқ чарчаб, эзилиб кетгани учун бошини ёстиққа қўйиши билан ухлаб қолди. Ўтов орқасида туя пишқирди, унинг пишқиригидан Эломон уйғониб кетди. Урндан туриб ўтирган эди, боши сирқираб оғриб кетди, у чаккасини эзиб анча ўтирди, кейин яна ётиб олди. Аммо қайтиб ухлаёлмади. Ёқисқа ёз кечаси оёқлаб, тонг оқариб қолган эди. У дам у ёнига, дам бу ёнига ўгирилиб кўрди-ю, аммо кўзи қайтиб илинмади.

Уша битта савол унга сира тинчлик бермасди: Тангриберген танидими ё йўқми? Кейинги пайтларда уйқуси қочадиган бўлиб қолганини ўйлаб, афсусланиб қўйди. Илгарилари ётди дегунча тошдай қотарди. Ё ёши улғайиб қолаётганиданмикан бу? Эсизгина, умри кўз очиб юмгунча ўтиб кетди-я. Умри давомида эса сира тиним нималигини билмади, ташвиш устига ташвиш уланаверарди. Сув ва ўт кечиби, дам югуриби, дам одимлаб юриби келар экан, қирқни ҳам уриб қўйибди. Қирқдан кейин қолган умр ҳам бир этиб ўтиб кетса керак. Яна ўн-йигирма йил яшар-яшамас кексайиб қолсан, ўзингни ўтга-чўққа урма, кексаликни бўйнингга олмай иложинг йўқ.

Иссиққина ўринда миқти бадани билан унинг пинжигига тиқилиб Кенжекей ётибди. У хотинининг бир те-

кис пишиллаб уклашига қулоқ тутди. «Ҳа, баданинг қаригани билан дилинг ҳам қарирмикан?» — деб ўйларди Эломон. Кўп йил яшадим, кўп нарсаларни кўрдим-кечирдим, аммо кўнглим худди йигитчаларникикидай, ёш. У ўзини қадимги вақтдагидай, худди Оқболага уйланган вақтидагидай бардам, бақувват ҳис қиларди. Ҳали куч-қувватидан қолганича йўқ. У ҳозир ҳам худди илгаригидай тепаликка югуриб чиқиши, ҳансираб қолмаслиги мумкин. У фақат битта нарсада ожиз тортиб қолган: у жудо бўлган, қайтиб кўриш насиб қилмайдиган қариндошлари, дўст-биродарларини эсласа, кўзидан ёш чиқиб кетадиган бўлиб қолган.

Итжемес, малла Андрей, Қултума, Мунке, Ализа, Эсбўл қария, Райлар оламдан ўтиб кетишди... Сира тиниб-тинчимайдиган Аҳмат эзма ҳам бу оламдан кўз юмиб кетдим... Ким билади, унинг ўлиги ерга кўмилдими ё дашту биёбонларда қолиб кетдим? Яна қанчадан-қанча юрагига яқин кишилар бу оламдан ўтиб кетди. Уларнинг бирини яхши кўрса, бирини жини унча суймасди, бири билан оға-инидек аҳил яшаса, бири билан сира чиқишмасди... Нега, бунинг сабаби нимада? Ё оталарининг ерини бўлиша олишмасмиди? Ё душманлашмай, тинч-тотув яшаш учун юрагининг қўри етмасмиди? Ё тавба, нега бу торгина оламда одамлар бир-бирлари билан аҳил яшашмас экан, нега тинмай бир-бирларини ёмонлаб, хўрлаб, урушиб, душманлашиб юришаркин-а?! Мана энди шу қисқагина умрида ит-мушук бўлиб юрган ўша танишларининг биронтаси ҳам қолмади. Шафқатсиз қисмат аввал сен ёмон кўрган, кўргани кўзинг бўлмаган одамларингни бир чеккадан қийратиб берар экан, кейин қарабсанки, навбат ўзингга ҳам келиб қолар экан. Энг муҳими, ўша оламдан ўтаётган дўстинг ҳам, душманинг ҳам оламдан ўтар экан, ҳар гал қалбингнинг, яна қайтиб келмайдиган болалигинг, ўсмирлигинг, йигитлик даврингнинг маълум қимматли қисмини ўзи билан бирга нариги дунёга олиб кетар экан.

Эломон қимир этмай ётарди, ҳатто баъзан нафас олиши ҳам эшитилмай қоларди. Утови наматынинг тешикларидан кўзига узоқдан жимирлаб кўринаётган юлдуз чалиниб қолди. Унинг уйқуси бутунлай қочиб кетди. Афтидан, инсон ўзи шундай яратилган бўлса

керак: юрагига яқин ишилари оламдан ўтгани сари юрагига ғам-андух уя қуриб, тез-тез ҳазин хаёлларга бериладиган бўлиб қолар экан. Ана шунда хотин, бола-чақанг ёнингда бўлишига ҳам қарамай, ўлим ҳақ экан, деб ўзингни ёлғиз ва ожиз ҳис этар экансан. Буларнинг ҳаммаси кексалигинг яқинлашиб қолаётганидан бўлса керак... Ҳатто сира тиниб-тинчимайдиган, темирдек метин Кален ҳам чарчагани ҳақида гап очганидан кейин, бошқалар индамаса ҳам бўлаверади. Нима деган эди у ўшанда?.. Ҳа... Болалигингда ошиқ тегиб кетган ё бирон қиз чимчилаб олган жойинг ҳам қариганингда билинаверар экан, деган эди шекилли? Бориб-бориб одам шунақа дардга енгил бўлиб қолар экан.

Ана, кенг ўринда тўртала бола ёйилиб ухлаб ётибди, улардан биттаси ётган жойида безовталаниб, ҳиқиллай бошлади. Эломон уйқуси зийрак Кенжекей уйғониб кетмасин, деб чўзилиб, боласининг елкасига бир-икки меҳр билан аста қоқиб қўйган эди, у тинчиб яна ухлаб қолди.

Албатта бегона болани тарбиялаш Кенжекей учун осон эмасди. Кенжекейнинг меҳрибон, барчага баробар сахийлиги сабабли болалар камбағалгина хонадонларининг борини бирдай баҳам кўриб, етимлик нималигини билмай ўсишмоқда эди. Ишқилиб катта бўлганларида оналарининг бу яхшилигини билиб, қадрига етишса бўлгани.

Эломон хотини ёнида ётган болаларига яна бир кўз қирини ташлаб қўйди. «Қизиқ, катта бўлганларида қанақа бўлишаркин-а?— деб ўйлади тўсатдан у.— Бизларга ўхшашармикан ё йўқми?» Дьяковнинг гапига қараганда, келажакда ер юзидаги одамлар бутунлай бошқача бўлишармиш, энг муҳими, тенг бўлишармиш. Боринги... одамлар бир хил кийинишади, бир хил еб-ичишади, дейлик. Ҳеч кимни ажратиб қўйилмайди, дейлик. Аммо ҳаммани худо ҳар хил қилиб яратган бўлса-чи? Ахир битта томнинг тагида яшаб, битта қозондан туз ичадиган оға-инилар ҳам вақти келса тенг, бир хил бўлмайди-ку. Бири қорчалонлик қилса, бири отда елишни яхши кўради. Яна бошқаси эса жазирама иссиқ, қаҳратон қиш демай эрта тонгдан қора кечгача поданинг кетидан изғийди. Боринги, душманни енгдик, ҳаммаси биз ўйлагандек бўла-

ди, ҳамма одамлар тенг бўлади дейлик, бироқ одамлар нафсларининг бузуқлигини, ичқораликларини йўқота олишармикан? Бунинг иложи бормикан? Эломон умри давомида озмунча ўргатилмаган отларга нўхта урганмиди? Ҳар қандай қайсар, қашшанг от ҳам чавандознинг темир исканжасига илинганда бир-икки куннинг ўзида ипакдай мулоим тортиб қоларди. Яна бунинг устига у устидаги чавандознинг ниятини дарҳол тушуниб, итоаткорлик билан у кўрсатган йўлдан юрадиган бўлиб қоларди. Аммо ўжар, қайсар одамнинг иши нима бўлади? Наҳотки уни ҳам худди отга ўхшатиб, юганлаш лозим бўлса? Хўш? Йўқ, мен буни тушунолмайман. Ҳар қалай, инсон тирик экан, бу жулдурвоқилардан бири келажакда иззат-ҳурматда бўлса, бири эса пойгакда бўлади.

Хотин ва болалари ухлаб ётишибди, уларнинг жонлари фароғатда, аммо ўтовга кўнгилсиз ўйлар уя қуриб, ҳавоси андуҳ билан йўғрилгандек эди. Эломон кекса бувисини эслади. Бечора кейинги вақтларда қулоғи эшитмайдиган бўлиб қолганидан, ҳар сафар биров унга гапирганида қулоғини рўмолининг тагидан чиқариб тутарди. Дард борган сари енгиб қўяётган бўлса ҳам, ўлим билан курашиб келарди. Йўқ, ўшанда у ўзини ўйламасди. Унинг бутун фикр-зикри неваралари Эломон билан Райда эди: улар ҳориб-чарчаб денгиздан қайтишганда ким чойларини қайнатиб, овқатларини пишириб қўяди, деб ўйларди бечора. О меҳрибонгина бувижоним, жойинг жаннатда бўлсин, гўрингда тинч ёт! Ё тангрим, қандай кунларда ёдига тушибди-я бувиси! Инсон мунча дийдаси қаттиқ, унутувчан бўлмаса! Наҳотки у бугун бўлмаса эртага унинг ҳам борадиган жойи ўша қаро ер эканини ўйламаса?! Инсон ўлар-ўлмас, тириклар уни дарров унута бошлайдилар, гўё марҳум дунёга келмагандек, унинг хотираси кундан-кунга хиралашиб бораверади. Қадрдон қиёфалар акси дилингдан ўчди дегунча муҳаббатинг ҳам сўнади, энг яқин кишиларинг ҳам, хоҳ у отанг ва ё онанг бўлсин, ёдингдан кўтарила бошлайди...

Мен ҳам шу ер юзида битга ўхшаб ўрмалаб юрган, фақат ўз қорнининг ғамидан бўлак ҳеч нарсани билмайдиган манфур одамлардан биттасиманми, деган фикрдан Эломоннинг юраги орқасига тортиб кетди...

Мана, Райни олайлик... Ахир у шу жонидан ортиқ яхши кўрадиган укажонини жуда тез унутиб юбордику! Кекса бувиси уни жони жаҳонидан ҳам яхши кўрарди. У бувиси учун ҳамиша бола эди. У катта бўлиб, бошқа балиқчилар билан бирга денгизга овга борадиган бўлиб қолганида ҳам бувиси уни «қўзичоғим» деб чақирарди. Эломон юзларини ажин босиб кетган кекса бувисини ҳозир шундай аниқ кўз олдига келтирдик, ҳаяжонланганидан ҳатто нафаси ичига тушиб кетди. Бувиси Эломон билан Райни шундай яхши кўрар эдики, ҳатто койиётганида ҳам уларни яхши кўришини яширолмасди.

Юлдузлар аллақачон сўниб, осмон анча ёришиб қолганида, Эломон узоқдан келаётган от дупурини эшитиб, ўрнидан ирғиб туриб кетди. Юраги дук-дук урарди.

— Ким бўлди у?— деб сўради секин Кенжекей ҳам узоқдан келаётган от туёғи товушига қулоқ тутар экан.

— Тиқ этган овоздан уйғониб кетасан-а?

— Оқлармикан-а?

— Оқларинг нимаси, улар бу ерда нима қилишадди? Ётавер, мен ўзим чиқиб билиб келаман...

— Эломон! Бу оқлар!

— Қўйсанг-чи!

— Мен сени чиқармайман!

Кенжекей унга жон-жаҳди билан ташланди-да, қаттиқ қучоқлаб олди, унинг юраги дук-дук урарди, буни кўриб, Эломоннинг бирдан дили ғаш тортиб кетди, назарида шамъи чироғининг сўнадиган соати етиб келгандек бўлиб туюлди.

Тонг эса борган сари ёришиб борарди, ҳатто туйнуги ёлиб қўйилган ўтовнинг ичи ҳам анча кўз илғайдиган бўлиб қолди. Туёқ товушлари шундай шиддат билан яқинлашиб келмоқда эдики, назарида ҳозир етиб келиб, ўтовларини оёқости қилиб юборишадигандай туюларди. Туёқ товушлари тўсатдан ўтов олдида тинди.

— Ҳой диндан қайтган, чиқ!

Эломон тилмочни овозидан таниди. У эшик пардасини аста кўтарган эди, кўзи типирчилаб турган уч отнинг оёғига тушди. Кенжекейни ўриннинг устига итариб юбориб, югуриб ўтовдан чиқди. Қирғоққа яқин-

лашаётган пароходни пайқамади. Бошини кўтариб, биринчи Тангрибергенни кўрди. Тангриберген Эломон томонга бепарво назар ташлаб, хотиржам, қорамўйлов чехрасини Фёдоровга ўгирди ва бошини ирғаб қўйди. Бу: «Ҳа, худди ўша!» — деган маънони англа-тарди. Тилмоч шир этиб қиличили қинидан сўгурди.

— Қани айт-чи, диёнатсиз, бизнинг қанча одамла-римизни қийратиб юбординг?! — деб қичқирди у.

Эломон тўппончасини олиб ўқ узди. Ҳали қили-чини силкитиб улгурмаган тилмоч бир силкиниб, кўз-лари бақрайганича эгардан қулай бошлади.

Ўтовдан юракни тилка-пора қиладиган чинқирин билан Кенжекей югуриб чиқди. У Эломонга халақит бермоқда эди, Эломон уни яна итариб юборди. Уша заҳоти болалар ҳам йиғлай бошлашди. Ранги қув ўчиб кетган Эломон ўзини орқага олди, Фёдоровнинг қу-лочкашлаб силтаган қиличи кўзи олдидан яшиндай чақнаб ўтди. Тангрибергеннинг оти пишқириб, суриб кетди, у зумда ўтовдан узоқлашди. У Фёдоровнинг икки оёғида тикка турган отини қиличининг орқаси билан савалаб, яна Эломонга ташланганини кўрди. Чўлда бўғиқ ўқ овози эшитилди, ўша пайтнинг ўзида қилич ҳам ҳавода шув этди. Гўё қилич Эломонни эмас, уни тилиб ўтгандай, Тангрибергеннинг аъзойи бадани жимирлаб кетди. Тангриберген кўзини чирт юмиб тескари қаради, бир нафасдан кейин ўгирилиб қараганида эса Фёдоров чўлга қараб олиб қочишга интилаётган отини қайиришга интилар, Эломон эса қоп-қора қонига беланиб, ерда типирчилаб ётарди.

Кенжекей эрига ташланди. Эри тупроқда гужанак бўлиб, туришга интиларди. Унинг чап қўли ғалати бу-ралиб, биттагина пайди илиниб турарди. Эломон хир-хир қилиб нафас оларди. Аъзойи бадани безгак тута-ётгандай қалтирарди. Докадек оппоқ оқариб кетган юзида кўзлари телбаларча чақнарди. Тинмай қон кет-моқда эди. Кенжекей бошидаги рўмолини юлқиб олди.

— Ё тангрим... Ўзингнинг раҳминг келсин! — деб йиғларди у нуқул эрининг ярасини боғлашга уринар экан, ўзини-ўзи, ҳар қалай тирик-ку, деб юпатишга уриниб.

Худди шу пайт пароходдаги тўпдан ўқ узилди, Фёдоровнинг оти бўй бермай ирғишлаб турган жойда қоп-қора тутун кўтарилди. Ақлдан озаёзган той ўлар-

қоларига қарамай, Фёдоровни суриб қочди. Тангриберген ҳам узоқ ўйлаб ўтирмай, отига қамчи босиб, Фёдоровнинг кетидан елиб кетди.

Х

Жанубий армия Аральск бўсағаларидан чекина бошлаганидан бери Тангриберген ғалати кайфиятга тушиб қолди. У ҳамма нарсада иккиланарди. «Менга нима бўлди ўзи? Наҳотки шу мен бўлсам?» — деб ўйларди нуқул ҳайрон бўлиб.

У дам-бадам фикраи ўтган кунларини ўйлайдиган бўлиб қолди. Нима, илгарилар яшаши осонмиди? Бой, омадли йигит бўлишига қарамай, унда ҳам кўнгилсизликлар бўлиб турарди, душманлари, ҳасадгўйлари бор эди, уларга қарши курашиши лозим эди. Аммо ўша энг оғир синовларда ҳам, ҳаёти қил устида тургандай туюлган кезларда ҳам у ўзини қўлга ола биларди, ақлидан адашмасди. Бўлис акаси вафот этиб, ўлкадаги бутун ҳокимият унинг қўлига ўтганида ҳам уруғлар ўртасидаги жанжалларни тиндириш, душман билан зимдан олишувлар осон бўлганмиди? Бироқ ҳар сафар мирза душманларига қараганда узоқни кўра биладиганроқ, айёрроқ, билимдонроқ бўлиб чиқмасмиди? Ишнинг у кўзлаганидай бўлиб чиқишига ишонган Тангриберген тантана қилмай туролмасди. Аммо тантанавор табассум унинг чиройли, кеккайган ва мардонавор юзига камдан-кам балқиб чиқарди, ҳатто энг яқин кишилари ҳам унинг дилида нималар яшириниб ётганини сира билишолмасди.

Мана энди у тамоман ўзгариб қолди. Энди омадсизлик устига омадсизлик. Энг даҳшатлиси, шундаки, мирзанинг ўзи сира ҳам ўзгармагандай. У илгаригидай тадбиркор, уста, ҳар бир қадамини ўйлаб, ўлчаб босади. Илгарилар унинг ишлари кундан-кунга ривож топиб кетаётган бўлса, чалқаш, гўё сира ҳал қилиб бўлмайдигандай иш у аралашиши билан ўз-ўзидан ҳал бўлиб қолгандай осонгина ечилса, энди, ўзи қараб туриб ҳайрон қолади: ҳар қадамини эҳтиёткорлик билан босишига қарамай, уни бахтсизлик устига бахтсизлик таъқиб қилгани қилган.

Агар илгарилар биров Тангрибергеннинг бориб-бориб омади юришмай қолади деса, ишонармиди? Би-

ровнинг хизматида бўлиш, кимгадир йўл кўрсатувчи бўлиш, чопонининг этагини судраб, чўл изғиш майда, жирканч одамларнинг иши эмасми? Йўқ, йўқ, олам хароб бўлди, барча тартиб, минг йиллардан бери давом этиб келаётган ҳаёт тарзи, ҳамма-ҳаммаси барбод бўлди.

Тўғри, бир вақтлар ҳамма унинг кўнглини топишга, унинг хизматини қилишга ошиқарди. Энди у хизмат қилиши лозим бўлган вақт-соат етиб келгандир. Аммо уни қийнаётган нарса унинг қисматидаги бу ўзгариш эмас эди. Энг даҳшатлиси шундаки, кейинги вақтларда у нимани мўлжалласа, барбод бўляпти, тескарисига айланиб кетяпти.

Рус, татар савдогарлари билан дўстлашиб юриб, мирза уларнинг ишларини яхши ўрганиб олган эди. У бу ишбилармон одамларнинг ишларини синчковлик билан кузатгани сари ўзларининг уюр-уюр отлари, чексиз яйловларга эга эринчоқ, дангаса қозоқ бойларидан кўнгли шунчалик қолиб борарди. Гарчи у ўз авлодларининг одатга кириб қолган, қадимий йўллари билан нафратланса, уни хуш кўрмаса ҳам, барибир бошқа йўлдан кетолмаслигини ҳам яхши тушунарди. Шунга қарамай, бор куч-қуввати, билимини ишга солиб, бахтли бўлиш учун ҳеч нарса қилмагани ҳолда бахтли бўлишни орзу қилиб келган ота-боболарига ўхшамасликка ҳаракат қилиб келди.

Тангриберген отга минибдики, бошқа бойларга ўхшаб, оллои таоло насибамга нимани юборса, шу-да, деб қониқиб, қўлини қовуштириб ўтиргани йўқ. У бутун умрини қизгин фаолиятда ўтказди. Мана энди эса умр бўйи мудраб ётган қозоқ чўлига кўз кўриб, қулоқ эшитмаган замон қатъият билан бостириб кириб келаётган бир даврда, Тангриберген, эртага нима бўлар экан, деб уйда хотиржам ўтира олармиди. Шунинг учун ҳам у нима гаплигини ўзим кўриб, ўз қулоғим билан эшитиб келай, деб Чолқорга қараб йўл олган эди-да.

Аммо у шаҳарга отланар экан, бу сафари ўзи учун бунчалик кўнглисиз бўлишини ўйлаганмиди? Турган гапки, бунда Темиркенинг қўли бўлса керак. Генерал Черновга худди ўша кўпос айтган уни. Мирза Темирке билан сўнги учрашувларини яхши эслайди. Генералнинг олдидан қовоғи уйилиб қайтиб келаётганида

уни кўчада учратиб қолган эди. Тангриберген Темиркега йўлбошловчи қилиб тайинлашганини, ҳозир генералнинг ҳузуридан келаётганини айтмаган бўлса ҳам, унинг кўринишидан ҳамма гапдан хабардорлиги шундоққина кўриниб турарди. Тангрибергеннинг бу тахминини яна бир нарса тасдиқлаб турарди: Темирке бу сафар унга одатдагидек хушомад қилмади, ялиниб-ялпоғланмади, мол-ҳоли, бола-чақаси, овулдош қариндош-уруғларининг тинч-омонлигини суриштирмади, уни кўриши билан афт-башараси куйган теридай бужмайди-қолди. Унинг бу одатини Тангриберген яхши билади. У бировга иши тушмаса ўзини ундан олиб қочиб, шошиб турган одам қиёфасига киради. Ҳозир ҳам бир оғиз гаплашар-гаплашмас Темирке ташвишли қиёфага кириб шошиб турган одамдек типирчилаб у ёқ-бу ёғига аланглай бошлади.

Ана ўшанда Тангриберген шу муттаҳам билан неча йиллардан бери дўст тутиниб юрганига ачиниб кетди. Бирдан бошқа шаҳарлик дўстларини ҳам бир кўргиси келиб кетди. Бироқ ҳар қанча алам қилмасин, у ўзини ҳозирча босиб туришга мажбур эди. Тўғри, аввалига у фақат Олтиқудуққача йўлбошчилик қиламан, деб ўйлаган эди. У ёғига Черновнинг армияси менсиз ҳам йўлни топиб олади, деб ўйловди. У ўзини шу фикрига қаттиқ ишонтириб қўйгани, шундай бўлишига ишонгани учун, Олтиқудуққача ҳололлик ва садоқат билан хизмат қилиб келди.

Қаерда тўхташмасин, овул аҳолилари генерал Чернов ва унинг армиясига холис илтифот кўрсатди. Тангриберген оёғи остида ер титраётган бутун Чернов армиясини Улликўм ва Кичикқўм яйловларига қалин жойлашган бой овуллардан бошлади. Фақат у туфайлигина оқлар армияси ҳеч нарсада қийинчилик кўрмади. У ҳатто бир куни Қорачўқотга жойлашган барча овулларнинг мўътабар кишиларини бир ерга тўплаб, ўзининг сўзамоллиги билан уларни шундай ёндириб юбордики, эриб кетган бойлар унинг гапи билан оқларнинг деярли ҳамма ҳолдан тойиб, ўлар ҳолатга етиб қолган отларини янгисига алмаштириб беришди.

Мана энди ўша қилмишига минг пушаймон еб келяпти, негаки энди ўша ишларининг ҳаммаси унинг зиёнига ҳал бўляпти. Энди унинг оқларга садоқат билан хизмат қилаётгани қизилларга маълум бўлиб

қолди. Генерал Чернов эса унинг иши, хизматидан шу қадар мамнун эдики, энди уни сира ҳам қўйиб юборгиси келмаяпти.

Мирза мана эндигина ўзининг қандай оғир аҳволга тушиб қолганини идрок этди. Шунча қозоқ бойларидан битта угина мол-қоли, бола-чақасини ташлаб, тақдир аллақачон юз ўгирган оқларга очиқдан-очиқ хизмат қилиб юрибди. Ахир кундан-кунга емирилиб бораётган бу оламга, турган гапки, эртага қизиллар ҳукмрон бўладилар. Бутун армияси билан Колчакдай одамки уларга ҳеч нарса қила олмаган экан, аллақандай бир мирзанинг қўлидан нима келарди? Сен улар билан ҳар қанча курашмагин, сенинг ғазабинг уларга битта мушук боланинг типирчилашидек гап. Хўш, золим Шувдирнинг ўғлига Эломонни кўрсатиб қўйиб нимага эришдинг? Энди бировни эмас, сени кутади қасос. Эломон ҳалок бўлгани билан унинг хотини қилмишингга гувоҳ бўлиб қолди-ку. Эскидан маълум, рус қозоқнинг қонини қай йўсинда сўрмасин, бу унинг учун айб ҳисобланмайди. Аммо ўлим учун қозоқ қозоқни кечирмайди, қон учун қон билан қасос олади. Нима ҳам дерди, бир омад юришмай қолганидан кейин сира юришмас экан-да.

— Қани? Қудуққа қачон етамиз?

Тангриберген тушириб юборган жиловни дарров қўлига олди, жиловни тортиб, босиқ ва хотиржамлик билан мушук кўзли малла офицерга қаради. Кейин кўзини ундан олиб, пошнаси билан йўрғасининг биқинига туртиб тезлатди, кумуш нақшли эгариди хотиржам ўтириб, олдинга қараб кетаверди.

Тангриберген кетига ўгирилмаса ҳам мушук кўзли малла офицернинг орқасидан ўқрайиб қараб келаятганини ҳис этар экан, алам билан одамлар сира яхшилиқни билишмайди-да, деб кўнглидан ўтказди. Оқ армия Аральск бўсағаларида мағлубиятга учраб, чўл бўйлаб чекина бошлаганидан бери Шувдирнинг ўғли билан мана бу мушук кўзли малла офицер худди ҳамма нарсага у айбдордай, уни жуда ёмон кўриб қолишган эди. Кейин бошқалар ҳам унга ўқрайиб қарашар, фақат генерал Черновнинг мойиллигигина унинг кўнглини кўтариб турарди. Яна уни бу чўли азимдан усиз чиқиб кета олишларига кўзлари етмагани учун ҳам қўйиб қўйишганди.

Аввалига мирза улардан қўрқиб, генералга яқинроқ юришга ҳаракат қилди, кейин жаҳли чиқиб, ҳаммаларини ёмон кўриб қолди. Мана энди у ҳамма нарсага — офицерларнинг аламзадаликларига ҳам, юз ўгириб кетган бахтига ҳам, боқувдаги ҳисобсиз йилқиларига ҳам, хотинларининг ноз-карашмаларига ҳам, мана бу шафқатсизлик билан куйдираётган қуёшга ҳам, туссиз осмону бутун оламга ҳам бирдан бефарқ бўлиб қолди. Ҳозир у бутун ҳаётини лаънатлашга, ҳамма нарсадан юз ўгиришга, воз кечишга тайёр. Унинг чарчоқ, эзилган қалби дам олишни истарди. Ҳолдан гойган вужуди бир қултум бўлса ҳам сув сўрарди. Унинг кўзига нуқул ҳозиргина қудуқдан тортилган бир челақ муздай сув кўринаверарди. У пешанасини тириштириб, аччиқ тупугини ютиниб қўйди.

Кейинги вақтларда у хўжалиги тўғрисида мутлақо ўйламай қўйди. Ҳатто Чолқорга кетаётганида ёзлаш учун Қоролқўп яқинида қолдириб кетган ўз овулини ҳам камдан-кам эслайди. У сўфи акаси билан хайрлаша туриб мендан хабар келмагунича ҳеч қаерга жилманглар, деб тайинлаб кетган эди унга. Мана энди ҳозир овули тўсатдан эсиға тушиб қолганида сувул бир ерда узоқ қолиб кетди, атрофдаги ҳамма ўтўланларни мол-қол босиб-янчиб ташлаган бўлса керак. Аҳолиси кўп, мол-қолга бой овул мана энди чангга ботиб ётган бўлса керак... Кейин, бу йил ёз умуман иссиқ, қуруқ келди, шунинг учун ҳам бу йил ўтнинг ўзи сийрак, кам. Энди чорвадорлар учун қиш ҳам оғир бўладиган бўлди.

Тангриберген Черновни Чолқордан чиққанларидан бери кузатиб келади. Унга ақлли, босиқ, камгап бу генерал маъқул тушди. Афсуски, улар анчайин нохуш паллада танишишга муяссар бўлдилар. Ҳозир оламда бор кўнгилсизликларнинг ҳаммаси шу кекса генералнинг бошига ағдарилгандек эди. Энди у ортиқ қўл остидаги одамларга ҳукмини ўтказолмасди. Лашкар емирилган. Мана бу жулдурвоқилар ўша армиянинг қолдиғи. Мана шу одамларга ишониб бўладими? Ҳа!

Тангриберген ўзига келиб қараса, овозини чиқариб кулаётган экан, ёнида келаётган офицерлардан хижолат бўлиб кетди. Отини қичаб, генералга етиб олди. Генерал бирон кўнгилни кўтарадиган гап айтармикан,

деб Тангрибергенга қаради. Тангриберен генералнинг дилидагини тушуниб, четга қаради.

Улар овуллар дуч келиши лозим бўлган жойларни аллақачон босиб ўтишди, энди Тангрибергеннинг тахминига қараганда, улар бугун қудуққа етиб олишолмас керак. Эртага эса энди отлар қулай бошлайди. Отлар ҳозир ҳам қора терга ботиб, кўпикланган биқинлари ич-ичига кириб кетган. Бу манзарани кўриб эзилган мирза энди на одамларга, на отларга қарамас, олдиндаги чўлга, саробга тикилганича кетиб борарди.

Иссиқдан ҳансираб, ётган ер сукунатда. Фақат юришдан ҳорган отлар вақт-вақти билан димоғига ўтирган чангни тозалаш учун пишқириб қўяди. Отлар дам-бадам ёвшанларнинг қуруқ ўзаги, илдизларга қоқилиб, чўккалаб қола бошлади. Оёқлари каламуш, юмронқозиқларнинг уясига тушиб кетганида эса, тортиб олишга қудратлари келмай, чўккалаб қолишиб, устларида ўтирган беҳол чавандозларининг учиб кетишига сал қоларди. Ҳатто эгар устида туғилгандек Тангриберген ҳам бугун отида зўр-базўр ўтирарди. Умрида от устида мудроқ босиш нималигини билмайдиган бу одамни ҳам мудроқ босиб, узангини бўшатиб юборарди.

Аъзойи бадани қақшаб, руҳи сўнганидан, бир анқов тортиб қолса, бир тушкунликка тушиб кетарди. «Ё тангрим, шу яшаб турган ҳаётимизда бир маъно борми? Ҳаётимиз шундай азоб-уқубат, саргардонликларни тортишимизга арзийдими ўзи? Йўқ, бундай дурустроқ ўйлаб кўрилса, нимани қадрлаш керак? Бошимиздаги осмонними, мана бу қуёш ё ерними? Ё бўлмаса, худди ўғри уриб кетган уйдай шипшийдам, ўлар ҳолатга етган йўловчи вақти келса бир томчи ҳам сув тополмайдиган мана бу хасис чўлни қадр этиш керакми? «Алдамчи, ёлғон дунё», деб ким айтган бўлса ҳам тўғри айтган экан-да. Киши мана шундай тушкунликка берилганида бу оламда уни ушлаб қоладиган биронта ҳам илинж йўқ экан-да. Ҳаётнинг қизиғи қолмаса ва сен ортиқ бу дунёда яшашни истамасанг, у худди кўнглингга урган ёқимсиз хотинингдай кўнгилсиз бўлиб қолар экан».

Тангриберген шу қадар чарчаб кетдики, энди унга ҳеч нарсанинг қизиғи қолмади. Энди унга оқларнинг ҳам, қизилларнинг ҳам фарқи қолмаганди... У ҳатто энг

ашаддий душманига ҳам ҳозир бефарқ эди. У ҳозир Эломоннинг ўлишини истармиди? «Менга барибир!» — дерди у ҳозир. Аслида у тентак Шувдирнинг ўғлини ўша ёлғизгина ўтовга бошлаб борганида ҳам унинг ўлимини истамаганди. У сира бўйин эгмаган мағрур душманининг унинг яланғочланган қиличидан қўрқиб, оёғи тагида тупроққа қоришиб шафқат қилишини илтижо қилиб, ялинишини кўрмоқчи эди, холос. О, унинг бу шармандалигидан қанчалик ҳузур олган бўлар эди-я! У ўжар эса умрининг сўнгги дақиқаларида ҳам унга бўйин эгишни истамади. Бир дақиқанинг ўзида тилмоч ўлдирилиб, икки ўртада жанг бошланиб кетди. Шу қисқа муддатнинг ичида қандай воқеа рўй берди? Боши узра яланғоч қилични кўриб, Эломоннинг ранги дока бўлиб кетди, кўзларида ваҳшиёна ўт чақнади... Уша дамнинг ўзида ўтовдан дод солиб Кенжекей югуриб чиқди. Шу пайт қирғоққа қизилларнинг пароходи яқинлашаётган экан, тўпдан ўқ узиб қолди-ю, снаряднинг портлаган овозидан Тангрибергеннинг йўрғаси чўккалаб қолди... Энди қочмоқчи бўлиб отини кетига бурганида, қараса, Шувдирнинг ўғли қиличининг орқаси билан отининг сағрисига савалаб, афт-башараси қийшайиб, яна Эломонга ҳамла қиляпти... Эломон бир қўли билан ўзини тўсиб, иккинчиси билан револьверини олиб, Шувдирга ташланмоқчи бўлиб туриб ўзини орқага олди, кейин...

Мирзанинг бир текис йўрғалаб келаётган кўк оти бирдан ҳуркиб, олиб қочмоқчи бўлиб, бошини силтади. Тангриберген бирдан ўзига келиб, олдинга энгашди, отининг боши оша қараган эди, кўзи қизил тузганнинг тагида оқариб ётган, афтидан, бўри яқингинада ёриб кетган катта молнинг суякларига тушди. «Шу яқин орада овул бўлса керак», деб ўйлади Тангриберген. У узангига тираниб туриб, теварак-атрофга диққат билан разм солди.

«Нима бўлди ўзи? Ахир бу ерларда овуллар бўлиши керак-ку!» — деб ўйлади алам билан мирза. У жимирлаб оловланиб ётган уфққа узоқ тикилганидан кўзлари ёшланиб кетди. Боши айланди. «Офтоб урди-ми дейман!» — деб ўйлади. У бошини эгиб, чаккасини ушлади. Бўртиб кетган чакка томирлари шу қадар

қаттиқ урмоқда эдики, мирза назарида ҳозир отдан қулаб кетадигандай бўлиб туюлди. У эгарда чайқалиб кетди. У бор кучини тўплаб, қаддини ростлади. Кейин юзини анчагача силаб, ишқаб турди. Бошининг оғриғи бир оз босилгандай бўлди, у яна эски такаббуруна қиёфасига кирди. Мирза қизарган кўзларини яна уфққа югуртирди.

Офтоб қизиғидан жизғанаги чиққан малла тепаликлар худди қўнғир тўлқинлардай, қат-қат бўлиб узоқларга чўзилиб, уфқ этагига бориб кўздан ғойиб бўлади. Қайёққа қарама, ҳамма ёқ чек-чегараси йўқ чўл. Узи бу чегаранинг охири борми? Агар бор бўлса, қаерда? Бу туссиз чўл қадимдан одамнинг юрагига хиралик солиб қелади. Ким билади, балки дунё яратилганидан бери бу ерларга инсон оёғи тегмагандир? Балки одамлар ҳали унга ном ҳам қўйишмаган бўлса ажаб эмас. Балки бу қудратли Ҳазрат Алининг уруғ-аймоқлари ҳалок бўлиб кетган Карбало даштидир. Бу чиндан ҳам ўша Карбало дашти! Қиссада қандай куйланарди? Илгарилар у бу қиссани ёддан биларди... Мўминлар, қулоқ тутинглар, қайғули Карбало қиссасидан ҳикоят айлайин... Кейин-чи? Кейин нима бўларди? Мана хотираси ҳам офтобнинг зўридан қуриб қолибди. Дунёдаги энг бахтсизларнинг бахтсизси Ҳусайн қайғули бошини эгди...

«Бизнинг генералимиз ҳам Ҳусайнга ўхшаб бахти чопмаганлардан. Аъзойи бадани заҳарга тўлсаям индамайди. Ичини ит тирнаса ҳам сирини бой бермайди, гердайиб ўтириб кетаверади. Бу қанақаси бўлди, а? Йўл азоби қийнаб юборган одамларнинг ҳаммаси эгарда тинмай типирчилашса, генерал кун давомида қилт этмайди-я! Ҳар қанча қарама, қимирлаганини кўрмайсан, худди хола ютгандай, гердайиб ўтиради. Қачон қарама, аранг судралиб келаётган қўшиннинг олдида бош бўлиб кетаётганини кўрасан».

Мирза генералнинг ранги ўнгиб, шўр босган кители елкасига, оппоқ оқариб кетган чаккасига, қуруқшаб кетган, ғадир-будир бўйнига, унинг бошмалдоқдай келадиган чуқурчасига, яғири чиқиб кетган ёқасига анча ергача тикилиб борди. Унга раҳми келганидан юраги туздай ачишар экан, Ҳусайн лашкарлари ташналикдан ҳалок бўлган араб чўли ҳам худди шу Орол чўлларидақа бўлса керак-да, деб ўйлаб қўйди.

У ерда ҳам қуёш худди шундай куйдирса керак, ҳамма ёғи худди шунақа туссиз чанг, тиканакзор, кўримсиз дашт бўлса керак. У ерда ҳам бир томчи сув топилмаган. Улимга маҳкум бўлган Ҳусайн лашкари бир ой йўл юрган, шафқатсиз чўл эса уларнинг аҳволига парво қилмаган. Манави улар уч кундан бери саргардон бўлиб юрган ёқимсиз, хасис чўл уларнинг аҳволларига ачинаптими? Тангриберген: «Аслида Карбало дашти шу бўлмасин тағин?» — деб яна кўнглидан ўтказди. Чунки манави гармсел шамол, баркашдай қизиб ётган қуёш, жимир-жимир ўйнаб ётган сароб ҳозир унга гўё бир янгиликдай бўлиб туюлмоқда эди. Булар унга бегона, бошқа бир дунёнинг шамоли ва саробидек эди. Бошлари узра тинимсиз қиздириб ётган қуёш ҳам бегона, арабларникидек эди...

«Йўқ, мени офтоб урди», деб ўйлади яна мирза. Худди шу пайт хаёл суриб қараб келаётган отининг қулоғи тўсатдан дам аллақаяёққа узоқлашиб, кўздан йўқола, дам кичрайиб, туссиз туман ортига ўтиб кўздан ғойиб бўла бошлади. Ҳа, ҳа, офтоб урди, мана энди алаҳлай бошляпти, сув ичиб олганида эди... Мана бу ёнида кетаётган кекса генерални ҳам ҳадемай офтоб урса керак, Ҳусайнни ҳам Карбало даштида иссиқ ўлдирган.

Тангриберген хаёлидан нари кетмай қолган бу фикрларни миясидан қувишга ҳаракат қилди, у бутунлай бўлак нарсаларни ўйлашни истарди, аммо офтоб урган миясида ўша-ўша хаёллар яна ва яна ғужғон ўйнарди. Тангриберген яна, зулм ва жафоси қайта тикланган қадимги замоннинг қурбони Ҳусайн ҳам афтидан мана шу рус генералига ўхшаш бўлган бўлса керак, деб ўйлай бошлади. Ёлғиз қисмати, ўлими билангина эмас, балки вужуди, қалби билан ҳам ўхшаш бўлган бўлса керак. Қўшини ҳалокатга юз тутганида, унинг навкарларининг ҳам аламдан мана шундай кўзларидан ёш чиққандир, улар ҳам Ҳусайннинг худди мана бу рус генералини кига ўхшаш ташналикдан тарс-тарс ёрилиб кетган лабларига, кир кўйлаги ёқасидан чиқиб турган озғин, ингичка бўйнига, энсасидаги чуқурчасига мана шундай ачиниш, таассуф билан қарашгандир? Афтидан, қисмати бир одамларнинг, у қайси динда бўлишидан қатъий назар, жуда кўп томонлари ўхшаш бўлса керак.

Яна алаҳлай бошлаётганини сезган Тангриберген бир силкиниб, теварак-атрофига аланглади. Ҳеч нарсга ўзгармаган, ўша-ўша киши юрагини ғуссага ботирадиган заъфарон чўл, қаёққа қарама, кўз илгагудек бир туп дарахт кўринмайдиган чўл. Манзаранинг ўзиёқ худди узоқ, бедаво касалга дучор бўлган кишини кўргандагидай, юракка нохуш туйғу солади. Мирза бошикетги кўринмайдиган чўлдан кўзини узиб, кетига ўгирилди. Аранг судралиб келаётган лашкарнинг кети уфқда кўринади. Қовоғи солиқ, териси бориб устихонига ёпишган, соч-соқоли ўсиб кетган солдатлар милтиқларини елкаларидан олиб, араваларга ортишган, отларининг эгари қошига илишган, ўзлари оёқларини аранг судраб, от устидагилари ҳам чайқалиб, базўр келишяпти. Улар худди нариги дунёдан чиққан арвоқларга ўхшашади. Энди илгаригидай сафга ҳеч ким эътибор бермай, қўйган, худди подачисиз қолган подадай ёйилиб кетишган.

Солдатларнинг орасида боши ва қўли боғланган ярадорлар ҳам талайгина. Яраларига боғланган докалар тер ва чангдан аллақачон қоп-қорайиб кетган. Армия емирилган, ҳеч ким уришишни истамасди, ҳамманинг бирдан-бир тилаги — нима қилиб бўлса ҳам бу жаҳаннамдан чиқиб олиш эди. Қурулларни судраб келаётган отлар ҳолдан тойиб кетганидан қалтирсиз оёқларини кериб тўхтаб қолганида, уларни яна жойидан жилдириб юбориш анча амримаҳол эди. Отлар оғир-оғир нафас олар, бурунларидан қон келмоқда эди. Артиллериячиларга қуруллари аллақачон малол келиб қолган, иложи бўлса улар бу қурулларини дахмаза қилиб судраб юрмай, шу чўлу биёбонга ташлаб кетишган бўлишарди-ю, ammo бу масалада генерал Чарнов қаттиқ туриб олди. Бу оғир қуруллар қумга ботиб қолганида генерал Чернов солдатларни уларга ёрдамга ҳайдарди.

Аламзада солдатлар эса энди ҳеч кимдан ҳайиқишмасди, сўқинишиб, офицерларнинг буйруқларига итоат қилмай ҳам қўйишган. Тангриберген ўзини буларни пайқамаганга олади. У энди ёлғиз генералнинг ўзи билан гаплашарди. Ҳар қанча чарчамасин, ўзини қўлга олишга ҳаракат қиларди. Одатига кўра ҳар шох, ҳар дўнгликни кўзидан ўтказиб борарди у.

Нихоят, шўрхок ерлар ҳам учрай бошлади. Отлар-

нинг туёғи орасида шўрхоқ тупроқ тўзғий бошлади. Узоқда, уфқ томонда жимир-жимир қилиб сароб ўйнайди. Бу сароб кишилар кўзига тўлқинланиб, чайқалиб ётган мовий денгиз бўлиб кўришиб, бирдан умид туйғусини уйғотади. Саробни денгиз, деб ўйлаган солдатлар тезроқ унга етиб олиш умидида отларини этиклари пошнаси билан қичаб, шундоқ ҳам ҳолдан тойган отларни қистов-қийноққа ола бошлашди.

Тангриберген бу азобга қолиб кетган одамлар олдида ўзини гуноҳкор ҳис қила бошлади. Аральскда мағлубиятга учрагандан кейин подполковник Фёдоров денгиз ёқалаб юришни таклиф этган эди, аммо мирза ўшанда унинг бу таклифига қарши чиққан эди. Ёзда денгиз ёқасида онда-сонда учрайдиган аҳолиси сийраккина балиқчилар овулидан бўлак битта ҳам тирик жонни учратмайсан. Аҳолиси қалин бой овуллар эса баҳорданоқ пашша ва чивиндан қочиб, чўлга кўчиб ўта бошлаган эди. Генерал Чернов Тангрибергендан бу бой овуллар қудуқлар бор жойларда тўхташини эшитиб, ўша овулларда тўйиб муздек сув ичиб оламиз, деган ният билан унинг фикрини маъқуллаган эди. Шундай қилиб, улар чўл билан чекинишга қарор қилишганди.

Мана энди ўша мақтовли чўлда на бир бой овул учради, на бир қудуққа дуч келишди. Мана энди шунча одам сувсиз, кимсасиз бу чўлда ўлимга маҳкум бўлиб қолди. Мана энди мирзанинг ўзининг ҳам ҳаёт чироғи интиҳосига етиб қолгандек кўринади. Энди у тез-тез адашдикмикан-а, деб ўйлай бошлади. Бўлмаса, эсини таниб отга минганидан бери кўрмаган бу кимсасиз чўл қаёқдан пайдо бўлди? У илгарилар ҳам адашарди, лекин адашганида тупроғи, ўт-ўланига қараб йўлини дарров топиб оларди. У ҳозир ҳам эгарда энгашиб, ердаги ўт-ўланларни, тупроқни кўздан кечира бошлади, аммо ҳеч нарсага тушунмади...

Тангриберген кейинги пайтларда ўзини дам ухлаб, дам уйғонаётган мудроқдаги одамдек ҳис қиларди. У юриб-юриб мана бу одамларни кўриб, гапларини эшитиб борар экан, кўз олдида содир бўлаётган бу воқеаларга ишонишини ҳам, ишонмаслигини ҳам билмасди, шунда бирдан ҳафсаласи пир бўлиб, қўлидан отининг жиловни тушиб кетганини ҳам пайқамай, эгарда тошдай қотиб ўтириб қоларди. Ақлинг бовар қилмай-

диган, тушунтириб ҳам бўлмайдиган воқеалар шу қадар кўп содир бўлмоқда эди! Худои таолонинг ердаги ишонган ҳокими мутлақи оқпошшо шармандаларча ожиз чиқиб қолди. Наҳотки у чиндан ҳам шундай кучсиз бўлган бўлса? Ё жойлардаги суянчиқлари бўш бўлганмикан?

Тангриберген машҳур, ўзига таниш-билиш, қариндош бўлган қозоқ бой, ҳукмдорларини — шу чўлни титратиб келган одамларни бир-бир хаёлидан ўтказиб бошлади. Юзбой, Мингбой, Йилқибой, Итбой... Тегирмонга тушса бутун чиқадиغان Рамберди бойни айтмасизми. Кейин унинг кўз олдидан қорачопон, қоракамзулликлар — йиртқич Шувдир, чўлоқ Жагор, Курнос Иван, Темирке ва уларнинг корхоналари, дўконлари ўтди. Мана шу одамларнинг биронтаси давлат тўғрисида ўйлармиди? Йўқ, булардан биронтаси ҳам ҳали қудратли экан, ўз фойдаси, ўз бойлигини, давлатини оширишдан бўлак нарсани ўйламасди, очкўзлик, ҳирс билан бир-бирларидан иложи борича юлиб қолиш пайида эдилар. Тангрибергеннинг ўзи ҳам худди шунақа эди. Бўлис акаси ҳаётлигида ясан-тусан бўлиб олиб овулларни изғиш, тулки қувлашдан бўшамасди. Кейинчи, ҳокимият ўз қўлига ўтганида-чи, унда нималарни ўйлаб яшади? Ушанда ҳам ўлкасининг фаровонлигини ўйлаш ўрнига хотинлари, мол-қолларининг ташвишидан бўшамасди, суяги аллақачон ерда чириб кетган ота-боболарининг руҳига бағишлаб хатми қуръон ўқитишдан бўшамасди.

Хўш, бу билан у нимага эришди, нимани қўлга киритди, кимга нафи тегди? Мана энди бир олдинга кўз югуртириб кўр-чи? Кечагина ўз подшосини тахтдан ағдарган, бугун эса Колчакни тор-мор келтирган бу чувриндилар кимнинг гапига қулоқ соларди-ю, кимни ҳурмат қиларди? Умуман, бу чувриндиларнинг юришини тўхтатиб қола оладиган кучнинг ўзи бормикан бу оламда? Бу ялангсёқлар келгусида кимни тўйдириб, кимни қадр-қиммат қилишларини ким билади, аммо ҳокимият қўлларига кириб қолгудек бўлса, улар биринчи бўлиб бойларни қуритишлари аниқ. Мирза чуқур хўрсиниб қўйди: бу дунё ёлғончи дунё, деб бекорга айтишмайди... Роҳат-фароғатда кун кечириб юрган бу дунёлари бугунги кунга келиб барбод бўляпти, тор бўлиб кетяпти. Уларнинг сўнгги умидлари Аральск-

дан эди. Агар улар Аральск бўсағаларида қизилларни тор-мор келтирганларида борми, унда қозоқ чўлларида яна тинчлик, фароғат ўрнатилган бўлар эди. Генерал Чернов ҳам шундай умид билан юрган эди, солдатларнинг ҳам ғалабага умидлари бор эди... Аммо югурганники эмас, буюрганники, деган гап ҳам бежиз эмас-да! Ахир солдатлари ҳам, қурол-яроғлари ҳам қизилларникидан анча кўп эди. Ҳатто броневиқ, аэропланларигача бор эди-я. Мана энди ғалаба қозониш ўрнига батамом мағлубиятга учраб ўтиришибди. Қанча солдатларини бой беришди, қанча қурол-аслаҳа қолиб кетди жанг майдонида. Мана энди соғ-омон қолган солдатлар худди тошқинда муз қоққан балиқлардай жонсиз, қарахт қолда аранг оёқларини судраб кетишяпти. Уларнинг кўзлари ич-ичига ботиб кетган, лаблари ташналикдан пўрсилдоқ, қолдан тойган отларини оёқларини аранг кўтариб босади, терилари тагидан қовурғалари саналиб турибди. Тангрибергеннинг кул ранг оти, генералнинг оқ арғумоғи ҳамда Фёдоровнинг хол-хол оқ отидан бўлак ҳаммаси отга ҳам ўхшамай қолган.

Мирза қандай ўтирса қулайроқ бўлишини мўлжаллаб, эгар устида нари-бери сурилди-да, кейин яна отининг қулоқларига тикилиб хаёлга чўмиб қолди. Дилида нималар содир бўлаётганини ўзи ҳам тушунолмасди. Битта фикрни сал хаёлидан нари сурди дегунча, иккинчи бир кўнгилсиз фикр хаёлига келади. Мана энди у ҳозир негадир яна Эломонни эслади. У сўнгги Эломон билан душманлашиб ўтган йилларини бир-бир эслай бошлади. Кейин тўсатдан ўзини-ўзи койиди. «Намунча ўзимни ўзим қийнамасам, мунча эзилмасам?» — деб сўради у ўзидан-ўзи. Нега энди у бу йигитни сира хаёлидан ҳайдай олмайди. Ё бу дунёда ундан бўлак ғамташвиши йўқми? Ё виждон азоби қийнаб юбордими уни? Ўзини унинг олдида айбдор ҳисоблаб оқламоқчими, кечирим сўраяптими? Йўқ, йўқ, у золим эмас! У фақат ёмонлик қилганларгагина ёмонлик қиларди, холос. Жонга — жон, қонга — қон, вассалом! У бу муқаддас ақидани қачон, қаерда бузди? Агар қилни қирқ ёриб ҳақиқат қиладиган ҳақиқатпарвар қози бўлса айтсин, ҳукм чиқарсин, уларнинг золим бўлмаганликларига келажак авлод ишонч ҳосил қилиши керак. Йўқ, айб улардамас, давр уларни бир-бирига

ўчакиштирган. Замоннинг ўзики оч бўри бўлгандан кейин, у қандай қилиб қўйдаи беозор бўлсин? Мирза сал бўлмаса: «Йўқ-йўқ! Истамайман!» — деб қичқириб юборай деди. Бирдан унинг юраги йиллар давомида тўпланган алам, ситам, оғудан торс ёрилиб кетай деди. Қоратўри юзи ўт бўлиб ёниб, бўғриқиб кетди, чакка томирларида қон гупиллаб ура бошлади. Аммо Тангриберген бир зумда ўзини қўлга олволди, вужудини қамраб олган нафрат туйғуси босилди, у яна бепарво кайфиятга тушди-қолди.

Уни барча ҳолдан тойган солдатлар каби ташналик қийнамоқда эди. Тишларининг орасида эса қум гичирлайди. У ёрилиб, пўрсилдоқ боғлаб ётган лабларини ялаб қўйди. Оғзи қуруқшаб, тахир маза келади, елимдай ёпишқоқ тупугини ютаман, деб ҳарчад уринмасин, ютолмади. У ҳамма нарсадан ҳафсаласи пир бўлиб, шундай тушқун кайфиятга тушган эдики, ҳозир уни отдан йиқитиб, қийма-қийма қила бошлашса ҳам сира қаршилик кўрсатмайдиган бир аҳволда эди. «Балки ҳаётнинг интиҳоси шудир? Балки ажал етганда шундай бўлар?» — дея эринчоқлик билан хаёлидан ўтказди у. Афтидан, инсон умри шундай — ҳамма нарсадан ихлоси қайтиб, афсусланиб тугаса керак. Оқин нима деб куйлар эди? Илгарилар, ўша тинч, осойишталикда яшаб юрган чоғларида тутилавериб қопқорайиб кетган дўмбирасини қўлтиқлаб, уйлари атрофида ўралишиб юрадиган оқинлардан бири инсон умрини кўпкар ўйинига ўхшатган эди. Тангриберген бу оқинларни жинидан баттар ёмон кўрарди. Шунинг учун ҳам бу ўхшатишни эшитганида мийиғида кулиб қўя қолган эди. Ушанда мирза бир кун эмас, бир кун тўқ, ўзига бой йигитларнинг қўлида эчкидай ўйин бўлиши мумкинлигини ҳатто хаёлига ҳам келгирмаган эди. Йўқ, деб ўйлаган эди ўшанда у, агар одамнинг умри кўпкарга ўхшаса, мен кўпкарга аталган эчки эмас, эпчил, кучли, уддабурон, учқур отдаги кўпкарчи бўламан.

Аммо мана энди у бутунлай бошқача ўйлаб ўтирибди. Инсон бу дунёга хоҳ шоҳ бўлиб келсин, хоҳ гадо, қайси куни ундан бахт, омад юз ўгирса, ўша куни у ўзидан омадлироқ одамнинг пойида бўлади. Акаси бўлиснинг ҳам қисмати шундай бўлган эди. Тирсакларини тишлаб-тишлаб бу оламга устун бўламан, деб гар-

гар кекириб юрган барча аждодлари ҳам бирин-сирин шундай оламдан ўтиб кетишган. Ўзининг ҳам бир кун келиб қисмати шундай бўлиши мумкинлиги нега бирон марта ҳам хаёлига келмаган экан-а? Наҳотки, у шуни билмаган бўлса? Йўқ, билган, фақат ўзини дадилликка олиб юраверган, бошқаларнинг юрагига қутқу солиш пайида бўлган...

— Ҳой, қудуққа етамизми ўзи?

Мирза ўгирилиб ҳам қарамади, у мушук кўзли малла офицерни овозидан таниган эди. Бу орада малла офицернинг ёнига яна бир неча офицер етиб олди, улар мирзага ҳар томондан савол ёғдиришди.

— Қудуқ қани?

— Лаънати овулга қачон етамиз?

— Жавоб бер, итвачча, бизни яна қанча сарсон қиласан?

— Ҳа! У сенга ростини айтади, деб ўйлайсанми? Мана шу гапим қулоқларингда бўлсин.. Ҳали бу ҳаммамизнинг бошимизни ёйди!

— Рост айтасан, ўзига эса бало ҳам урмайди...

— Генералга айтиш керак, бу осиеликларга ишониб бўлмайди!

— Айтасанми, қудуққа қачон етамиз?

— Миқ этмайди-я! Қани энди итдай нимта-нимта қилиб ташласанг!

Мирзанинг ранги қув ўчиб, қирра бурни пирпираб кетди. У тишларини гириҳ қилиб, қовоғини уйиб олди, солдатларнинг беибо сўқинишларига чўл оқсуякларига хос димоғдорлик билан энсаси қотиб ўтирарди. Ваҳшийлашиб кетган офицерлар ҳам жонига тегиб кетган, ўшалар билан пачакилашиб ўтиришни у ўзига эп кўрмайди, булар инсон ғурури нималигини тушунишармиди? Кейин, умуман, бу гапларнинг нима кераги бор? Омад, бахт ундан юз ўгирган, ҳаммасининг сабаби шундан. Ахир бу жойлар, овуллар, қудуқлар унга беш қўлдай маълум эди-ку. Ҳар йили у неча марталаб бу Олтиқудуқ томонларни босиб ўтарди. Бу чўлдан у ёзда ҳам ўтган, қишда ҳам. Қиш чоғлари бўри терисидан тикилган пўстинга ўралиб, гиламлар тўшалган чанасига ўтириб оларди-да, елдай учиб кетар эди, тўхтаб, тунаб кетмоқчи бўлган овулнинг итлари вовиллаб олдидан чиқмагунича, ўша ўтиришида сира қимирламасди. Қизишиб, бўғриқиб кетган оти пишқириб,

қорли ерни ғарчиллатиб елиб борарди. Аравакаш чанани бирон Тангрибергенни яхши танийдиган уйнинг олдида таққа тўхтатарди. Тангрибергенни ҳамма танигани билан, унинг ўзи ҳаммани ҳамиша ҳам танийвермасди.

Тўйиб овқатлангандан кейин барвақт ухлагани ётган уй эгалари уйғонишарди. Уйнинг қоронғи деразасида дам ўтмай жинчироқнинг сариқ тили кўзга чалинарди. Кейин музлаб қолган эшик ғирчиллаб очиларди-да, чопонини йўл-йўлакай елкасига ташлаб чиқиб келаётган уй эгаси кўринарди, у жон-жаҳди билан ҳураётган итларни уришиб, чопонининг бари билан ҳайдар экан, чана томон югурарди. То у етиб келиб, икки қўлини кўксига қўйиб: «Ассалому алайкум, мирза, марҳамат қилинг, азиз меҳмонимиз бўлинг!» — деб ўтинмагунича Тангриберген ўтирган ерида қилт этмасди. Қани энди ўша замонлар!..

Ёзда эса авжи куннинг қизиган палласида Тангриберген йўлга тушишни ёмон кўрарди. У кечалаб, салқинда юришни яхши кўрарди, атрофидаги мулозимларидан биронтасига ҳам ишонмай, туннинг ҳар қанча қоронғи бўлишига ҳам қарамай, олдинда ўзи юрарди. Бирон ерда бир дақиқа ҳам тўхтамай, ўйламай, адашмай, отини бир текисда йўрттириб, кўзлаган манзилига тўппа-тўғри етиб борарди. Отлиқ учун Оқбағир билан Олтиқудуқ оралиғи беш кунлик йўл. Унга бу оралиқдаги ҳамма нарса таниш: энг хуштаъм сув қаерда-ю, қаери серсув ўт яйлов, қайси овул қачон, қайси сойликка жойлашган, бу овул одамлари қайси уруғдан, уларнинг ичида қайси бири энг мўътабар зот, бой — ҳамма-ҳаммасини яхши биларди у.

Мана энди унга нимадир бўлди. Ҳолдан тойган, орқасидан қора булутдай эргашиб келаётган лашкарга наҳотки бир қултум сув топиб бера олмаса. Тангриберген уларни тош билан ишланган у қудуқдан-бу қудуққа бошлаб келяпти. У илгарилар кечалаб шу ерлардан юрганида отларини шу қудуқларнинг муздай суви билан суғориб кетганини яхши билади. Ҳозир эса қандайдир номаълум одамлар тинмай олдинда юриб, тош қудуқларни бузиб, кўмиб кетаётганга ўхшарди. Ҳисобсиз мол-ҳоли билан яқингинада шу ерларда истиқомат қилиб турган бой овуллар ҳам ўтовларини шошилинич йиғиштириб, қаёққадир ғойиб бўлишмоқда эди. Ҳатто

баъзи овуллар турган ерларнинг ўчоқларининг кули ҳам ўчиб улгурмаган бўларди.

Мирза буларнинг ҳаммаси бежиз эмаслигини тушунарди. Турган гап, уларнинг қайси йўл билан юришга қарор қилганларини биладиган кимса Аральскдан бери уларни кузатиб келяпти. Мирза баъзан бидъатга берилиб, бу иблиснинг ишимасмикан, деб ҳам ўйлаб қўярди. У солдатлар билан офицерларнинг унга ишонмасликка ҳақлари бор, деб кўнглидан ўтказди, негаки мирза уларга овулларга бошлаб боришни, тўйдириб сув ичиришни ваъда қилган эди-да. Уларнинг ўрнида ўзи ҳам ишонмаган бўлар эди-да. Ҳозир унинг бирдан-бир суянган одами генерал Чернов эди, аммо у ҳам сўнгги пайтларда ундан совий бошлагандек. Баъзан Чернов ҳам отини жиловидан тортиб, Тангриберген билан тенглашиб олади-да, томоғини қириб:

— Мирза, ҳали яна кўп юрамизми? — деб сўраб қўяди.

Тангриберген эгар устида типирчилаб қолади. Бу чеки-чегараси йўқ, чўлда овуллар билан қудуқларга нима бўлганига сира тушуна олмай, мирзанинг ўзи ҳам ҳайрон эди.

— Қара, қара, анавини кўрдингми?

— Нимани?

— Ана, қара, бошинг узра айланяпти-ю...

— Ҳа-а...

— Анча бўлди уларни пайқаганимга.

— Илгари булар кўринмасди.

— Мен уларни анчадан бери кузатиб келяпман. Қум барханлари орасига кириб, отларимиз қулай бошлади дегандан бу ярамаслар тепамизда пайдо бўлди-қўйди. Аввалига битта эди, энди иккита бўлиб қолишди...

— Ҳов ана, яна биттаси кўринди..

— Хотиржам бўл, ҳали булар киши бошига биттадан бўлиб кетади!

— Бургутмикан булар?

— Бургутинг нимаси?! Бургут — олижаноб қуш.

— Бўлмаса булар қанақа қуш?

— Ким билади дейсан! Бирон қузгундир-да...

— Оғайнилар, менга бу қушлар негадир ёқмаяпти.

— Сенга нима зарари тегяпти?

— Үзи ерга тушадими улар?

— Нима, сен уларни ҳаво билан тирикчилик қилади, деб ўйловдингми?

— Бекорга валақлашни қўйсаларинг-чи! Қани энди ҳозир бир қултум сув бўлса..

— Қани энди сув бўлса! Муздаккина... ичганингда миянгни сирқиратиб юборса, а?

— Мен бўлсам, биродарлар, умрим бўйи муздай сув ичган эмасман, онам билан отам ичгани рухсат беришмасди: томоғим салга оғрирди-да, шамоллаб қоласан, деб қўрқишарди.

— Сен ҳам қулоқ солардингми?

— Қулоқ солмай нима қилардим!

— Тентак экансан-да!

— Тўғри, тентакман! Аммо энди бўлса орқа-ўнгимга қарамай, тўйиб, ичиб олган бўлардим.

— Анавилар энди тепамизда айланаверадими?

— Ҳали қўнишадиям.

— Қанчадан бери кузатаман, қанот қоқмай учишгани учишган.

— Улар ўлаксаларга қўнишади.

— Ҳа, бундай зормандадан кетимизда жуда етарли қоляпти.

— Ҳой, бас қил энди!

— Нима, қўрқяпсанми?

— Йўқ, ўликларни кўравериб кўзим қотиб қолгану, аммо ўлганимдан кейин шу қузгунларга ем бўлишимни ўйласам... Аъзойи баданим жимирашиб кетади.

— Эй худойим-ей! Мана шу чўлу биёбонда қурт-қумурсқаларга ем бўлганимиздан кўра, Аральскда ўқдан йиқилганимиз минг марта афзал эди.

— Нафасинг қурсин сенинг! Ўқ эмиш! Хотиржам бўл, ҳали ўқдан қочиб қутулиб бўпсан...

— Қара, қара, ана биттаси пастлаяпти!

Солдатлар оғизларини очганча осмонга тикилиб қолишди.

Тангриберген ҳам юқорига қаради. Тип-тиниқ осмону фалакда баҳайбат қанотларини кенг ёзиб, иккита қора калхат парвоз қилиб юрибди. Учинчиси улардан ажралиб, ўқдек пастга шўнғияпти. У юқоридан туриб ниманидир мўлжалга олган шекилли, йўл-йўлакай қанотларини йиғиб, борган сари оғир тошдай пастлаб

келарди. У борган сари катталашиб, боши, жирканч бўйни ва панжалари аниқ-таниқ кўрина бошлади. У тарракдек қотиб қолган солдатларнинг тепасидан шув этиб учиб ўтиб, армиянинг оёқ томонидан кўтарилаётган чанг булути томон ўзини урди. «Яна битта от қулаганга ўхшайди. Балки йиқилган солдатдир...» — деб ўйлади мирза. Кўпчилик ҳам шуни хаёлидан ўтказган бўлса керак. Бир зум ҳамма жим бўлиб қолди. Солдатлар отларини овоз чиқариб «чуҳ-чуҳ» ламай қўйишди, фақат этиклари билан биқинларига нуқиб, қадамларини илдамлатишга ҳаракат қилишарди, холос. Қумликка кирганларидан бери Тангриберген ҳам отини тез-тез қамчилаб келарди. Аммо тақирликка чиққанларидан кейин отларнинг юриши бир оз бўлса ҳам энгиллашди. Кун пешиндан оғиб, қуёш ботишга қараган чоғда яна малла қумлик бошланди, онда-сонда бурган туплари учраб қолади. Қумни кўриб, аламзада бўлиб келаётган солдатларнинг фиғони ошиб кетди.

Мирзанинг орқасидан қаттиқ-қаттиқ гаплашиб келаётган икки офицернинг овози эшитилди.

— Мана кўрасизлар, уни ичимизга қизиллар юборган! Ҳа, деяверинглар!

— Қўйсанг-чи, уни бой дейишади, жуда бой эмиш.

— Бойми, боймасми, барибир буларга ишониб бўлмайди.

— Ҳа, буларнинг ҳаммасининг ҳам бизни кўргани кўзи йўқ.

— Ҳаммасига генерал айбдор! Қари тентак Фёдоровга ишонмади, шу осиелик аблаҳга суянди...

— Гапингиз тўғри, чол бутунлай ақлдан озганга ўхшайди...

Тангриберген генералга қараб қўйди. Одатда сафар чоғида генерални кўп сонли мулозимлари қуршаб юришарди. Ҳозир эса ёнида ёш адъютантдан бўлак ҳеч ким қолмабди. Мирза тушундики, генерал ҳозир ўзига ўхшаб ёлғиз. Мирза яна бир нарсани тушунди: энди у ҳам узоққа бормайди. Офицерлар билан солдатлар ҳар қанча холдан тойган бўлишларига қарамай, агар уларни овулга, сувга етказмаса, аҳволи танг бўлишини Тангриберген сезиб турарди. Тангриберген аланглаб атрофга қараб қўйди. Ё тангрим, қаёққа кириб қолишди улар? Бунақа қумларни ахир у умрида

кўрмаган. Оқчилининг қумлари ҳам бунақа эмасди. Бу ер бошқа жой. Мутлақо нотаниш жойлар!

Тангриберген оёғи остида илонизи бўлиб тўлқинланаётган қумга ҳайрон бўлиб тикиларди. Кун пешиндан анча оғиб қолган бўлишига қарамай, қуёш ҳамон забтига олиб қиздиради. Гармсел шамол эсади, отларнинг туёғидан чанг кўтарилади, чанг кўз, оғиз, димоққа урилади. Тангриберген юзини ипак рўмол билан боғлаб олди. Сал бошни кўтарса, иссиқ шамол юзни олов бўлиб куйдиради. Мирза оғзига кирган қумни туфлаб ташламоқчи бўлган эди, тупуги тушмади.

Отлар ҳарсиллаб қолди. Тангрибергеннинг назарида улар энди қисқа бўлса ҳам бундай қум барханларини босиб ўтишга қодир эмас эдилар. Отлар ҳар одимлаганда тиззаларидан пастроққача қумга ботиб, юролмамай тўхтаб қола бошлашди. Солдатлар аламларига чидамай, нағал қоқилган этиклари билан жон ҳолатда тепкилаб, уларни юрғазишга ҳаракат қилишади. Отлар бир амаллаб бир неча одим ташлашади-да, яна туриб қолишади. Отларнинг кўпи эса худди тагидан чопилган дарахтдай, ерга гуппа-гуппа қулай бошлади. Битта ёш солдат Тангриберганнинг кўзи олдида ақлдан озиб қолди. Охирги кун сира чурқ этмади. У аранг оёғини судраб келаётган оти устида бефарқ, паришонхотир ўтирарди. Елкалари бўшашиб, боши қуйи солинган, кўринишидан худди бир нарсанинг хаёлини суриб ўтирганга ўхшарди. Аммо у ҳеч нарсани ўйламаётгани, ҳеч нарсанинг ташвишини тортмаётгани, уни ҳатто бошқаларни эзиб юборган ташналик ҳам қийнамаётгани кўриниб турарди. Тепаларида қаттиқ қиздираётган қуёшнинг ҳарорати ҳам уни безовта қилмаётганди. У қаерга ва нимага кетаётганини ҳам, ҳамроҳи кимлигини ҳам идрок этмасди. У сўник кўзлари билан олдинга тикилганича кетиб борарди. Бир қум дўнгликдан тушишда унинг оти қоқилиб, чўккалаб қолди. Эгарда бўштобгина ўтирган ёшгина солдат отнинг бошидан ошиб, қумга йиқилди. От титраб қалтироқ оёқларига туриб олди ва бошини эгди. Аммо солдат отига қайрилиб ҳам қарамади. У ирғиб ўрнидан туриб, кутилмаганда овози борича: «Сув! Сув!» — деб қичқирди ва қўлларини силкитганича олдинга қараб югуриб кетди.

Ҳолдан тойдирадиган гармсел шамол шу орада

тинди. Одатдаги ўйноқи чўл шамоли эса бошлади. У ҳамиша кутилмаганда эсиб, ҳамма ёқнинг тўс-тўполонини чиқариб, яна кутилмаганда тўхтарди. Ҳозир ҳам кутилмаганда ҳолдан тойган одамларга ўзини уриб, уларни бир оз қийнаб, яна қаёққадир ўтди-кетди.

Тангриберген ҳозир худодан бир нарсани илтижо қилмоқда эди: ишқилиб қумлоқ ер тезроқ тугай қолса! Мадордан кетган отлар бирин-кетин орқада қолиб кета бошлади. Мирза теварак-атрофга бир кўз югуртириб олди. Душмани малла офицер ҳам қаёққадир орқада қолиб кетибди. У бир оз енгил тортиб, отини қамчилаб, ундан яна ҳам узоқлашиб олмоқчи бўлган эди, отининг қоринбоғи бўшаб кетди. Қумтепа, дўнгликлардан тушишда эгар билан бирга қулаб тушишига оз қолди.

Охири бўлмагач, Тангриберген отини икки туп катта бурганнинг ёнида тўхтатди. Уша Уччўққидан йўлга чиққанларича Тангриберген отидан камдан-кам тушган эди, оёғини ерга қўйиши билан негадир боши айлана бошлади. Оти ҳам енгил тортгандай бўлиб, узангиларини шақиллатиб, бир-икки силкиниб қўйди. У тердан қоп-қорайиб кетган, биқини билан оғир нафас олар, аъзойи баданидаги қалтироғини босолмасди.

Отининг ҳорғин кўриниши уни хафа қилиб юборди. Узининг ҳам мадори борган сари қуриб бормоқда эди. Ташналик азоби қийнаб юборган мирза оғзида тупугини тўплаб ютиб юборай деса, карахт бўлиб қолган тили оғзида айланмади. Унинг бирдан отининг кўланкасига ётиб дам олгиси келиб кетди, бунинг сира иложи йўқлигига ўзини ишонтириш унинг учун жуда қийин бўлди.

Отининг қоринбоғини жилов тутган қўли билан энди тортиб, оёғини узангига қўйганида кўзининг қири билан кимнингдир ёнгинасига келиб тўхтаганини пайқади. Отлиқ шахт билан тўхтади, отининг тумшуги мирзанинг отининг думига келиб тақалганди.

— Тўхта!

Тангрибергеннинг оёқлари музлаб, қорнига оғриқ турди. Унинг босиқлиги бу сафар ҳам иш берди, у оёғини узангидан чиқармай, совуққонлик билан ҳозир келиб тўхтаган офицерга ўгирилди.

— Хизмат, жаноб офицер?

— Қимирлама, сотқин!

— Сабаб?

— Сабабини ҳозир биласан, ифлос!..

Уларнинг олдиларига яна бир неча отлиқ келиб тўхтади. «Эсизгина, генерал анча узоқ кетиб қолдида!» — дея афсусланиб кўнглидан ўтказди мирза. У ҳали узангидан оёғини олиб ҳам улгурмаган эдики, малла офицер ирғиб отидан тушди-да, тишларини гириҳ қилиб туриб уни уриб юборди. Тангриберген ўзини тутиб қолди, отининг ёлига ёпишиб олди. Қалпоғи бошидан учиб кетди. Офицер унинг даҳанига қараб яна бир туширди. Мирзанинг кўзлари тиниб, йиқилиб тушди. У на оғриқни сезди, на бирон нарсани ўйлаб улгурди, аллақандай туманли парда ичида қолгандек бўлди. Бир дақиқадан кейин ўзига келиб қараса, отининг тумшуғи тагида, ерда ётибди. Офицер тиззаси билан қўлларини босиб, кўкрагида ўтирибди. Бошқалар эса шошилишч отларидан тушишиб, уларни қуршашяпти.

Мирза бу ваҳшийлашиб кетган одамларнинг соқол босган башаралари, чақчайган кўзларини кўрмаслик мақсадида алам билан юқорига қаради, кўзи кафтдай бир парча осмонга тушди. Осмон нурсиз, туссиз кўринди кўзига. Мирза нимадир демоқчи, қичқирмоқчи бўлди-ю, аммо овози чиқмади. Бўғаетган малла офицернинг терчираган қўллари унинг кўнглини айнитмоқда эди. Мирза қазоси етганини тушунди, ҳушдан кетишни истади, аммо на оёқ, на қўлини қимирлатолди. Фақат кўксидаги юраги сўнгги бор-урмоқда эди. Рус офицерининг бармоқлари секин-аста бор жонини вужудидан сиқиб чиқармоқда эди.

Мирза яна бир дақиқагина ҳушидан кетди, ўзига келганида эса кўзи яна тепасига энгашган одамларнинг боши оша йиғлайверишчишиб кетган аёлнинг башарасига ўхшаш нурсиз, кўримсиз осмонга тушди. Мана инсон боласига сўнгги нафасида насиб этадиган нарса, мана унинг ўзига ўхшаш майда-чуйда одамлар билан олишиб, душманлашиб олиб кетаётган сўнгги хотироти. Мирзанинг ёшга тўла кўзлари секин-аста сўниб бормоқда эди. Бирдан унинг аъзойи баданини қалтироқ босди, вужудига ғалати оғриқ туриб, офицер бўғиб турган томоғида аччиқ тош бўлиб туриб қолди. О ёлғончи, лаънати дунё! Алдамчи! Ёлғончи! Кераксиз олам! У сўнгги бор ҳушидан кетаётиб, қулоқларининг битиб бораётганини аранг ҳис этар экан, қу-

лоғига аллақандай қисқа товуш чалингандай бўлди, аммо унинг маънисини чақиб улгурмади, товуш шамолдан ўчган шамдай, эшитилмай қолди. Уша товуш билан бирга умр бўйи борлигини ташкил этиб келган онги ҳам, тушунчаси ҳам — ҳамма-ҳаммаси жарликка қулаб кетгандек бўлди...

Тангриберген ҳушига келганидан кейин анчагача бир нуқтага тикилиб қолди. Кўзига ҳеч нарса тиниқ кўринмас, ҳамма нарса туманга ўралгандек эди. Кимлардир олдида ғимирлаб юриб, нимадир қилаётганини сезарди-ю, бироқ уларни аниқ-таниқ кўролмасди. Қулоқлари ҳам ҳеч нарсани эшитмасди — чиппа битиб қолганди. У ҳали ҳам на қўли, на оёғини қимирлатолмаса-да, кўкраги бирдан енгил тортиб кетган, нафас олиши ҳам анча енгил эди. Эзилган томоғи қаттиқ оғриб турибди. Мирза бошини кўтармоқчи бўлди-ю, лекин яна кўзларини юмиб олди. У яна бирпас этиб куч йиғмоқчи, кейин турмоқчи эди. У қизиб ётган қумнинг устида қимир этмай, ҳузур қилиб ётаверди. У ҳозир ўзини нариги дунёдан қайтиб келгандек ҳис этмоқда эди. Шунинг учун ҳам ҳаётга қайтганидан хурсанд бўлиб, ҳеч нарсани истамай, ҳеч нарсани ўйламай, фақат ҳов ўшандаги узоқдан эшитилган, афтидан, уни ўлимдан сақлаб қолган овозни эслай бошлади. «Ниманинг овози эди-я, ўша?» — деб ўйлаб, сира тагига етолмай ётаверди.

Туришга ҳоли келиб қолганини сезиб, у ётган жойида қимирлаб кўрди. Назарида қулоғига тикиб қўйилган пахта ҳам олингандек, ёнида аллакимларнинг гаплашаётганини эшитди. Худди шу пайт уни икки қўлтиғидан кўтариб худди узоқ ётган бемордек авайлаб турғазиди, мирза ҳамон кўзини очмай, тушундики, бояги душманлари энди унинг ёнида йўқ.

— Уни отига миндириб қўйинглар.

— Жаноби олийлари, у ҳали...

— Зарари йўқ. Биз ортиқ кутолмаймиз. Отига миндириб, икки томонидан суяб кетинглар.

Генерал Чернов Тангрибергеннинг олдида икки солдатини қолдириб, ўзи уч-тўрт мулозимлари билан бирга яна олдинга қараб кетди. Унинг ёнида энг садоқатли кишиларидан, бошидан-оёғигача яхши қуролланган Каппель полкидан бўлган уч-тўрт кишининг

ўзигина қолган эди. Уларнинг етакларида пулемёт ор-
тилган битта от ҳам бор.

Мирза кетганларнинг орқасидан мунғайиб қараб,
яна бир оз куч тўплаб ётди. Кейин қамчисига таяниб
ўрнидан турди. Йўрғасига солдатлар ёрдамида миниб
олди, аммо эгарга ўтириши билан бир оз жонланиб, ву-
жудида одатдаги ғайратини ҳис этди. Оёғини узангига
тираб, эгарда қовушиб, мустаҳкамроқ ўтириб олди.
Унинг оти бошини қуйи солганича турарди. Мирза оти-
ни этигининг пошнаси билан нуқиб, аранг судралиб ке-
таётган отлиқ ва пиёдалар сафига қўшилди. Сал юрар-
юрмас мирза отининг қоқилиб ва нимадандир ҳуркиб
юраётганини сизди. Оти теварак-атрофга олазarak қа-
раб қўярди. Қумда ҳар қадамда ҳолдан тойиб йиқилиб
қолган отлар, ташлаб кетилган қурол-яроғлар кўзга
чалинади, отидан айрилиб пиёда қолганлар эса оёқла-
рини қумда аранг кўтариб босадилар. Тангриберген
қалпоғини пешанасига бостириб олди. Солдатларнинг
ҳалок бўлиб қолиб кетаётганига қарашга юраги дов-
бермай, бошини ҳам қилиб кетиб борарди у. Тангри-
берген бир вақт бошини кўтариб олдинга қаради.

Қуёш уфққа бош қўйган, кўзни очиргани қўймас-
ди. Мирза пириллатиб кўзларини четга олди. Унинг
нигоҳи чексиз-чегарасиз фируза осмонга тушди-ю, ун-
дан кўзини узолмай қолди. Кўзи осмонга тушиши
билан у барча орзулар ушаладиган Лайлатулқадр ўта-
диган кечадаги мусулмондек бирдан ўзгарди-қолди.
Ё қудратли тангрим! Шу вақтга қадар у нимани кў-
рибди? Ё у оламни кўзи боғлоғлиқ ҳолда кўрган экан-
ми? Ақл бовар қилмайдиган, сирли мўъжиза — чеки-
чегараси йўқ, кўз илғамас кенгликдаги мовий осмон
ва унинг тагида ҳам шундай чегарасини кўз илғамас
ер ястаниб ётибди, улар мана шу ернинг юзида бир
неча кундан бери беором юриб келадилар! Бу ернинг
катталигини-чи! На боши бор, на кети! Бироқ бу олам-
да ҳамма нарсанинг ҳам чегараси бўлади-ку! Наҳотки
инсон ақл-заковати чегараси йўқ бирон нарсани бил-
са? Шу фикрнинг ўзиёқ шаккоклик эмасми? Сен пе-
шананг беш энлик бўлиб, уч ҳисса ортиқ оқил одам
бўлганинга ҳам, фақат инсон ақли бовар қиладиган
нарсанигина тушунишга қодирсан. Қолгани ҳаммаси
сен учун яратган оллонинг топишмоғи, қутлуғ сири.
Мана бу бошинг узра ястаниб ётган чек-чегараси йўқ

мовий осмон ҳам яратганининг қудратининг нишонаси. Айтайлик, сен илгарилар ҳам бу қудратли мўъжизани билгансан, дейлик. Бироқ бу қудратнинг маънисини устида сира бош қотириб кўрганмисан?

Мирза мийиғида кулиб қўйди. Ҳайлаш қаёқда! Илгарилар сенинг фикр-хаёлингни ўтлоқлардаги молларингга уйдаги хотинларингдан нарига ўтмаган. Сен ундан ортингга қодир эмас эдинг. Шулардан ортган вақтингда эса ҳар хил аёлларнинг кетидан югургансан, холос. Қани энди инсон онда-сонда бўлса ҳам яна бошқа бир дунё борлигини ва у дунёда инсон ҳар бир яшаб ўтган дақиқаси учун товон тўлаши лозимлигини бир ўйлаб кўрса! Агар у онда-сонда бўлса ҳам бировга яхшилик қилиб, борига қаноат қилган бўлса, унда шу қисқагина умрида бунчалик гуноҳларга ботмаган бўлармиди!

Ё тавба! Ота-боболаринг ичида машҳур диёнатли эшонлар, азиз-авлиё доно кишилар ўтганини оғиз кўпиртириб ҳикоя қилишга тушганинда ўтирган ерингни ҳам унутиб қўяр эдинг-а! Бироқ ўша ўтган уруғ-аймоғларингдан биронтаси ҳам, сенинг ўзинг ҳам биронта бечоранинг кунига мана шу беғубор осмончалик ҳам ярамагансизлар. Кейин, худди каламушдай, ҳар биримиз ўзимизга алоҳида уя ясаб, бир-биримиздан девор билан ажралиб олганимизча, шу осмонни ҳозиргидек мароқ билан ҳузур қилиб томоша қилишга вақт топа олганмизми?

Сен бу ажойиботга бир қарагин-а, нақадар юксак, қўл етмас ва мусаффо! Уни ҳали инсон нафаси булғатганича йўқ. Ишқилиб, унга инсон оёғи ҳеч етмасинда, агар етса борми, уни ҳам хароб қилиши ҳеч гапмас. Унинг мусаффо, чексиз ва мовийлигини-чи! Ё тангрим, ё қодир худо, яқингинада ҳам мен унинг бунақалигини билмай яшар эдим-а! Мен унинг кафтдеккинасини кўрардим, холос, у ҳам кўзимга кул ранг бўлиб кўринади. Анави офицернинг панжасида ўлаётганимда эса мана шу буюк олам кўзимга бир парчагина, кир бўлиб кўринган эди...

Ким билади, балки ўлар чоғида бизга насиб этадигани ўша кир парчасидир? Насиб этадигани-я? Инсон боласи онаси қорнидан тушиб бу ёруғ жаҳонни кўрганида, балки оллои таолонинг ўзи унга олдиндан мана шунақа бир парчагина кул ранг осмонни атаб қўйган

бўлар? Ер юзидаги ҳаётингнинг маъноси шу, деб қўяр? Сен хоҳ хўжа бўл, хоҳ оддий фуқаро бўл, ҳаётингнинг маъносидан розимисан, йўқми, барибир сенга ер юзида аталгани шу. Ҳеч қандай йўл билан бундан ортиғига эришолмайсан... Нақадар даҳшат!

Афтидан, шунинг учун ҳам бу дунёни ёлғончи дунё деб аташса керак-да! Алдамчи! Мирза тарс-тарс ёрилиб кетган лабларини аранг қимирлатиб, шу сўзни бир неча марта такрорлади: «Алдамчи, алдамчи, алдамчи!» Агар сен ўз ихтиёринг билан келмаган бу олам алдамчи бўлса, сен уни ўзгартиришга қодирмидинг? Агар сен уни жуда ўзгартиришни истаганинда ҳам ўзгартиролмаган бўлардинг. Ахир ҳар томонга вабодек тарқалиб кетаётган ғам, зўравонликни одам боласи ўйлаб топмаган, уни ердаги гуноҳи учун инсонга оллои таолонинг ўзи ўйлаб чиқарган. Ё тангрим, сен сўфи акангнинг гапларини қайтаряпсан-ку! Бир вақтлар, мирза ҳали ёш бола чоғида, овулларида бир кал мулла бўлгучи эди. У ҳам худди шу тақлид гапларни тарғиб қиларди. Уша мулла умри бино бўлиб бошидан салласини олмасди, унинг каллигини биринчи бўлиб Тангриберген фош қилган эди.

Кунлардан бир кун катталар дастурхон атрофига тўпланиб ўтиришганда, у секин девор тағи билан юриб мулланинг орқасига борди. Катталар ўртага олиб келиб қўйилган гўштни тановул қилишга тутинишди. Мулла одатига кўра овқатга қўлининг учини олиб бориб, қироат билан: «Бисмилло...» деди. Тангриберген секин унинг салласининг учини бир қулоч канопа боғлаб, канопнинг иккинчи учини яшил ранга бўялган, устига ўрин-кўрпа тоғ қилиб тахлаб қўйилган сандиғининг оёғига боғлаб қўйди. Бешбармоқни еб бўлишгандан кейин, улар қўлларини арта бошлашди. Мулла узундан-узоқ фотиҳа ўқиди-да, уй эгаларига миннатдорчилик билдириб, виқор билан аста ўрнидан турди. Худди шу пайт умрида бошидан олмайдиган салласи тушиб кетди. «Вой, ҳурматли мулламиз кал экан-ку!» — деб юборди аёллардан бири ҳайронлигини ичига яширолмай ва ўзини-ўзи чимчилаб олди. Бу пайт Тангриберген эшикка яқин бир ерда ҳеч нарсадан хабари йўқ одамдай, бамайлихотир ўтирарди. Ич-ичидан кулгисиз кистаб келаётган бўлса ҳам одобли талаба домласи олдидан бош эггандай, жимгина ерга қараб ўтираверди.

Ана ўша кал мулла Қудайменденинг уйига кечки овқатга тўпланган меҳмонларга, гўё бу дунёда уни ортиқ ҳеч нарса ташвишга солмайдигандай, нуқул нариги дунёдан ҳикоя қилиб ўтирарди. Кал мулла худди Тангрибергеннинг катта акаси—сўфига ўхшаб шилпиқ кўзларини қисиб ерга қараганича тасбеҳини секин ўгириб, одамлар озгина бўлса ҳам бу дунёда кўришни орзу қилиб юрадиган ҳузур-ҳаловатли кунларни ўз ҳикоялари билан нариги дунёга суриб қўярди. Унинг гапларига қулоқ солиб ўтирган одамга яхшиликлар, оқил ишлар фақат нариги дунёдагина бўлади, одамларнинг бу дунёдаги барча ишлари ўлмаснинг куни, шунчаки уриниш. Мулла нима тўғрисида гапирмасин, уни охир-пировардида олиб бориб битта нарсага тақарди: инсоннинг ер юзидаги биринчи гуноҳи, сарсонлик-саргардонлик, ғам-алам, мусулмон бандалари ер юзидаги қилмишлари учун нариги дунёда жаннат ё дўзахга тушишлари учун босиб ўтишлари лозим бўлган қил кўприк...

Мулла яна бир даҳшатли нарса — киши ўлими олдидан жонингни олгани келадиган Азроил тўғрисида ҳикоя қилишни ҳам яхши кўрарди. Аммо у Азроил ҳақидаги ҳикоясини ҳар сафар тўйиб кечки овқатни еб бўлганларидан кейин кайфлари чоғ бўлиб ўтирганда бошларди. Балки шунинг учунми ёш Тангрибергенни бир кун эмас-бир кун жонини олгани келадиган бу Азроил сира ташвишга солмасди. Аксинча, у тўғрида эшитавериб эти қотиб кетганиданми, баъзан қизиқсиниб, Азроил кимга ўхшаркин-а, деб ўйлаб кетарди. Аммо ёш мирза ҳарчанд ҳаракат қилмасин, Азроилни сира кўз олдига келтиролмасди.

Ҳозир эса у тўсатдан ўша Азроил анави ўзини бўлган малла офицерга жуда ўхшаса керак, деб ўйлади. Офицерни эслаганида мирзанинг қорнига яна қаттиқ оғриқ тургандай бўлди, шунда у ўзига-ўзи заҳарханда савол берди: «Ҳа, жигар, вужудингга қалтироқ туриб кетдими? Ўлгинг келмас экан-да, а?.. Унда қўлингдан келса, муддатидан олдин ўлма, умрингни иложини қиллолсанг бир кунгинага, бир соатга бўлса ҳам чўзиб қол!»

Мана бу тип-тиниқ фируза осмон ҳам, нурафшон қуёш ҳам ўлма, яша, деб эслатиб турмоқда эди. У тўсатдан енгил тортиб, олдинда нималар кутаётгани,

алғов-далғов бу оламнинг келажяги тўғрисида ўйламай қўйди. У мусаффо осмонга суқланиб тикилгани сари ўлимнинг ифлос чангалидан вақтинча бўлса ҳам қутулиб олганидан, ҳали яна ҳаётнинг гаштини сура олишидан, ҳали тақдир унга ажратган туз-насибаси, қисматининг ҳаммасини татиб, кўриб бўлмаганидан хурсанд бўлиб кетмоқда эди. Ҳали юрагинг уриб турган экан, нима қиласан ўтмишни, келажакни ўйлаб, ўзингни қийнаб. Унут, ҳаммасини унут! Унут!

Мирза бутун вужудида фароғат ҳис этиб, эндигина хурсанд бўлиб кетаётган эди, тўсатдан кимдир ёнида: «Худоё жувонмарг бўл!» — деб қарғагандек бўлди. Бу овоз қаердан келди? Ўзи бу гапни қачонлардир биров кишига айтганмиди? Йўқ, умри бино бўлиб бу гапни бировга айтган эмас. Аксинча, бу гапни қачондир аллаким ўзича айтган эди.

«Худоё жувонмарг бўл!» Мирзанинг вужуди муз бўлиб, қамчи тутган қўли қалтираб кетди, бу тавқини лаънатни унинг юзига ҳозиргина ташлашгандек бўлди. Аммо уни қарғаган ким? Суев чолми? Йўқ! Кўзларининг милки доим қизариб юрадиган ўжар, қайсар чол ундан қаттиқ хафа бўлиб, ёлғизгина қизидан ҳам уни деб бир умрга юз ўгирган эди. Ота-она ризолигига оёқ қўйганлари учун қария уларни оқ қилди ва қайтиб кўрмади. Қариянинг кўнглини юмшатишга неча бор уриниб кўришди-ю, барибир фойдаси бўлмади.

Унда ким қарғаган? Балки Оқболадир? Йўқ, қарғаган у ҳам эмас... Унда уни бу қадар яниб қарғаган ким? Ё тушида кўрдими буни? Туш — тулкининг тегаги, дейишади. Аммо у бу қарғишни тушида эмас, ўнгида эшитган. Эсида, бу гапни ўша эшитганида ҳам бирдан вужуди муз бўлиб кетган эди-ю, аммо сир бой бермаганди. «Худоё жувонмарг бўл!»

Ҳаяжонланиб кетиб, мирза бўшашиб кетаётган йўрғасини қамчилаб, қум тепаликка бўри йўртиш билан чиқиб олди. Бир чақиримча олдинда уч-тўртта мулозимлари билан бирга генерал Чернов жетиб борарди. Тангриберген, ҳозир уларга етиб оламан, деб ўйлаган эди. Бироқ генерал ўз мулозимлари билан отларининг чиллак оёқларини аранг судраб босдириб, иккинчи тепаликка кўтарила бошлади. Ҳа, нима бўлганда ҳам оқ арғумоқнинг тенги, баҳоси йўқ-да! Чарчаганига қарамай, тепаликка эпчилик билан чиқиб олди. Йўқ,

бу аллақандай терга ботиб кетиб, кучини иложи бо-рича эҳтиёт қиладиган қирчангилардан эмас. Қадди-қоматиям келишган, феъл-атвори ҳам бўлакча. Қанча чоптирма, чарчаганини сира ҳам билдирмайди. Ингичка бурнининг катаklarини кериб, ўлар ҳолатга етиб, гуп этиб йиқилиб қолгунича елдай учиб кетаверади. «Худоё жувонмарг бўл!» Шу гапни ким айтувди-я, унга?..

Генерал Чернов қум тепалик устида бир зум кўринди-да, кейин пастга шўнғиб, яна кўзга кўринмай қолди Унга етолмаганлар, ҳали ҳам тепаликка кўтариламан, деб тиришиб ётишибди. Генералнинг ёшигина адъютантининг оти юрмай, таққа тўхтаб қолди. Адъютант шошиб-пишиб отдан тушди-да, жиловидан тортиб кўрди, аммо ҳолдан тойган оти турган еридан қимирламади. Хафа бўлиб кетган адъютант яна отига миниб олди ва жон ҳолатда юргизаман, деб уни қамчилай бошлади. Оти эса қумдан оёғини суғуролмай, миқ этмай тураверди. Бечора от дир-дир титрайди, юргиси келади-ю, оёғини кўтариб босишга мадори келмайди. «Худоё жувонмарг бўл!» «Худоё жувонмарг бўл!» Йўқ, бу қарғиш уни адойи тамом қиладиганга ўхшайди! Чак-чак томиб турган томчи тошни ҳам емирганидай, бу қарғиш ҳам унинг миясини тинмай кемира бошлади. «Худоё жувонмарг бўл...»

Тангриберген сал бўлмаса қулоқларига бармоғини тикиб олай деди. Ёш адъютант эса ҳамон аламига чидамаганидан отини қамчилайди. Тангриберген унга: «Қўйсанг-чи!» — деб қичқирмоқчи ҳам бўлди-ю, адъютантнинг телбанамо тер босган башарасини кўриб, индамай қўя қолди. Адъютантнинг оти ерга қулаб, ортиқ қимирламай қўйганида, Тангриберген уларга тенглашиб қолган эди. Мирза қалпоғини пешанасига тушириб, йўрғасини тинмай қистаб, уларнинг олди-дан тўхтамай ўтиб кетишга ҳаракат қилди. Унинг йўрғаси бирдан қулоқларини динг қилиб, бошини кўтарди. Тангриберген ҳам юқорига қараган эди, юраги шув этиб орқасига тортиб кетди: катта қора қуш унинг боши тепасида чарх уриб айланмоқда эди. У қанотларини онда-сонда ва қаттиқ елпитиб, пастда ўрмалаб кетаётган пиёда ва отлиқларни синчковлик билан кузатмоқда эди. Мирза қайтиб тепага қарамади, аммо боши узра дам баландлаб, дам пасайиб учиб юрган қора қушни ҳамиша сезиб борди.

Тангриберген бирпас бошини қўйи солганича эгарининг кумушдан ишланган қошини томоша қилиб кетди. «Бу эгарни менга ким ясаб берган эди-я?» — деб ўйлаб, у устанинг номини эслашга ҳаракат қилди-ю, бироқ эслолмади. Орқа томонда ўқ овози эшитилди. «Адъютант ўзини отдими?» — деб бепарволик билан кўнглидан ўтказди у, кейин олдинги томондан эшитилаётган ғала-ғовур овозларни эшитиб, бошини кўтарди. Тангриберген тер тушган кўзларини артиб, олдинга интилди. Олдинда кетаётганлар барханларни босиб ўтиб бўлишибди. Сўнгги қумтепалар ортидан кенг, офтобдан жизғанаги чиққан чўл бошланарди. Чарчаб ҳолдан тойган, чувриндиси чиқиб кетган, соч-соқоли ўсиб кетган солдатлар ҳаяжонга тушиб бир-бирларига чўлни кўрсатиб, бўғиқ, хирилдоқ овозлари билан аланималар деб қичқиришар, шоша-пиша отларини тезлашга ҳаракат қилишарди. Мирза уларнинг нима деб қичқиришаётганини эшитмади-ю, аммо чўл ёқасидаги ёлғизгуп қора жийдани кўриб кўзлари чақнаб кетди.

Эй қодир худо, шу кўзларига ишонса бўладими? Ахир бу... Бу... У ҳаяжонланганидан жойнинг номини сира эслолмади, фақат:

— Ҳа! Бу ўша жой! — деб гўлдирадди холос.

Албатта-да, бу ўша жой! Генерал қани? Ҳа, ҳованави ерда кетяпти.. Етиб олиб, унга айтиш керак... Мирза қичқириб, унинг диққатини ўзига тортмоқчи бўлган эди, овози хирилладию чиқмади. Шундан кейин у генерал Черновга етиб олгунча тезлайман, деб йўрғасини қамчилади.

— Генерал! Генерал, бу ўша... Ўша..

Генерал ҳаяжонланиб кетган Тангрибергенга қаради, унинг офтобдан униқиб кетган, ҳорғин юзини, ёш тўлган кўзларини, ҳаяжонини, титраётган лабларини кўриб ўзи ҳам тўлқинланиб кетди.

— Ҳа, мирза, таниш жойларми?

— Ҳа-ҳа! Бу ўша...

— Шахсан мен сизнинг ҳалоллигингизга сира шубҳа қилмаган эдим. Раҳмат, мирза!

Тангриберген ҳамон орқада қолиб кетган қора жийдага қараб-қараб қўярди. Кейин у ёқ-бу ёққа аланглаб, ўт-ўланларни синчиклаб кузатгани сари ҳамма ёқ унга қадрдон кўрина бошлади, ичидан тантанавор бир овоз ҳадеб: «Қара! Қара, қадрдон ерларинг

бошланди!» — деб шивирлаётганга ўхшарди. Энди жуда оз қолди, бу ёғига чўл тамом бошқача бўлиб кетади. Ҳадемай отларнинг оёғига малол келмайдиган юмшоқ ерлар бошланади. Илгариги тинч замонларда қор ҳам қалин тушар эди, баҳор келса бу ерларни қип-қизил ёвшан билан шувоқ, турли-туман серсув ўтлар босиб кетарди. Шу ерларнинг аллақасерида, агар янглишмаса, ҳов анави ялангликда чий ўсади. Уша ерлар оппоқ, шамолда чайқалиб турадиган чийларнинг қалинлигидан диққинафас бўлиб кетарди. Шунинг учун ҳам Оқчили деб аташган бўлса керак...

Бу ёз қуруқ келди, ҳамма ўтларнинг жизғанаги чиқиб ётибди. Қуриб ётган ёвшанлар илдизи билан ёнига ёнбошлаб ётибди. Аммо кайфи чоғ бўлиб кетган мирза энди нохуш нарсаларни ўйлашга қодир эмас эди. Йўрғасининг ҳар одими билан у болалигидан яхши таниш у ва, ўтлоқларга кириб бормоқда эдики, вужудини қамраб олаётган ҳаяжондан ўзини босишга ожиз эди. Мирза сабри чидамаганидан эгарда типирчилаб, оёғини узангига тираб, чайқалиб келаётган отини тинмай этигининг товони билан илдамроқ юришга қистарди. Қадрдон юрти билан умрининг энг оғир дамларида учрашгани учунми, ҳозир уни ҳамма нарса ҳаяжонга солмоқда эди. Бу ерларнинг ҳар тоши, ҳар қарич ери унга ўтмишини яққол эслатмоқда эди. Ҳов олдинда, анави тепаликнинг ортидан Оқчили сойлиги бошланади. Уша, Оқболани ўғирлаб қочган йили уларнинг овуллари шу ерда турган эди. Ёзда, жазирама иссиқда ўтлар сўлиганда ҳам Оқчили сойлигида ёзнинг охиригача ҳам баҳорги нам сақланиб қолар, галласимон ўт, кул ранг ёвшан, айиқтовон, ялпизсимон ўтлар гуркираб ётар эди. Ҳар қалай, аҳволим ёмон, ёмон. Офтоб миямни эритиб, томирларимдаги қон қуриб боряпти... Аммо зарари йўқ, толеимизга Оқчилига етиб олдик. Оқчилида ҳеч бўлмаганда тўйиб-тўйиб муздак кина сув ичиб оламиз-ку! Жазирама иссиқдаям бой овулнинг уюрлари ҳамма ёқда ўтлаб юрган бўларди, сой, дара, тоғнинг этаги бўйлаб узоқ-узоқларгача ёйлиб кетарди. Чий орасидаги сув отлар уюр-уюри билан сув ичгани келганида ҳам бемалол етар эди-ку. Генерални албатта огоҳлантириб қўйиши керак: ташналикдан қийналиб кетган одамлар ҳам, отлар ҳам аввалига сувни оз-оздан, секин-секин ичишлари керак...

«Бу нима? Йўрғасининг қулоғими? Икки, уч, тўрт. Отнинг қулоғи ҳам тўртта бўладими? Офтоб ахир мени соб қилди, бошим айланяпти». Мирзанинг ёнида кетаётган отлиқлар кўзига худди туман ичида қолгандай хира кўрина бошлади, кимнинг оти қанақалигини ҳатто ажратолмай ҳам қолди. Оқиш, кўкиш, қизғиш ранглар бир-бири билан қоришиб кета бошлади. Отининг туёғи остидаги ер денгиздай чайқала бошлади, мирза йиқилиб кетмаслик учун кўзларини чирт юмиб олди. Боядан бери хотиржам гаплашиб келаётган солдатлар бирдан алланималар деб қичқириб, отларини қистай бошладилар. Мирза боши айланишидан қўрқиб кўзларини очмади. Йўрғаси бир текисда одимляпти, ўзи эса бошини кўксига эганича, хаёлга чўмиб, Оқбола билан яшай бошлаган даврини эслаб кетяпти.

Ушанда уларнинг ўтовларини Тангрибергеннинг кўнглига қараб катта овулдан анча нарига, Оқчилининг этагига қўйиб беришган эди. Уша йили ёзнинг энг иссиқ ойларида ҳам сойликда то кеч кузга қадар ҳам ўтлар баҳорги ис, яшилликларини йўқотмаганди. Оқбола оппоқ ўтовининг сойликка қараган эшик пардасини ёз бўйи туширмаган эди. Ўтов атрофидаги ўтўланни босишга ҳеч кимга рухсат этилмасди. Фақат энг мўътабар меҳмонларгина ёшларнинг ўтовигача отда келишлари мумкин эди. Бой овулга тинимсиз келиб турадиган меҳмонлар эса анча нарида отдан тушишиб, ўтовгача пиёда юриб келардилар. Соғин молларни ҳам овулдан анча нарида сақлашарди. Оқ ўтовнинг туйнуғи ҳамиша ёпиқ бўлар, ўтов ичи нимқоронғи турарди. Сал кўтариб қўйилган кигиз парда тагидан ичкарига ёқимли шамол ва ўт-ўланларнинг иси кириб турарди. Ваъзан яйловда эсиб турадиган илиқ шамол азонга бориб совиб кетса, хизматкор аёллар ёшлар юпқа ипак кўрпанинг тагида совқотиб қолишмасин, деб аста юриб келиб, ўтовнинг эшигини беркитиб кетишарди. Оқбола барвақт, азонда уйғонарди, дарров эрининг эркалашларидан толиққан баданига енгилгина камзулини ташлаб оларди. Ўтовдан чиқаётганида эшикнинг иккала тавақасини кенг очиб қўярди, шунда ўтовларига сой томондан қалин чўл ўтларининг ёқимли ис-уфори гуп этиб уриларди. Бу эрталабки соф ҳаво пар тўшакда эзилиб ётган мирзани бирдан жонлантириб юборарди.

Ундан кейинги йил ҳам баҳор келиши билан бой овул яна ўша Оқчилига кўчди. Ўша йили қиш жуда қаттиқ келган эди. Баҳор қуёши бутун чўлни босиб ётган қалин музни анчагача ҳам эритолмай турди. Дастлабки илиқ кунларданоқ денгиз ёқасига жойлашган овуллар чўлга кўчиб ўта бошлагани билан қиш ҳамон забтидан тушмаган, муздай шамол ялаб турадиган тепаликларнинг чўққиларида эса ҳали ҳам ола-була сийрак қор бор эди. Бир неча чақиримга чўзилиб, шошмай кетаётган бой овул кўчи қиши билан дам олиб ётган яйловга етиши билан баҳор ёмғири қуйиб берса бўладими! Осмонда сийраккина кезиб юрган булут парчалари бирдан қалин тортиб, осмоннинг юзини қоплаб олди. Шамол тиниб, гулдурос билан жала қуя бошлади. Тезлик билан йўл-йўлакай ўтовларни тиклашга тўғри келиб қолди. Жала натижа-сида чўл бир зумда кир денгизга айланди, овул ортидаги дара, сойларда айқириб сув оқа бошлади. Бироқ кўп ўтмай жала тўхтади, осмон ҳам ёриша қолди. Қуёш чарақлаб турган осуда бу баҳор куни ёздагидек илиқ ва кўнгилли эди. Мириқиб нам тортган ер қуёш тафтидан жимир-жимир буғланади. Овул Оқчили бўйлаб ўтовларини тикиб бўлар-бўлмас қўйлар қўзилай бошлади. Дўнгларнинг жануб томонларини ва қори эриган тепаликларни майин майсалар қоплади.

Ўша йили одамлар мирзани сира таниёлмай қолишган эди. У бутун ёз бўйи ёш хотинининг ёнидан бир қадам ҳам жилмади. Ўзи ҳам бордию бирон зарур юмуш билан бирон ерга кетадиган бўлса, то қайтиб келгунича уйига интиқ бўлиб кетарди. Қайтиб келаётганида ҳали узоқданоқ узангига тираниб овулини кўздан ўтказар экан, оқ ўтовлар орасидан Оқболанинг ўтовини қидирарди. Оқбола ҳам ўша йили жуда очилиб кетган, кийимлари ҳам жуда чиройли, серҳашам эди. Турли-туман чиройли кийим кийган қиз-жувонлар ўтовлар олдида ҳар қанча ўралашишмасин, Оқбола уларнинг ичида ўз кийими билан алоҳида ажралиб турар эди. Оқбола оппоқ бурма этаклик шоҳи кўйлагининг устидан яшил бахмал узун нимчасини кийиб, бошига узун лўкисини ўраб, кумуш зебигардонини тақиб, ўтовидан виқор билан юриб чиққанида, ҳатто аёл зоти билан унча қизиқмайдиган кекса сўфи акаси ҳам хўппасемиз, соч-соқоли ўсиб кетган башарасини теска-

ри буриб «Астағфирулло! Бу наҳс босган аёл истаган одамини йўлдан оздириши мумкин!» — дер эди.

Илгарилар мирза сафардан қайтганида ҳамнша катта хотинининг ўтови ёнида тўхтар эди. Бунга бойвучча ҳам, бутун овул ҳам ўрганиб қолган эди. Аммо Оқболани ҳам хотин қилиб олиб, унга ҳам алоҳида ўтов қурдирганидан кейин, Тангриберген бу одатини ўзгартирди. Тўғри, дастлабки вақтларда овулга кириб келаётганида ўзини ноқулай ҳис қилиб юрди. Қоратўридан келган, димоғдор бойвучча қайната ва қайнанасидан мерос бўлиб қолган бу хонадоннинг соҳибаси мен бўламан, дегандай гердайиб ўтовида мирзанинг йўлини пойлаб ўтирар ва дилида унга: «Қани, мени босиб ўтиб кетиб кўр-чи, чироғим!» — деб писанда қиларди. Тангриберген буни биларди. Тангриберген унинг худди шу дақиқада нима деб ўйлаётганини ҳам биларди. Бойвучча ўша дақиқада ўзининг тагли-тахтли бадавлат хонадонданлигини, отаси қайнатасидан, онаси эса қайнанасидан ҳеч нарсада қолишмаслигини, демакки, эрининг олдида тили қисиклик жойи йўқлигини ўйлаб ўтирарди. Буларнинг ҳаммасини Тангриберген яхши билар эди. Гарчи у эрининг унинг ўтовини босиб ўтиб кетолмаслигига ишониб, ўтирса ҳам, барибир юрагининг аллақасерига шубҳа уя қуриб, девор ортидаги тиқ этган овозга зийраклик билан қулоқ тутиб ўтирарди. От туёғининг овози ўтов ёнидан ўтиб, нари кета бошлаганида эса ичиқора, рашкчи бойвучча чидаб туролмай ирғиб ўрнидан туриб, тирқишдан эрига қарарди. Ёш мирза бойвуччасининг назарини орқасидан ҳам ҳис этар эди. Мирза ҳеч қаёққа қайрилмай ва тўхтамай, гиламдай тўшалиб ётган, босиб-янчилмаган ўтнинг устидан аста юриб тўғри Оқболанинг ўтовига борарди. Ёшгина хотини ҳам худди бойвуччага ўхшаб бетоқатлик билан тиқ этган овозга қулоғини тутиб уни кутиб ўтирган бўларди, эрининг ўтов ёнига келиб отдан тушганини сезиши билан ирғиб ўрнидан турарди-да, кумуш тақинчоқларини жангиллатиб, унинг иқболига юрарди. Тангриберген ҳали остонани ҳатлаб улгурмасидан ёц, чиройли Оқбола қувончи ва бахтиёрлигидан оғзи қулоғида бўлиб тимқора кўзлари чақнаб оқ ўтовдан югуриб чиқарди. Мирза овулнинг каттадан-кичигигача ҳозир кузатиб турганини билганидан ўзини бир оз ноқулай ҳис этар, қоратўри

юзи уятдан қип-қизариб кетарди. Аммо Оқбола сира хижолат тортмасди, эрини қўлидан тугганича сал олдинда кумуш тақинчоқларини жаранг-журунг қилиб, унга ҳурмат билан эшикни очиб борарди. Кейин эса...

«Нима бўлди ўзи, нега бунақа қичқаришади?» — деб ўйлади мирза ва кўзини очди. Солдатлар ўлар ҳолатга етган отларини қамчилаб, хурсанд бўлиб уни қувиб ўтиб кетишмоқда эди. Олдиндагилар аллақачон сойликда тушовлаб қўйилган ҳисобсиз отларнинг олдига етиб ҳам олишибди. Баъзилар ўзларининг отларини ташлаб, янги отларни эгарлашга тушишган, бошқа бировлари эса отнинг устида ўтиравериб увишиб қолган оёқларини ерга аранг босиб, ҳуркак отларнинг кетидан қувиб юришибди.

«Бу қанақаси бўлди? Бундан чиқди, Оқчиликда ҳозир ҳам овул бор экан-да?» — деб ўйлади Тангриберген бошқаларга ўхшаб ўзи ҳам ҳаяжонга тушар экан, йўрғасини этигининг пошнаси билан қичаб. Қизиқ, бу кимнинг овули бўлди? Бордию бу бирон ҳурматли танишининг овули бўлса-ю, Тангриберген унинг устига бало-қазони бошлаб келган бўлса-чи? Худо ўзи асрасин! Бу ерда овулнинг борлиги жуда чатоқ бўлди-да... Бу овул кимники бўлишидан қатъий назар, Тангриберген уни чувринди, кир-чир, аламзада солдатларни бошлаб келиб, хароб қиладиган бўлди.

— Мана, мирза, сиз ҳақ бўлиб чиқдингиз. Тепалик ортидаги овулни кўряпсизми?

— Лаббай? — деди мирза паришонхотирлик билан.

— Овул деяпман. Ҳов ана, кўряпсизми?

— Э-ҳа! Ҳа-ҳа, овул...

— Ҳамма ўтовлари ҳам оппоқ. Афтидан, анча бой овулга ўхшайди, сиз нима дейсиз? — деб сўради генерал Чернов жонланиб, аммо мирзанинг қулоғига энди гап кирмай қўйган эди.

У солдатлар тутиб эгарлаётган отларга тикилиб келмоқда эди. У янглишаётган бўлсам керак, деб ўзини ҳарчанд ишонтиришга ҳаракат қилмасин, солдатлар тутаётган тойларнинг сонидаги тақачалик келадиган тамга аниқ-таниқ кўриниб турарди. Тангрибергендан муздок тер чиқиб кетди. Бу нимаси?! Ё танграм... Ё парвардигор... Унинг юраги бежо тепиб, кўнгли айниб, бўшашиб кетди. У олдинда қувноқлик билан алланамалар деб кетаётган генералга нимадир деб қич-

қирмоқчи бўлди-ю, аммо қимтилган лабларини очолмади.

Овулга кираверишда Тангрибергеннинг назарида йўрғаси бутунлай юрмай қолганга ўхшади. У отида ирғиб тушиб, уни қамчилаб юборди-да, дарғазаб бўлиб овули томон югурди. Овулнинг у бошидан-бу бошигача шовқин-сурон босиб кетган эди. Мирза ақлдан озаёзди, қалпоғи тагидан шариллаб оқаётган тери кўзини очирмасди. «Ё парвардигор, мени қайси гуноҳим учун жазолаяпсан?» — деб худога илтижо қиларди у.

У кўз ўнги қоронғилашиб, гуп этиб ерга йиқилди. У ўрнидан туришга уриниб кўрди, қалтироқ қўлларига таяниб бошини кўтарди-ю, аммо ўрнидан туролмади. Яна ёнгинасида аллаким: «Тангриберген, худоё жувонмарг бўл!» — деб қарғагандек бўлди. Шунда у бирдан ҳаммасини эслади. Туркманлар томонга от ўғирлагани кетган йигитларининг қайтган чоғини эслади. Тимқора кийимдаги йигитлар қоп-қоронғи кечада азонга яқин секин-аста, отларининг оёғига наमत боғлаб қайтиб келишди. Аммо қаттиқ уйқуда ётгандек бўлиб туюлган овул аҳолиси сергак ётган эканми, бир зумда шарпаларини билиб, ҳаммалари ташқарига отилиб чиқишди. Тимқора кийимдаги йигитлар отдан тушиб, тундай қоп-қора отларини жиловидан етаклаб келишаверди. Наматга ўралган мурда оёқ-қўли жонсиз осилиб, қора отнинг эгарида кўндаланг ётарди. Мурдани ҳали ерга олиб улгурмаслариданоқ кекса бир кампир ўзини унинг устига ташлаб шундай фигон кўтардики, унинг оҳ-ноласи осмони фалакка етгудек эди. Ҳамма бир зум жим бўлиб қолди, унинг олдига боришга ҳеч ким журъат қила олмасди. Ўзининг ўтовидан чиққан Тангриберген ҳам нима қиларини билмай, ҳайрон бўлиб туриб қолди, шоша-пиша елкасига илган чопони елкасидан тушиб кетди. Худди шу пайт фарёд уриб йиғлаётган кампир бир зум йиғлашдан тўхтаб: «Сен мени ёлғизгина ўғлимдан жудо қилдинг, қариган чоғимда суянган тоғимдан айирдинг, якка-ёлғиз қолдинг... Худоё жувонмарг бўл!» — деди.

Илгарилари мирза чўл тўрғайини яхши кўрар эди. Чексиз-чегарасиз чўлда ёлғиз келаётганинда шу тўрғай кўнглини хушнуд этади. Илгарилар бор-йўғи кичкина болаларнинг муштидай келадиган, эрталабдан-кечгача кимсасиз бепоён чўлни жарангдор овози

билан тўлдириб сайрайдиган бўзтўрғайни таърифлаб тўймасди.

Мана ҳозир ҳам ўша бўзтўрғай боши узра дам баланд кўтарилиб, дам паст тушиб, тинмай сайрамоқда-ю, аммо мирза ортиқ унинг сайрашини эшитмасди. Энгагидан ёши билан бирга қўшилиб оқиб тушаётган тер ердаги тупроққа чак-чак томмоқда эди. Орадан бир оз вақт ўтгач, қўлларига таяниб бир амаллаб ўрнидан туриб олди-ю, аммо оёқларида зўр-базўр турарди.

У бепарво судралиб овули томон юрганда орқасидан тинмай оқиб келаётган пиёда, отлиқ солдатлар уни туртиб-суртиб, писанд қилмай ўтиб кетаверишди. Худди ўлжани кўз остига олган йиртқич ҳайвондай, улар гуруҳ-гуруҳ бўлиб, отларини қистаб, қора тепа ортига жойлашган тинчгина овулга бостириб кириб боришмоқда эди. Овулни қий-чув, йиғи-сиғи босиб кетган. Оқ ўтовлар орасида қўрқувдан ақлдан озаётган қизлар чинқириб қочиб юришибди. Ўқ овозлари эшитилди, қонга беланган итлар ванғиллаб ўтовлари томон қоча бошлади. Ҳозиргина ўтовлари олдида ўйнаб юрган болаларини йўқотиб қўйган оналар жон-жаҳдлари билан қичқириб, уларни чақиришади. Мирза шуларнинг ҳаммасига бепарвогина қараб келмоқда эди...

Тангриберген овулга етиб келганида солдатлар аллақачон ўтовлардан айрон, қимиз тўла мешларни судраб чиқишмоқда эди. Айниқса, овул ўртасидаги қудуқ атрофи гавжум эди. Узоқданоқ солдатларнинг турли-туман шовқин-суронли овозлари, челак ва бочкачаларнинг шақир-шуқури, отларнинг кишнаши қулоққа яққол чалинади. Генерал Чернов аллақачон ўша ерга етиб бориб, тартиб ўрнатмоқда эди. Тангриберген ҳам елкасидан тушиб кетай дейётган чопонининг этагини судраганича ўша ерга борди. У теварагидаги на бирон кимсани, на бирон нарсани кўрди, жон ҳолатда челакка ташланиб, уни бошига кўтарди, ҳар ютинганида томоғидаги олмаси бориб келарди. У учтўрт қултум сув ютар-ютмас, генерал Чернов офицерлардан бирига им қоқди. Офицер мирзанинг ёнига келиб, челакни ундан тортди.

— Етади, мирза... Сабр қилинг!

Бироқ Тангриберген сувдан ўзини тортолмади, офицер челакни унинг қўлидан юлиб олишга мажбур

бўлди. Биринчи қултумдан кейиноқ мирзанинг пешанасидан йирик-йирик тер чиқиб кетди, бироқ у пешанасидан чиққан терни артмади, ҳамон ҳеч нарсага эътибор бермай, очкўзлик билан офицернинг қўлидаги челака кўзини лўқ қилиб турарди. Генерал Чернов унинг ёнига борди-да, бир зум индамай унга тикилиб турди.

— Ҳа, мирза, отингизни йўқотдингизми?

— Билмадим...

— Жуда камдан-кам учрайдиган яхши от эди. Зарари йўқ, мен солдатларни топган отларингни ҳайдаб келинглар, деб жўнатдим. Энг яхшисини ўзингизга танлаб оларсиз. Бироқ мирза, жуда бой овулга дуч келибмиз-да. Ҳов ана, овул оқсоқоллари тўпланиб туришибди, улар билан гаплашиб, кимдигимизни тушунтириш керак...

Тангриберген генерал кўрсатган томонга қаради, кўзи катта оқ ўтов ёнида қўрқувдан ваҳимага тушган бир гуруҳ одамларга тушди. Одамлар жуда қўрқиб кетишган, олдинги димоғдорликларидан асар ҳам қолмаган эди. Тангриберген тескари қараб, афтини бужмайтирди. Буни генерал ҳам пайқади.

— Ҳа, танишларингиз эканми?

— Ҳа.

— Жуда соз... Улар кимлар?

— Менинг қариндошларим.

— Нима?

— Бу менинг овулим...

— Ҳим. Ҳали шунақа денг?— деди генерал ғалати қилиб ва қайтиб мирзанинг кўзига қарамади.

Генерал бир неча вақт нима қилишини билмай ҳайрон бўлиб турди-да, кейин мулозимлари билан бирга қудуқ томонга кетди. Генерал нари кетиши билан бояги тўдалашиб турган ҳамқишлоқлари ивиршивир қилишиб, у томон юришди. Уларнинг ичида ўзининг бойвуччаси билан сўфи акаси ҳам бор эди... Қоратўридан келган бойвуччаси яқинроқ келгандан кейин, ўзини мирзага ташлаб уни қучоқлаб олди-да, додлаб йиғлай бошлади:

— Уй-бай, энди ҳолимиз нима кечади?..

— Ҳой келин, ўзингни бос, бас қил энди...— деди Алдаберген сўфи ва мирзага қараб, ажабланиб йўталиб қўйди.

— Уйбай-ўв, муллака!..— бойвучча йиғлашдан тўхтамасди.— Ўзимни қандай босай...

— Бўлди, бўлди. Увиллашингни бас қил! Ҳой Тангриберген, уларни бу ерга сен бошлаб келдингми?

— Мен...

— Ай-яй-яй! Тоза бошимизни говғага қўйдинг-ку.. Ана, томоша қил, бу соч қўйган кофирларнинг овулимизни талашини кўр. Қарасанг-чи!

Тангриберген ерга қараганича лол турарди.

— Уларни бу ердан олиб кет. Овулимизни талагани йўл қўйма! Эшитяпсанми?

Қари сўфининг бу гапини маъқуллаб бойвуччаси ҳам, узоқ-яқин қариндошлари ҳам алланималар деб гўлдирай бошлашди.

— Тангриберди!.. Жигарим, бизнинг ўтинчимизга қулоқ сол..

— Шундай қил, жигар, уларни бу ердан олиб кет. Бошимизга кулфат ёғдирма!

— Ҳар қалай, сенинг гапингни қулоқларига олишса керак...

— Бунақада бизни кафангадо қилишади-ку!

— Бизни оёқости қилдирма буларга..

— Буларни тинчитмасанг, оловдай ҳаммамизни ялаб кетишади..

Тангриберген оёғида аранг турарди. Қариндошларининг овозлари қулоғига элас-элас кирарди. Ташна бўлиб кетганидан, назарида, танасидаги қон қуриб қолганга ўхшарди. Бироқ у на қимиз, на сув сўради. У ҳозир вужуди азоб чеккани сари хурсанд бўлмоқда эди: «Ажаб бўпти! Бундан баттар бўл!»— деб койирди ўзини-ўзи.

— Ҳой!— деб қичқирди қари сўфи.— Нима бало, кар бўлиб қолдингми? Гапимизни эшитяпсанми, йўқми? Бу кофирларни бу ердан олиб кетасанми, йўқми? Бу итдан тарқаганларни бизнинг овулимизга нега бошлаб келдинг? Сен кимни оёқости қиляпсан, а?

Тангриберген худди муҳим бир нарса устида боши қотиб қолган одамдек ҳамон бошини кўтармасди. Юзида ҳеч қандай ифода йўқ. Оқсоқоллар ваҳимага тушиб ҳайрон бўлиб бир-бирларига қарашди. Оломон орасида ивир-шивир бошланди.

— Ё тангрим, унга нима бўлдийкин-а?

— Ақлдан оздимикин-а?

— Бир бало бўлган... ҳа, бир бало бўлган..

Тақводор қариялар ичларида калима келтира бошладилар. Бойвучча кўзларини узмай эрига тикилиб турарди. Эрига тикилгани сари уни ваҳима боса бошлади.

Ёлғиз Алдабергенгина ҳеч нарсани пайқамади. Укасининг бепарволиги доим унинг нафсониятига тегарди. Аммо мирза бунга унча аҳамият бермасди. Қари сўфи ҳозирги даҳшатли дақиқада ҳам укам овулдошларимнинг олдида мени мулзам қилиб, жўрттага жавоб қилмаяпти, деб хаёл қилди.

— Ҳали шунақами?!— деб қичқирди у ғазаб билан ва қўлларини ботаётган кирмизи қуёш томонга қараб, фотиҳага очди.

Қари сўфи ҳамма тилаклар оллои таолонинг қулоғига тезда етиб, ижобатга ўтадиган кунботар чоғида укасини қаргамоқчи бўлаётганини кўриб, ҳамма даҳшатга тушди.

— Муллака, нима қилмоқчисиз ўзи?— деб чинқириб юборди бойвучча Алдабергеннинг қўлларига ёпишиб. — Худо шундоқ, ҳам уриб қўйибди-ку бизни?!

Қари сўфи келинини ўзидан итариб, шаҳд билан яна кафтларини ёзди.

— Эй қудратли парвардигор, ўз фойдасини билмаган шу нобакор бандангта...

Тангриберген бирдан ўзига келди, бир силкиниб, овози борича қичқирди:

— Йўқолларинг! Ҳамманг йўқол кўзимдан!

У телбаларча алланималар деб қичқириб, юраги қинидан чиқиб кетаёзган овулдошларининг устига ташланди. Ҳали ҳеч ким мирзани бу аҳволда кўрмаган эди. Энди қари сўфи ҳам бу ишлар бежиз эмаслигини тушуниб, қўрқиб кетди. Ортиқ калимага оғзини очолмай, укасидан нари қочди. Қўрқа-қўрқа қариндош-уруғлари ҳар томонга қараб қочиб кетишди.

Овулни ғала-ғовур босиб кетган. Солдатлар бу кейин керак бўладими йўқми, демай, қўлларига илинган нарсани олишмоқда эди. Вақтида яшириниб улгурмаган қиз-жувонлар кўйлақларининг этагини ҳилпиратиб, ўтовларнинг орасида у ёқдан-бу ёққа югуриб юришибди. Солдат қувлаётган ёшгина бир қиз шошиб қолганидан нима қилаётганини билмай, овул орқаси-

га — чўлга қараб югурди. Солдат унинг кетидан худди товуқ қувлаётган одамдек қулочини ёзиб югурарди. Солдатнинг кетидан эса қизнинг онаси югурди. Аёлнинг бошидан ёвлиғи учиб кетди. У бошяланг югурганича қичқирарди:

— Бу овулда эркак зоти борми ўзи?! Ёрдам берсаларинг-чи, ўй-бай!

Тангриберген турган ерида чайқалиб кетди. Кўз олдини қора ҳалқалар қоплаб олди. Унинг қулоғига нимадир бўлди, аллақандай тушуниб бўлмайдиган овозлар тўлқини дам яқинлашиб, дам узоқлашарди. Кейин назарида аллаким енгидан тортқилаётгандай бўлди. Тангриберген ҳеч нарсага тушунмай кўзини очди. Ёшгина бир йигит унга алланималар деб гапирётган эди.

— Нима? — деб қичқирди Тангриберген.

— Огажон... шунақа шармандалик ҳам бўладими!

— А? Ҳа-ҳа... шармандалик...

— Анави ерда сўфи оғанинг тўқолини...

— Сўфи?

— Сўфи оғанинг хотинини деяпман...

— Хўш?

— Оппоққина тўқолини... анави ерда бир солдат...

Тангриберген бошқа ҳеч нарсани эсламайди. У шу ҳушидан кетганича эртасига пешинда суяклари мажақланган одамдек бир кайфиятда кўзини очди. Оғир бошини ёстиқдан кўтаришга ҳоли келмай, муздакки-на қоронғи ўтовда анчагача кўзларини бир очиб, бир юмиб ётди. У кеча нима воқеа юз берганини эслашга ҳаракат қилди-ю, айрим бир-бирига боғланмайдиган ҳолатлардан бўлак ҳеч нарсани эслолмади. У фақат ўша йигит кўрсатган ўтовга қараб югурганини эслайди. Ўтовга кираверишда русми, ўзлариникиданми, аллаким турган эди, ўша одам унинг йўлини тўсмоқчи бўлди, аммо мирза уни итариб ташлаб ўтовга отилиб кирди. Ўтовнинг туйнуғи беркитилиб, эшигининг пардаси ҳам тагигача тушириб қўйилган эди. Ёруғ ташқаридан киргани учун ўтовнинг ичи айниқса қоронғи бўлиб туюлди. Остона ҳатлаб кирганида Тангриберген аввалига ҳеч нарсани кўрмади. Фақат ўтовнинг юқори томонидан қисқа-қисқа нафас овози келади. Кейин ёш тўқол ўтовга аллакимнинг кирганини пайқаб қолди шекилли, ҳансираб қичқирди:

— Вой уятсиз... Нима қияпти бу ўзи, а? Қани, нари тур!

Ўтовнинг ўрин-кўрпа йиғилган тарафида икки киши уймаланишарди. Мирза бу ерга қуруқ қўл билан югуриб келганини эслади ва кўзи қоронғиликка бир оз ўрганганидан кейин атрофига аланглади ва оғиргина бир нарсани қўлига олди. У қўлига илинган нарсанинг нималигига тушунолмади-ю, аммо унинг оғирлигидан хурсанд бўлди. Мирзанинг назарида солдат ўзини бўлган малла офицерга ўхшади. У қулочкашлаб туриб солдатнинг бошига туширди. Сўфи акасининг тўқоли чинқириб юборди. Қоп-қора қон тўқолнинг юзи, кўксига оқиб туша бошлади, у жирканиб тескари қараб, латтадай бўшашиб қолган танани устидан силкиб қулатди. Тангрибергенни таниб, дарров ўрнидан турди, этаги билан оппоқ болдирларини ёпиб, ҳиҳилади.

— Омонмисан, қайним!

— Йўқол, бузуқ! — деб қичқирди мирза хириллаб.

Ёш тўқол югурганича ўтовдан чиқиб кетди, мирза эса ерга ўтирганча ўтириб қолди.

Энди у ётган ерида уйига қандай келиб қолганини эслашга ҳаракат қилди. Афтидан, бойвучча билан қариндошлари етаклаб ё кўтариб олиб келишиб, ечинтириб, ўрнига ётқизиб қўйишган бўлса керак. Кенг, никелланган каравотда ётиш ҳозир жуда ҳузурли эди. Унинг бу катта ўтови одатдагидек яхши жиҳозланган, ораста эди: деворларга гир айлантириб қимматбаҳд гиламлар осилган, ерга эса гулли наматлар тўшаб ташланган. Уйнинг туйнуги беркитиб қўйилган, шунинг учун ҳам ташқаридаги иссиқ унча сезилмайди. Ўтовнинг соя томонидаги намат сал кўтариб қўйилган, мирзанинг кўзи наматнинг тагидан энгилгина шамолнинг рангсизгина ўтни юлқилашига тушиб ётарди. Деворнинг кўча томонидан ғала-ғовур овозлар эшитиларди. Мирза ўтови ёнига одамлар тўпланиб, унинг ўзига келишини кутишаётганини тушунди. Улар безовта қилмайлик, деб аста-аста гаплашишмоқда эди. Аллаким — мирза унинг кимлигини ажратолмади — туплаб-туплаб қўйиб (унинг оғзида носвойи бўлса керак), бошқалардан кўра жуйиниброқ гапирарди:

— Каленнинг ишини кўрдингми, а? Худоё гўрида тўнғиз қўпсин! — дерди у аламини босолмай. — Ўша итга қандай ишониб юрган эканмиз-а?

Бошқалар чуқур хўрсиниб, гапини маъқуллашди.

— Ақлим ҳайрон... Шайтон йўлдан оздирдими, уги, а?

— Қаролкўлда тинчгина ўтирган бўлар эдик...

— Ҳа-а, аммо энди начора?

— Мирза ўзига келса, айтар...

— Иложимиз қанча, пешанага ёзилгани шу бўлса керак-да. Юр, Тангрибергеннинг олдига кириб кўрайлик, балки уйғонгандир...

Ўтов орқасида ўтирганлар ўрниларидан туриб, этакларини қоқа бошладилар. Тангриберген қовоғини солиб, девор томонга ўтирилиб олди. Эшик ғийқ этиб очилди-да, ўтовга оёқ учида юриб, эҳтиётдан йўталиб-йўталиб қариндош-уруғ, яқинлари кириб кела бошлашди. Тангрибергеннинг рангсиз, қорғин чеҳрасида одатдаги кибрли совуқ ифода пайдо бўлди. Қари сўфи қоратўри бойвучча билан бирга ўзларини яқин олишиб, каравотнинг бош томонига ўтишди.

— Тангриберген... аканг келди,— деди бойвучча журъатсизгина.

Алдаберген сўфи гапиришдан олдин кетма-кет томоғини қирди. Бугун у анча тақдирига тан бериб қолган эди. Унинг ошпоқ тук босган гўштдор башараси бир кечада сўррайиб қолибди.

— Тангриберген, жигарим, бошингни кўтар...— деди қари сўфи қўрқа-писа.— Саллотларинг, худога шукур, йўлга отланишяпти, отларини эгарлашяпти. Иложи бўлса, улардан жавоб сўраб, қол... Биз уларга сенинг ўрнингга бошқа йўлбошловчи топиб берамиз.

— Биз тилмоч ёрдамида жанаралинг билан гаплашиб ҳам кўрдик,— деб қўрқа-писа қўшимча қилди бойвучча.— У қаршимас. Майли, агар истаса, қола қолсин, деяпти.

Тангриберген индамади. У ҳамон орқасини ўгириб, деворга қараганича ётарди. Қари сўфи дам у оёғига, дам бу оёғига тираниб, ундан жавоб кутмоқда эди. Бир вақт укаси жавоб қилиш ниятида эмаслигини пайқаб қолди-да, хижолат тортиб, теварак-атрофига олазарак қарай бошлади. Ўтовнинг ичини тўлдириб турган қариндош-уруғлари ҳам нима қилишларини билмай, бир-бирларига қарашди. Худди шу пайт ташқари ғала-ғовур бўлиб, ўтов томонга отличларнинг келаётгани эшитилди. Кечанинг ўзида юрак олдириб

қўйган итлар, ҳуришга журъат қилолмамай, думларини қисиб, ўтовларнинг пинжига тиқилишди. Тангрибергеннинг овга олиб юрадиган малла ити думини икки оёғи орасига қисиб, югуриб ўтовга кирди-да, гингшиганича меҳмонларнинг оёғи остида типирчилай бошлади. Қурол-яроғларини шақир-шуқур қилиб ўтовга солдат кириб келганида эса ўзини шоша-пиша хўжайинининг каравоти тагига олди.

— Хўш, мирза, биз билан жўнайсанми, йўқми? Агар бирга кетадиган бўлсанг отлан, ҳозир жўнаймиз,— деди огоҳлантириб солдат ва жавобини ҳам кутмай чиқиб кетди.

Мирза базўр ўрнидан турди. Ҳайрон бўлиб турган қариндошларига қарамай, бойвуччаси олдиндан ҳозирлаб қўйган кийимларини индамай кия бошлади. Кейин юз-қўлини ювиб, тўйиб қимиз симириб олди. Ҳамон ҳеч кимга қарамай, қозикда илиғлиқ турган қамчисини қўлига олиб, бўғиқ овоз билан:

— Омон бўлинглар!— деб чиқиб кетди.

Ташқарида уни қуюқ қора ёл, қора думли от кутмоқда эди. Мирза бир сакраб эгарга миниб олди-да, отини овулдан чиқа бошлаган солдатлар төмөн бурди. Бойвучча югуриб ўтовдан чиқди, мирзага етиб олиб, узангисига осилди. У ҳозир бева бўлиб қолган аёлдай фарёд уриб юборишга, ўзининг қанчалик төлесиз эканини ҳаммага намойиш қилишга тайёр эди-ю, аммо мирзанинг қаҳридан қўрқиб, аламли ёшларини аранг тийиб, югуришдан ҳансираб, фақат:

— Мирза... Мирзажон...— деб оҳ уриб келмоқда эди, холос.

Рўдапо кўйлагининг этагини босиб, ҳансираб келаётган бойвучча қора терга тушиб кетди, буни кўриб мирза баттар ижирғанди. Тангриберген қора ёлли саман отини пошнаси билан тезлаб, йўрттириб кетди, бойвуччанинг қўли узангидан сидирилиб чиқиб кетди. Бойвучча қизиқ устида яна бир югурди-да, кейин йиқилди. Орқадан худди мирзани дафн этгани олиб кетишаётгандай кучли йиғи-сиғи овози эшитилди. Мирза ўша отини чоптирганича малла тепаликни босиб ўтди-да, шундан кейингина кетига бир ўгирилиб қаради. Кенг Оқчили текислигига жойлашган бой овул қип-яланғоч бўлиб, мунғайиб қолибди, гўё уни қаттиқ бўрон вайрон қилганми, дейсиз. Мирзанинг қулоғига

аламзада аёлларнинг фарёдлари яна анчагача эшитилиб турди. Овул атрофида на дарёдай чайқалиб юрадиган қўй-қўзилар суруви, на отлар уюри кўзга чалинади... Нигоҳинг қаерга тушмасин, кўзга озиб-тўзиб, ҳолдан тойган, думи кесилган қирчанғи отлар чалинади, холос. Улар ўт чимдишга ҳам ҳоллари келмай, оёқларида аранг туришарди.

Пешинга бориб кун қиздира бошлади. Кетларидан эргашиб келаётган кўланкалари ҳам бора-бора қисқариб, қуёш тепаларига келганда отларининг тагига ўтиб қолди. Ёзнинг шабадаси қуруқ шохларни шитирлатиб, отларнинг туёғидан кўтарилган чангни баландга олиб чиқиб, бирдан гармсел шамол бўлиб одамларга урилади, иссиқ нафаси билан юзларини куйдиради. Шунда Тангрибергеннинг назарида биров темир қиздириб юзига босаётгандай бўлар, у отининг устида иложи бориचा шамолга тескари ўтиришга ҳаракат қиларди.

Аста-аста кетаётган отлиқлар билан пиёдалардан ташқари қаёққа нигоҳингни ташлама, чўлда битта ҳам тирик жон кўринмайди. Қушлар билан ҳайвонлар иссиқдан қочиб, ин-инларига кириб кетганлар. Мирза Оқчиладан чиққанларидан бери энди ташналикдан ўлар ҳолатга келиб қолган тўрғайни кўрди, холос. Иссиқдан лоҳас бўлган жажжигина қушча ёвшаннинг тагига биқиниб тумшуқчасини очганча пинакка кетган экан. От туёқларининг яқинлашаётганини сезиб, тўрғай кўзини очди-ю, аммо учиб кетмади, сал нари кетиб, қорни билан ерга қапишиб ётиб олди.

Тангриберген оғзини оқ чит рўмол билан боғлаб олди. Узоқ-узоқларда, кўкимтир сароб жимирлаб ётган уфқ томонда тоғларнинг хира шарпаси кўзга чалинди. Бу тоғлар чек-чегараси кўринмайдиган ялангликда етим боладек мунғайиб турарди. Анавиниси Бўташ, анавиниси эса Беларан ва Бешчўққи... Ҳов анави қорамтир сароб ичидан кўзга элас-элас чалиниб турган энг кичкинаси Етимқора чўққиси. Ота-боболарнинг қадимий тупроғи! Мана шу барча қоя ва ялангликлар асрлар давомида исзис йўқолган қанчадан-қанча умрлар ва орзу-умидларнинг тилсиз гувоҳи...

Бешчўққи тоғлари, Бўташ, Беларан,
Ложувард зулматга банд ўлмиш қара!

Оқбовур ва Керей ёбонг ана,
О, менинг суюкли ватаним, сара...

Мирзанинг юраги туздай ачишиб кетди. Иссиқдан нафаси қайтиб чуқурроқ нафас олишга ҳам ҳоли келмай, у эгарнинг қошига сал энгашиб отининг яғринига тикилганича бошини қуйи солиб олди. У энди ҳамма нарса барбод бўлганини — ишонч ҳам, яқин-ёвуқлари ҳам, ўзи ҳам хароб бўлганини тушунарди. Укаси Жасанжон ҳам агар хароб бўлмаган бўлса, энди хароб бўлишини ҳам биларди. Энди у ортиқ маъносини йўқотган ҳамма нарсага — ўзига, ака-укаларига, умр бўйи ўлиб-қутулиб тўплаган бойлигига ачинмай қўйди. У фақат мана шу ер, жонажон ўлка, қарғиш теккан ўлка, бутун умри боғлиқ бўлган қадрдон жойларгагина жуда-жуда ачинарди. Кейин хаёлидан укам Жасанжоннинг қисмати меникидан ҳам оғирроқ бўлса керак, деган фикр йилт этиб ўтди.

Мирза кўзларига беихтиёр ёш қалққанини сезиб бошини чайқади, энги билан кўзини артди. Бу йўл ҳар қандай одамни ҳам ҳолдан тойдиради, деб ўйлади у. Уларнинг Оқчилидан чиққанларига икки кун бўлди, аммо ҳаммалари гўё бой овулда икки кун дам олмаган одамдай, чарчаб қолишди. Отлар тўғрисидаку, гапирмаса ҳам бўлади. Қишин-ёзин ҳеч ким минмай боқувда ётган отлар дарров ҳолдан тойиб, қора терга ботиб кета бошлади.

Узоқдан яқинга ўхшаб туюлган тоғларга етиб оламиз, деб яна анча юришди. Фақат кечга бориб, қуёш ботаётган палладагина солдатларнинг боши Беларан тоғининг этагига етиб олди. Генерал Чернов ўз мулозимлари билан бирга бошқалардан бир қақирим олдинда кетиб бормоқда эди. Тангриберген ҳам ундан орқада қолмай, изма-из келмоқда. У йўл бўйи қовоғини уйиб, чурқ этмай келарди. Ҳатто овулдан чиққанларидан кейин кетидан етиб олган ғилай йигити билан ҳам бир оғиз гаплашмади. Генерал ўз мулозимлари билан отларини йўрттириб Белараннинг тепасига чиқиб олганида уларнинг кўзлари олдида қуёшда жимир-жимир қилиб ётган кенг денгиз намоён бўлди. Сувни кўришлари билан отлар сувлиғларини чайнаб, ташналикдан кишнай бошлади. Мирза жиловидан тортиб, отини дарҳол Оқбағир томон бурди.

— Манзаранинг гўзаллигини! — деб юборди беихтиёр генерал Чернов.

У анчагача Белараннинг тик қоя ёнбағирларига, кейин қоянинг таккинасидан бошланиб, уфққа қадар чўзилиб кетган, қуёшда мавж уриб ётган денгизга тикилиб қолди. Кейин Оқбағирнинг чек-чегараси йўқ қумлоғига қараб турди-да, Тангрибергенга ўтирилди.

— Мирза, бу ерларда чучук сув борми?

— Бор.

— Ундай бўлса, тунагани шу ерда тўхтаймиз. Айтмоқчи, бу атрофда овуллар ҳам борми?

Тангриберген ғалати бўлиб кетди. Генерал саволини яна бир қайтариб, ўзига тикилиб қолганидан кейингина индамай бош ирраб қўйди-да, товони билан отини қистаб, олдинга юриб кетди. Орадан бир оз вақт ўтиб, орадаги отлиқларни қувиб ўтиб, подполковник Фёдоров унга етиб олди.

— Мирза, жойлар таниш кўринадими?

— Таниш...

— Бу ер қанақа жой?

— Ҳов тоғ этагидаги қумлоқ — Оқбағир.

— Нима дедингиз? Оқба...

— Ҳов анави қора дара эса, Беларан.

— Бил... Барибир эслаб қололмайман. Аммо шу жойларни кўргандек бўляпман.

— Бир вақтлар отангиз шу ерда яшаб, ишлардилар.

Тангриберген зимдан Фёдоровга қараб қўйди. Энди Фёдоровнинг тагида узун кул ранг от, қора холли оқ отини икки кундан бери етовда олиб юрибди. Кўп-лаб пойгаларда қатнашган бу йўрға илгари Тебранмас тоғи этагидаги ёлғизгина ўтовда истиқомат қиладиган камбағал бир овчиники эди. Тебранмас Саксовул станцияси яқинида жойлашган. Фёдоров боғлоғлиқ турган йўрғани ечиб олаётганида ўтовдан югуриб чиққан аёллар билан болалар шунақа чуввос солишган эдики... Фақат уйнинг эгаси — ўрта ёшлардаги яғриндор, чорпахил одам қони қочган бармоқларини мушт қилиб тугиб, чурқ этмай турарди. Бир кун олдин у тоғ ортида кийик овлаган, оти терлаб оқ кўпик бўлиб кетгани учун уни ўтлагани қўйиб юбормай, кечаси билан ҳовуридан тушсин, деб ўтовининг ёнига боғлаб қўйган эди. Бу камбағал оила ёз бўйи сут билан ти-

рикчилик қилар, кийик гўшти улар учун жуда тансиқ эди. Овчи кийикни отиб келганида аёллар сўйдириб, хурсанд бўлиб уни қозонга солишди, кеч овқатланишгани учун ухлагани азондагина ётишган эди. Тонг палласида солдатлар пайдо бўлишганида, ўтовдагилар ширин уйқуда ётишган эди. Уларни йўрғаларининг безовталаниб кишнаши уйғотиб юборди. От туёгининг дупурини эшитиб, уйнинг эгаси ички кийимида югуриб чиқди. Аммо у кечиккан эди — Фёдоров ундан олдинроқ етиб келиб, отини ечиб олаётган эди. Агар сал олдинроқ етиб чиққанида, ечиб юборса, Тарлонни кетидан ҳеч қандай от қувиб етолмаган бўлар эди. Мана энди Фёдоров эҳтиёти шарт деб, Оқчилидан бери уни етовида олиб юрибди. Подполковник бундай от билан ўлимдан ҳам қочиб қутулиш мумкинлигини биларди.

Тангриберген Фёдоровни зимдан кузатар экан, отасининг шу ерларда ўлдирилганини эслаб, унинг ранги ўчиб кетганини кўрди. У яна ўша отасининг корхонасини сотмоқчи бўлиб келган чоғларидагидек кибрли қиёфага кирди. Афтидан, кўз олдига уч-тўрттагина оқ уйлару, денгиз ёқасидаги карвонсаройга ўхшаш катта корхона келган бўлса керак. Отаси ўғлига ёзадиган худди бир-биридан нусха олингандай қисқа, бир хил хатларида ҳар сафар: «Худога шукур, ишларим яхши кетяпти. Осиёликлар мендан қўрқишади. Корхона кундан-кунга кенгайиб, бойлигимиз ҳам, худога шукур, ошиб боряпти», деб ёзарди.

Фёдоров отасининг мақтаган корхонасини кейин ўз кўзи билан кўрди. Осиёликлар отасидан қўрқармиди, қўрқмасмиди, бунинг Фёдоров учун аҳамияти йўқ эди. Улим ҳамма нарсага бефарқ... Улимдан кейин ҳамма нарса ўз маъносини йўқотади. Лекин, барибир, отасини овулдан узоққа, малла тепаликка дафн этишгани унга алам қилган эди. Тўғри, қабрининг тепасига ёғочдан крест қўйишган экан, аммо уни ҳам овул атрофида ўлаб юрадиган туялар ағдариб юборишибди. Очиқ чўлда изғийдиган кучли шамол гўрнинг тупроғини ҳам учуриб теп-текис қилиб юборган, энди отасининг мозоридан из ҳам қолмаган бўлса керак...

Фёдоровнинг тагидаги от пишқириб, кетига тисарилди. Хаёлга чўмиб келаётган Фёдоров қўлидан ту-

шиб кетган жиловни олиб, қаддини ростлади, ярқ этиб оти қараётган томонга кўз ташлади. Улар қишлово жойнинг олдидан чиқиб қолишган экан. Уйнинг эшик, деразалари ўрни қоп-қорайиб, совуқ кўринади.

— Тфу, лаънати!— деб, ўзи ҳам сабабини билмагани ҳолда, Фёдоровнинг жаҳли чиқиб кетди ва у кўзи билан мирзани қидира бошлади.

Тангриберген олдинга кетиб қолган экан. Бир гуруҳ отличлар уни тўхтатишди. Узоқдан ҳамманинг унга қамчи ўқталаётганини кўришди. Фёдоров отини ўша томонга чоптирди.

— Мана, жаноби олийлари, бизни яна алдади!— деб қичқирди бир казак Фёдоровнинг етиб келганини кўриб.— Яна алдади! Яна бу ит эмган бизни бошқа ёққа олиб келиб қўйди... Яна сув йўқ!

— Қудуқ қани?— ғазабига чидамай қичқирди Фёдоров.

Тангриберген ўжарлик билан миқ этмай, ҳеч кимга қарамай турарди. Фёдоров, худди шундай ўжар осиеликлар ўлдирган-да отамни, деб ўйлади.

— Ҳозир гапиртирамиз бу малъунни!— деди кўзи қинидан чиқаёзган Фёдоров тўппончасини бўшатар экан. Худди шу пайт аллақаяёқдан; орқадан орага суқилиб ғилай йигит кирди.

— Тақсир... Тақсир!

Ҳамма жим бўлиб, ярқ этиб ўша йигит томон ўгирилди.

— Тақсир, мирза сизни алдаётгани йўқ. Ҳа... Бу бизнинг овулимизнинг қишда қўнадиган жойи. Бу ерда ўнта қудуқ бор эди. Суви ҳам сероб эди. Ҳамма ичарди. Одамлар ҳам, моллар ҳам, сайёҳлар ҳам...

— Сен лаънати алдаяпсан! Мирзанг Аральскдан бери бизни лақиллатиб, алдаб келяпти.

— Ундай эмас, тақсир... У сизни лақиллатаётгани йўқ! Ўнта қудуқ бор, ўлай агар!

— Ҳа, ярамас ғилай! Унда ўша қудуқлар қани?

— Қудуқларни балиқчилар кўмиб ташлашган...

— Балиқчилар?

— Шундай, тақсир. Улар буни жўрттага қилишган, қўшинларинг келаётганини эшитиб, қудуқларнинг ҳаммасини кўмиб ташлашган... Сизнинг отангизни ўлдирганлар ҳам ўшалар! Улар бизни ҳам сира тинч қўйишмасди. Улар шу ерга яқин жойда яшашади.

Тангриберген уларнинг гапларига аралашмай, бир чеккада турарди. Фёдоров қайтиб мирзага қарамади, тўппончасини яна қинига солиб, отига қамчи босди. Уларнинг атрофларига тўпланиб турган бошқа отлиқлар ҳам отларини чучулаб, унинг кетидан йўрттириб кетишди. Дам ўтмай улар балиқчилар овули жойлашган унча катта бўлмаган малла тепаликнинг орқасидан чиқиб қолишди. Денгизгача бориб тақаладиган қияликдаги жойлашган балиқчиларнинг анчагина ертўлаларига тушди уларнинг кўзлари. Овулда битта ҳам тирик жон кўринмайди, денгизда эса, уфққа яқин узоқда елканини кўтариб, бирталай қайиқлар узоқлашиб кетяпти.

Ертўлалар бўм-бўш. Улар ночоргина буд-шудларини қайиқларига ортиб олиб кетишибди.

— Ўт қўйилсин!— деб букюрди Фёдоров.

Солдатлар жон ҳолатда бўшаб ётган ертўлаларга қараб югуришди. Эшикларнинг тагига қаланган қуруқ ўтин, ҳар хил лаш-лушлар бир зумда гувиллаб ёна бошлади. Қасира-қусур қилиб эшиклар ёна бошлади, тип-тиниқ осмонга қора тутун ўрлаб, ертўлаларнинг томлари бирин-кетин босиб қола бошлади.

Улар тунагани қирғоққа жойлашишди. Чанқаган, юриб чарчаганидан қора терга тушиб кетган отлар сабри чидамай, қуруқшаган лабларини денгизга босишарди. Бир хиллари сал сузиб ичкарироқ кириб, лойқаси йўқ жойдан симира бошлади. Солдатлар шошапиша устларидаги кир, шўри чиқиб кетган кийимларини ечиб, тагигача кўриниб турган тиниқ сувга ўзларини уришди.

Эртасига ҳаммалари кеч уйғонишди. Тангриберген отининг ёпиғига омонатгина ётган эди, ўша ётганича ечинмай, денгизнинг муздаккина шамолида эрталабгача ухлаб қолибди. Денгиз ёқасига тушган шудринг дам ўтмай қуриб қолди. Шамол туриб, денгиз тимқора рангга кирди, бетартиб тўлқинлар бир-бирини қувиб, қирғоққа келиб урила бошлади. Осмоннинг денгиз томони қора лахтак булутлар билан қопланди.

Солдатлар уйғона солиб, отларини тутишга югуришди. Генерал Чернов аллақачон уйғониб, оқ аргумоғига миниб олган, энди теварак-атрофни кўздан келтирмоқда эди. Тангриберген ҳам уйғониб, чопонининг намол учираётган барини кўтариб, ўзининг оти томон

кетди. Оти бир ерга тўпланиб турган отларнинг ичида кеча тушовлаб қўйган ерида турган экан. То отряднинг олди шошилмай чўлга чиқиб олгунича денгиз ёқасининг шамоли кучайгандан кучайиб кетди. Денгиз тўлқинлари оппоқ кўпикланиб, сув бўйидаги сийрак қамишлар чайқалди. Тангриберген ёмғир ёгса керак, деб ўйлаган эди, янглишган экан. Қалин булут пардасини шамол тилка-пора қилиб юборди, чексиз осмоннинг у ер-бу ерида қуёшнинг кўзи кўринди. Орадан сал фурсат ўтар-ўтмас осмонда лахтак булутлар сузиб, ерда эса сояси судралиб қолди. Дам-бадам парча булутлар орасидан қуёшнинг кўзи кўриниб қолганда шундай қиздира бошладики, Тангриберген унинг куйдиришига чидолмай, отини қамчилаб, олдинда сузиб кетаётган булут соясидан юришга ҳаракат қилиб қолди.

Ҳар қалай, озгина бўлса ҳам ёмғир шивалаб ўтди. Сийрак бўлса ҳам йирик ёмғир томчилари қайнаб ётган тупроқнинг юзини чўтир қилиб кетди. Пешиндан кейин шамол ҳам тинди. Аммо ёмғир олиб келган озгинагина нам ҳам бирпасда қуриб, ҳаво худди кир ёйилган уйдагидек оғир, дим бўлиб кетди. Мирза ғилай хизматкорини кўздан йўқотиб қўйди. Бечоранинг оти ҳолдан тойиб, орқада қолиб кетган бўлса керак. Генерал Чернов тезроқ сувга етиб олиш ҳамда дам оладиган қишлоқ учратиш мақсадида ортиқ тўхтамасликка, иссиқнинг қайтишини ҳам кутмасликка қарор қилди.

Беларан аллақачон узоқда қолиб кетган, лашкарнинг қолган қисмлари эса борган сари қишин-ёзин кимсасиз чўлнинг ичкарасига қараб кириб кетмоқда эди. Кўп ўтмай на бир туп дарахт, на қуриган ўт-ўлан учрамайдиган қизил тупроқли ерга киришди. Тангриберген энди бу ёқларни яхши билмасди. Карвонлардан эшитиб юрганига қараганда, энди то Қорақалпоғистонгача, то машҳур Бешшаҳаргача уларга биронта ҳам тирик жон учрамайди. Уст-юрт тепасидан ҳатто қушлар ҳам учмайди. Бир вақт бу чўлу биёбонда золим Жунаидхоннинг босмачилари изғиб юрар эди. Улар қозоқ овулларига қиладиган қирғинли юришларига, талашларга шу ердан ўтишар, талаб топган бойликлари, мол-ҳол, аёлларни шу йўл билан олиб қочардилар. Бу чўлда учрайдиган сийрак қудуқларнинг қаерга жойлашганини ёлғиз туркманларгина билишарди. Қўнғирот, Чимбой орқали

дон-дунга қатнайдиған камдан-кам довурак карвонбошилардан эшитишига қараганда, денгиз ёқасидаги қоялар орасида суви муздай қайнарбулоқлар бўлиши керак. Аммо у қояларга харчанд тикилмасин, ҳаётдан мутлақо нишон кўрмасди. Бутун бошли ясси тоғда нимжонгина бўлса ҳам соя ташлайдиған ниҳолга кўзи тушмади. Шўр денгиз суви отларнинг ичини суриб юборди, уларнинг кўринишлари шу қадар ачинарли эдики, уларни ташлаб пиёда кетаверса ҳам бўларди.

Орол денгизининг ғарбий қирғоғи қияликдан иборат эди. Тўлқинлар тик қояга келиб урилиб, чил-чил синиб қайтади. Пастга қарасанг, бошинг айланиб кетади. Қўшин олдинга юргани сари денгиз бўйига бирон йўлнинг топилишига сира кўз етмай қолди. Олдинда эса уларни Қашқайўл, Қоратомоқ ва Қуёнқулоқ даралари кутмоқда эди. Бу йўлга кўпчилик чидаш беролмаслигига Тангрибергеннинг ақли етиб турарди.

Генерал Чернов тирик мурдага ўхшаб қолган. Беларакдан бери босиб келинаётган йўл давомида оти ҳам, ўзи ҳам ниҳоятда чарчади. Саратоннинг иссиғидан юзлари қоп-қорайиб, чакак-чакак бўлиб, кир тук босиб, лаблари ёрилиб кетган. Аммо у иложи борича ўзини қўлга олишга ҳаракат қилади. Одатдагидек оти устида роздай тик ўтириб, ҳамон лашкаридан бир-икки қулоч олдинда юради. Юзи тошдай қотиб, қошларга чимирилган. Кечадан бошлаб мутлақо мадордан кетган солдатлар чўлда ўнлаб орқада қолиб, йўқолиб бораётган бўлса ҳам, генерал бунга эътибор бермай қўйган. Ҳозир унинг бутун фикр-хаёли бир нарса билан банд: нима қилиб бўлса ҳам шу қолган-қутган армияси билан Қозоғистон ва Қорақалпоғистон чегарасига етиб олиш. Агар генерал Нокс сўзининг устидан чиқса, у ерда уларни атаман Фелишев билан оқ офицер Сафарнинг армияси озиқ-овқат ва сув билан кутиб туриши керак.

Гарчи генерал ўзини шундай фикр билан овутиб келаётган бўлса ҳам Тангриберген бунга мутлақо ишонмасди. У аллақандай ноаниқ иттифоқдошларга ишнолмасди. У ёлғончи инсон зотига, ҳатто осмондаги худонинг ўзига ҳам, сарсон-саргардон юрганларни ўз паноҳида асрайди, деб ривоят қилинадиган отабоболар арвоғига ҳам мутлақо ишонмайди. Бу дунёда биров бировга ачинади, яхши кўради, одамлар бир-

бирларига нисбатан раҳм-шафқатлидир, деган гаплар бўлмаган гап, ўйлаб чиқарилган сафсата. Инсон меҳрибон, деган сўзнинг ўзи бемаъни гап. Уни бундай сохта гаплар билан лақиллатиб бўлишибди. Худога шукур, у ҳаётни етарли ўрганган, инсонпарварлик, бир-бирига меҳр-оқибат ҳақида сафсата сотадиганларнинг ўзлари биринчи навбатда шафқатсиз, зolim одамлар бўладилар. Улар қонга беланган қўллари билан қурбонларининг томоғидан гиппа ола туриб, сурбетларча илжайиб: «Ўлдирма!», «Одам одамга дўст!» — дейдилар... Улар сенга заҳар солиб асал узатадилар. Ҳа, ҳа, у буни яхши билади, куч-қудратга эга чоғида унинг ўзи ҳам шунақа эди, ўзи ҳам ночорларнинг терисини шилгани шилган эди. Кейин, бахт ва омад ундан юз ўгирганидан кейин эса, энди навбат ўзига келди. Мана энди ўзининг кўзи олдида овулини оёқости қилдилар, мол-мулкани таладилар, отларини олиб қўйдилар, ўзининг кўзи олдида овул хотин-қизларининг номусига тажовуз қилдилар, у бўлса бу ҳақорат, бу босқинчиликни кўриб туриб индамасликка мажбур бўлди. Агар балиқчилар олдинроқ жуфтаklarини ростлаб қолмаганларида, уларни ҳам худди шундай кунга солган бўлар эдилар. Ҳумуман қачон, қайси замонда одам одамга ачинган экан?

Қашқайўл ва Қоратомоқ дараларига лашкар қуёш ботишга қарагандагина етиб олди. Ҳеч қайсилари ўзларига ётиш учун қулай жой қидириб ўтирмадилар, дуч келган жойга таппа-таппа ташлайвердилар.

Тангриберген отини эгардан бўшатиб, бошини эгарга қўйиб, ҳолсиз чўзилди. Курагига тош ботиб оғритса ҳам ортиқ қимирлашга на хоҳиш, на мадор бўлмади унда. У бўғин-бўғинларининг оғриғига қулоқ солиб ётаверди. Кун билан офтобнинг тафтидан қизиётган тупроқ орқасини куйдириб, қора терга тушиб кетди, ташналиқдан томоғи баттар қақраб кетди. Кўзи, қулоғи, бурун катаклари отларнинг туёғи кўтарган чангдан тўлиб қолган. Тангриберген баъзи-баъзида қуруқ, ёрилиб ётган лабларини ялаб қўяди, шунда оғзига кирган чанг тишлари орасида кўнглини беҳузур қилиб, гичирлайди. Роса чарчаб кетганларига қарамай, Тангрибергеннинг уйқуси келмади, у дунёдаги ҳамма нарсадан ҳафсаласи пир бўлиб, анчагача юлдузлар чарақлаб ётган тимқора осмонга бепарво тикилиб

ётди. Ҳориб-чарчаб кетган одамларни ахир қаттиқ уйқу элитди.

Азон-паллада ухлаб ётганларни шовқин-сурон, тапир-тупур, тартибсиз отишма уйғотиб юборди. Ҳеч нарсага тушунолмаётган одамларни даҳшат туйғуси қамраб олди. Тонг ғира-ширасида отлар телбаларча у ёқдан-бу ёққа югуради, солдатлар уйқусираб, дуч келган томонга мақсадсиз ўқ узади. Мирза аввалига қизиллар тўсатдан ҳужум қилиб қолишди шекилли, деб ўйлаган эди, ammo кейин билса, қанақадир отряд ўғринча яширишиб келиб, тонгга яқин отларини ҳайдаб кетиб қолибди. Худди жўртга қилгандай, энг чидамли, тузукроқ отларни, шу жумладан, генерал Черновнинг оқ аргумоғини, Фёдоровнинг оқ холли отини, Тангрибергеннинг қора ёлли саман отини ҳайдаб кетишибди.

Бу воқеада ҳам Каленнинг қўли борлигига Тангрибергеннинг ақли етиб турарди. Аральскдан бери йўлда тортаётган барча азоб-уқубатларининг сабабчиси ҳам ўшанинг одамлари эди. Йўлларидаги учраши керак бўлган овулларни қўрқитиб, қудуқларни кўмиб кетаётган ҳам ўша. Тангрибергеннинг овулини Оқчиликга кўчиртирган ҳам ўша. Мана энди отларини ҳайдаб кетибди... Бу — ўша! Фақат ўшанинг иши!

Тангриберген бошқаларга ўхшаб отининг кетидан югурмади. У хафа бўлиб оҳ-воҳ ҳам қилмади, омади юришган душманининг бу шафқатсиз ишидан газабга ҳам келмади. У буни одамлар умр бўйи бир-бирига берадиган одатдаги бир панд деб қабул қилди, холос. Агар кучи бор экан, нега энди ака укага, жигар жигарга, мусулмон кофирга ё кофир мусулмонга озор етказмаслиги керак экан? Одамлар бу зулм оламига шундай келишган, ундан шундай кетишади, кучлилар, азалдан ожизларни эзиб келадилар. Ёмонлик тантана қиладиган бу ярамас дунё ўзи шунақа!

Содир бўлган воқеага генерал Чернов ҳам бефарқ қолгандай эди. Унинг олдига қандайдир қирчанғи отни етаклаб келишди, у отга қараб турди-да, минмади. У қўлига битта калтакни олиб, қайси томонидан турса қулайроқ бўлишини мўлжаллаб турди-да, кейин атрофида ҳайрон бўлиб тўпланиб турган солдатларни кетидан эргаштириб, чўлдан пиёда юриб кетди. Тангриберген ўзининг кумуш қошли эгарига қараб турди-

да, кейин маъносиз олдинга интилиб кетаётган оломонга қўшилиб у ҳам йўлга тушди. «Энди отлиқми, пиёдами, барибир!» — деб кўнглидан ўтказди у бепарволик билан.

Қашқайўл, Қоратомоқ дараларини улар фақат кечга томонгина босиб ўтишди. Кўплар ўтолмай, даранинг нариги томонида қолиб кетди, йўл давомида ўлиб кетган одамларнинг, отларнинг ҳисоби бўлмади. Тангриберген ҳам оёқларини аранг кўтариб босарди. Бир вақтлар шундай ажойиб қилиб тикиб бергани учун косибини яхшилаб хурсанд қилиб юборган баланд пошналар этиги энди юришда уни қийнамоқда эди. Ҳадеб елкасидан тушиб кетаётган кул ранг туя жунидан тўқилган чопонини ҳам аллақачон ташлаб, битта пешматидан қолган. У генерал Черновни эслаб, беихтиёр олдинга қаради. Аммо олдинда кетаётганларнинг ҳам арвоқдан фарқлари қолмаган, ким офицеру ким солдат, сира ажратиб бўлмасди. Қуролини ҳам, кийимини ҳам ҳамма аллақачон ташлаб юборган. Баъзилар ҳатто ички кийимларини ҳам ечиб ташлаб, яланғоч бўлиб олган. Офтоб куйдириб, пахмайиб кетган соч-соқол орасидан ич-ичига ботиб кетган кўзлар телбаларча чарақлайди.

Тангриберген қоқилиб-суқилиб, судралиб борар экан, фақат бир нарсани ўйлайди: ишқилиб йиқилиб қолмасам бўлди. Ортиқ юришга ҳоли келмай йиқилиб қолаётганларга эса иложи борича қарамасликка ҳаракат қилади. «Эй худо!» — демоқчи бўлган эди, ўзининг овозини ўзи эшитмади. Қуруқшаб ётган томоғидан хириллаган овоз чиқди, холос. У чайқалиб кетди, мувозонатини сақлаб қолиш учун чатаноғини кериб тўхтади. Осмонга қараган эди, кўзи бутун чўлдан йиғилиб келган қора қушлар галасига тушди. Уларнинг тепасида эса мусаффо осмон. Тангриберген чайқалганича бепарволик билан кечаги булутларнинг қолдиги — парча-пурча оқ булутларни томоша қила бошлади. Бирдан унинг юзи титраб, ёришиб кетди. У шу осмонда ниманидир кўриб, ўзи учун қандайдир янгилик кашф этгандек эди.

Ҳа, ҳа, тўғри, ер юзидаги майда, ҳасадгўй одамларни айблашнинг нима ҳожати бор? Ахир қандай қилиб улар бир-бирларини ғажимасинлар, бир-бирларини еб қўймасинлар? Ахир мана бу осмонга бир қара!

Ахир ўша ерда ҳам... ўша ерда ҳам тинчлик йўқ. Ер юзи бунёдга келибдики, булутлар билан шамол тинимсиз курашадилар. Кун билан тун кураша-кураша бир-бирлари билан жой алмашадилар. Кун оёқлаб, ҳориб-чарчаган қуёш уфққа бош қўйган чоғида қайси одам қуёш билан бирга орзуйим ҳам сўнди, деб хафа бўлиб, қайғуга берилмайди? Аммо ҳар қандай одам ҳам қуёш уфққа бош қўйгани билан ҳаёт тугамаслигини, тун кетидан яна ёруғлик келишини, қувонч билан қайғу ҳамиша ёнма-ён юришини, ер юзидаги беором ҳаёт қайтарилаверишини яхши билади. Сен шунга ишонасанми? У сен учун ҳам қайтариладими? Бунга мана бу мискин одамлар ҳам ишонишадими? Билмадим, билмадим, аммо осмондаги анави қора қушлар бунга ишонади.

Мирза чайқалиб кетди, бир зум ақли ҳам ишламай қолди. Тимқоронғи зулмат бирдан ярқ этиб ёришиб кетди. «Бу ёнғин-ку! Оламни ёнғин қамраб олибди!» — деб ўйлади мирза. Юзига ёнғиннинг иссиқ тафти урилди.

Уни ёнғиннинг тили ялаётгандек эди. Тўсатдан қирмизи аланга шафағида одам қиёфасига ўхшаш қорамтир бир нарса ярқ этиб кўрингандай бўлди. Назарида ўша қора нарса ёнғинга қараб югуриб келаётган Жасанжонга ўхшаб кетди. Тангриберген укасини таниди, кейин ваҳимага тушиб, уни анчагача кузатиб турди. Кейин истеҳзо билан қаттиқ кула бошлади. Вой тентаг-ей! Вой нодон бола-ей... Ҳеч маҳал ақли расо одам ҳамма ёқни қоплаб келаётган ёнғинга қарши ҳам югурар эканми? Фақат ақлдан озган одамгина уни ўчирмоқчи бўлиб югуриши мумкин!

Мирза ўзига келди, онги ҳам яна ёришгандай бўлди. Кейин яна кўз олдида ўша манзара намоён бўлди: ўша осмон, ўша шафқатсизлик билан куйдираётган қуёш. Бошлари узра ўша қора қушлар ҳамон сурбетлик билан парвоз қилади. На қузғунлар, на инсон зоти етолмайдиган юксакликда эса ҳамон ғуборсиз осмон чарақлаб турибди. Йўқ, нима бўлганда ҳам олам узра ястаниб ётган осмон хасис, доимо янгидан-янги инсон кўз ёши ва қонига чанқоқ кўҳна ерчалик бағритош эмас. Йўқ, осмон раҳмдил ва адолатлироқ! Қўйсанг-чи, наҳотки шундай бўлса? — деб мирза ўзига ўзи савол берди. — У ҳаммага ҳам баб-баробар адолат-

лими? Унинг мени ва манави бечора одамларни шундай қилиб қўйиши адолатданми?»

Тангриберген ўзининг саволига жавоб кутгандай, яна осмонга қаради. Мусаффо ва узоқ-узоқдаги осмон ҳамон ўшандай чарақлаб турарди. Ғарб томондан эса ботишга қараган қуёшнинг нурлари кўз очиргани қўймасди. Тангрибергеннинг нафаси қисилди. Осмоннинг адолатсиз бўлиши мумкин эмас. «У адолатли, адолатли!» — деб қичқиргиси келди ўзининг ҳозиргина кашф этган ҳақиқатини бу ёлғончи оламга жар солиб.

Аmmo унинг ортиқ овози чиқмай қолган эди.

МУНДАРИЖА

Биринчи қисм.	3
Иккинчи қисм.	115
Учинчи қисм.	260

На узбекском языке

Абдижамил Нурпеисов

КРОВЬ И ПОТ

Т р и л о г и я

Книга третья

Крушение

Перевод с издания издательства
«Известия», Москва, 1975

Редактор *М. Мирзойдов*
Рассом *Б. Хайбуллин*
Расмлар редактори *А. Кива*
Техн. редактор *Т. Смирнова*
Корректор *М. Холматова*

ИБ № 737

Босмахонага берилди 30. 01. 79. Босишга руҳсат этилди 10. 11. 79. Формати 84×108^{1/32}. Газета қоғози. Мактаб гарнитураси. Юқори босма. Шартли босма л. 21,0 Нашр л. 20,71+0,85 вкл. Тиражи 60000. Заказ № 1266. Баҳоси 1 с. Ғафур Ғулум номидаги «Адабиёт ва санъат нашриёти. Тошкент, 700129, Навоий кўчаси, 30.

Ўзбекистон ССР Нашриётлар, полиграфия ва китоб савдоси ишлари Давлат комитетининг Тошкент «Матбуот» полиграфия ишлаб чиқариш бирлашмаси. Тошкент, Навоий кўчаси, 30.

Нурпеисов Абдижамил.

Қон ва тер: Трилогия.— Т.: Адабиёт ва санъат нашриёти
1979.

К. З. Ҳалокат: Роман / [Русчадан Л. Тожиёва тарж.]. 1979
400 б.

А. Нурпеисов трилогияси реал характерлар асосига қурилган. Тақдирлар мураккаб. Турма азобини тортган, фронт кўрган, энг яқин кишига сеvimли хотини Оқболани йўқотган, ёлғизгина жигари Райдан жудо бўлган Эломон трилогиянинг учинчи китобига келиб Қизил Армиянинг ком мунистик полки жангчисига айланади, разведкачи сифатида муҳим топшириқларни бажаради. Нурпеисов «Ҳалокат»да оқ армиянинг тарих томонидан ўлимга маҳкум этилганлигини зўр маҳорат билан акс эттиради

Нурпеисов Абдижамил. Кровь и пот. Трилогия. К. З. Крушение.

ББК 84(Қаз)
С(Қаз)